تۇرگۇچى : ياك شېڭمىن

قەدىمكى ئۇيغۇرلار

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىسلام دىنىغا تۇنجى ئېتىقاد
قىلغان خانى ساتۇق بۇغراخاننىڭ قەبرىسى (ھازىرقى ئاتۇشتا)

بىشبالىق شەھرى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر بۇددا ئىبادەتخانا.
نىسى (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىدە)

بیشبالق شهری خارابسی (هازبرقی جممسار ناهیسده)

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ پايتەخت خارابىسى (ھازىرقى تۇرپاندا)

ئاپتور ھەققىدە

ياڭ شېڭمىن، خۇيزۇ، لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ سۇيجۇڭ دېگەن يېرىدىن. 1951-يىل 11-ئايدا تۇغۇلغان. 1982-يىلى غەربىي شىمال داشۆسىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن. 1985-يىلى مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈەننىڭ مىللەت تەتقىقات ئورنىدا ئاسپىرانتلار سىنىپىنى پۈتتۈرگەن. ھازىر مەركىزىي مىللەتلەر داشۆسى مىللەت تەتقىقات ئورنىنىڭ لېكتورى. ئۇيغۇر تارىخى، غەربىي شىمال تارىخى ۋە جۇڭگو ماددىي مەدەنىيەت تارىخى، ماۋارىپى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ھازىرغا قەدەر «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئىدىيىسىدىكى ئۆزگىرىش ۋە ئۇلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى ھەققىدە ئىزدىنىش»، «شاجۇ ھاكىمىيىتى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكى»، «دۇنخۇاڭدىكى P3633 — نومۇرلۇق تۇرۇك ماتېرىيال ئۇستىدە تەتقىقات — قوشۇمچە ھەققەتكە قايتقان جاڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋىتى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكى ئۇستىدە ئىزدىنىش — قوشۇمچە قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ پەرقى» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

تەرجىماندىن

قارا بالغاسۇننى پايتەخت قىلغان ئۇرقۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى مىلادى 840-يىلىدىكى تەبىئىي ئاپەت، يۇقۇملۇق كېسەل ۋە پۇتمەس-تۈگىمەس ئىچكى ئۇرۇشلار تۈپەيلى ئاجىزلاپ، شۇ يىلى قىرغىز ئاتلىق قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۇزۇل-كېسىل تارمار قىلىندى. خاقانلىق تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئۈچ تارماق بويىچە قۇملۇقنىڭ جەنۇبى، خېشى كارىدورى ۋە غەربىي يۇرتلاردىكى بېشبالىق، كۇچا، تۇرپان، يەتتىسۇ قاتارلىق جايلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلارنىڭ شۇ نۆۋەتتىكى چوڭ كۆچۈشتىن كېيىنكى تەقدىرى ھەمدە ئۇلار ئايرىم ھالدا قۇرغان گەنجۇ ئۇيغۇر خاقانلىقى، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى، ئۇيغۇر قاراخانىيلار سۇلالىسى توغرىسىدا ۋە ئۇ جايدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشتىن مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تۇرمۇشقا ئۆتۈپ، تەدرىجىي يوسۇندا بۇگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەنلىكى ھەققىدە ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەردىكى ئالىملار نۇرغۇن كىتابلارنى يازدى. ھالبۇكى، ئۇيغۇرلانىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى، ئۇلارنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكى، ئۇرۇق، جەمەت، قەبىلە ھالىتىدە ياشتىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىلىرى، ئۇلار قۇرغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى، ئۇلارنىڭ تىل-يېزىقى، دىنىي ئېتىقادى، ھۇنەر-سەنئىتى، ئۆرپ-ئادىتى، ھەربىي يۈرۈشلىرى، يېپەك يولىدىكى قاتناش ۋە سودا-تىجارەتلىرى، ئۆز ئەتراپىدىكى قوشنا مىللەتلەر بىلەن

بولۇپمۇ بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىقلار پەقەت خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار بىلەنلا چەكلەندى. بۇلارنىڭ بىر بۆلىكى ۋە ئايرىم تەتقىقاتچىلارنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى ھەمدە ئايرىم ماقالىلەرنىڭ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مىلادىدىن بۇرۇنقى دەۋردىن مىلادى 840-يىلىغا كەلگۈچە ئارىلىقتىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا يېزىلغان ئەسەرلەر مەيلى ئېلىمىز ئالىملىرىنىڭ بولسۇن، مەيلى چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ بولسۇن، كەڭ ئۇيغۇر كىتابخانلىرىغا سىستېمىلىق تونۇشتۇرۇلمىدى. مۇشۇلارغا كۆرە تەتقىقات ۋە نەزەرىيە ساھەسىدە بەزى خاتا قاراشلار باش كۆتۈردى. بەزى قالايمىقانچىلىقمۇ كېلىپ چىقتى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا يېزىلغان ۋە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» دېگەن بۇ كىتاب، دەل بىز يۇقىرىدا قەيت قىلغان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ بەردى ۋە تارىخ تەتقىقاتىدىكى بوشلۇقنى تولدۇردى، ئىدىيىدىكى قالايمىقانچىلىقلارغا خاتىمە بەردى.

«قەدىمكى ئۇيغۇرلار» نىڭ ئاپتورى ياڭ شېڭمىن ئەپەندى قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئىپتىدائىي ئۇرۇقچىلىق دەۋرىدىكى ئەھۋالىنى، ئۇلار ياشىغان مۇھىتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى، قەدىمكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تۇركىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادى، ھەربىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىلىرىنى تارىخىي ماتېرىياللىستىك نۇقتىئىنەزەر بىلەن تەھلىل قىلغان. ئاپتور ئۆز كىتابىدا ئېلىمىزدىكى خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن ماتېرىيال ۋە ھۇججەتلەردىن، ھەتتا قەدىمكى پارس، ئەرەب رايونلىرىدىكى ۋە غەرب ئەللىرىدىكى ماتېرىياللاردىن پايدىلانغان ۋە ئۇلارنى قېزىۋېلىنغان تارىخىي يادىكارلىقلار، تاش ئابىدىلەر بىلەن

بىرلەشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى مۇستەقىل قاراشلىرىنى نىسبەتەن ئىلمىي ۋە سىستېمىلىق يوسۇندا ئوتتۇرىغا قويغان. شۇڭا، بۇ كىتابنى خېلى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە كىتاب دەپ ئېيتالايمىز.

ياڭ شېڭمىن ئەپەندىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» دېگەن بۇ كىتابى ئەسلى كىتابقا سادىق ۋە بىۋاستە تەرجىمە قىلىش ئۇسلۇبى بويىچە ئىشلەندى. كىتابتىكى تارىخىي شەخسلەر، ئۇلارنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى ئەمەل-مەرتىۋە نامىلىرى، يەر-جاي نامىلىرى، قەبىلە ۋە مىللەت نامىلىرى، نەقىل كەلتۇرۇلگەن كىتابلار، تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇزۇندىن بېرى قوللىنىپ كەلگىنى بويىچە ئېلىندى. بىرلا ئاتالغۇ، يەنى تارىخىي باسقۇچلاردا ھەر خىل نام بىلەن ئاتالغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ خەنزۇچە ئىسمى بىر تۇتاش ھالدا «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» دېيىلدى. ناۋادا سەۋەبىمىنىڭ چەكلىكلىكى تۇپەيلى تەرجىمە قىلىش جەريانىدا بەزى خاتالارغا يول قويغان بولسام، تارىخ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يولداشلارنىڭ ۋە كىتابخانلارنىڭ سەمىمىي تەنقىد قىلىپ كۆرسىتىپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى..... 1
1. يايلاقنىڭ ئىچكىرىسىدىكى قەدىمكى شەھەر 1
2. 翟 (دى) ناملىق قوش ۋە 狄 (دى)لار 6
3. قىزىل تۇرالارنىڭ شىمالغا كۆچۈشى ۋە دىڭلىڭلار-
نىڭ جەنۇبقا كېلىشى 12
4. چىلى (敕勒) ۋە قاڭقىللار (高车) 32
ئىككىنچى باب قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيۇشۇشى ۋە
ئۆسۈپ يېتىلىشى 45
1. توققۇز ئوغۇز ۋە ئون ئۇيغۇر 45
2. يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ئۇيغۇر قەبىلىسى 51
3. شەرقىي تۈرك خاقانلىقى بىلەن بولغان كۈرەشلەر 56
4. سىرتاردۇشلار بىلەن ھاكىمىيەتگىلىك تالىشىش ... 80
5. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى ۋە يەرەن قورۇقچىبەگ
مەھكىمىسى 87
6. بىرلىكە كەلتۈرۈش ئۇرۇشىدىكى ئالەمشۇمۇل
تۆھپە 99
7. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى 108
8. كېيىنكى تۈركلەر دەۋرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ
دۆلەت قۇرۇشى..... 120
ئۈچىنچى باب ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قۇرۇلمىسى
ۋە زېمىنى 138
1. قەبىلە ۋە زېمىن..... 139
2. ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلى 151

3. ئەمەلدارلىق تۇزۇمى ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى 161
4. جەمئىيەت خاراكتېرى..... 175
5. نوپۇس ۋە ئىرقىي ئالاھىدىلىك 189
تۆتىنچى باب خاقانلىقنىڭ ئىقتىسادى ۋە ھەربىي ئىشلىرى..... 197
1. گۈللىنىۋاتقان چارۋىچىلىق 197
2. جەڭگىۋار ئاتلىق ئەسكەرلەر 204
3. گۈللەنگەن سودا..... 216
4. قاتناش ۋە شەھەر-بازارلار 228
بەشىنچى باب خاقانلىقنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى..... 255
1. تاڭ سۇلالىسى 255
2. تىبەتلەر 266
3. قىرغىزلار، قارلۇقلار 271
4. قىتانلار، قۇمۇقلار، تاتارلار 275
ئالتىنچى باب مەدەنىيەت، ئۆرپ-ئادەت ۋە دىنىدىكى ئۆزگىرىشلەر 281
1. مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ-ئادەت 281
2. دىنىدىكى ئۆزگىرىشلەر 293
يەتتىنچى باب خاقانلىقنىڭ يىمىرىلىشى ۋە ئۇيغۇرلار-نىڭ كۆچۈشى 322
1. خاقانلىقنىڭ يىمىرىلىشى 322
2. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار 326
3. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى..... 329
4. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار..... 333
5. يەرلىك ئاھالە بىلەن بىرىكىش 338
قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى چوڭ ئىشلار يىلنامىسى 345

بىرىنچى باب

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى

1. ياپلاقنىڭ ئىچكىرىسىدىكى قەدىمكى شەھەر

پايانسىز موڭغۇل دالاسى ئەزەلدىن تارتىپ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ياشاپ كەلگەن جايدۇر. نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى جۇڭگو تارىخشۇناسلىرى بۇ مىللەتلەرنىڭ ھاياتىنى «قەيەردە ئوت-چۆپ، سۇ بولسا شۇ يەرگە كۆچۈپ»، «كەپە ۋە كىگىز ئۆي» نى ماكان قىلغانلار دېگەن سۆزگە يىغىنچاقلاپ تەسۋىرلىدى. بۇ سۆز ئۇزلۇكسىز تەكرارلىنىپ، بىر تەرەپلىمىلىك كۆز قاراشنى بارلىققا كەلتۈردى. نەتىجىدە ئادەملەر يۇقىرىدىكى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى يەنە بىر تەرەپكە يەنى شارائىت يار بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا ئۇلارنىڭمۇ مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش ئۇتكۈزەلەيدىغانلىقىغا، ياپلاقتىكى بۇ تارقاق كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ كۈچلۈك خاقانلىق بولۇپ ئۇيۇشقان چاغدا ئاۋات شەھەرلەرنىمۇ قۇرالايدىغانلىقىغا سەل قارايدىغان بولۇپ قالدى. ھالبۇكى، بۇ شەھەر-بازارلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ ھەر قايسى دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلىرىدا تۇزۇكرەك تىلغا ئېلىنمىدى. تاپقىلى بولىدىغان بەزى پارچە-پۇرات خاتىرىلەرنىڭ مەزمۇنىمۇ تەپسىلىي بولمىدى.

مىلادى 1681-يىلى جۇڭگوغا تۇنجى بولۇپ كەلگەن روسىيىلىك سىياھەتچى ئىۋان. فىدىرىن تاشقى موڭغۇلىيە

يايلىقىغا ئېچىرىلەپ كىرىپ، چۆلدەرەپ قالغان ئوت-چۆپلەر ئېچىدە تاسادىپىي چېلىقتۇرغان بىر مەنزىرىدىن ئىنتايىن ھەيران بولدى. ئۇ بىر نەچچە جايدىكى غايەت زور قەدىمكى شەھەر خارابىسىگە دۇچ كەلگەنىدى. ئۇ «(بۇ قەدىمكى شەھەر) تۆت چاسا ياسالغان، ھەربىر بۇرجىكىگە سۇپا ئورنىتىلغان ناھايىتى چوڭ كۆزىتىش مۇنارى بار. شەھەر سېپىلىنىڭ تۆۋەن قىسمى سىلىقلانمىغان قورام تاشلاردىن قوپۇرۇلغان، ئۈستىگە پىششىق خىش بېسىلغان . . . ئوردا ھويلىسىدا پاكار-پاكار خىش تاملار بار، ئوردىنىڭ تورۇسى ھەر خىل رەڭدىكى كۆركەم كۆرۈنۈشلەر بىلەن ناھايىتى رەتلىك بېزەلگەن، كۆرگەن ئادەمنىڭ ھەرگىزمۇ كەتكۈسى كەلمەيدۇ» ① دەپ يازغان.

لېكىن، ئەنگەنىۋى بىر تەرەپلىمە كۆز قاراش تۈپەيلى، ئادەملەر ئۇنىڭ يۇقىرىدىكى بايانلىرىدىن گۇمانلاندى. 1949-يىلىغا كەلگەندە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى بۇ يەردىكى يايلاقتىن ناھايىتى زور بىر قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى قېزىپ چىقتى. بۇ شەھەر ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ سول قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 25 كۋادرات كىلومېتر ئىدى. پۈتۈن شەھەر ئېچكى-تاشقى شەھەر ۋە ئوردىدىن ئىبارەت ئۇچكە بۆلۈنگەنىدى. ئېچكى شەھەر بىر كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئەتراپى سېپىل بىلەن قورشالغان، ئادەملەر زىچ ئولتۇراقلاشقان رايون ئىدى. ئوردا شەھىرىنىڭ كۆلىمىمۇ بىر كۋادرات كىلومېتر كېلەتتى. ساقلىنىپ قالغان سېپىل خارابىسىنىڭ ئېگىزلىكى ھېلىمھەم ئون مېترغا يېتەتتى. ئوردا شەھىرىنىڭ ئېچىدىكى مۇداپىئە ئىستېھكاملىرىنىڭ ئېگىزلىكىمۇ ئون ئىككى مېتردىن ئاشاتتى. ئوردا شەھىرىنىڭ مەركىزىدە خۇددى يايلاققا نەزەر سالغاندەك چوقچىيىپ تۇرىدىغان «لەشكەرگاھ تۆپلىك» يەنى كۆزىتىش مۇنارىنىڭ ئېگىزلىكى ئون تۆت مېتر كېلەتتى. ئارخېئولوگلار ئوردا شەھىرىنىڭ

ئىچىدىن ئوردا خارابىسىنمۇ تاپتى. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ ھەممە جايى نەپىس ھەيكەل كاھىشتىن ياسالغانىدى. مۇنداق زىننەتلەش تاڭ دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە تەئەللۇق تىپىك مىسال ئىدى. ئوردا شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب بۇرجىكىگە جايلاشقان قاراۋۇل مۇنارىنىڭ ئەڭ ئۈستۈنكى قەۋىتىنى قەدىرىش ۋە قېزىش ئارقىلىق بۇ يەردە كۆپ قەۋەتلىك بىنالارنىڭ بولغانلىقىنى، ئىسىتىش ئەسلىھەلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى، تاملارنىڭ سىمونت بىلەن سۇۋالغانلىقى ھەمدە ئىنچىكىلىك بىلەن بېزەلگەن بروئزا ئىشكەلرنىڭ بارلىقى، ساپال تورۇبلار ۋە مەرمەردىن ياسالغان قاپارتما ھەيكەللەرنىڭ بولغانلىقى بايقالدى. بۇ قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن كاھىشلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدىكى كاھىشلارغا ئوخشاپلا قالماي، بەلكى ئىشكىنىڭ بېزىلىشىدىكى ئوخشاشلىقىمۇ تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپ ئىدى.

ئوردا شەھىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە بۇتخانىلارمۇ بار ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخېئولوگلىرى بۇلار ئېھتىمال مەخسۇس يوسۇندا ھۆكۈمرانلارنىڭلا پايدىلىنىشى ئۈچۈن سېلىنغان بۇتخانىلار بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىدى. ئىچكى شەھەر بىلەن ئوردا شەھىرىدىن باشقا، يەنە ئۇزۇندىن-ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھويلا-ئارامىلار ۋە مۇۋاپىق پىلانلانغان كوچىلار بار ئىدى. شەھەرنىڭ تاشقى سېپىلىنىڭ سىرتىدا كەڭ كېتەكەن ئېتىز-ئېرىق ۋە يېزا-مەھەللىلەر كۆزگە چۆشەتتى. مەھەللىدىكى ھەممە ئۆيدە دېگۈدەك ئاشلىقنى يارما قىلىشتا لازىم بولىدىغان ئۆرە سۈپا ياكى يارغۇنچاقلار بار ئىدى. ئادەملەر شەھەر ئىچىدىكى كوچىلاردىن ئادەتتىكى تۇرالغۇ ئۆي ۋە ھەر خىل مانۇفاكتورلارنىڭ (قول ھۈنەرۋەنچىلىك قىلىنغان ئورۇن) خارابىسىنى قېزىپ تاپتى. خارابىلىكتە ھەر خىل ساپالدىن ۋە مېتالدىن ياسالغان بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى، شۇنداقلا قول ھۈنەر سايمانلىرى بىلەن تۇرمۇش بۇيۇملىرى قاتارلىق يادىكارلىقلار بايقالغان.

خارابلىكتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، قەدىمكى شەھەرنىڭ ئادەملەر تەرىپىدىن قەستەن ۋەيران قىلىنغانلىقى مانا مەن دەپلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. قىدىرىلغان ھەممە بۇلۇڭ-پۇچقاقلاردا، ئالايلۇق، قەلئە، قاراۋۇل مۇنارى، بۇتخانا ۋە شەھەرنىڭ باشقا رايونلىرىدا ئوتتا كۆيگەن يەر پوستى ۋە كۆيۈك ئىزلىرىنى چېلىقتۇرغىلى بولاتتى. كىشىنىڭ تېخىمۇ دىققىتىنى قوزغايدىغان بىر ئەھۋال شۇ ئىدىكى، مەيلى شەھەر ئىچىدە ياكى شەھەر سىرتىدىكى تېرىقچىلىق رايونلىرىدا بولسۇن، ھەممە يازغۇنچاق ۋە ئۆرە سۈپىلارنىڭ بىرىمۇ قالماي بۇزۇۋېتىلگەنىدى. قەبرىستانلىقتىكى تاش ئابىدىلەرمۇ ئۆرۈۋېتىلگەن ۋە چېقىۋېتىلگەنىدى. قەدىمكى شەھەردىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى مىس يارماقلانىڭ ئىچىدە ئەڭ كېيىن قۇيۇلغانلىرى مىلادىنىڭ 840-يىلى، يەنى تاڭ ۋېنزۇڭ كەيچىڭنىڭ 5-يىلى قۇيۇلغانىدى. بۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرگە ئائىت نەرسىلەردىن بىرىمۇ يوق ئىدى②. بۇ، قەدىمكى شەھەرنىڭ ۋەيران قىلىنغاندىن كېيىن قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيتتى. بىر زامانلاردىكى ھەيۋەتلىك چوڭ قەدىمكى شەھەردىن ئېشىپ قالغىنى پەقەتلا تىمتاسلىق بىلەن قاقاسلىقلا ئىدى، خالاس. بىراق، بۇزۇلغان تام ۋە قالايمىقان ئۆسكەن ئوت-چۆپلەر ئىچىدە چېچىلىپ ياتقان چىرايلىق كاھىشلار، مىس جابدۇقلار ۋە تاش ئويمىلار ئادەملەرگە ئۆزىنىڭ ئەينى چاغلاردىكى ھەشەمەتىنى سۆزلىگەندەك قىلاتتى. بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ ئىگىسى كىم بولغىيدى؟ ئۇ قانداقلارچە ۋەيران بولغان بولغىيدى؟

قەدىمكى شەھەرنىڭ ئۆزى ئادەملەرنى جاۋاب بىلەن تەمىن ئەتتى. ئوردا شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ قەبرىستانلىقىدا ۋەيران ھالەتتە ساقلىنىپ قالغان قەبرە ئابىدىلىرىدىكى تۈرك يېزىقى، سوغدى يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقى بىلەن يېزىلغان خەتلەر ئادەملەرگە قەبرىنىڭ ئىگىسىنى قەيت

قىلىش بىلەن بىرگە، بۇ شەھەرنىڭ خوجايىنىنىڭ سالاھىيىتىنىمۇ، ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە شانلىق ئىزلىرىنىمۇ ئىزاھلاپ بەردى. بۇ ئۇيغۇر خاقانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەمەتىنىڭ قەبرىستانلىقى ئىدى. بۇ قەدىمكى شەھەر بولسا ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن ئىدى. بۇ شەھەر مىلادى 744-يىلدىن 840-يىلغا قەدەر (تاڭ سۇلالىسى تەيزۇڭنىڭ 3-يىلىدىن كەيچىنىڭ 5-يىلىغىچە) پۈتۈن موڭغۇل دالاسى، جەنۇبىي سىبىرىيە، جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ھەتتا غەربتە يەتتىسۇ ③ ۋادىسىغىچە بولغان غايەت زور بىر ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى بولغانىدى. ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئۇ مۇشۇ كەڭ زېمىننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. بىر-بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن يوللار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە، ئوتتۇرا ئاسىياغا، سىبىرىيىگە ۋە چوڭ ھىنگان تاغلىرىنىڭ شەرقىگە قەدەر تۇتىشاتتى. يول بويلاپ چوڭ-كىچىك شەھەر-بازارلار ۋە ئۆتەڭلەر بار ئىدى. كارۋانلار، ئەلچىلەر، دەرۋىشلەر، سەيياھلار تەرەپ-تەرەپتىن بۇ شەھەرگە ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇراتتى. ئېگىز سېپىل ئىچىدە ھەيۋەتلىك سارايلار، بۇتخانىلار، رەتلىك لايىھىلەنگەن كوچىلار، سودا بازارلىرى، ھەر خىل-ھەر رەڭدىكى قول سانائەت مانۇفاكتورلىرى، ئەمەلدارلار مەھكىمىسى، گازارمىلار جايلاشقانىدى. شەھەر ئەتراپىدىكى ئېتىز-ئېرىقلارنىڭ باش-ئايىغى كۆرۈنمەتتى. سان-ساناقسىز چېغىر يوللار، ھەددى-ھىسابسىز ئېرىق-ئۆستەڭلەر، بىر-بىرىگە يېقىن كەنت-مەھەللە-لەر بار ئىدى④.

تاڭ دەۋرىدىكى خەنزۇ يېزىقى بىلەن پۈتۈلگەن خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، گۇللەپ-ياشنىغان بۇ كۆرۈنۈش مىلادى 840-يىلغا كەلگەندە شىمال تەرەپتىكى قىرغىز خاندانلىقىنىڭ يۇز مىڭلىغان ئاتلىق لەشكەرلىرى تەرىپىدىن بىتچىت قىلىنغانىدى.

ئۇلار يالغۇز خاقانلىقنىڭ پايتەختىنى كۆيدۈرۈش بىلەنلا قالماي، بەلكى يەنە ئون خاقانلىقنى بىر بىلەن يەكسان قىلىپ تاشلىغانىدى.⑤.

مىڭ يىلدىن ئىلگىرىكى يىراق قەدىمكى دەۋرده ياشىغان ئۇيغۇرلار بۇ پايانسىز يايلاقتا قانداق قىلىپ راۋاجلانغان ۋە زورايغان ھەمده مۇشۇنداق بىر ئاۋات، گۈللەنگەن، زېمىنى كەڭرى خاقانلىقنى قۇرۇپ چىققان بولغىيدى؟ خاقانلىق مۇشۇ دەرىجىدىكى زور تالاپەتكە يولۇققاندىن كېيىن، ئۇلار قانداقلارچە تۇڭشىپ كەتمەي، ئەڭ ئاخىرىدا بۇگۈنكى ئىلىمىزنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى، يۇگۇ مىللىتى بولۇپ شەكىللەنگەن بولغىيدى؟

2. 翟 (دى) ناملىق قۇش ۋە 狄 (دى) لار

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتتىنىڭ كېلىش مەنبەسى شىمالىي دى (狄) لارغا ياتىدۇ. شىمالىي دىلار ئىلىمىزده ئەڭ بۇرۇن ياشىغان بىر نەچچە قەدىمكى مىللەتنىڭ بىرى. مىلادىدىن 2000 يىل ئىلگىرى، ئۇلار ئىلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ھەمده خۇاشيا مىللىتىنىڭ ئايرىم قەبىلىلىرى بىلەن قوشنا بولۇپ ئۆتكەنىدى. ئۇلارنىڭ ئىرقىي ياكى تاشقى قىياپىتى خۇاشيا مىللىتى بىلەن ئوخشاش بولۇشىمۇ مۇمكىن ئىدى⑥. لېكىن، ئۇلارنىڭ تىلى ئوخشاشمايتتى. ئىككى تەرەپ بىرىش-كېلىش قىلغاندا «تىلماچ» لارنىڭ تەرجىمانلىق قىلىشىغا موھتاج بولاتتى⑦. ئۇلار «چاچلىرى مۇرىسىگە چۈشۈپ تۇرىدىغان، چاپىنىنى سول يېقىن تەرەپتىن تۇگمىلەيدىغان»⑧، «قېنى قاچمىغان كېسەل» گۈشلەرنى تۇزۇكراك پىشۇرۇپ يەيدىغان ئادەملەر ئىدى. قالىدە-يوسۇنلىرىمۇ خۇاشيا مىللىتىنىڭكىگە قارىغاندا ناھايىتى ئاددىي ئىدى. شۇڭا جۇشاڭ ۋالى ئۇلارنى «قارام-ھەمده

يەڭگىلىتەك، ئاچكۆز، باشقىلارغا يول قويمايدىغانلار»⑨ دەپ مەسخىرە قىلغانىدى. ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى، يېزىقى يوق ئىدى.

شىيا، شاڭ دەۋرىدە ئېلىمىزنىڭ شىمال تەرىپىدە گويلار (ئۇيغۇرلار) دەپ ئاتىلىدىغان، خۇاشيا مىللىتىگە يات بىر قەبىلە بولغانىدى. شاڭ ۋە جۇ دەۋرىگە كەلگەندە، گويلار قوۋمى دى (翟) ياكى دى (狄) دەپ ئاتالدى. ئالدىنقى چىن ۋە غەربىي، شەرقىي خەن دەۋرلىرىدە يۇقىرىدىكى دىلار «دىڭلىڭ» (丁零)، دىڭلىڭ (丁灵) ياكى «دىلى» (狄历) دەپ ئاتالدى. بۇ سۆزلەر يېزىلىشىنىڭ ھەر خىل بولۇشىغا قارىماي، ئاھاڭ جەھەتتە بىر-بىرىگە بەك يېقىن، مۇناسىۋەتچە ئىپتىقاندا، بىر مىللەت نامىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئاھاڭدىكى ئاتىلىشى ئىدى. بۇ مىللەتنىڭ نامى ناھايىتى روشەنكى، باشقا بىر تىلدىن يەنى دىلار (تۇرالار) نىڭ ئۆز تىلىدىن كەلگەنىدى. ھالبۇكى، مىلادى VI ئەسىردىن بۇرۇن دىلار يەنى تۇرالارنىڭ يېزىقى بولمىغاچقا، بىزمۇ ئۇلارنى پەقەتلا خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي كىتابلارغا تەرجىمە قىلىپ ئېلىنغان نام بىلەن ئاتاپ كەلگەنىدۇق. مىلادى VI ئەسىردىن كېيىن تېيىلىلار تىلىنى تۈرك-رونىك⑩ يېزىقى بىلەن يازىدىغان بولدى ھەمدە مۇشۇ يېزىقنى قوللىنىپ نۇرغۇن تاش ئابىدىلەرنى يېزىپ قالدۇردى. بۇلاردىن بەزىلىرى تا ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلدى. 1893-يىلى دانىيىلىك تىلشۇناس تومسېن (V. Thomsen) بۇ خىل سىرلىق يېزىقنى بىرىنچى بولۇپ ئوقۇپ چىقتى ۋە ئۇنىڭ مەنىسىنى يەشتى. ئادەمىلەر شۇ چاغدىلا ئۇلارنىڭ نامىنىڭ Türük ياكى Türk يەنى «كۈچلۈك» دېگەن مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدى. دېمەك خەنزۇچە يېزىقتىكى 翟، 狄، 丁零، 狄历، 铁勒 قاتارلىق خەتلەرنىڭ

Türük ياكى Türk دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

ھالبۇكى، خەنزۇلارنىڭ بۇ مىللەتنىڭ نامىنى دى (翟) دېگەن خەت بىلەن تەرجىمە قىلىپ يازغانلىقىدا، ئاھاڭنىڭ ئوخشاپ كېتىدىغىنىدىن باشقا، يەنە بەزى سەۋەبلەرمۇ بار ئىدى. چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى مەزگىللەردىكى يازما ھۆججەتلەردە تىلغا ئېلىنغان دى، يەنى تۈرالار، ئولتۇرۇشلۇق جايى، ئىسىم فامىلىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ قىزىل تۈرالار (赤翟)، ئاق تۈرالار (白翟)، ئۇزۇن تۈرالار (长翟) دەيدىغان ئۇچ چوڭ قەبىلىگە ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ، «توپ تۈرالار» (众翟) دەپ ئاتىلىدىغان تارقاق تۈرالار قەبىلىسىگە ئايرىلغانىدى. بەزى ئادەملەر تۈرا (翟) نىڭ يايلاقتىكى ئىنتايىن چاققان ھەمدە يىراقتا ئۇچالايدىغان گۈشخور قۇش ئىكەنلىكىنى دەللەپ كۆرگەنىدى. ھالبۇكى قەدىمكى كىتابلاردىمۇ ھەقىقەتەن قىزىل تۈرا (赤翟)، ئاق تۈرا (白翟) دەيدىغان ھەر خىل تۈرا قۇشلىرى ھەققىدىكى خاتىرىلەرمۇ بار ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ تۈرا قۇشلىرىنىڭ تۈرغان يېرى مۇناسىپ نام بىلەن ئاتالغان تۈرالار قەبىلىسى ئولتۇراقلاشقان يەر بىلەن ئاساسەن بىردەك ئىدى. مۇشۇ تۈپەيلى بەزىلەر قەدىمكى كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن ھەر خىل تۈرا قۇشلىرى، ئەمەلىيەتتە ئوخشاش بولمىغان تۈرالار قەبىلىسىنىڭ توتېمى، تۈرالار دەل تۈرا نامى بىلەن ئاتالغان بۈركۈتلەرنى ياكى باشقا ئۇچار قۇشلارنى ئۆزىگە توتېم قىلغان قەبىلە دەپ پەرەز قىلدى(11).

دېگلىكلار ئىچىدە، كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ فامىلىسى تۈرا (翟) ئىدى. تاكى 1000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىنمۇ، تۈرالارنىڭ ئەۋلادى بولغان ئۇيغۇرلاردا بۈركۈتكە ئېتىقاد قىلىدىغان كۆز قاراش ساقلىنىپ قالدى. بۇ ئەھۋال دەل ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادىنىڭ توتېمغا چوقۇنىدىغان

كەيپىياتىنىڭ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. تۇرالاردا يېزىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، خۇاشيا مىللىتى ئۇلاردىكى ئۆزىگە مىللەت نامى ئورنىدا قوللىنىپ كەلگەن بۇ ئاھاڭنى دى (翟) دەيدىغان تەسۋىرىي ھەرپ بىلەن ئىپادىلىگەنىدى. دى (翟) دېگەن بۇ خەتنىڭ تەسۋىرىي شەكلى تۇرالار توتېم قىلغان ھەر خىل قۇشلارنىڭ شەكلى ئىدى.

تۇرالار ئەسلىدە ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئوردۇس يايلىقى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ياشايتتى. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۇلارنى ئۆزلۈكسىز ھالدا شەرق ۋە جەنۇب تەرەپتىن تېخىمۇ كۆپ يايلاقنى ئىگىلەشكە مەجبۇرلىدى. شىا، شاڭ دەۋرىدە، ئۇلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان زېمىنى ئوتتۇرا تۇزلەكلىكنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ھەرقايسى جايلارغىچە كېڭەيدى. بۈگۈنكى شەنشى، خېبېي، سەنشىنىڭ شىمالىغىمۇ ئۇلارنىڭ ئايىغى يېتىپ باردى. نەتىجىدە ئۇلار خۇاشيا مىللىتىنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى بىلەن ھەم قوشنا بولۇپ، ھەم ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشتى.

شاڭ، جۇ دەۋرىگە كەلگەندە، تۇرالار چارۋىچىلىقنى ئاساس، ئوۋچىلىقنى قوشۇمچە كەسىپ قىلغان بىر مىللەتكە ئايلاندى. يايلاققا چېدىر تىكىپ، قەيەردە ئوت-چۆپ ۋە سۇ بولسا شۇ يەرگە كۆچۈپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان بولدى. مۇشۇ سەۋەبكە ئاساسەن، تارىخىي ماتېرىياللاردا: «شىمالىي تۇرالارنىڭ دۆلىتى ياكى پايتەختى يوق، ئەزەلدىن تارتىپ ئوت-چۆپ ۋە سۇنى قوغلىشىپ ياشايدۇ، ئۇلارنىڭ سېپىل، قەلئە-ئوردىلىرىمۇ بولغان ئەمەس»⑫ دەپ خاتىرىلەندى. «يوسۇننامە. پادىشاھلىق تۇزۇم» دىمۇ «شىمالىي تەرەپتىكىلەر تۇرالار دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار تېرىدىن كىيىم كىيىدۇ. ئاشلىق ئىستېمال قىلمايدۇ» دەپ يېزىلدى.

ئېلىمىزدىكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئەتراپىنىڭ شىمالىي تۇرالارنىڭ خارابىلىكى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيەلىك قېدىرىشىدىن مەلۇم بولۇشىچە، تۇرالار شائ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىشلەتكەن ئاساسلىق سايمانلار ۋە ھەربىي قورالالار يەنىلا تاش قورال ۋە سۆڭەك قورالدىنلا ئىبارەت ئىدى، بۇنىڭ پېچاق، بىرونزا بىگىز ۋە بۇنىڭ باشاق ناھايىتى ئاز ساندا ئىدى. شائ دەۋرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە (مىلادى X III ئەسىردىن ئىلگىرى) تۇرالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا تەرەققىي قىلدى. ئۇلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلاردىن قېزىۋېلىنغان بۇنىڭ قورالالرنىڭ سانى زور مىقداردا كۆپەيدى. بۇ سايمانلار ۋە قورالالار ئىچىدە قىسقا تىغلىق خەنجەر، بۇنىڭ پېچاق، بۇنىڭ بىگىز، بۇنىڭ شەمشەر، بۇنىڭ پالتا ۋە بۇنىڭ باشاقلار، تۇرمۇشقا لازىملىق سايمانلاردىن بۇنىڭ قوشۇق ۋە بۇنىڭ داشقازان بار ئىدى. ئەمما دەۋرىدە ئوردۇس شەكلىدىكى بۇنىڭ قورالالار خېلى تەرەققىي قىلدى. يەنى توري، سانى ۋە سۈپىتى جەھەتتە تازا گۈللەنگەن بىر باسقۇچقا يېتىپ كىردى. سايمانلار قاتاردا پەۋقۇلئاددە ئالاھىدىلىككە ئىگە تۇرنا تۇمشۇقلۇق پالتا ۋە كالتەكلەر پەيدا بولدى. ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى سايمانلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان بۇنىڭ پالمان، بۇنىڭ نەيزە، بۇنىڭ ئىلمەك ۋە بۇنىڭ ئەينەك قاتارلىقلارمۇ كۆپەيدى. ھەر خىل پەرداز بۇيۇملىرى ۋە بۇنىڭدىن ياسالغان ئات جابدۇقلىرىمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن كېيىن، تۇرالار تۇمۇر قورال دەۋرىگە كىردى، ھەرخىل سايمانلار، ھەربىي قورال-ياراغلار، ئات جابدۇقلىرى ۋە تۇرمۇشقا لازىمەتلىك بۇيۇملار كۆپ مىقداردا تۇمۇردىن ياسىلىدىغان بولدى.

تۇرالار خۇاشيا مىللەتلىرىنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى بىلەن

قوشنا بولوپ ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا، ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىنتايىن قويۇق ئىدى. مۇشۇ تۇپەيلى ئالدىنقى چىن دەۋرىدىكى بەزى يازما ھۇججەتلەردە تۇرالار بىلەن خۇاشيالارنىڭ ئەجدادى بىر دەپ خاتىرىلەندى. «تاغ - ئېزىملار قۇرئى» دا: «خۇاڭدىنىڭ نەۋرىسى شىجۇن، شىمالىي تۇرالار شىجۇندىن تۇغۇلغان» ⑬ دېيىلدى. بۇ خىل خاتىرىنىڭ چىنلىق دەرىجىسىنى ئېنىقلاپ چىقىش تەس بولسىمۇ، لېكىن تۇرالار بىلەن خۇاشيا مىللەتلىرىنىڭ ئىرقىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى قويۇق مۇناسىۋىتىنى زور مىقداردىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئارقىلىق دەلىللەشكە بولىدۇ⑭. بۇنىڭدىن باشقا، تۇرالارنىڭ قۇشنى توتىم قىلىش كۆز قارىشى بولغانلىغا ئوخشاش، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋردىكى قەبىلىلىرىدىن يېنىلار بىلەن چىنلار دىمۇ ئاتا-بوۋىمىزنىڭ ئەجدادى قۇش ئىدى دەيدىغان ئەپسانىلەر بار ئىدى. بۇمۇ يۇقىرىدىكى قەبىلىلەرنىڭ يېراق قەدىمكى دەۋردىن تارتىپلا ئۆزئارا قويۇق مۇناسىۋەت باغلاپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شاك، جۇ دەۋرىدە بۇ ئىككى تەرەپنىڭ ئۆزئارا قوداشقانلىقىغا دائىر مىسالىلار، تارىخىي كىتابلاردا كۆپلەپ قەيت قىلىنغانىدى⑮.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئېلىمىزدىكى مەدەنىي يادىكارلىق ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى ئوردۇسنى مەركەز قىلغان ھالدا شىمالدىكى يايلاق مەدەنىيەت خارابىلىرى ئۈستىدە ئۆزۈن مەزگىللىك قېزىش ۋە تەتقىقات ئېلىپ باردى. بۇ خارابىلىكلەردىن بىرۈنزا بىلەن قۇيۇلغان كۆپ مىقداردىكى ھەرخىل قورال-سايمانلار قېزىۋېلىنغاچقا، ئۇ «ئوردۇس بىرۈنزا مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالدى. ھەر تەرەپلىمە تەتقىق قىلىش ۋە دەلىللەش ئارقىلىق، دەسلەپكى مەزگىلدىكى «ئوردۇس بىرۈنزا مەدەنىيىتى» ئېلىمىز ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تېخى گۇماڭجىن، گوسۇشىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن تۇرالارنىڭ

مەدەنىيەتى بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىندى. «ئوردۇس بۇرۇنقى مەدەنىيىتى» مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتتىن باشلاپ تاكى ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە قەدەر ئىزچىل رەۋىشتە ئوردۇس ۋە سەنشى، شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن ئىچكى موڭغۇل رايونىنى ئاساس قىلدى. تۇرالار بىلەن خۇاشيا مىللەتلىرىنىڭ قويۇق بېرىش-كېلىش قىلىشى ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتتى. شەنشىنىڭ شىمالى، سەنشىنىڭ شىمالى ۋە خېبېينىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تۇرالار خارابىلىكىدىن دائىم دېگۈدەك شياڭ دەۋرىگە ئائىت قورال-سايمانلار تېپىلىپ تۇردى. تۇرالارنىڭ بۇرۇنقى قوراللىرى، ساپال سايمانلىرى قاتارلىق قېزىپ چىقىرىلغان ئەسلىمىلەردە شەكىل ۋە نەپىسلىك جەھەتتە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئالامەتلەر كۆرۈلدى. روشەنكى، ناھايىتى كۆپ ساندىكى قورال-سايمانلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى قورال-سايمانغا تەقلىد قىلىپ ياسالغانىدى. غەربىي خەن ۋە شەرقىي خەن دەۋرىگە كەلگەندە، ئىككى تەرەپنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى تېخىمۇ روشەن بولدى. تۇرالارنىڭ مۇشۇ دەۋرگە تەئەللۇق خارابىلىرىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى قورال-سايمانلار ئارىسىدىكى پەرقنى ئايرىۋېلىش ناھايىتى تەسكە چۈشىدىغان دەرىجىگە يەتتى⑯.

3. قىزىل تۇرالارنىڭ شىمالغا كۆچۈشى ۋە دېڭلىڭلارنىڭ جەنۇبقا كېلىشى

تۇرالار بىلەن شاك، جۇ سۇلالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت يالغۇز تىنچ بېرىش-كېلىش بىلەنلا توختاپ قالمىدى، تارىخىي كىتابلاردا تېخىمۇ كۆپرەك خاتىرىلەنگىنى ئۇلارنىڭ

ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى.

تۇرالارنىڭ ئىپتىدائىي تۇرالغۇسى ئوردۇس رايونى ئىدى (17). لېكىن ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ئۇلارنى ئۇزلۇكسىز ھالدا شەرق ۋە جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، ئۇزىنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە مەجبۇرلىدى. شاك دەۋرىگە كەلگەندە، تۇرالارنىڭ ئاياغ ئىزى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ھەرقايسى جايلارغا قەدەر يېتىپ باردى. كېيىن تۇرالار قىزىل تۇرا، ئاق تۇرا ۋە ئۇزۇن تۇرا دەپ ئاتالغان نىسبەتەن زوررىاق بىرنەچچە قەبىلە گۇرۇھى بولۇپ شەكىللەندى. ھەتتا بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۇزۇن تۇرالار قەبىلىسى بۇگۇنكى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئەنياك دېگەن يېرىگە قەدەر ئىچكىرىلەپ كىردى ۋە خۇاشيالارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇرىدىغان ۋەزىيەتنى پەيدا قىلدى. تۇرالارنىڭ شەرق بىلەن جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىگەن كۆچلىرى شىمالغا قاراپ كېڭىيۋاتقان شاك، جۇ سۇلالىسىنىڭ كۆچى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى، نەتىجىدە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا بىرنەچچە يۈز يىلغا سوزۇلغان ئۇرۇش كېلىپ چىقتى.

شاك، جۇ سۇلالىلىرى ئېلىمىزنىڭ قەدىمكي دەۋرىدىكى قۇلدارلىق تۈزۈمى تازا ۋايىغا يەتكەن سۇلالىلەر ئىدى. قۇللار ئاساسلىقى ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەنلەرنىي ئۆزىگە مەنبە قىلاتتى. زېمىن دائىرىسىنى كېڭەيتىش ۋە ئادەملەرنى قۇل قىلىش ئۈچۈن، شاك، جۇ سۇلالىلىرى ئۇزلۇكسىز يوسۇندا ئۆز ئەتراپىدىكى مىللەتلەرگە ئۇرۇش قوزغايتتى. شاك سۇلالىسى گۈيلار (تۇرالار) ئۇستىگە نىسبەتەن زور كۆلەمدە ئىككى مەرتىۋە ھەربىي يۈرۈش قىلدى. ئۇنىڭ بىرىنچى قېتىملىقىي شاك گاۋزۇڭنىڭ ۋۇدىڭ مەزگىلىدە يۈز بەردى. «پالنامە. ئوك چۈشكەن قۇرئى» دا: «گاۋزۇڭ گۈيلار تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ،

ئۇچ يىلدىن كېيىن ئۇلارنى يەڭدى» دەپ يېزىلغانىدى. كۇچلۇك شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچ يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئاران تەسته ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرەلىگەنلىكى، تۇرالارنىڭ خېلى ئۇزۇن مەزگىلگىچە تىرىكشىپ، كەسكىن قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەتتى. شاڭ سۇلالىسى مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئارقىلىق تۇرالارنىڭ شەنشى، خېبېي رايونلىرىدىكى جەنۇبقا ئىلگىرىلەش كۇچىنى توسۇپ قالالىغان بولسىمۇ، لېكىن تۇرالارنىڭ شىمالىي شەنشى تەرەپتىن گۇەنجۇڭ رايونىغا قاراپ ئىلگىرلىشى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى. نەتىجىدە گۇەنجۇڭدا تۇرۇشلۇق جۇ قۇۋمى بىلەن كەسكىن ئېلىشىش كېلىپ چىقتى.

ئەينى چاغدا جۇ قۇۋمى شەنشىنىڭ بىن (بۇگۇنكى شۇنيىنىڭ غەربى) دېگەن يېرىدە ماكانلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى گۇگۇڭ دەنفۇ دېگەن كىشى ئىدى. قوشنا ئولتۇرغان تۇرالار قەبىلىسى ئۇلارغا ئۇزۇلدۇرمەي ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. «ماۋخېك-ماۋچاڭ نەزمىلىرىنىڭ يەشمىسى» دە: «گۇگۇڭ بىن دېگەن يەردە تۇراتتى، تۇرالار ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. گۇگۇڭ تېرە ۋە پۇل-پىچەكلەرنى كۆتۈرۈپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقتى، لېكىن كەچۈرۈمگە ئېرىشەلمىدى؛ ئىت- ئېشەك، ئات-كالىلارنى ھەيدەپ ئالدىغا چىقتى، لېكىن كەچۈرۈمگە ئېرىشەلمىدى؛ ئالتۇن-تىللا، ئونچە-مەرۋايىتلارنى كۆتۈرۈپ ئالدىغا چىقتى، لېكىن كەچۈرۈمگە ئېرىشەلمىدى؛ باشقا ئىلاج قىلالمايمىز . . . چېكىنىپ چىقتى، لياڭشەن تېغىدىن ئۆتۈپ، چىشەن تېغىنىڭ قاپتىلىنى ماكان قىلىپ توختىدى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. گۇگۇڭ مۇشۇ قېتىمدىكى جەڭدە ھېچقانداق ئىلاج قىلالمايمىز، بىن دېگەن جايىنى تاشلاپ، چىشەن تېغىنىڭ قاپتىلىدىكى جۇيۈەن دېگەن يەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ قەبىلە بارا-بارا كۇچەيدى، گۇگۇڭ

ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جى لى دېگەن كىشى ئولتۇردى، بۇ دەل شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇيى تەختكە چىققان مەزگىل ئىدى. جى لى شياڭ سۇلالىسىنىڭ يارىدىمى بىلەن تۇرالارغا قارشى قايتۇرما زەربىگە ئۆتتى. «بامبۇك يىلنامە» نىڭ كونا نۇسخىسىدىكى خاتىرە بويىچە ئالغاندا: «ۋۇيىنىڭ 35- يىلى جۇ بېگى جى (جى لى) غەربكە يۈرۈش قىلىپ، گۈيلارنى، رۇئىلارنى تارمار قىلدى، تۇرالارنىڭ 20 نەپەر بېگىنى ئەسىر ئالدى»⑱. بۇ قېتىمقى جەڭ ناھايىتى چوڭ بولغان، گۈيلاردىن بەگ دەرىجىلىكلەردىنلا 20 ئادەم ئەسىرگە چۈشكەنىدى.

جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ زېمىنى بۇرۇنقىدىن تېخىمۇ كېڭەيدى. «جۇ سالنامىسى. ئەسىرلەر» دە خاتىرىلىنىشىچە، ئۇ دەسلەپكى مەزگىلدىلا 99 بەگلىكنى يوقاتتى، چېگرىدىكى بەگلىكلەردىن 652 نى ئۆزىگە قارام قىلدى. جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى گۈەنجۇڭ رايونىدا ئىدى. بۇ رايون تۇرالار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئودۇس يايلىقىغا يېقىن بولغاچقا، تۇرالار جۇ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەر ئەۋەتىدىغان مۇھىم نۇقتىسى بولۇپ قالدى. جۇ سۇلالىسىنىڭ تۇرالارغا ئەڭ باشتىلا ئېلىپ بارغان ھەربىي يۈرۈشلىرىنىڭ كۆلىمى شاڭ دەۋرىدىكىدىن چوڭ بولدى. يەر ئاستىدىن چىققان جۇ دەۋرى مېتال پۇتۇكلىرىگە ئاساسلانغاندا، جۇ كاڭۋاڭنىڭ ۋاقتىدا گۈيلارغا قىلىنغان ئىككى قېتىملىق جەڭدە ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىدىن ئۈچ نەپىرى قولغا چۈشتى، 5000دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسى ئېلىندى، 13 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر ئەسىرگە چۈشتى. ئۇنىڭدىن باشقا زور مىقداردا جەڭ ھارۋىلىرى، ئات، كالا، قوي قاتارلىق ھايۋانلار غەنىيمەت ئېلىندى⑲. جۇ سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ غەربىي شىمال رايونىدىكى كېڭەيمچىلىكى تۇرالارغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. مۇشۇ سەۋەبتىن، غەربىي شىمالدىكى تۇرالارنىڭ جەنۇبقا ئىچكىرىلەش كۆچى توسۇلدى. ئودۇس يايلىقىنى مەركەز

قىلغان تۇرالار ھايات كەچۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى شەرق بىلەن شىمالدىن ئىبارەت ئىككى نىشانغا قارىتىپ يۆتكىدى. شەرقكە يۆزلەنگەن قوشۇن (ئاق تۇرالار) خېبېي بىلەن شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى سەددىچىن سېپىلىنى بويلاپ تارقالدى. غەربىي جۇ ئوردىسى ئەمىنىيە مەزگىلىدە ئاجىزلاپ، ھەر قايسى بەگلىكلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە زومىگەرلىك تالىشىۋاتقاندا، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئاق تۇرالار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، بۇگۈنكى خېبېيغا كىرگەن ھەمدە كۆچلۈك تۇرالار دۆلىتى — جۇڭشەن دۆلىتىنى قۇرغاندى. جۇڭشەن دۆلىتى ئەمىنىيە ۋە ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى زومىگەرلىك تالىشىش ھەرىكىتىگە قاتناشتى. مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇ دۆلەتتىكى تۇرالار تەدرىجى ھالدا خۇشىيا مىللىتى ئىچىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتتى.

شىمالغا كۆچكەن تۇرالارنىڭ بىر بۆلىكى ئىچكى موڭغۇلدىكى چوغاي تاغلىرىنى پائالىيەت مەركىزى قىلدى ۋە كېيىنچە ھۇنلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قوشۇلۇپ كەتتى. يەنە بىر بۆلىكى (ئاساسلىقى قىزىل تۇرالارنىڭ بىر تارمىقى) ئۇدۇل شىمال تەرەپكە قاراپ ماڭدى، ئۇلار گوبىدىن ئۆتۈپ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى بىپايان دالاغا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى ئىپتىدائىي ئورمانلىققا كىرىپ كەتتى.

تۇرالارنىڭ نىسبەتەن چوڭ بىر تەچچە قەبىلە گۇرۇھى ئىچىدە، قىزىل تۇرالار ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بىر تارماق ئىدى. قىزىل تۇرالار چوڭ كۆلەمدە شىمالغا كۆچۈشتىن ئىلگىرى سىبىرىيىنىڭ نوپۇسى ئىنتايىن ئاز ئىدى، ھەر قايسى رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىدە روشەن پەرقلەر بار ئىدى.

يەنسەي دەرياسى ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ غەربىي، شىمالدا

سىبىرىيە ئورمانلىقىدىن ئونىڭ جەنۇبىي چېگرىسىغا قەدەر، جەنۇبتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى يايلاقلاردا ياشىغان ئادەملەر ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ ئالاھىدە بىر تۈركە ياتاتتى. ئۇلار يايلاقلاردا ۋە تاغلىق رايونلاردىكى يايلاقلاردا ياشاپ، ئاساسلىقى مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ چارۋا بېقىش ۋە تېرىقچىلىق قىلىش بىلەن، قوشۇمچە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. بۇ مەزگىلدە ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىقى تېخى يېزا ئىگىلىكىدىن بۆلۈنۈپ چىقمىغانىدى. ئۇلار تېخى يايلاقتا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىشنى بىلمەيتتى. يۆتكىمەي باقىدىغان چارۋىلار يەم-خەشەكنىڭ قىسقىلىقى تۈپەيلى بەك كۆپ ئەمەس ئىدى. ئوۋچىلىقتىن كېلىدىغان نەرسىمۇ ناھايىتى چەكلىك ئىدى⑳. شۇڭا ئۇلار ئاساسەن بۇغداي قاتارلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا تايىنىپ جان باقاتتى، گۆش تولىمۇ ئاز ئىدى. ئاياللار ئىپتىدائىي يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىدا نىسبەتەن مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى تېخى ماتېرىئارخاللىق تۈزۈمىدىن پاتىرىئارخاللىق تۈزۈمىگە ئۆتۈش باسقۇچىدا ئىدى. ھەر قايسى ئۇرۇقلارنىڭ ئادەم سانى ناھايىتى ئاز ئىدى. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئارقىلىق قولغا كەلگەن ماتېرىياللاردىن قارىغاندىمۇ، بۇ مەزگىلدە 20 قەبرىدىن ئارتۇق بولغان ئۇرۇقداش جامائەت قەبرىستانلىقى ناھايىتى كەم دېگۈدەك ئىدى㉑.

يەنسەي دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى ئاھالە موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئىدى. ئۇلار سىبىرنىگا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى، لېنا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى رايونلاردا ياشايتتى. ئۇلار يەنە ئاساسلىقى كۆل بويلىرى، دەريا جىلغىلىرى ۋە كەڭ ئورمانلىقلاردا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇش قامدايتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئوۋچىلىق ئىگىلىكى ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى.

مىلادى XI ئەسىرگە كەلگەندە، پۈتكۈل جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىدىكى ئاھالىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە مەدەنىيەت قىياپىتىدە روشەن ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. ئالدى بىلەن، بۇ رايوندىكى ئاھالىنىڭ نوپۇسى شىددەت بىلەن كۆپەيدى، يېڭىدىن كەلگەنلەر موڭغۇل ئىرقىدىن ئىدى، ئۇلارنىڭ پەيدا بولۇشى تۇپەيلى، يەنسەي دەرياسى ۋادىسىدا تۇرۇشلۇق ئاھالىنىڭ تاشقى قىياپىتىدە ئۆزگىرىش پەيدا بولدى. شۇ جايدىكى ئاھالىنىڭ باش سۆڭىكى ئۇستىدىن ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتتىن، ئادەملەر شۇ جايدىكى ئاھالىنىڭ تاشقى ئالاھىدىلىكىنىڭ كۆنسايىن موڭغۇل ئىرقىغا قاراپ ئۆزگىرىۋاتقانلىقىنى بايقىدى، بۇ يەردە شىمالىي جۇڭگولۇقلار، شەرقىي شىماللىقلار ۋە كورىيەلىكلەرگە ئىنتايىن يېقىن بولغان بىر خىل ئالاھىدە تىپ شەكىللەندى(22). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە، پۈتكۈل جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىنىڭ مەدەنىيىتىدىمۇ بىر خىل يېڭى قىياپەت ئۆزىنى كۆرسەتتى. ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرلىگە ئىگە بولغىنى زور مىقداردىكى ئىنچىكە ئىشلەنگەن گۈزەل بۇرۇنزا قورال ۋە ساپال سايمانلار ئىدى. بۇلار بۇرۇنزا قىلىچ، يالمان، ئايپالتا، نەيزە، باشاق ۋە ساپال داڭقان، قۇمغان قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ قورال-سايمانلارنىڭ شەكلى، سىزىقچىلىرى ۋە نەقىشلىرى ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدىن قېزىۋېلىنغان شاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق بۇرۇنزا قۇرالالىرىنى ئوخشاش ئىدى ياكى بولمىسا ئۇنىڭغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايتتى، بولۇپمۇ ئوردوس رايونىدىن تېپىلغان تۇرالارنىڭ بۇرۇنزا قوراللىرى بىلەن بەكمۇ ئوخشاپ كېتەتتى.

بۇنىڭدىن سىرت، مۇشۇ مەزگىلدىن كېيىن، خارابىلىكتىكى قەبرىلەرمۇ توساتتىن زىچلىشىشقا باشلىدى، ھەتتا يالغۇز قەبرىلەرنىڭ كۆلىمىمۇ تۇيۇقسىزلا كېڭىيىشكە يۈزلەندى. تارىخىئولوگىيىلىك بۇ يېڭى ئەھۋالدىن ئادەملەر دەسلەپتە ھېچ

نەرسىنى چۈشىنەلمىدى، ھەمدە بۇ يېڭى مەدەنىيەتكە «قاراسۇق مەدەنىيىتى» دەپ يېڭىدىن نام بەردى[23]. لېكىن ئادەملەر ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ يېڭى ئۆزگىرىشنى شەرقىي جەنۇب تەرەپتىن تۈركۈم-تۈركۈملەپ كۆچۈپ كەلگەن تۈرالارنىڭ ئۆزى بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ كەلگەنلىكىنى بىلمەي يەتتى.

شىمالغا كۆچكەن تۈرالار، روشەنكى جەنۇبىي سىبىرىيەدە ئولتۇراقلاشقان يەرلىك ئاھالىدىن سان جەھەتتە خېلىلا كۆپ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن يەنىمۇ دەرياسى ۋادىسىدىكى ئاھالىنىڭ سىرتقى قىياپىتىدە ئۆزگىرىش پەيدا بولدى، قەبىلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىمۇ بۇرۇنقىدىن زىچلاشتى. تۈرالارنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات باسقۇچىمۇ يەرلىك ئاھالىگە قارىغاندا ئىلگار ئىدى. ئالايلۇق، ئۇلار قۇيغان بىرونزا قوراللار ۋە خۇمداندا پىشۇرغان ساپال سايمانلار تېخنىكا جەھەتتىن يەرلىك ئاھالىنىڭكىدىن بەكلا تەرەققىي قىلغانىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا بىرونزا قورال-سايمانلارنى ئىشلىتەتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بىرونزا چاسا تەبەر، قىسقا خەنجەر، بىرونزا باشاق، ئەگرى ساپلىق قىلىچ ۋە قۇيرۇقلۇق شەمشەرلەر بىلەن قوراللانغانىدى. بولۇپمۇ ئۇلار ئاللىبۇرۇنلا دېھقانچىلىقتىن بۆلۈنۈپ چىققان كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولغاچقا، ئوت-چۆپ ۋە سۇ بار جايلارنى قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل بولۇش، ئۇلارنى زور تۈركۈمدىكى مال-ۋارانغا ئىگە قىلغانىدى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ قولىدىكى چارۋا-مال مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ باققان چارۋا-مالىلاردىن كۆپ ئىدى. مۇشۇ تۆپەيلى، ئۇلاردىكى نوقۇل ئۇرۇق-جەمەتلەر ياكى قەبىلىلەردىكى ئادەم سانىمۇ يەرلىك ئاھالىنىڭ سانىدىن بەكلا كۆپ ئىدى. ئۇلار ئاللىقاچان غايەت چوڭ ئۇرۇقداشلىق كومپونېنتى بولۇپ ئۈيۈشقانىدى. ئۇلارنىڭ جامائەت قەبرىستانلىقىدا ئادەتتىكى ئەھۋالدىمۇ يۈز ياكى نەچچە يۈز قەبرە

بولاتتى㉔.

شمالغا كۆچكەن تۇرالار ئاساسلىقى بايقال كۆلى بىلەن ئوب دەريا سىنىڭ ئارىلىقىدا ياشىدى (ئۇلار كېيىنچە غەربكە قاراپ سىلجىدى). ئۇلار تېز ئارىدىلا يەرلىك ئاھالە بىلەن بىرىكىپ كەتتى. تۇرالار ئوخشاش تىل ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە بىر پۈتۈن مىللىي گەۋدە بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كۆچۈپ كېلىشى بۇ يەرنىڭ ئەسلىدىكى ئۆزئارا ئوخشاشمايدىغان ئىقتىسادىنى، مەدەنىيەت قىياپىتىنى ئۆزگەرتمۇەتتى ھەمدە پۈتۈن جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىنىڭ مەدەنىيىتىگە مۇسىلمسىز بىر دەكلىك ئېلىپ كەلدى. بۇ ئادەملەر خەنزۇ يېزىقى بىلەن پۈتۈلگەن تارىخىي كىتابلاردا «دىڭلىڭلار»㉕، دەپ ئاتالدى. جەنۇبىي سىبىرىيىگە كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىڭلار بىلەن موڭغۇلىيە دالاسى ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ شىمالىي رايونلىرىغا تارقىلىپ ياشىغان ئوخشاش مىللەت ئادەملىرى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۆزئارا ئوخشاشمايدىغان تەرەققىيات يولىغا قاراپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پەرق كۈنسايىن ئوچۇقلاشتى ھەمدە ئۇلار تەدرىجىي ھالدا بىر-بىرىگە مۇتلەق ئوخشمايدىغان مىللەت بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ خىل ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات يولى، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئايرىم-ئايرىم تۇرۇۋاتقان تەبىئىي جۇغراپىيىلىك مۇھىتلىرى ئارىسىدىكى پەرقتىن كېلىپ چىقتى.

ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىنى موڭغۇلىيە دالاسى ۋە سىبىرىيە (ئىپتىدائىي ئورمانلىقى) دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك رايونغا ئايرىشقا بولاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى تەبىئىي چېگرا سىزىقى جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى تاغلىقلار ئىدى. بۇ تاغلىق شەرق تەرەپتە ھىنگان تاغ تىزمىلىرىغىچە، غەرب تەرەپتە ئالتاي تاغ تىزمىلىرىغىچە تۇتىشاتتى. شەرق بىلەن غەربنىڭ ئارىلىقى 2000 كىلومېتردىن ئارتۇق ئىدى، جەنۇب بىلەن شىمالنىڭ ئارىلىقىمۇ نەچچە يۈز

كىلومېتىر كېلەتتى. بۇ تاغلىقنىڭ شىمالى نەچچە مىليون كۋادرات كىلومېترغا سوزۇلغان سىبىرىيە ئېپتىدائىي ئورمانلىقى ۋە مۇتىدىل بەلباغ رايونى ئىدى، جەنۇب تەرىپىدە بولسا پايانسىز موڭغۇل دالاسى سوزۇلۇپ ياتاتتى.

تاغلىقنىڭ شىمالىدىكى ئېپتىدائىي ئورمانلىق بىلەن مۇزلۇق بەلباغ رايونلىرىدا ھاۋا كىلىماتى ئادەتتىن تاشقىرى سوغۇق ئىدى (قىش پەسلىدىكى تېمپېراتۇرا نۆلدىن تۆۋەن 40 گرادۇستىن 70 گرادۇسقىچە بولاتتى)، مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ جايىنىڭ قىش پەسلى تولىمۇ ئۇزۇن ئىدى، يەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇ يىلدىن بۇ يىلغا ئېرىمەيدىغان مۇزلۇق بولغاچقا، ئۇ يەردە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئۆسۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ يەردىكى ھايۋانلارمۇ جەنۇبتىكىگە سېلىشتۇرغاندا كەمچىل ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قاتناش قولايسىز بولغانلىقتىن، قەدىمكى دەۋردە بۇ يەردە ياشايدىغانلار كەمدىن كەم ئىدى. تاكى يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامانىمۇ، بۇ رايوندىكى ھەر 100 كۋادرات كىلومېتر زېمىنغا ئاران بىردىن ئادەم تۇغرا كېلەتتى ㉖.

تۈرالار بىلەن باشقا ئېپتىدائىي قەبىلە ئادەملىرى جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ تاغلىقلىرى ۋە موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىكى چېگرا جايلاردا تۇرمۇش كەچۈردى. جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى ئورمان ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 60 — 70 پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى. ئېگىزرەك تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئۈستى تاش جىنسلىق مۇز ياكى يەر پوستى مۇزلىرىدىن شۇنداقلا بەرەر تالمۇ يېپىنچا ئۆسۈملۈك بولمىغان ھەمدە مۇزلاپ يېرىلىشتىن ھاسىل بولغان قورام تاش پارچىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بەزى تاغ ئېتەكلىرى ۋە تاغ ئارىسىدىكى ئويمان جايلاردىلا يايلاقلارنى ۋە ئورمانلىقلارنى چېلىقتۇرغىلى بولاتتى. گەرچە جەنۇبىي سىبىرىيە زېمىنى 1 مىليون 500 مىڭ كۋادرات

كىلومېتىرلىق پايانسىز جاي بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكى دەۋردە ئۇنىڭدىكى ئىنسانىيەت ھايات كەچۈرۈشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان مۇھىت ناھايىتى چەكلىك ئىدى. دېمەك، تۇرا قەبىلىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن كىچىك ئارالغا ئوخشاش تارقاق، چوڭ-كىچىك ئويمانلاردا، دەريا جىلغىلىرىدا، كۆل بويلىرى ۋە ئورمانلىقنىڭ چەت ياقىسىدىكى تاغ قاپتاللىرىدا كۈن ئۆتكۈزدى. پەقەت ئايرىم قەبىلىلەرلا ئېپتىدائىي ئورمانلىق ئىچىدە جان ساقلىدى.

تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان رايونلارنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، قەبىلىلەر ئارا پات-پات ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. قاراشۇق مەزگىلىدىكى مەدەنىيەتكە تەئەللۇق قەبرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار ئىچىدە، ناھايىتى كۆپ ئايالارنىڭ قىسقا تىغلىق خەنجەر ۋە جەڭ پالتىسى قاتارلىق قوراللار بىلەن بىرلىكتە دەپنە قىلىنغانلىقى بۇنىڭ دەلىل-ئىسپاتى بولالايدۇ. ئەڭ ئاجىز ئۇرۇقلار، قەبىلىلەر ئېپتىدائىي ئورمانلىقلارغا ھەيدىلەتتى، ئۇ جايدا پەقەت ئوۋچىلىققا ۋە مېۋە-چېۋە ئۈزۈپ يېيىشكە تايىنىپلا ھايات كەچۈرۈشكە بولاتتى. ئۇلارنىڭ سىرت بىلەن ئالاقە ئورنىتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، شۇڭا ئۇلار ئەڭ قالاق ھالەتتە قېلىۋېرەتتى.

جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 200 مېتردىن تاكى 4500 مېترغا قەدەر ئېگىز ئىدى. ھەر قايسى جايلاردىكى ھاۋا كىلىماتىنىڭ پەرقىمۇ ناھايىتى چوڭ ئىدى. كىلىماتتىكى ئالاھىدىلىككە ئاساسەن، بۇ جاينى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى رايونغا بۆلۈشكە بولاتتى. غەربىي يۈرت سايان چوققىسىغا يەنى ئالتاي تاغلىق رايونلىرىغا، شەرق تەرىپى بايقال كۆلىنىڭ قىرغاق بويلىرى بىلەن زابايقال رايونىغا تەۋە ئىدى. ئۇلاردىكى ئومۇمىي ئالاھىدىلىك، قانچە شەرقكە قاراپ ماڭسا چوڭ

قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى كىلىمات شۇنچە روشەن بولاتتى. بۇ شەرقكە قاراپ ماڭغانسېرى ھاۋانىڭ شۇنچە سوغۇق بولىدىغانلىقىدا، ئۇسۇملۇكنىڭ ئۆسۈش مەزگىللىرىدىكى تېمپېراتۇرا ئومۇمىي سانىنىڭ غەرب تەرەپتىكى 2400 گرادۇستىن ئازىيىپ شەرق تەرەپتىكى 1000 گرادۇسقا چۈشۈپ قالىدىغانلىقىدا ئىپادىلىنەتتى. شەرقكە قاراپ ماڭغانسېرى كىلىمات قۇرغاق بولاتتى. كىلىماتتىكى پەرقكە قاراپ، بولۇپمۇ شەرقكە ماڭغانسېرى چوڭ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىنىڭ تەدرىجىي كۈچىيىدىغانلىقى، يامغۇر مىقدارىنىڭ تەدرىجىي ئازىيىدىغانلىقىغا ئاساسەن، يېپىنچا خاراكتېرىدىمۇ ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر بولاتتى. غەربىي تەرەپتە باراقسان ئاق قارىغاي، سىبىرىيە قارىغىيى ۋە شەمشات ئۆسەتتى، شەرقىي تەرەپ بولسا شالاڭ ئورمانلىق خاراكتېرىنى ئالغان يوپۇرماق تاشلايدىغان بال قارىغاي بىلەن قاپلانغانىدى. يېپىنچا شەرقكە قاراپ داۋاملاشقانسېرى، سامان غوللۇق ئېگىز ئۆسۈملۈكلەر ئۆسكەن سۇبترووپىك ئېگىز تاغ ئوتلاقلىرى ئازىيىپ كېتەتتى. بارا-بارا ئۇلارنىڭ ئورنىدا پاكار ئۆسكەن چاتقاللار ياكى يۇسۇنلار، مۇندا قېچە ئېيتقاندا يەر پوستىدىكى ئېگىز تاغلىق مۇز بەلباغلىرى پەيدا بولاتتى.

شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى تەبىئىي جۇغراپىيىلىك پەرق، غەرب تەرەپتىكى تۇرالارنى «تېرىقچىلىققا ئوبدانلا ماھىر» قىلىپ قويدى. خېلى كۆپ سانىدىكى قەبىلىلەر قوشۇمچە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولدى ياكى تېرىقچىلىقنى ئاساس قىلدى. ھالبۇكى، شەرق تەرەپتە ياشاۋاتقان تۇرالار ئاساسەن ئوۋچىلىق، مېۋە-چېۋە تېرىش ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ھايات كەچۈردى. شەرق بىلەن غەربتە ياشاۋاتقان تۇرالار ئارىسىدىكى پەرق بارغانسېرى ئايدىڭلىشىپ، كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە، ئۇلارنى مۇستەقىل ئىككى گۇرۇھقا قاراپ تەرەققىي قىلدى[27]. كېيىنكى ئۇيغۇرلار ۋە جاۋۇپلار دەل مۇشۇ شەرقىي

دىڭلىك (شەرقىي تۈرالار) دىن چىققانلىقى ㉘. ئاشۇنا ئۇرۇقداشلىق تۈرك قەبىلىسى ۋە قارلۇق قاتارلىقلار غەربىي دىڭلىك (غەربىي تۈرالار) دىن ئىدى㉙.

غەربىي تۈرالار ئاساسەن ئوب دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى كوزنىتس ئويمانلىقى، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى مىنۇشىنسكى ئويمانلىقى ۋە ئالتاي تاغلىق رايونلىرىغا مەركەزلىشىپ ئولتۇردى. شەرقىي تۈرا قەبىلىلىرى ئاساسەن بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپىدا ۋە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا ۋادىلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ باردى.

جەنۇبىي سىبىرىيە پۈتۈنلەي دېگۈدەك تاغلىق ئىدى. ئېگىز-پەس يەر شەكلى، تىك ۋە تار دەريا جىلغىلىرى، تاغلىقتىكى تېز ئاقىدىغان دەريالار ۋە چەت-چېتى كۆرۈنمەيدىغان ئىپتىدائىي ئورمانلىق قاتناش ئۇچۇن ئېغىر توسالغۇ بولاتتى. تۈرالار يايلاقتىكى قەدىمىي جايدىن كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ھەر قايسى قەبىلىلەر ئاساسەن ئۆزئارا بېرىش-كېلىش قىلالمايدىغان ھالەتتە مۇستەقىل ھايات كەچۈردى. بۇنىڭ بىلەن تۈرالارنىڭ شىمالغا كۆچۈپ كەلگەن دەسلەپكى مەزگىلدىكى مەدەنىيەت بىرلىكىدە تەدرىجىي يوسۇندا پارچىلىنىش كېلىپ چىقتى. بىر نەچچە ئەسىر ئۆتۈپ، ئوخشىمىغان رايونلارغا تارقىلىپ ياشىغان بۇ تۈرا قەبىلىلىرى ئۆزلىرى تاللىۋالغان ھەر خىل يوللار بىلەن ناھايىتى يىراقلا كېتىپ قالدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسەن تەھلىل يۈرگۈزۈپ: مىلادىدىن Ⅵ — Ⅶ ئەسىر بۇرۇنقى مەزگىلگە كەلگەندە تۈرالار بىرلىككە كېلىشتىن قالدى، دەپ كۆرسەتتى㉚.

كېيىنرەك خاتىرىلەنگەن ئەھۋاللارغا قارىغاندا، تاغلارنىڭ ئېچىكىرى جايلىرىدا قويۇق ئورمانلىقلاردا ياشىغان ھەمدە ياشاش شارائىتى ناچار بولغان قەبىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت

تەرەققىيات سەۋىيىسى باشقا قەبىلىلەردىن ئارقىدا قالدى. ئۇلار ئاساسەن مېۋە-چېۋە يېغىش ۋە ئوۋچىلىققا تايىنىپلا جان ساقلىدى.

ئالايلۇق: تاڭنۇر تېغىنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان دوبۇ قەبىلىسى «ئوت-چۆپلەردىن كەپە ياساپ ئولتۇردى، ئۇلاردا نە كالا، نە قوي يوق ئىدى، تېرىقچىلىقنى بىلمەيتتى، ھەممە يەردە سامساقگۇل ئۇنىدىغان بولغاچقا، ئۇلار بۇنىڭ يىلتىزىنى ئاشلىق ئورنىدا ئىستېمال قىلاتتى، قوشۇمچە بېلىق توتۇش بىلەن مەشغۇل بولاتتى، ئوۋچىلىقتىن تاپقان گۆشلەرنى يەيتتى»، ئۇلار «تۆت پەسىلدىن خەۋەرسىز ئىدى»، «قۇشلارنىڭ پەي-قاناتلىرىدىن كىيىم-كېچەك قۇراشتۇرۇپ كىيەتتى»(31).

يۇقىرى پاراللىلدىكى بىپايان ئورمانلىق ئىچىدە ياشىغان بوما قەبىلىسى ئولتۇراقلاشقان جاي «تولىمۇ سوغۇق ئىدى، قىش پەسلىدە قار ياغمىغان بولسا، دەرەخلەرنىڭ ئۇچىنىلا كۆرگىلى بولاتتى»، ئۇلاردا «تۆمۈر قوراللار ئاز ئىدى، ساپال پالتىدىن پايدىلىنىاتتى ھەمدە قېيىن يىلتىزىدىن تاۋاق ياساپ ئىشلىتەتتى... ئۇنىڭ قوۋزىقىدا ئۆي ياپاتتى، ئوت-خەسىنى ئاستىغا سېلىپ، سۇپىدا ياتاتتى»(32).

ھالبۇكى، بۇ قەبىلىلەر بىلەن بىر زاماندا ئۆتكەن خاككاسلار قەبىلىسى ئۇلاردىن كۆپ ئىلغار ئىدى. «زېمىنى سۇك، بۇغداي، تېرىق، پۇرچاق قاتارلىقلارنى تېرىشقا مۇۋاپىق كېلەتتى... ئات بار ئىدى. بۇلغۇن چىقاتتى.» ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك «جىگەر رەڭ» كىيىم كىيەتتى، «ئىقتىسادىي شارائىتى ياخشىراقلىرى تاۋار-دۇردۇندىن كىيىم كىيەتتى»، ئۇلار ئاي-كۈن، پەسىل ۋە 12 مۆچەلنى چۈشىنەتتى. ئۇلارنىڭ تۇرۇشلۇق جايىدا مول تۆمۈر كان بولغاچقا، تۆمۈر تاۋلاش ۋە قۇيمىچىلىق ھۈنەر-سەنئىتى ئوبدانلا تەرەققىي قىلغانىدى، تۆمۈر ۋە بىرۇنزىدىن ياسالغان قورال-سايمانلارنى ئىشلىتىش ئىنتايىن

ئومۇملاشقانىدى. شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولاتتىكى، نەسەبەتەن ئىلغار تۇرا قەبىلىلىرى ئاساسلىقى دېھقانچىلىققا ۋە چارۋىچىلىققا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى، شۇنداقلا خېلى تەرەققىي قىلغان قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىناتتى(33).

تۇرالارنىڭ ھەممىسى تۇركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان بولسىمۇ، لېكىن يەرلىك شېۋىدىكى پەرقلەر تۇپەيلىي بەزى قەبىلىلەر ئارىسىدا «تىل ئوقۇشمايدىغان» ئەھۋاللارمۇ كېلىپ چىققانىدى(34).

ئەينى چاغدا، ئۇيغۇر دېگەن ئىسىم تارىخىي كىتابلاردا تېخى قەيت قىلىنمىغانىدى. لېكىن مىلادى IV ئەسىردىن كېيىن پەيدا بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدە، ئۇلارنىڭ ئەجدادى توغرىسىدىكى كۆپتىن كۆپ ئەپسانىلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈردى. بۇ ئەپسانىلەر كۆپىنچە چوڭ دەرەخ ۋە قارىغاي بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. يا بولمىسا ئىككى تۇپ چوڭ دەرەخ جۈپلىشىپ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن پوقاق ئۆسۈپ چىقىپتۇ، پوقاق يېرىلىپ ئۇنىڭ ئىچىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى تەۋەللۇت بولۇپتۇ دېگەن تەرىقىدە سۆز قىلىناتتى (35). ياكى ئىككى تۇپ قارىغاينىڭ ئاستىدا بىر دۆڭ پەيدا بولۇپتۇ، دۆڭ يېرىلىپ ئىشىك ئېچىلىپتۇ، ئارقىدىنلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى تۇغۇلۇپتۇ، «گەپ قىلالىغۇدەك بولغاندا ئاتا-ئانام كىم دەپ سورىغانىكەن، ئادەملەر ھېلىقى ئىككى تۇپ دەرەخنى كۆرسىتىپ قويۇپتۇ» دېيىلەتتى(36). غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئوردىسى ئىبادەتخانىلاردا يوغان ئۆسكەن دەرەخلەرگە چوقۇنۇپ يۈردى. مۇشۇ ئەپسانىلەرگە ئاساسەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىنى ئوۋچىلىق ۋە مېۋە-چېۋە يېغىپ ھايات كەچۈرگەن ئورمان ئادەملىرى دەپ پەرەز قىلىشقا بولاتتى.

موڭغۇل دالاسىدىكى باشقا قەبىلىلەر ئىنتايىن ئەۋزەل تەبىئىي مۇھىتتا ياشايتتى. پايانسىز موڭغۇل دالاسىدا قاتناش

قولايلىق ئىدى، ئوت-چۆپلەر بۇلۇق ئۆسەتتى، كىلىماتمۇ نىسبەتەن مۆتىدىل ئىدى. بۇ يەردىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان قەبىلىلەر گۈرۈھى ھەم ئۆزى خالىغىنىچە ئوت-چۆپ بار يەرگە يۆتكىلەيتتى، ھەم ئۆزئارا نورمال ئالاقە قىلالايتتى. شۇنداقلا ئۇلار يايلاقتىكى باشقا قەبىلىلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلالايتتى ۋە بىرىكەلەيتتى. بولۇپمۇ يېقىن قوشنىسى بولغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكىلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، سودا-سېتىقنى راۋاجلاندۇرالايتتى. مۇشۇ سەۋەبلەرگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى تېخىمۇ تېزلىشەتتى ھەمدە ئوڭايلا بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت بولۇپ ئۈيۈشالايتتى. ئۇلارنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى يالغۇز جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى «ئورمان ئادەملىرى» دىن ئۈستۈن بولۇپلا قالماي، بەلكى غەربىي تۈرالار ئىچىدىكى نىسبەتەن ئىلغار بولغان خاككاس قەبىلىسىدىنمۇ ئۈستۈن تۇراتتى.

جەنۇبىي سىبىرىيە تاغلىق رايونىدىكى تەبىئىي جۇغراپىيىلىك مۇھىت تۈپەيلىدىن شۇ جايدا ياشىغان تۈرا قەبىلىلىرى بىر نەچچە ئەسىر مابەينىدە تەرەققىي قىلماي توختاپ قالىدىغان ھالەتنى باشتىن كەچۈردى. بۇ رايوندا ئۇلارنىڭ ئۈيۈشۈپ بىرلىككە كەلگەن مىللەت ياكى ھاكىمىيەت بولۇپ شەكىللىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنداقلا ئۇز ئالدىغا مۇستەقىل ھالدا تەرەققىي قىلالمايتتى: مۇنداق قىلىش ئۈچۈن، بولۇپمۇ چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى نىسبەتەن مۆتىدىل، يېرى تۈز ۋە كەڭ موڭغۇل دالاسى جايلاشقان جەنۇب تەرەپكە بېرىشى زۆرۈر ئىدى. نەتىجىدە غەرب تەرەپتىكى تۈرالار يەنسەي ۋە ئوب دەريالىرى جىلغىلىرىنى بويلاپ جەنۇبقا ماڭدى، ئۇلار ئالتاي ۋە تاڭنۇر تېغىدىن ئۆتۈپ جۇڭغارىيىگە ۋە موڭغۇل دالاسىغا كىردى. شەرق تەرەپتىكى تۈرالار سېلىنگا دەريالىرى جىلغىسىنى بويلاپ جەنۇبقا قاراپ

ئىلگىرىلىدى ۋە ئۇرقۇن، تۇغلا دەريانى ساھىلىدىكى موڭغۇل داۋالاسىنىڭ قاتىق كىندىكىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ يەردە ئەزەلدىن تارتىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىپ كەلگەن قەبىلىلەر بىلەن تۇرالار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرىپ قېلىشى مۇقەررەر ئىدى. شۇنداقتىمۇ تۇرالار ئۆزلىرىنىڭ جەنۇبقا سىلجىش نىيىتىدىن ھەرگىز يانمىدى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان توقۇنۇشلارمۇ ناھايىتى كۆپ ئەسىرگىچە داۋاملىشىۋەردى.

مىلادىدىن VI ئەسىر بۇرۇنقى مەزگىلگە كەلگەندە، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى خۇاڭخې قولتۇقى بىلەن چوغاي تاغلىرى ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ھۇنلار باش كۆتۈرۈپ، قۇملۇقنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدىكى يايلاقلاردا ياشاۋاتقان ھەر قايسى تۈرا، رۇڭ، غۇز قاتارلىق «ئوقياچى خەلقنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى»(37) ھەمدە پايانسىز يايلاقتا تۇنجى بولۇپ بىرلىككە كەلگەن كۈچلۈك ھۇن ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى. تۇرالارنىڭ جەنۇبقا ئىچكىرىلەپ كىرىش قەدىمى توسالغۇغا يولۇقتى. ھۇنلار «شىمالدا تۇرالارنى بويسۇندۇرۇپ» ، پۈتۈن جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلارنى ئىلكىگە ئېلىۋالدى. ھۇنلاردىكى چەتئەللىكلەرنىڭ ئىنىسى يۈگەن بەگ خېلى بىر چاغقىچە شەرقىي تۇرالار يىغىلىپ ئولتۇرغان بايقال كۆلى ئەتراپىدا چارۋىچىلىقنى باشقۇرۇپ يۈردى. «خەننامە. سۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى» دا خاتىرىلىنىشىچە مىلادىدىن II ئەسىر بۇرۇنقى مەزگىلدە ھۇنلار تەرىپىدىن تۈتۈپ قېلىنغان خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى سۇۋۇ مۇشۇ ئەتراپتا چوپان بولۇپ يۈرگەندە، تۇرالار ئۇنىڭ «قوي-كالىلىرىنى ئوغرىلىۋالغان» ئىدى. ھۇنلار يەنە تەسلىم بولغان خەن سۇلالىسى ئادىمى ۋېي لۇينى تۇرالارغا بەگ قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇنى جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرىنى باشقۇرۇشقا قويدى(38).

هۇنلار تۇرالارنىڭ ئوتلاقلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىشغال قىلىپ، ئۇلارنى ۋەھشىيلەرچە بۇلاپ-تالىدى ۋە ئەزدى، تۇرالاردىن قەرەللىك ھالدا سېلىق تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلىپلا قالماي، تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ ئۇلارنى ئۆزىگە قۇل قىلدى، ئۇلارنى «بايلىق» دەپ قارىدى. نەتىجىدە تۇرالارنىڭ ھۇنلارغا قارشى قوراللىق كۈرەشلىرى توختىماي داۋاملاشتى. تارىخىي كىتابتىكى خاتىرىلەر بويىچە، تۇرالار مىلادىدىن Ⅲ ئەسىر بۇرۇنقى مەزگىلىنىڭ ئاخىرىدىن مىلادى 1 ئەسىرگىچە بولغان 300 يىل ۋاقىت ئىچىدە، ھۇنلارغا قارشى كۆپ قېتىم زور كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغىدى. ئالايلۇق: مىلادىدىن 71يىل بۇرۇنقى مەزگىلدە تۇرا، ئوغان ۋە ئاسىيۇ قاتارلىق ئېزىلگەن قەبىلىلەر ھۇنلار تەبىئىي ئاپەتكە دۇچ كەلگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئەھۋال تارىختا: «تۇرالار ھۇنلارنىڭ ئاجىزلاپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن تەگدى، ئوغانلار شەرقتىن كىردى، ئاسىيۇلار ئۇنىڭ غەرب تەرىپىدىن ھۇجۇمغا ئۆتتى، ئۇچ تەرەپ ئۇلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ ئادىمىنى قىرىپ تاشلىدى. نەچچە ئون مىڭ تۇياق ئېتىنى ئولجا ئالدى، قوي-كالىلار ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئىدى.» نەتىجىدە «ھۇنلارنى پەۋقۇلئاددە ئاجىزلىتىپ قويدى» دەپ خاتىرىلەندى[39]. مىلادىدىن 61 يىل بۇرۇنقى مەزگىلدە «تۇرالار ھۇنلارنىڭ يېرىگە ئۇدا ئۇچ يىل ېيىسىپ كىردى، نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈردى، ئات-ئۇلاغلىرىنى ھەيدەپ كەتتى». ھۇنلار گەرچە چوڭ قوشۇن باشلاپ بېرىپ، ئۆچ ئېلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ھېچقانداق قىلالماي قايتىپ كەلدى[40].

ھۇنلار تەرىپىدىن قۇل قىلىنغان تۇرالار پۇرسەت تاپسىلا قېچىپ، قۇملۇقنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىغا تارقىلىپ كەتتى. بەزىلىرى ھەتتا جەنۇبقا بېرىپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى

سۇلالىلەرگە ئەل بولدى ۋە سەددىچىن ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشتى. مەسىلەن، ۋاڭ ماك مەزگىلىدە مىلادى (9—23-يىللىرى) ھۇنلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن، تۇرا ئەسكەرلىرىدىن تەركىب تاپقان «ئورتاقچىلار ۋىلايىتى» قويۇلدى⑪. مىلادى 85-يىلىغا كەلگەندە، شىمالىي ھۇنلار ھاكىمىيىتى ھەر قايسى ئېزىلگۇچى قەبىلىلەرنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ ئىككى تەرەپتىن قىلغان ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي زور دەرىجىدە مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇلار «قايتا ئۆرە بولالمىدى ۋە يىراق جايلارغا كېتىپ قالدى»⑫. بۇ قېتىمقى ھۇجۇمدا «تۇرالار ئۇلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىن تېگىپ» زور رول ئوينىدى.

ھۇنلار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇش جەريانىدا، تۇرالار ئورتاق گەۋدە سۇپىتىدە ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈنلۈك ئېڭىنى كۈچەيتتى. ئەسلىدە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا تارقاق ھالەتتە ياشىغان تۇرالار قەبىلىسى تەدرىجىي يوسۇندا ئۇيۇشۇپ، نىسبەتەن چوڭ بەزى رايون خاراكتېرلىك گۇرۇھ بولۇپ شەكىللەندى. شەرقىي تۇرالارنىڭ مەركىزى جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىن بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى سېلىنگا، ئۇرقۇن ۋە تۇغلا دەريالىرى ساھىللىرىغا قاراپ يۆتكەلدى. غەربىي خەن دەۋرىدە ئۇلار «شىمالىي تۇرا» دەپ ئاتالدى. كېيىنچە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇرلار ۋە توققۇز ئوغۇزلار دەل ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. غەربىي تۇرالار ئاساسلىقى يەنسەي دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلارغا يىغىلدى. ناھايىتى كۆپ ساندىكى غەربىي تۇرا قەبىلىلىرى ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كىردى. مىلادى II ئەسىرگە كەلگەندە، ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرى گەرچە بىرلىككە كەلگەن مەركەز بولۇپ شەكىللەنمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئورتاق كوللېكتىپلىق ئاڭغا ئىگە، «باتۇر، ساغلام، جەڭگە ماھىر»، «60 مىڭ قوشۇنى بار،

مال-چارۋىلىرىنى ئۆزى بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ يۈرەلەيدىغان» كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە بولۇپ تەرەققىي قىلدى[43]. يەنسەي دەريياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا، ئۇلاردىن باشقا يەنە گېۋىن دۆلىتى (كېيىنچە قىرغىزلار) دەپ ئاتالغان ناھايىتى چوڭ بىر قەبىلە ئىتتىپاقى بارلىققا كەلدى.

تۈرالار ئەسلىدە بۈنزا قورال دەۋرىدە ئىدى، كېيىن ھۇنلاردىن رودا قېزىش، تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنى قوبۇل قىلدى. مىلادى II ئەسىرگە كەلگەندە، ئۇلار تۆمۈر قوراللارنى كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىدىغان بولدى. بولۇپمۇ يەنسەي دەريياسى ساھىلىدا ياشايدىغان بەزى قەبىلىلەر، ئۆزلىرى تۈرۈشلۇق جايدا مول تۆمۈر كانلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، باشقا تۈرا قەبىلىلەرگە قارىغاندا تەرەققىيات سۈرئىتى جەھەتتە كۆپ ئۇزاپ كەتتى ۋە تېزلىك بىلەن كۆچەيدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاشىنا ئۇرۇقىدىن بولغان تۈركلەر قەبىلىسى تۆمۈر تاۋلاش تەرەققىياتى جەھەتتە، ئۇزۇن ئۆتمەيلا غەربىي تۈرالار قوۋمى ئىچىدىكى ئەڭ كۆچلۈك بىر قەبىلىگە ئايلاندى.

ھۇنلارنىڭ ھالاكىتى تۈرالارنى چوڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدىكى ھەر قايسى ئوتلاقلارنى ئىشغال قىلىش پۈرسىتى بىلەن تەمىن ئەتتى. لېكىن ھۇنلار مەغلۇپ بولغان دەسلەپكى چاغلاردا، تۈرالار يايلاقتىكى بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت بولۇپ شەكىللىنەلمىدى. ھېنگان تاغلىرىدا تۈرۈۋاتقان سىيانپىلار موڭغۇل دالاسىغا يوپۇرۇلۇپ كىردى، ھۇنلارنىڭ قالدۇق قەبىلىلىرىدىكى يۈز نەچچە مىڭ ئادەممۇ ئۆزلىرىنى سىيانپىلار دەپ تۈرۈۋالدى. مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، سىيانپىلارنىڭ سەركەردىسى تەن شىخوي كۆچلۈك كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاكىمىيىتىنى قۇردى ۋە «جەنۇبىي تەرەپتە خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىنى پاراكەندە قىلدى. شىمالدا تۈرالارنى توستى، شەرقىي تەرەپتە بوريالارنى

تالان-تاراج قىلدى، غەربتە ئاسىيۇلارغا زەربە بەردى. ھۇنلارنىڭ يېرىنى پۇتۇنلەي ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى»⑭. يايلاققا كۆچۈپ بارغان تۇرالارمۇ سىيانپىلار ھاكىمىيىتىگە قۇل قەبىلىلەردىن بولۇپ قالدى. تۇرالار يايلاقنىڭ خوجايىنى بولۇش پۇرسىتىنى يەنە بىر مەرتىۋە قولدىن بېرىپ قويدى.

4. چىلى（勅勒）ۋە قاڭقىللار（高车）

مىلادى Ⅱ ئەسىردىن كېيىن، خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي كىتابلاردا دىڭلىڭلار（丁零）، چىلى（敕勒）، قاڭقىللار، ئېگىز ھارۋىلىقلار（高车）ياكى تېلىي（铁勒）دەپ خاتىرىلىنىشكە باشلىدى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: قاڭقىللار، ئومۇمەن قەدىمكى قىزىل تۇرالارنىڭ ئەۋلادى، ئۇلار دەسلەپتە历犹（دىلى）دەپ ئاتالدى، شىمال تەرەپتىكىلەر ئۇلارنى چىلى（敕勒）دەپ ئاتىدى، ھەر قايسى خۇاشيا قەبىلىلىرى بولسا ئۇلارنى قاڭقىللار（高车）، دىڭلىڭ（丁零）دەپ ئاتىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا، «بېيگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ: «ئۇيغۇرلار . . . كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا چىقىپ يۈرەتتى. يۇەن، ۋېي زامانىسىغا كەلگەندىمۇ قاڭقىللار دەپ ئاتالدى ياكى چىلى دېيىلدى، ناتوغرا تەلەپپۇز قىلىنىپ تېيىلى（تۇرا）دېيىلگەن چاغلارمۇ بولدى» دەپ يېزىلغانىدى.

تېيىلى（铁勒）دېگەن نام چىلى（敕勒）ۋە دىڭلىڭ（丁零）دېگەن ناملارغا ئوخشاش Türk سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. ھالبۇكى، «قاڭقىللار» دېگەن ئىسىم چىلى قەبىلىلىرىنىڭ «كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا چىقىپ يۈرگەنلىكىدىن كەلگەنىدى. بۇ خىل ھارۋىنىڭ «چاقى ئېگىز، شادىسى كۆپ» بولۇپ، قونالغۇ ۋاقتىدا مال-چارۋىلارنى چۆرىدەپ

قوتان قىلغىلى، كۆچكەن چاغدا يۈك-تاقلارنى توشۇغىلى، ئوۋ قىلغاندا ياۋايى ھايۋانلارنى قورشىغىلى بولاتتى. ئۇ تۈرالاردىكى ھەر قانداق ئائىلىدە» (بولماي قالمايتتى.) شۇڭا ئومۇمەن تۈرالار پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە تۈركۈم-تۈركۈم ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئۈچرىتىش مۇمكىن ئىدى. ئالايلۇق، مىلادى 399-يىلى ۋېي قوشۇنلىرى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يۇرۇش قىلغاندا، بىر قېتىمدىلا «200 مىڭدىن ئارتۇق ئېگىز چاقلىق ھارۋا» نى ئولجا ئالغانىدى.⑮ ھارۋا تۈرالارنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالغاچقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار ئۇلارنى «فاڭقىللار» (ئېگىز ھارۋىلىقلار) دەپ ئاتاشقانىدى.

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، فاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە تۈرالاردا ئون ئىككى فامىلە، ئالتە ئۇرۇق بارلىقى خاتىرىلەنگەنىدى. ئالتە ئۇرۇق: قىزىل تۈرالار، ئۇيغۇرلار، خوغۇرسۇ، جىبنى، قىرغىزلار، ئىلتىكىنلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئون ئىككى فامىلە بولسا چىپولى، تۇرا، ئىلىجان، تارلان، قوغا، تاربوقان، ئايرون، بايان، ئېركىن، بوركلى (توماغلىق)، فىئوي، يۈشۈپى قاتارلىقلار ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە تۇتۇلىن، جىيېدۇ، دۇكىن قەبىلىلىرىمۇ بار ئىدى⑯. ئېنىق خاتىرىلەنگەنلىرى 21 خىلدىن كۆپ ئىدى. كىشىلەر ئادەتتە بۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئۇيغۇر (乞袁) لارنى كېيىنكى ئۇيغۇر (回乞) لارنىڭ دەل ئۆزى دەپ قارىغانىدى⑰. ئۇلار زامانىسىدا ئۇلار تېخى ھەرقايسى قەبىلىلەرنى يېتەكلەپ ماڭىدىغان «سەركەردىلىرى يوق» ھالەتتە ئىدى. ھەر قايسى قەبىلىلەر پەقەت «جەمەت پىشۋاسى» (ئاقساقاللىرى) بولغان تارقاق ھالەتتە ياشايتتى.

مىلادى ۴ ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىغا كەلگەندە، موڭغۇل دالاسىدىكى سىيانپىلارنىڭ بۇيۇك ھەربىي ئىتتىپاقى پارچىلاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ، سىيانپىلاردىكى «ھەر قايسى قەبىلىلەر

بۆلۈنۈپ كەتتى، ئۆزئارا بىر-بىرىنى قىرغىن قىلدى، كۈچلۈكلەر يىراق يۇرتلارغا كەتتى، ئاجىزلار تەسلىم بولدى»⑱. شۇنىڭدىن كېيىنكى 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، قۇمۇلۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا سىياسىي بوشاۇق كېلىپ چىقتى. بۇ ئەھۋال تۇرالارنى مىسلىسىز ياخشى پۇرسەت بىلەن تەمىن ئەتتى. نەتىجىدە، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى ئىپتىدائىي ئورمانلىق ۋە تاغ جىلغىلىرىدا تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرى ھەدەپ جەنۇبقا يۆتكىلىپ، قۇمۇلۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلارغا يېتىپ كەلدى. قۇمۇلۇقنىڭ شىمالىغا كەلگەن بۇ قەبىلىلەر، ئاساسلىقى شەرقىي تەرەپتىكى تۇرالار ئىدى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇلارنىڭ مىيىت ئۇزىتىش ئادىتى تونۇشتۇرۇلۇپ: «ئۆلگەنلەرنى دەپنە قىلغاندا، يەرلىك ياساپ، مىيىتنى يەرلىكنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ياتقۇزاتتى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. بۇ غەربىي تۇرالاردىكى جەسەتنى كۆيدۈرۈپ «كۈلىنى كۆمۈش» بىلەن قىلچە ئوخشاشمايتتى⑲. VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇمۇلۇقنىڭ شىمالىي يايلاقلىرى پۈتۈنلەي قاڭقىللارنىڭ چارۋا مەيدانلىرىغا ئايلىنىپ كەتتى. تۇرالار بۇ پايانسىز، گۈزەل، مۇنبەت يايلاقتا «ئېگىز ھارۋىلارغار ئولتۇرۇپ، قەيەردە ئوت-چۆپ ۋە سۇ بولسا شۇ يەرگە كۆچۈپ ياشىدى، چارۋىلىرى كۆپەيدى»⑳. ئىقتىسادىي جەھەتتە تازا تەرەققىي قىلدى. بەزى كىشىلەر ھەر خىل تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، شۇ چاغدىكى تۇرالارنىڭ چارۋىلىرى بىلەن نوپۇسنىڭ سانىنى يۈزدە بىر نىسبەتكە يېقىنلىشىدۇ دەپ سىتاتىستىكا قىلغانىدى㉑. شۇڭا ئەينى يىللاردىكى شىمالىي ۋېي، ئالدىنقى يەن قاتارلىق ھاكىمىيەتلەرنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار ئۈستىگە يۈرۈش قىلغاندا، بىر نۆۋەتتىلا يۈز نەچچە مىڭ تۈياق ئات، مىليونلاپ قوي، كالىلارنى غەنىيمەت ئالغانلىقى ھەققىدە يېزىلغان خاتىرىلەر دەل

مۇشۇ گەپ ئىدى(52). بۇنىڭدىن تۇرالارنىڭ چارۋىچىلىقىنىڭ نەقەدەر راۋاجلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي جەھەتتە ئالغا ئىلگىرىلەش قەدىمىمۇ تېزلەشتى، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ۋە پاترىئارخاللىق تۈزۈم پۈتۈنلەي مۇكەممەللەشتى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇلار ئۆز چارۋىلىرىنى ئوبدان بىلەتتى، گەرچە ساي-دالىلارغا ئىختىيارىي قويۇۋەتسىمۇ، قالايمىقان ئېلىۋالمايتتى» دەپ يېزىلدى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخىي قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇلار تويلاشقاندا تويلۇق مالغا ئات، كالا سېلىشنى ياخشى كۆرەتتى. پۈتۈشكەندىن كېيىن ئەر تەرەپنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ئات-ئۇلاغلارنى توپى بىلەن ھەيدەپ كېلەتتى، قىزنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ياخشى ئاتلارنى تاللىۋالاتتى، . . . ئەتىسى قىزنى ئېلىپ كېتەتتى» دەپ خاتىرىلەندى.

يايلاقتىكى قاتناشنىڭ قولايلىق بولۇشى، ھەر قايسى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى بېرىش-كېلىشنى ۋە ئىتتىپاقلىقنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ مەزگىلدە گەرچە ھەر قايسى قەبىلىلەر يەنىلا «سەركەردىسى يوق» ھالەتتە بولسىمۇ، لېكىن «كۆچۈل بىرلىكى» بار بولغاچقا، ئورتاق مىللىي ئاڭمۇ بارلىققا كەلدى. سىرتتىن كەلگەن كۈچلەرگە تاقابىل تۇرىدىغان چاغدا، ئىتتىپاقلىشىپ، بىر ياقىدىن باش چىقىرالايدىغان، «بىر-بىرىگە تايىنىپ»(53) ئىش كۆرىدىغان بولدى. بەزى نىسبەتەن چوڭ بولغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى مۇشۇ يوسۇندا تەدرىجىي شەكىللەنگەندى. تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلىشچە شىمالىي ۋېينىڭ ۋېنچىڭ مەزگىلىدە (452 — 465-يىللىرى) «بەش قەبىلە قاڭقىللار بىر يەرگە جەم بولۇپ قەسەمياد قىلدى. كەلگەنلەر نەچچە ئون مىڭغا يەتتى. ئات بەيگىسى بولدى، قان ئېقىتىپ قۇربانلىق قىلدى. ناخشا ئاۋازلىرى ئەتراپنى بىر

ئالدى. كۆپ ۋاقىتلاردىن بۇيان مۇنداق داغدۇغىلىق مۇراسىم بولۇپ باقمىغانىدى» (54). «بىر يەرگە جەم بولۇپ قەسەمياد قىلىش» تىن ئىبارەت بۇ خىل دىنىي بىرلىك، تەبىئىيكى ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى بىرلىكنى ئىلگىرى سۈرەتتى. ئورتاق چوقۇنىدىغان بىر ئىلاھنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئورتاق بىر «سەركەردە» نىڭ پەيدا بولۇشىنى ئىلتىجا قىلماقتا ئىدى. VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، سېلىنگا دەرياسى، ئۇرقۇن دەرياسى ۋە تۇغلار دەرياسى ساھىلىدىكى قاڭقىللار قەبىلىسى ئانچە مۇستەھكەم بولمىغان بىر گۇرۇھ بولۇپ شەكىللەندى، تارىخىي كىتابلاردا ئۇلار «شەرقىتكى قاڭقىللار» دەپ ئاتالدى. ئۇيغۇرلار، دەل شەرقىتكى مۇشۇ قاڭقىللار گۇرۇھىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. ئۇلار شۇ چاغدا «لوھۇن كۆلىنىڭ غەربىدىكى يۇز نەچچە چاقىرىم يىراق» (55) يەردە تۇرمۇش كەچۈرەتتى. لوھۇن كۆلى بۈگۈنكى ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بولۇپ، ئۇنىڭ غەربىدىكى يۇز نەچچە چاقىرىم سېلىنگا دەرياسى ساھىلىغا تەئەللۇق ئىدى. شەرقىي تەرەپتىكى قاڭقىللار ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈكى بوركلى قەبىلىسى بىلەن قوغۇرسۇلار ئىدى. قوغۇرسۇ قەبىلىسى ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبىدا، بوركلى قەبىلىسى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئىدى، بۇ ئىككى قەبىلە شەرقىتكى قاڭقىللارنىڭ مەركىزى ھېسابلىناتتى.

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى شەرقىي قاڭقىللاردىن تاشقىرى، زور تۇركۇمدىكى تۇرالارمۇ ئارقا-ئارقىدىن جەنۇبقا كۆچۈپ ئۇچ تۇرالغۇ رايونغا بۆلۈندى ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىي، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىي ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىي قىسمىغا ئورۇنلاشتى. قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۇرا قەبىلىسى غەربتىن باشلاپ خۇاڭخې قولتۇقى، چوغاي تاغلىرىدىن تاكى دەيجۇن ژىلايىتى (بۈگۈنكى خېبېي، شەنشىنىڭ شىمالىي تەرەپلىرى) گە قەدەر تارقالدى. خۇاڭخېنىڭ غەربىدىكى تۇرالار دەسلەپتە جۇييەن

دەريانىدىن خۇاڭخې دەريانى ئارىلىقىغىچە بولغان قۇرغاق ياپلاقلاردا ئولتۇراقلاشتى. كېيىنچە جەنۇبقا كۆچۈپ، خۇاڭخېنىڭ غەربىدىكى كاربىدورنى پۈتۈنلەي ئىگىللىدى. جەنۇبقا كۆچۈپ تۇزلەڭلىككە كىرگەن تۇرالار ئاساسلىقى خېبېي، شەنشى ۋە خېنەننىڭ خىلۇەت تاغلىق رايونلىرىغا توپلاشتى.

مىلادى IV ئەسىرنىڭ 80-يىللىرى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ شىمالىي قىسمىدا تونبات-سيانپىلار قۇرغان شىمالىي ۋېي ھاكىمىيىتى باش كۆتۈرۈپ چىقتى. شىمالىي ۋېيلار بولۇشىغا كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، ناھايىتى تېز ئاربىدىلا خۇاڭخېنىڭ شىمالىنى ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىنى تىزگىنلىۋالدى.

مۇشۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتا ئۆزلىرىنى ئاۋارلار دەپ ئاتايدىغان بىر مىللەت كۆتۈرۈلۈپ چىقتى. ئاۋارلار ھۇنلارنىڭكىگە ئوخشاش كۈچلۈك كۆچمەن چارۋىچى خاقانلىقىنى تىكلەپ، بىر يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. شىمالىي ۋېي بىلەن ئاۋارلار تاجاۋۇزچىلىقتىن قول ئۈزمەيدىغانلاردىن ئىدى. ئۇلار قوللارغا ۋە بايلىققا ئىگە بولۇش مەقسىتىدە، تۇرالارنى بەس-بەستە تالىدى. ئاۋارلار ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇلار ئالدى بىلەن ئۇرقۇن دەريانى بىلەن تۇغلا دەريانى ئەتراپىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شەرقىي قاتقاللاردىن بولغان قوغۇرسۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئۇلارنىڭ ئوندىن سەككىزى دېگۈدەك ئۆلتۈرۈلدى ياكى ئەسىرگە چۈشتى. قالغانلىرى جەنۇبقا قېچىپ بېرىپ شىمالىي ۋېيغا ئەل بولدى[50]. نەتىجىدە، چوڭ قۇملۇقنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىغا تارقالغان تۇرالار قەبىلىسى ئايرىم-ئايرىم ھالدا شىمالىي ۋېي بىلەن ئاۋارخاقانلىقىغا قارام بولدى شۇنداقلا ئۇلار تەرىپىدىن ۋەھشىيلەرچە بوزەك قىلىندى ۋە قۇل قىلىندى.

شەرقىي تەرەپتىكى قاتقاللارنىڭ كۆپ قەبىلىلىرى

ئاۋارلارنىڭ ئىلكىدە قالدى. ئۇلار ئاۋار ھۆكۈمرانلىقىغا قەرەللىك سېلىق تاپشۇرغاندىن سىرت، شىمالىي ۋېي ۋە باشقا رايونلارنى تالان-تاراج قىلىدىغان ئۇرۇشلارغا قاتناشتى. قاڭقىللار بۇنداق زۇلۇمغا چىداپ ئولتۇرمىدى. شىمالىي ۋېي شياۋۋېندى تەيخېنىڭ 11-يىلى (487) بورکلى قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى شەرقىي قاڭقىللاردىن 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم[57] ئاۋارلارنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇپ غەربكە كۆچتى ۋە بۈگۈنكى تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدە «قاڭقىللار دۆلىتى» (ئېگىز ھارۋىلىقلار دۆلىتى) نى قۇردى. بۇ يايلاقتىكى تۇرالار تۇنجى بولۇپ قۇرۇپ چىققان ھاكىمىيەت ئىدى. بۇ ئەھۋال شەرقتىكى قاڭقىللارنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، نىسبەتەن مۇقىم سىياسىي گۇرۇھ بولغانلىقىنى ناما ان قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ گۇرۇھ مۇھىم بىر كۈچ سۈپىتىدە شىمال تەرەپتىكى يايلاقلاردا ئۇزۇلمەي ئۇچ-تۆت يۈز يىل ھەربىكەت قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا سېلىنگا دەرياسى ساھىلىدا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلار بورکلى قەبىلىسى بىلەن بىرلىكتە غەربكە كۆچمىدى. لېكىن Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئۇيغۇر خاقانلىقىنى شەكىللەندۈرگەن قەبىلىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ سانىدىكىلىرى شۇ چاغدىكى شەرقىي قاڭقىللاردىن ئىدى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن 780-يىلدىن 795-يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان ئۇيغۇر خاقانى بۆگۈخان ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرغان يىلنامىسىنى 300 يىل ئىلگىرى سۈردى[58]. ئۇنىڭ كۆزدە تۇتقىنى دەل شەرقىي قاڭقىللارنىڭ تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايوندا قۇرۇپ چىققان قاڭقىللار دۆلىتى ئىدى.

قاڭقىللار دۆلىتى تازا گۈللەپ ياشنىغان چاغدا، ئۇنىڭ چېگرىسى غەربتە ياپىان (جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى) غىچە، شەرقتە شىمالىي ۋېي بىلەن قوشنا ئىدى، شىمالى ئالتاي تاغلىرىغىچە باراتتى، جەنۇبتا قوجۇ، كېنگىت، پىشامشان

قاتارلىق كىچىك بەگلىكلەرنى قارام قىلغانىدى. شىمالىي ژۇبي تەخمىنەن 16-يىلى (492) قاڭقىللار دۆلىتى بىر مەھەل ئاۋارلارنى مەغلۇپ قىلىپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىغا بېسىپ كىرگەن ھەمدە ئاۋار ئوردىسىنى جەنۇبقا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇرلىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەينى زامانىدا قۇملۇقنىڭ شىمالىدا قېپ قالغان ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرمۇ قاڭقىللارنىڭ تەركىبىي قىسمى ئىدى. شەرقىي ژىينىڭ شىڭخي 3-يىلى (541) غا كەلگەندە، قاڭقىللار دۆلىتى ئاۋارلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى، ئاھالىنىڭ بىر قىسمى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۈغلا دەريا‌سى ساھىلىغا كۆچۈپ كەتتى، كۆپ قىسمى ئالتۇن تاغنىڭ جەنۇبىدا قېلىۋەردى. ئۇلارنىڭ كېيىنكى مەزگىللەردە يەنە بىر قېتىم باش كۆتۈرۈپ چىققان سىرتاردۇشلار بىلەن چۆبەلەر بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى⑲.

قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۈرالارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرى شىمالىي ژىينىڭ تىزگىنلىشىدە ئىدى. يۈەنجيانىڭ 6-يىلى (429) شىمالىي ژىينىڭ قۇرغۇچىسى توغباتتاۋ ئاۋارلار ئۈستىگە چوڭ كۆلەملىك يۈرۈش قىلدى، ئاۋارلارنىڭ ئاقساقىلى تالان خاقانىنىڭ قولىدىكى قاڭقىللار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈردى ۋە شىمالىي ژىيغا تەسلىم بولدى. بۇ ئەھۋال تارىختا: «قاڭقىللار قەبىلىلىرى تالانىنىڭ تائىپىسىدىكىلەرنى قىرىۋەتتى، 300 مىڭدەك ئادەم تەسلىم بولدى، كېسىلگەن باش ۋە قولغا چۈشكەن جەڭ ئاتلىرى مىليون تۈياقتىن ئېشىپ كەتتى»⑳ دەپ خاتىرىلەندى. تەسلىم بولغان قاڭقىللار قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە قورغان ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ جاي شەرقتە دۈيۈەنگە، غەربتە ژۈيۈەنگە ۋە چوغاي تاغلىرىغا تۇتىشىدىغان بولۇپ، دائىرىسى 3000 چاقىرىم كېلەتتى.» شىمالىي ژىي ئۇلارنى نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش ئۈچۈن ھەربىي ئەمەلدارلارنى ئەۋەتتى. قاڭقىللار قەبىلىسىمۇ ھەر يىلى شىمالىي

ۋېي ھۆكۈمىتىگە «سىلىق تاپشۇرىدىغان بولدى. بۇ ئەرسىلەرنىڭ سانى ھەددىدىن زىيادە كۆپ بولغاچقا، شىمالىي ۋېيلىقلارنىڭ ئات-كالىلىرى، مال-ۋارانلىرى كاساتلىشىپ، يۇڭ-تېرىلەر دۆۋىلىشىپ كەتتى»⑥①.

قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەن بىر قىسىم تۈرالار، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنىڭ تەسىرىدە، تەدرىجىي ھالدا كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىدىغان تەرەپكە قاراپ قەدەم قويدى. تارىختىمۇ ئۇلار «كۆپ يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، بارا-بارا ئاشلىق دېگەننىڭ نېمىلىكىنى بىلدى» دەپ خاتىرىلەندى⑥②. ئۇلار بىلەن يايلاقتا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان تۈرالار ئارىسىدىكى پەرق كۈنسايىن روشەنلىشىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار داۋاملىق ھالدا يايلاقتا تۇرۇپ كېلىۋاتقان «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا ئولتۇرۇپ، ئوت-چۆپ ۋە سۇ قوغلىشىپ» ياشايدىغان تۈرالارنى «ئېگىز ھارۋىلىق تۈرالار» ياكى قىسقارتىپ قاڭقىللار دەپ ئاتىدى. ھالبۇكى، مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىدىغان قەبىلىلەرگە چىلى ياكى دىڭلىڭ (تۈرا) دەپ نام بەردى.

ئىزاھات:

① [روسىيە] پوكروۋسكى: «سىبىرىيىلىك كازاك ئۇۋان. فىدىرنىڭ 1618-يىلى موڭغولىيە بىلەن جۇڭگودىكى سىياھىتى». روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى روس تىل بۆلۈمى تۈزگەن. سانت. پېتىربورگ 1913-يىل نەشرى.

② [سوۋېت ئىتتىپاقى] گىشلوپ: «موڭغولىيىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر». «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» نىڭ 1957-يىل 2-سانىغا بېسىلغان.

③ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ۋە بۇ كۆلگە ئېقىپ كىرىدىغان يەتتە دەريانى كۆزدە تۇتىدۇ.

①مىنوسىشكى: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇرۇقلار ۋە كاپكازلىقلار»، لوندون 1978-يىل نەشرى، 285 — 292-بەتلەر. [سوۋېت ئىتتىپاقى] ئىيشىيۇ: «ئۇرقۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى». خەنزۇچە تەرجىمىسى، «مىللەتلەر تەرجىمە مەجمۇئەسى» نەشرى 1987-يىل 3-سانى.

⑤لىۇشۇي: «كونا تاڭنامە» 195-جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسىم». بۇنىڭدىن باشقا قەدىمكى دەۋردىكى ئۇيغۇر شەھەر-بازارلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللار توغرىسىدا گېشلوپ يازغان «جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە بايقال كۆلى رايونىدىكى قەدىمكى شەھەر تۇرمۇشىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار» غا قارالسۇن. بۇ «ئارخېئولوگىيە» نەشرى 1960-يىلى 2-سانىغا بېسىلغان. گېشلوپ يازغان ۋە مورونشېين قاتارلىقلار تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان «سىبىرىيەنىڭ قەدىمكى دەۋر تارىخى» نەشرى 2-قىسىم 8-باب. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن 1985-يىلى بېسىلغان.

⑥ گېشلوپ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى»، «1-قىسىم 57-بەت. يەنە تېمۇر گۈڭجىن، گوسۈشىن يازغان «ئوردۇس بروزنا قۇراللىرى»، مەدەنىي يادىكارلىق نەشرىياتى، 1986-يىل نەشرى. 326—327-بەت.

⑦⑨ «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان. جۇبەگلىكىدىكى ئەربابلار ھەققىدە بايان» 2-جىلد.

⑧ «مۇھاكىمە ۋە بايان»، «پەقەت گۈمبۇجۈلا بىزنىڭ ئىچىمىزدىكى چېچى مۇرىسىگە چۈشۈپ تۇرىدىغان، چاپىنىنى سول تەرەپتىن تۈگمىلەيدىغانلاردىندۇر» غا قارالسۇن. «ئوردۇس بىروزنا قوراللىرى» 391-بەتكە قارالسۇن.

⑩ بۇ خىل يېزىق شەكىل جەھەتتە قەدىمكى گېرمان مىللىتى قوللانغان رونىك (Runic) يېزىقى بىلەن ئوخشاپ كەتكەچكە، شۇنداقلا «تېيلى» لارنىڭ تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ تىلىغا مەنسۇپ بولغاچقا، مۇشۇنداق ئاتالغان.

⑪ دۇمن لىيەنيىن: «شىمالىي تۈرالار ۋە جۇڭشەن دۆلىتى» بېرىنچى باب. خېبېي خەلق نەشرىياتى 1982-يىل نەشرى.

⑫«زوچيۇمىڭنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدە» توغرا بايان» شۇنگۇڭنىڭ 32-يىلى. لىيۇشۇنشۇ.

⑬ «تاغ-ئېزىلار قۇرۇلۇ. غەربىي چۆل تەزكىرىسى» شائېخەي قەدىمكى كىتابلار

نەشرىياتى 1980-يىل نەشرى. 395-بەت.

⑭ گېشلوپ «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1-قىسىم 4-باب «ئوردۇس بۇيۇك قوراللىرى» 1985—200-بەتلەر. 326—327-بەتلەر.

⑮ «تارىخنامە. جىن يەگلىكىنىڭ نەسەبنامىسى»، «زوچيۇمنىڭ تەپسىرى» شۇەنكۇكنىڭ 15-يىلى.

⑯ «ئوردۇس بۇيۇنزا قوراللىرى» دېگەن كىتابتىكى مۇناسىۋەتلىك سۆزەت ۋە ئىزاھاتقا قارالسۇن.

⑰ «ئوردۇس بۇيۇنزا قوراللىرى»غا قارالسۇن.

⑱ «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چياڭلار ھەققىدە قىسسە» دىكى «بامبۇك يىلنامە» دىن ئېلىنغان ئىزاھاتقا قارالسۇن.

⑲ ۋاڭ گوۋېي: «گۈيلارغا قېرىنداش غەيرىي مىللەت ھۇنلار ئۈستىدە تەھلىل» «گۈەنتاڭ توپلىمى» 13-جىلىد. «ۋاڭ گوۋېي ئەسەرلىرى» 2-كىتاب. شاڭخەي قەدىمكى كىتابلار كىتابخانىسىنى 1983-يىل نەشرى.

⑳ گېشلوپ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1-قىسىم 47 — 50-بەتلەر.

㉑ «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1-قىسىم، 55 — 69-بەتلەر.

㉒ گېشلوپ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 57 — 58-بەتلەر.

㉓ قاراسوق مەدەنىيىتى: 20-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرى سوۋېت ئارخېئولوگلىرى تۇنجى بولۇپ قاراسوق دەريا ساھىلىدە مۇشۇ مەدەنىيەتكە ئائىت قەبرىلەرنى قېزىپ چىققان بولغاچقا، ئەنە شۇ نام بېرىلگەن.

㉔ «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1-قىسىم 4-باب. قەبرىستانلىق ھەققىدىكى بايانلار.

㉕ «تارىخنامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە».

㉖ (سوۋېت ئىتتىپاقى) مىخايلوپ يازغان، جۇجەنباۋ تەرجىمە قىلغان «سىبىرىيە» دېگەن كىتابنىڭ تەبئىي جۇغراپىيە بايانلىرى. شاڭخەي باسمىخانىسى 1958-يىل نەشرى.

㉗ «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى، ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى»، ۋېي بەگلىكى ھەققىدە ئومۇمىي مەلۇمات: «شى رۇڭ تەزكىرىسى» دىن كەلتۈرۈلگەن ئىزاھاتتا «غەربىي دىڭلىڭ» ۋە «شىمالىي دىڭلىڭ» (شەرقىي دىڭلىڭ) سۆزلىرى بىرىنچى قېتىم

تىلغا ئېلىنغانىدى.

㉘ بەينياۋ كۆجى. «ھۇنلار ھەققىدە ئىزدىنىش» لىن گەن تەھرىرلىكىدىكى «ھۇنلار تارىخى توغرىسىدا تاللانغان ماقالىلەر» گە كىرگۈزۈلگەن. جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى. 1983-يىل نەشرى.

㉙ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈركلەر ھەققىدە قىسمە» ، «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى بالقاش كۆلىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئىدى» ، «بېيگى تاڭنامە. قارلۇقلار ھەققىدە قىسمە» ، «قارلۇقلار تۈركىي قەبىلىدىن. ئۇلار بېشبالىقنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدە ئىدى» .

㉚ گېشلۇپ «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1-قىسىم 5-باب.

㉛ «قانۇنلار قامۇسى. دوپولار» .

㉜ «قانۇنلار قامۇسى. پومالار» (باسمىللار) .

㉝ «قانۇنلار قامۇسى. جيېگۇ» ، «ئابى ھايات زىيارىتى» 199-جىلد. «قىرغىزلار» .

㉞ «قانۇنلار قامۇسى. پومالار» (باسمىللار) .

㉟ يۇجى: «تەرىقەت باغچىسىدا قەدىمكىلەردىن ئۆگىنىش خاتىرىسى» 24-جىلد. «قۇجۇ بەگلىكلىرىنىڭ تۆھپە ئابىدىسى» .

㊱ فېلىك چىڭجۇن تەرجىمە قىلغان «دوسان موڭغۇل تارىخى» 1-جىلد. جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1962-يىل نەشرى.

㊲ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسمە» .

㊳ «خەننامە. لىلىڭنىڭ تەرجىمھالى» دىكى يەن شۇنگۈنىڭ ئىزاھى.

㊴㊵ «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسمە» .

㊶ «كېيىنكى خەننامە. ئوغان سىيانپىلار ھەققىدە قىسمە» .

㊷ «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسمە» .

㊸ «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى. ئوغان، سىيانپىلار ۋە شەرقتىكى يات قەبىلىلەر ھەققىدە قىسمە» ، «ۋېي بەگلىكى توغرىسىدا ئومۇمىي مەلۇمات» تىن ئېلىنغان ئىزاھات.

㊹ «كېيىنكى خەننامە. ئوغان، سىيانپىلار ھەققىدە قىسمە» .

㊺㊻ «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» .

㊼ جۇۋېيجۇ: «تۈرالار ۋە ئاۋارلار» شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1983-يىل نەشرى.

34—35-بەتلەر.

㊽ «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېي پادىشاھلىق تەزكىرىسى».

㊾ «سۇيىنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»، گېشلۇپ يازغان، جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى 2-قىسىم 8—9-بابلار.

㊿ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە».

(51) دۇمن لىيەنچىن «دىڭلىڭدىكى قاڭقىللار ۋە تېللار». شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1988-يىل نەشرى 188-بەت.

(52) «جىننامە. مۇرۇڭجۇن خاتىرىسى»، «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە».

(53)(54) «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە».

(55) «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دىكى تەختكە چىقىشنىڭ 5-يىلىي ۋە «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

(56) «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»، «ۋېينامە. ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە».

(57) «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» ۋە «ۋېينامە. ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ھەممىسىدە «يۈز مىڭدىن ئارتۇق قەبىلە» دەپ يېزىلغان. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە» دە «يۈز مىڭدىن ئارتۇق» دېيىلگەن. بۇ يەردە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» غا ئاساسلانغان.

(58) خاماتا (Harmatta) «بۆگۈخان ئابىرىسى ھەققىدە» ئىنگلىزچە «شەرق ژۇرنىلى» (AOH) 1985-يىل 39-جىلد:

(59) جۇۋېيجۇ: «تۈرالار ۋە ئاۋارالار» 53-بەت.

(60) «ۋېينامە. ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە».

(61) «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە».

(62) «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە».

ئىككىنچى باب

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيۇشۇشى ۋە ئۆسۈپ يېتىلىشى

1. توققۇز ئوغۇز ۋە ئون ئۇيغۇر

شەرقىي قاتقاللارنىڭ تەركىبىدە ناھايىتى كۆپ تۈرلا قەبىلىلىرى بار ئىدى. بۇ قەبىلىلەر ئىچىدە داڭلىق ئىككى گۇرۇھ بولۇپ، بىرى ئۆزلىرىنى «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتايتتى؛ يەنە بىرى «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتايتتى. بۇ ئىككى گۇرۇھ كېيىنچە ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ يادروسى بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىچىدە مۇنداق بىر رىۋايەت تارقالىپ يۈردى:

بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىق رايوندا، ئون دەريا ئېقىپ ئۆتىدىغان بىر جاي بار ئىمىش، يەنە بىر جايدا توققۇز دەريا بار ئىمىش. قەدىمكى دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ھېسابلانغان ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى مۇشۇ دەريالارنىڭ قىرغىقىدىكى تاغلار بىلەن يايلاقلار ئىكەن. ئون دەريانى ياقىلاپ ئولتۇراقلاشقانلار «ئون ئۇيغۇر»، توققۇز دەريا رايونىدىكىلەر «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتىلىدىكەن. ھېلىقى ئون دەريا بىر تۇتاش ھالدا ئون كۈن سۇ دېيىلىدىكەن. بۇ سۆلارنىڭ نامى ئايرىم-ئايرىم يېشىللىق، ۋۇدىنگىر، بوجىس، ۋۇسقۇندۇر، توغلا، تار-تار، ئىدىل، ئۇچ تەبىن، ھەمرابقۇ ۋە

ئۆتۈكەن دېگەن ناملاردىن ئىبارەت ئىكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالدىنقى ئۈچ دەريا ساھىلىدا تۇرىدىغانلار توققۇز قەبىلە بولۇپ، قالغان تۆت دەريا ساھىلىدىكىلەر بەش قەبىلە ئىكەن. توققۇزىنچى دەريا ياقىسىدا تۇرىدىغانلار «لۇڭ» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئونىنچى دەريا ساھىلىدىكىلەر «ھاماغ- ئۆكۈس» قەبىلىسى ئىكەن.

نەچچە يىللار ۋە دەۋرلەر ئۆتۈپمۇ، بۇ قەبىلىلەردە ئورتاق بىر جەمەت پېشۋاسى بولماپتۇ. ھەر قانداق چاغدا، ھەر قايسى قەبىلىلەر ئۆزئارا زورلۇق ئىشلىتىپ تالاش-تارتىش قىلىدىكەن-دە، مەلۇم بىر ئۇرۇقتىن بىرەر كۈچتوڭگۇر ئادەم چىقىپ، شۇ قەبىلىگە داھىي بولىدىكەن. كېيىنچە ھەر قايسى قەبىلىلەر ئورتاق مەنپەئەتنى كۆزدە تۇتۇپ قۇرۇلتاي ئېچىپتۇ، قورۇلتايغا قاتناشقانلار ئىشكە قەبىلىسىدىن ئەڭ ئاقىل بىرىنى ئۆزلىرىگە داھىي قىلىپ تاللاپ، ئۇنىڭغا ئېركىن دەپ نام بېرىپتۇ. ئون كۈن قەبىلىسىدىن يەنە بىر ئەڭ ئەقىللىك ئادەمنى داھىيلىققا كۆرسىتىپ، ئۇنىڭغا «ئىلتىرىش» دەپ نام قويۇپتۇ ۋە بۇ ئىككى ئادەمنى ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ جەمەت پېشۋاسى قىلىپ سايلاپتۇ. بۇ ئىككى نەپەر جەمەت پېشۋاسى تۇرۇشلۇق ئۇرۇقلار ئۇيغۇرلارغا يۇز نەچچە يىل ھۆكۈمران بولۇپتۇ①.

بۇ رىۋايەتتە كۆرسىتىلگەن ئون دەريا، شەك-شۇبھىسىزكى ئۇرقۇن دەريا سى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرىدۇر. ئۇرقۇن دەرياسىمۇ بايقال كۆلىگە ئېقىپ كىرىدىغان سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى تارماق ئېقىن. ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىمۇ ئۇنىڭغا قوشۇلىدىغان نۇرغۇن كىچىك دەريالار بار. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى قائىدىلار ھەققىدە قىسسە» دىكى شەرقىي قائىدىلار «لوھۇن كۆلى (ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرقىدىكى ئۇچنۇر كۆلى) نىڭ غەربىي شىمالىدىكى يۇز نەچچە چاقىرىم يىراق جايغا كۆچكەن» دېگەن سۆز مۇشۇ رىۋايەتتە كۆرسىتىلگەن رايون بىلەن ئوخشاش. ئۇرقۇن دەرياسى

قەدىمكى چاغلاردا «ئون كۈن سۈ» دەپ ئاتىلاتتى. «ئون كۈن» دېگەن سۆز تۈرك تىلىدىكى on--kun نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. قەدىمكى دەۋردە، ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى قۇشنى توتەم قىلغان قەبىلىلەردە قۇياشقا ھۈرمەت بىلدۈرۈش ئادىتى بار ئىدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ نەزەردە قۇشلار قۇياشنىڭ ۋەكىلى ئىدى. شىمالىي ئاسىيادىكى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر قايسى مىللەتلەردە ۋە ئېلىمىزدىكى قەدىمكى ئەپسانىلەردە قۇياش دەرەختىن تۇغۇلغان دېگەن قاراش بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار توققۇز قۇياش دەرەخنىڭ ئۈستۈنكى شېخىدا، بىر قۇياش تۆۋەنكى شېخىدا بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە قۇشلار قونالايدۇ دەيتتى②.

ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا تۇرۇپ ئۆزلىرىنى ئون ئۇيغۇر دەپ ئاتىغان بۇ قاتقاللار قەبىلە گۈرۈھى، مەيلى ئۇلار ياشىغان جايدا ھەقىقەتەن ئون تارماق ئېقىن بولسۇن ياكى ئۇلار «ئون كۈن» دەپ ئاتالغان دەريا ئېقىنىنىڭ يېقىن يېرىدە تۇرمۇش كەچۈرگەن بولسۇن، ئۆزلىرىنى ئون ئۇيغۇر دەپ ئاتىدى. ئەلۋەتتە، ئۇلار بەلكى ئونغا چوقۇنىدىغان ۋە قۇياشقا ھۈرمەت بىلدۈرىدىغان بولغاچقا، ئۆزلىرىگە ئون ئۇيغۇر دەپ نام بەرگەن ۋە شۇ تۈپەيلى ئۆزى تۇرۇشلۇق جايىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى دەريا ئېقىنلىرىنى ئون كۈن دەرياسى دەپ ئاتىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. يەنە بىر خىل چۈشەندۈرۈشلەردە، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئون فامىلە ياكى ئون ئۇرۇق بولغان، ئۇيغۇر (uyγur) دېگەن ئاتالغۇ تۈرك تىلىدىكى «ئۇيۇشقانلار» دېگەن سۆز، ئون ئۇيغۇر دېگىنىمىز «ئون فامىلىنىڭ بىرلەشكەنلىكى» دېيىلدى. كېيىنكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن بىلىشىمىزچە، ئون ئۇيغۇرنىڭ سەركەردىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ياغلوقارلار ئۇرۇقىدىن چىققانىدى.

توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتالغان يەنە بىر قاتقاللار قەبىلە

گۇرۇھى تۇغلا دەريا سى ساھىلىدا ئىدى. ھالبۇكى تۇغلا دەريا سىنىڭ قەدىمكى نامى «دۇلا» ياكى «تۇخۇلا» بولۇپ، بۇ تۇرك تىلىدىكى «توققۇز» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. تۇغلا دەريا سى دېگەن سۆز دەل «توققۇز دەريا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. تۇرالار ئىچىدە توققۇزغا چوقۇنىدىغان قاراش بار ئىدى. شامان دىنىمۇ ئاسمان توققۇز قەۋەت بولىدۇ دەپ قارايتتى. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى «توققۇز تۇغلۇق خان» دېگەن مەددىدا «ئۆلكە رايونلارنىڭ چوڭ-كىچىك بولۇشىدىن، ئابروي-ئىناۋەتنىڭ قانچىلىك يۇقىرى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ توققۇزدىن ئارتۇق بولۇپ كېتىشىگە يول قويۇلمايتتى. چۈنكى توققۇز دېگەن بۇ سان بەخت-سائادەتنىن دېرەك بېرەتتى» ③ دەپ يېزىلغانىدى. كېيىنكى ئۇيغۇر خاقانلىقىدىمۇ ئىزچىل رەۋىشتە توققۇزدىن ۋەزىر تەيىنلىنەتتى. ئۇيغۇرلار خوتۇنلارغا ئوتۇغات نامى بېرىدىغان مۇراسىملاردا، ھەر قايسى ۋەزىرلەرنىڭ خوتۇنى تەختىراۋانغا ئولتۇرۇپ، «قۇياشنىڭ يۇنىلىشى بويىچە ئوردا ھويلىسىدا ئوچ تەرەپنى بىرمۇ-بىر توققۇز نۆۋەت ئايلىناتتى» ④. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولغان （维吾尔人）ئۇيغۇرلارمۇ توققۇزغا باش قويىاتتى. «ساناقتا توققۇزنى بىرلىك قىلاتتى، بىر توققۇز، ئىككى توققۇز ۋە ئوچ توققۇز دەپ ساناش قائىدە-يوسۇنلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشىسى»⑤ ئىدى. مۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ. ئۆزبېك «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتىغان بۇ قەبىلە گۇرۇھى، مەيلى «توققۇز دەريا» مەنىسىدىكى تۇغلا دەريا ساھىلىدا ياشىغان بولسۇن مەيلى ئۇلاردا توققۇزغا ھۆرمەت قىلىدىغان ئادەت بار بولغان بولسۇن، ياكى ھەر ئىككى سەۋەب ئوخشاش رول ئوينىغان بولسۇن، ئۇلار ئۆزلىرىنى « توققۇز ئوغۇز» (Tokuz—oguz) ياكى «توققۇز ئۇرۇق» دەپ ئاتىدى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «سۇيناما. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە.

مىلادى ٦١ — ٧ ئەسىرلەردە تۆغلا دەريانى ساھىلىدا تۇرمۇش كەچۈرگەنلەر ئىچىدە بۆكۈ، توڭرا، بايىرغۇ، ئىزگىل، بوركلى، خون، قۇشۇف قاتارلىق قەبىلىلەر بار ئىدى دەپ خاتىرىلەندى. ياپونىيىلىك ئونوكاۋا ئېبىخىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ ئەسلى ئولتۇراقلاشقان ماكانىمۇ تۆغلا دەريانى بويىدا ئىدى③. بۇ قەبىلىلەر كېيىنچە تەدرىجىي يوسۇندا باشقا ياقلارغا كۆچۈپ، بۆلۈنۈپ كەتتى، لېكىن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ بۇرۇندىنلا مۇشۇ توققۇز ئوغۇز گۇرۇھىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئېنىق ئىدى.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىچىدە ئېقىپ يۈرگەن يۇقىرىدىكى رىۋايەتلەردە، توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئون ئۇيغۇرلارغا يېقىن ئەتراپتا يەنە 122 قەبىلىنىڭ بولغانلىقى ھەققىدە گەپ-سۆزلەر بار. لېكىن ئۇلارنىڭ نام-ئەمالى بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن. بۇنىڭدىن شەرقىي قاڭقىللار گۇرۇھىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلمۇۋالغىلى بولىدۇ.

خەنزۇ يېزىقى، ئەرەب يېزىقى ۋە باشقا يېزىقلار بىلەن كېيىنرەك بارلىققا كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇرلار بىلەن توققۇز ئوغۇزنى ئارىلاشتۇرۇۋەتتى. ھەتتا ٧٧ ئەسىردىن كېيىنكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىن يەنە باشقا توققۇز قەبىلە بىلەن توققۇز ئۇرۇقنىڭ ئىسمىنى تېپىپ چىقىپ، زورمۇزور ھالدا ئۇنى ھېلىقى توققۇز دېگەن سانغا تاڭدى. نەتىجىدە بۇ ئۇرۇنۇش باشقا تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن ماسلاشماي، ناھايىتى كۆپ چاتاق چىقتى. ئەمەلىيەتتە تېخىمۇ قايىل قىلارلىق كۆچكە ئىگە چۈشەنچە شۇ ئىدىكى، توققۇز بىلەن ئوننىڭ ھەممىسى مەۋھۇم سان ئىدى، بۇ سانىنىڭ ئۇلار ئەڭ باشتا ئولتۇراقلاشقان جايدىكى دەريالارنىڭ نامى بولۇشى ياكى ئۇلار ئېتىقاد قىلىدىغان ۋە بەخت-سائادەتتىن دېرەك بېرىدىغان ئىككى سان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى.

ئەينى زاماندا، شۇ يايلاقلاردىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل بولىدىغان باشقا قەبىلىلەرمۇ كۆپىنچە ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامى ئالدىغا توققۇز ياكى ئون دېگەن سانىنى قوشۇپ ئىشلىتەتتى. ئالايلۇق: غەربىي تۈركلەردىكى «ئون ئوق»، شەرقىي موڭغۇل دالاسىدىكى «توققۇز جاۋۇپ تاتارلىرى»، «توققۇز جاۋۇپ شېۋىلىرى» قاتارلىقلارنىڭمۇ توققۇز ياكى ئون دېگەن سانغا بولغان ھۆرمەتتىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن ئىدى. مىلادى Ⅷ ئەسىردىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئورناتقان تۈرك يېزىقىدىكى تاش ئابىدىلەردە، توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئون ئۇيغۇرلار ئىككى ئىش سۈپىتىدە تولىمۇ ئېنىق ئايرىۋېتىلگەنىدى⑦. تۈرپاندىن تېپىلغان Ⅸ ئەسىردىن كېيىنكى تۈرپان ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن ھۆججەتلەردىمۇ ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز دېگەن سۆز كۆپ جايدا تىلغا ئېلىنىدى⑧. شۇ چاغدا ياشىغان ھۆددا راھىبلىرى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنى «ئون جاۋۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ بەخت-سائادەت دۆلىتى» دەپ ئاتىدى⑨. ئەرەب يېزىقىدا يېزىلىپ Ⅺ ئەسىردە تاماملانغان «ھايۋاناتلارنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى» دېگەن ئەسەردە تۈركلەرنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرىنى توققۇز تونۇشتۇرۇپ كېلىپ: «بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى توققۇز ئوغۇز، بەزىلىرى ئۇيغۇر دەپ ئاتىلىدۇ... ئۇلارنىڭ پادىشاھلىرىمۇ توققۇز جاۋۇپ خان دەپ ئاتىلىدۇ»⑩ دەپ يېزىلدى. تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر، جەنۇبىي سىبىرىيەنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئىچىدە ياشايدىغان تۇباسلار ئۆزلىرىنى ھېلىھەم «ئون ئۇيغۇر» قەبىلىسى دەپ كەلمەكتە⑪.

يۇقىرىدىكى بايانلارنى يىغىنچاقلاش ئارقىلىق، بىز مۇنۇرلانى بىلىۋالىمىز: مىلادى Ⅲ ئەسىرنىڭ 40-يىللىرى، سىيانپىلارنىڭ بۇيۇك ھەربىي ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن،

جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى شەرقىي تۇرالار جەنۇب تەرەپكە كۆچتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن ئاقىدىغان بىر نەچچە چوڭ دەريا ساھىلىدا ياشايدىغان قەبىلىلەر شەرقىي قاڭقىللار دەپ ئاتالدى. شەرقىي قاڭقىللار قەبىلىلىرى ئىچىدە، بىر-بىرىگە يېقىن ياشايدىغان ئىككى قەبىلە بولۇپ، ئۇلار ئايرىم ھالدا ئۆزلىرىگە توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇر گۇرۇھى دەپ نام بەردى. بۇ ئىككى گۇرۇھ تەدرىجىي يوسۇندا بىرلەشمە گەۋدە بولۇپ شەكىللەندى، ئۇلار Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن پۈتۈن موڭغۇل دالاسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ يادرو قەبىلىلىرى بولدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ھەر قايسى دەۋردىكى ئۇيغۇر خاقانلىرى مۇشۇ ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلاردىن چىقتى. بۇ بىرلەشمە گەۋدىنىڭ ئىتتىپاقلىشىشى ۋە كۈچ-قۇدرىتىنىڭ زورىيىشىغا ئەگەشكەن ھالدا، ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز دېگەن ئىككى ئاتالغۇنىڭ مەنىسىمۇ ئۆزلۈكسىز تولۇقلاندى. Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، بۇ ئىككى ئاتالغۇنىڭ مەنىسىنى ئۆزئارا پەرقلەندۇرۇش تەس بولغان دەرىجىگە يەتتى. تار مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار دېگىنىمىز ياغلوقارلار ئىدى. توققۇز ئوغۇزنىڭ تەركىبىدە بولسا، ئەسلىدىكى شەرقىي قاڭقىللارغا تەئەللۇق بىر تالاي تۇرا قەبىلىلىرى بار ئىدى. كەڭ مەنە جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى دالىدا تۇرمۇش كەچۈرگەن پۈتۈنسۇرۇك تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى ئىدى.

2. يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ئۇيغۇر قەبىلىسى

توققۇز ئوغۇز ۋە ئون ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەر گەرچە

ناھايىتى كۆپ ئىشەنچلىك تەركىبلەرنىڭ بولغىنىغا قارىماي يەنىلا رىۋايەت ئىدى، ئۇنى ھەرگىزمۇ ئىشەنچلىك تارىخ دەپ قارىغىلى بولمايتتى. ئالدى بىلەن، بۇ رىۋايەتلەردە ئىنكاس قىلىنغان دەۋرلەرنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش قەتئىي مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا بىز بۇ قەدىمكى رىۋايەتلەرنى بىر چەتكە قويۇپ، خەنزۇ يېزىقى بىلەن پۈتۈلگەن تارىخىي كىتابلارغا مۇراجىئەت قىلايلى:

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي كىتابلاردا ئەڭ بۇرۇن تىلغا ئېلىنغان ۋاقتى مىلادى Ⅳ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بولدى⑫. ئۇلار ئوخشاش بولمىغان تارىخىي كىتابلاردا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ «يۈەنخې» (袁给)، «ۋېيخې» (韦给) ۋە «خۇيخې» (回给) دەپ ئاتالدى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئاتالغۇلار ئۇلارنىڭ ئۆز تىلى بولغان تۈركىي تىل بىلەن ئۆزىگە قويغان «ئۇيغۇر» (uyoɣur) دېگەن نامنىڭ ئوخشاشمىغان خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. uyoɣur دېگەننىڭ مەنىسى «بىرلىشىش» دېگەنلىك ئىدى. بۇ نام مىلادى Ⅳ ئەسىردىن ناھايىتى بۇرۇنلا مەۋجۇت بولغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئۇ چاغلاردا تۈرالارنىڭ ئۆز يېزىقى بولمىغاچقا، Ⅳ ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇرلار بىلەن توقتۇز ئوغۇزلارنىڭ تارىخىنى پەقەت كېيىنكىلەر ئارىسىدا ئېغىپ يۈرگەن رىۋايەتلەرگە ئاساسلىنىپلا تەھلىل قىلىشقا ۋە پەرەز قىلىشقا توغرا كەلدى. ئۇنى تېخىمۇ ئېنىق، تېخىمۇ تەپسىلىي سۈرۈشتۈرۈشكە مۇمكىن بولمىدى. Ⅳ ئەسىردىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىز-دېرىكى خەنزۇچە يېزىق بىلەن پۈتۈلگەن تارىخىي كىتابلاردا مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان بولدى، ھەتتا بارغانسېرى ئېنىق، بارغانسېرى تەپسىلىي كۆرۈنۈشكە باشلىدى.

مىلادى Ⅳ ئەسىردە، موڭغۇل دالاسىدا بىر مەھەل كېلىپ چىققان سىياسىي جەھەتتىكى بوشلۇقنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن، تۈرالار چوڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىغا تارقىلىش

ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شىمالىي ۋېي ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇزلۇكسىز ھالدا شىمالغا يۈرۈش قىلىشى بىلەن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ تۇرالارغا بولغان چۈشەنچىسى چوڭقۇرلاشتى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدىكى شەرقىي قاتقىللار ئالتە قەبىلە بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى دەل «يۈەنچې» (袁纥) يەنى ئۇيغۇرلار ئىدى. يەنە بىرى كېيىنچە ئۇيغۇرلار گۈرۈھىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن چۆبەلەر ئىدى. ئۇلار تارىخىي كىتابلاردا: «لوھۇن كۆللىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يۇز نەچچە چاقىرىم يىراق جايغا كۆچتى، كۆچلۈك قەبىلىگە ئايلاندى، ئاۋارلار بىلەن پات-پات ئۇرۇشۇپ تۇراتتى، ھەدىسىلا ۋېي بەگلىكىگىمۇ ھۇجۇم قىلاتتى»⑬ دەپ يېزىلدى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى تەيپۇەننىڭ 15-يىلى (390) شىمالىي ۋېيدىن داۋ ۋۇدى زور قوشۇن باشلاپ شىمالغا يۈرۈش قىلدى، «ئىككىنچى قەدەمدە لوھۇن كۆلىگە يېتىپ بېرىپ، قاتقىللارنىڭ يۇەنچې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىگە تۇيۇقسىز زەربە بېرىپ، ئۇلارنى يەڭدى، ئات، كالا، قوي بولۇپ 200نەچچە مىڭ تۇياق مال-چارۋىنى ئولجا ئالدى»⑭. يۇەنشىڭنىڭ 2-يىلى (403) شىمالىي ۋېي سانغۇن ئى ۋېينى 20مىڭ ئاتلىق لەشكەر بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ئەۋەتتى، ئى ۋېي تۇرالارنىڭ «يۇەنچې» (ئۇيغۇر) قاتارلىق قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى⑮. ئىككى قېتىملىق ئېغىر تالاپەتتىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلىدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي ئاۋار خاقانلىقى باش كۆتۈرۈپ، ناھايىتى تېزلىك بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىنى تىزگىنلىۋالدى. ئۇيغۇرلار ۋە توققۇز ئوغۇز قاتارلىق شەرقىي قاتقىللارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرى ئاۋار خاقانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. لىيۇسۇڭ يۇەنجيانىڭ 6-يىلى (429) غا كەلگەندە،

شمالي ژهي قۇملۇقنىڭ شمالىغا چوڭ قوشۇن بىلەن ئاتلاندى، ئاۋارلار مەغلۇپ بولۇپ، قاڭقىللارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرى شمالي ژهيغا بېقىندى. شمالىي ژهي ئۆزىگە ئەل بولغان تۇرالارنى «قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى نەچچە مىڭ چاقىرىم يەرگە كۆچۈرۈپ ئورۇنلاشتۇردى»⑩. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلارمۇ باشقا تۇرا قەبىلىلىرىگە ئوخشاش، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە قورغاننىڭ ئەتراپىدا چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار بىر ياقتىن شىمالىي ژهيغا چارۋا مەھسۇلاتلىرى تاپشۇردى ۋە ئۇلارنىڭ چېگرىدىكى قوشۇنلىرىنى ھەربىي تەمىنات بىلەن تەمىنلىدى، يەنە بىر ياقتىن شمالىي ژهينىڭ چېگرىسىنى ئاۋارلارنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە قىلدى.

شمالىي ژهي ئالتە قورغاندا كۆپلەپ لەشكەرلىرى قوشۇن تۇرغۇزۇپ، يېقىن ئەتراپتىكى قاڭقىللارغا تەھدىت سالدى ۋە ئۇلارنى باشقۇردى. باسقاق سانغۇن ۋە ئەمەلدارلار قاڭقىللارنى قۇل ئورنىدا كۆرۈپ، ئۇلارنى دەھشەتلىك يوسۇندا ئەزدى. بۇ ئەھۋال قاڭقىللارنىڭ كۆپ قېتىملىق قارشىلىقىنى قوزغىدى. شمالىي ژهي بۇنىڭلىق بىلەن توختاپ قالماي، قاڭقىللاردىن ئۇزلۇكسىز ھالدا ئەسكەر ئېلىپ، ئۇلارنى جەنۇبتىكى خاقانلىقلارغا يەم قىلىپ بەردى. جەڭ جەريانىدا شمالىي ژهي سەركەردىلىرى قاڭقىللارنىڭ ئۆلۈش-تىرىلىشى بىلەن كارى بولمىدى، ئۇلارنى ئالدىنقى سەپتە تۇرۇپ شەھەر-قەلئەلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا مەجبۇرلىدى. ئۇلار ھەتتا جەنۇبىي خاقانلىقنىڭ سەركەردىلىرىگە، سىلەر بۇ تۇرالارنى قىرىپ تاشلىسائىلار، بىزنىڭ كۈشەندىلىرىمىزنى ئازايتىپ بەرگەن بولىسىلەر، دېدى. تۇرالار بۇ جەڭلەردە قاتتىق زىيان تارتتى، ھەتتا ئۇلارنىڭ سېپىل تۇۋىدە يېتىپ كەتكەن جەسەتلىرى دۆۋىلىنىپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتا دەسسەپ ماڭىدىغان شوتىغا ئايلاندى.

تەخمىنىڭ 18-يىلى (494) شمالىي ژهيدىن شياۋژېندى

قاڭقىللاردىن توپلىغان قوشۇن بىلەن بىرلىكتە جەنۇبقا يۈرۈش قىلدى. يېرىم يولغا بارغاندا قاڭقىللار ئىسيان كۆتۈردى، ئۇلار ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ خاقانى شۇقا بەگنى ئۆزلىرىگە خاقان قىلىپ سايلاپ، «قارشىلىق كۆرسەتتى». شىمالىي ۋېي ناھايىتى نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇننى ئۇلارغا قارشى ماڭدۇردى. شۇقا باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. شۇقا ئىسيان كۆتۈرگەن ئۇيغۇرلارنى ۋە باشقا تۈرا قەبىلىلىرىنى يېتەكلەپ ئۇدۇل شىمالغا قاراپ ماڭدى ۋە قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ ئاۋارلارغا تەسلىم بولدى. شىمالىي ۋېينىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرگۈسى كەلمەي، جاڭيالڭ بېگى يۈەن دۇنجىنىڭ قوماندانلىقىدا يەنە نۇرغۇن قوشۇننى ماڭغۇزدى. يۈەن دۇنجى كۈچى يەتمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، شۇقانىڭ ئالدىغا سوۋغا-سالام بىلەن ئادەم ئەۋەتتى ۋە ئۇنى ئۆزىگە ئەل قىلىۋالماقچى بولدى. شۇقا ئۆزى باشلاپ ماڭغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن ئاۋارلارغا قارام بولغاندىن كېيىن، ئاۋارلار ئۇلارغا قول ئورنىدىكى قەبىلىدەك مۇئامىلە قىلدى. ئۇيغۇرلار ناھايىتى يامان كۈنلەرگە قالدى، دەل بۇ چاغدا شىمالىي ۋېينىڭ ئەلچىلىرى يېتىپ كەلگەن بولغاچقا، شۇقا خاقان ئۇيغۇرلارنى باشلاپ قايتىدىن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا ياندى ۋە شىمالىي ۋېيغا ئەل بولدى⑰.

جېڭگوانىڭنىڭ 4-يىلى (523) شىمالىي ۋېيدىكى ئالتە قورغاننىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرى ئۆز ئەتراپىدىكى قاڭقىللار، سىيانپىلار بىلەن بىرلىكتە كەڭ-كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈردى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىمۇ بۇ قوزغىلاڭغا ئىشتىراك قىلدى. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتتى ۋە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى سېلىنگا دەرياسى ساھىلىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ چاغدا، ئاۋار خاقانلىقى زاۋاللىققا يۈزلەنگەندى، ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ

شمالىدىكى شەرقىي قاڭقىللار بىلەن بىرلىشىپ ئاۋارالارغا زەربە بەردى ۋە يېرىم مۇستەقىل ھالەتنى ساقلاپ قالدى، شۇنداقلا جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە قارارگاھ قۇرۇپ ئولتۇراقلاشقان قاڭقىللار خاقانلىقىنىڭ خاقانى ئاي ئۇجرۇنى ئۆزلىرىگە باش قىلدى.

غەربىي ۋېي داتۇڭنىڭ 7-يىلى (541) قاڭقىللار خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، كۆپ ساندىكى قەبىلىلەر يەنىلا جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا قالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بۇگۇنكى بۇغدا تېغىنىڭ شىمالىدا تۇرمۇش كەچۈرگەن چۆبەلەر بىلەن ئىيبار تېغى (ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ تىزمىلىرى) دا ياشىغان سىرتاردۇشلار ئەڭ كۆچلۈك قەبىلىلەردىن ئىدى.

3. شەرقىي تۈرك خاقانلىقى بىلەن بولغان كۈرەشلەر

مىلادى VI ئەسىردىن كېيىن، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدە ئاشىنا فامىلىلىك بىر تۈرا قەبىلىسى پەيدا بولدى ۋە قاڭقىللارنىڭ باشقا قەبىلىلىرى بىلەن قوشنا بولۇپ ئولتۇردى. غەربىي ۋېي داتۇڭنىڭ 12-يىلى (546) ئۇلار ئەسلىدىكى قاڭقىللاردىن 50مىڭ ئائىلىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ھەددىدىن زىيادە قۇدرەت تاپتى، ئارقىدىنلا قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلىپ ئاۋارالارنى يوقاتتى ھەمدە يۇەنچىنىڭ تۇنجى يىلى (552) تۈرك خاقانلىقىنى قۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ تۇرالار يايلاقتىكى خوجايىنىغا ئايلاندى. شەرقتىن غەربكىچە بولغان 10مىڭ چاقىرىم كەڭلىكتىكى پايانسىز يايلاقتا تارقىلىپ ياشاۋاتقان تۈرا قەبىلىلىرى، ئاشىنا ئۇرۇقىنى يادرو قىلىپ، بىرلىككە كەلگەن بىر مىللەت بولۇپ ئۈيۇشۇش جەريانىغا قەدەم قويدى. بىراق، ئۇزۇن مەزگىلدىن بۇيانقى تارقاقلىق، قەبىلىلەر ئارىسىدىكى

ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش جەھەتتىكى پەرقلەر تۇپەيلىدىن، تۇرالارنىڭ قەبىلە ئېڭى مىللەت ئېڭىغا قارىغاندا قويۇق ئىدى. شۇڭا ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى پەقەت ھەربىي ۋە مەمۇرىي جەھەتتىكى مۇقىم بولمىغان بىرلەشمە گەۋدە بىلەنلا چەكلەندى. شەرقتىكى ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى، غەربتىكى چۆبە، سىرتاردۇش قەبىلىلىرىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى قەبىلىلەر گۇرۇھى ئوخشاشلا شەرقىي قاڭقىللاردىن بولۇپ، ئۇلار ئۆز زامانىسىدا ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتى بولغان قاڭقىللار خاقانلىقىنى قۇرغانىدى. تارىخىي جەريانىدا ئۇلار غەربىي تۇرالاردىن چىققان ئاشىنا ئۇرۇقى بىلەن ئاندا-ساندا مۇناسىۋەت باغلاپ كەلگەنىدى. ئىككى تەرەپنىڭ توي-تۆكۈن ئىشلىرى، ئۆلۈم-يېتىم ئۆزئارا قاتارلىق ئۆرپ-ئادەتلىرىدىمۇ بەزى ئوخشاشلىقلار بار ئىدى، شۇڭا ئۇلار ئاشىنا ئۇرۇقىدىكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلغىلى ئۇنىمىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى چىدىغۇسىز دەرىجىگە يەتكەن چاغلاردا، كەسكىن قارشىلىق كۆرسەتتى. تۇرا قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى بۇ خىل بىرىكىلمەسلىك، تۇرك خاقانلىقىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى بوشاشتۇردى، ئۇنى تېشى پال-پال، ئىچى غال-غال قىلىپ قويدى. شەرق بىلەن غەربتىكى ئىككى دۇشمەن كۈچ بىرلىشىپ، جەنۇب تەرەپتىكى كۈچلۈك ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك سۇلالىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەندىن كېيىن، تۇرك خاقانلىقىنى بىر يولىلا يوقىتىپ تاشلىدى.

ئاشىنا ئۇرۇقى غەربىي تۇرالارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئەڭ دەسلەپتە يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى كەم دەريالىق ساھىلىدا قىرغىزلار بىلەن قوشنا ئولتۇردى. بۇ يەردە مول تۈمۈر كانلىرى بار ئىدى. ئاشىنا ئۇرۇقىدىكىلەر ناھايىتى بۇرۇندىنلا تۈمۈر تاۋلاپ داڭق چىقارغانىدى. كېيىنچە ئۇلار ئالتاي

تاغلىرىدىن ئۆتۈپ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كىردى ۋە تۇرپانىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بۇغدا تېغى ئېتىكىدە ئولتۇراقلاشتى. بۇ تاغنىڭ غەربىدىن تاكى كۈسەننىڭ شىمالىدىكى ئاقتاغقا قەدەر بولغان جايلار، ئەزەلدىن تارتىپ مىس، تۆمۈر، نۆشۈدۇر، كۆمۈر مەھسۇلاتلىرى بىلەن مەشھۇر ئىدى⑱. ئاشىنا ئۇرۇقداشلىرى كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، داۋاملىق تۇردە تۆمۈر قورالىلارنى ياساش بىلەن شۇغۇللاندى. مىلادى V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئاۋارلار ئاشىنا قەبىلىسىنى تىز پۈكتۈردى ۋە ئۇلارنى ئاۋار خاقانلىقى ئۈچۈن ئىشلەشكە مەجبۇرلاپ «تۆمۈرچى قوللار» دەپ ئاتىدى. ئۇلار ياسىغان تۆمۈر قوراللار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى دۆلەتلەردە سېتىلىپ، تەسىر دائىرىسى ئۇزلۇكسىز كېڭەيدى. ئەينى چاغلاردا ئاشىنا قەبىلىسى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىۋاسىتە ئۇچراشمىغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن بەزى سوغدى كارۋانلىرى ئۇلارنىڭ خەۋىرىنى بىرىنچى بولۇپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يەتكۈزدى، نەتىجىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى غەربىي ۋېي سۇلالىسى سوغدىلارنىڭ تونۇشتۇرغىنىغا ئاساسەن، ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدى ھەمدە تۈرك دېگەن دوبۇل يەنى دوبۇلغا دەپ خاتا پەرەز قىلدى. ھالبۇكى، مىلادى VII ئەسىردە تۈركلەر تەرىپىدىن پۈتۈلگەن ئابىدىلەردە ئۇلار ئۆزلىرىنى تۈرك (Türk) ياكى تۈرۈك (Türük) دەپ يازغانىدى، بۇنىڭ مەنىسى «كۈچلۈك» دېگەنلىك ئىدى. شۇنداقلا بۇ ئاتالغۇ باشقا تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزىگە قويغان نامى بىلەن ئوخشاش ئىدى. ئۇنداقتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر ئاشىنا قەبىلىسىدىكى تۈرالارنى نېمىشقا تۈرك دەپ ئاتىغان بولغىيتتى؟ بۇ مەسىلىنى تىلشۇناسلار ۋە تارىخشۇناسلار ئوخشاش بولمىغان چۈشەندۈرۈشلەر بىلەن ھەر خىل شەرھلىدى. بۇ يەردە ئەڭ قايىل قىلارلىق چۈشەندۈرۈش ۋېنگىرىيىلىك ئالىم خامىتا تەرىپىدىن يېقىندا

ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئۇ «تۈرك» دېگەن سۆز سوغدى تىلىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى، دەپ قارىدى. شۇ چاغلاردا سوغدى كارۋانلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي شىمال ئارىسىدا ھەرىكەت قىلاتتى، تۈرا ئاشنا قەبىلىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى دەل شۇ كارۋانلار بىرىنچى بولۇپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارغا يەتكۈزگەنىدى. سوغدى تىلىغا ئاساسەن، Türk دېگەن نامنىڭ كۆپلۈك ئوقۇلۇشى Türük بولاتتى، خەنزۇ يېزىقىغا ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە يەنە بىر ئاغدۇرغاندا تۈرك بولۇپ چىقتى⑲ كېيىنكىلەر خاتا بولغان بولسا بولمۇۋەرسۇن دەپ كېتىۋەردى، خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي كىتابلاردىمۇ تۈرك سۆزى ئاشنا تۇرالىرىنىڭ مەخسۇس نامى بولۇپ قالدى. ئاشنا قەبىلىسى مىلادىنىڭ 255- يىلى قۇملۇقنىڭ شىمالىدا دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي كىتابلار بۇ دۆلەتنى «تۈرك خاقانلىقى» دەپ ئاتىدى. ئەينى ۋاقىتتا، باشقا تۇرا قەبىلىلىرى داۋاملىق ھالدا تۇرا دەپ ئاتالدى. ھالبۇكى، بىز ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كېلىۋاتقان قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان ئابىدىلەردىن، شۇ چاغدىكى تۇرالارنىڭ ئۆزىگە قويغان نامى بىلەن خەنزۇچە يېزىقتىكى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەنلىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئوخشاپ كەتمەيدىغانلىقىنى بىلىمىز. ئاشنا قەبىلىسى دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنى بارلىق تۇرالارنىڭ پادىشاھى ۋە ۋەكىلى دەپ بىلدى ھەمدە ئۆزلىرىنى داۋاملىق يوسۇندا Türk دەپ ئاتىدى (بۇنى تۈرك دەپ تەرجىمە قىلساقمۇ ياكى تۇرا دەپ تەرجىمە قىلساقمۇ بولۇۋېرەتتى). باشقا تۇرا قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنى يەنىلا قەبىلە نامى بىلەن ئاتاۋەردى. ئالايلۇق: توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇر، ئاتېئىز، قارلۇق قاتارلىقلار⑳. مىلادى 582 -يىلى تۈرك خاقانلىقى شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەندىن كېيىن، خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي كىتابلاردا شەرقىي تۈركلەر، غەربىي تۈركلەر دەپ

ئاتالدى. لېكىن تۈرا قەبىلىلىرى ئىچىدە پەقەت شەرقىي تۈرك خاقانلىقىلا ئەسەپكە ئۇيغۇن كېلىدۇ دەيدىغان قاراش بولغاچقا، Türük سۆزى شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئىسمى بولۇپ قالدى. غەربىي تۈركلەر «ئون ئوق» ياكى «ئون جەمەت» (21) دەپ ئاتالدى. باشقا تۈرا قەبىلىلىرى ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامىنى قوللىنىۋەردى.

شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تۈرا ۋە تۈرك دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئورتاق مەنبەسى Türk . لېكىن، خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي كىتابلاردا، بۇ ئىككى ئاتالغۇ تىل مەنىسى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئاتالغۇ دەپ ئىستېمال قىلىنىدى: تۈرك ئاتالغۇسى ئاساسلىقى بىرەر خاقانلىق ۋە شۇ خاقانلىقتىكى ھۆكۈمران قەبىلىنى كۆزدە تۇتىدىغان سىياسىي تۈسكە ئىگە ئاتالغۇ بولۇپ قالدى؛ تۈرا ئاتالغۇسى بولسا، ھېلىقى ھۆكۈمران قەبىلىلەرنىڭ سىرتىدىكى بارلىق قەبىلىلەرنى كۆزدە تۇتىدىغان بىرەر مىللەتنىڭ نامى بولۇپ قالدى. ئىپادىلەشكە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، مەزكۇر ئەسەردە ئىشلىتىلگەن تۈرك سۆزى، خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي كىتابلاردا قەيت قىلىنغان يۇقىرىقى مەنىگە يېقىندىن ئىستېمال قىلىندى.

يۇەنچىنىڭ تۇنجى يىلى (552) تۈركلەر «شەرقتە لياۋخەي دېڭىزىنىڭ غەربىگىچە، غەربتە 10 مىڭ چاقىرىم يىراقتىكى ئابىسكون دېڭىزىغىچە، جەنۇبتا قۇملۇقنىڭ شىمالىغىچە، شىمالدا بەش-ئالتە مىڭ چاقىرىم نېرىدىكى بايقال كۆلىگىچە» بولغان بۈيۈك بىر خاقانلىقنى قۇرۇپ، بىراقلا شەرقىي ئاسىيانىڭ ھاكىمىيىگى بولدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىدىكى ئىككى كىچىك سۇلالە شىمالىي جۇ بىلەن شىمالىي چى ئۇنىڭغا ئەل بولۇپ، سىلىق تۆلەيدىغان بولدى. تۈرك خاقانلىقى ھەر قايسى تارماق تۈرا قەبىلىلىرىنى ئۆزىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزدى، سىلىنگا دەرياسى بىلەن تۇغلا دەرياسى ساھىلىدا

ياشايدىغان ئۇيغۇر — توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىمۇ تۈركلەرگە قارام بولدى. ھالبۇكى، تۈركلەر دۆلەت قۇرۇشنا ئاساسلىقى باشقا تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ جاپالىق ئەمگىكىگە تايانىدى. شۇڭا «سۇينامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «تۈركلەر دۆلەت قۇرۇپ، شەرقتىن غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇلارنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىپ، شىمالدىكى دەشتلەرنى قولىغا ئالدى» دەپ يېزىلدى. دېمەك، تۈرك خاقانلىقى، تۈرالارنى ئاساس قىلغان بۇبۇك خاقانلىق ئىدى.

ئاشىنا ئۇرۇقى بىلەن تۈرالار قەبىلىسى ئەسلى بىر مىللەت ئىدى. تۈرك خاقانلىقىنىڭ تىكلىنىشى مىڭ نەچچە يۈز يىل مەبەينىدە ئىزچىل رەۋىشتە تارقاق ياشىغان تۈرا قەبىلىلىرىنى ئۇيۇشۇپ بىرلىككە كەلگەن مىللەت بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغانىدى. لېكىن ئاشىنا ئۇرۇقىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تار ئۇرۇقداشلىق، قانداشلىق كۆز قارىشىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار باشقا قەبىلىلەرنى ۋەھشىيلىك بىلەن تالان-تاراج قىلدى ۋە ئۇلارنى ئەزدى. تۈرك خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان 200 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، تۈرالارنىڭ ئاشىنا ئۇرۇقىنى يادرو قىلىپ، بىرلىككە كەلگەن بىر مىللەت بولۇپ ئۇيۇشۇش مۇساپىسى باشتىن-ئاياغ دېگۈدەك تاماملانمىدى. ئەكسىچە، ئىككى قارشى گۇرۇھ يەنى ئۇيغۇر — توققۇز ئوغۇزلار بىلەن سىر تارتۇشلارنىڭ ئەتراپىغا بارغانسېرى كۆپ تۈرا قەبىلىلىرى يىغىلدى.

تۈرك خاقانلىقىدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى ئاساسەن مۇنداق ئۇچ خىلغا بۆلۈنەتتى. بىرىنچى خىلدىكى ھۆكۈمران قەبىلە يەنى ئاشىنا ئۇرۇقىدىكى تۈرك قەبىلىسى بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنى «كۆك تۈركلەر» (ئىلاھىي تۈرك) دەپ ئاتايتتى، ئۇرنى ئەڭ يۇقىرى خاقانلار ئەنە شۇ ئىلاھىي تۈركلەردىن بولاتتى، پۈتۈن خاقانلىقنىڭ ھۆكۈمران قەبىلىسى

ئىدى. V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، بۇ قەبىلىدە ئاران 500 تۇتۇن، تەخمىنەن ئىككى-ئۈچ مىڭ ئادەم بار ئىدى (22). VI ئەسىرگە كېلىپ دۆلەت قۇرۇلغان چاغدا، نوپۇس ئون ھەسسىلەپ ئاشقان بولسىمۇ، بىراق يەنىلا بىر نەچچە ئونمىڭ ئادەم ئىدى، خالاس. شۇڭا ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇۋاتقان «كۆك تۈركلەر» خاقانلىقتا ئىنتايىن ئاز سانلىقنى تەشكىل قىلاتتى. ئىككىنچى خىلدىكىلەر كۆك تۈركلەر تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان تۈرا قەبىلىلىرى ئىدى. يايلاقتىكى خاقانلىقلارنىڭ كۆچمىلىكىدە تارخانلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، تۈركلەرمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. تۈرك خاقانلىقى ئاشىنا قەبىلىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەردىن بۇ قەبىلىلەرگە تېكىن، ئېلتەرىشى، تۇتۇن، شاد قاتارلىق ھەر دەرىجىلىك ئەمەل بىلەن تەمىنلىدى، ئۇلارنىڭ ئەمىلى نەۋرە-چەۋرىلىرىگىچە مىراس قالدۇرغان بولدى، بۇ قەبىلىلەر ئۆز قەبىلىلىرىنىڭ نامىنى ئازدىن-ئاز تىلغا ئېلىپ، ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا تۈرك دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئادەم سانى تەخمىنەن 200 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇلار تۈرك خاقانلىقى شەرق بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلغاندا تايىنىدىغان ئاساسىي كۈچ ئىدى، بىراق ئۇلارنىڭ ئورنى كۆك تۈركلەردىن تۆۋەن ئىدى. ئۇچىنچى خىلدىكىلەر تۈرك خاقانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا تۇرىدىغان، لېكىن پۈتۈنلەي دېگۈدەك بويسۇندۇرۇلمىغان تۈرا قەبىلىلىرى بولۇپ، ئۇلار «تۈركلەرنىڭ باشقا قىسمى» ياكى «تۈركلەرنىڭ بېقىندى قىسمى» ئىدى. بۇ قەبىلىلەر ئۆز قەبىلە نامى بىلەن ئاتىلاتتى ھەمدە ئۆز قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئىچكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىنى ساقلاپ قالغانىدى. ئۇلار تۈرك خاقانلىقى ئالدىدا، ئاساسلىقى باج-سېلىقلارنى تۆلەش ۋە ھاشار-مەدىكارلىققا بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلاتتى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئادەم سانى ئالدىنقىلارغا قارىغاندا خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلار تۈرك

خاقانلىقىنىڭ ئاساسلىق مالىيە مەنبەسى ئىدى. كۆك تۈركلەر ئۇلارنى قۇل قەبىلە ئورنىدا كۆرەتتى، ئۇلارنى بۇلاپ-تالايتتى ۋە ئېغىر ئىشلارغا سالاتتى. دېمەك، ئۇلار خاقانلىقتا ئەڭ تۆۋەن ئورۇندا تۇراتتى. بۇ قەبىلىلەر تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئېزىش، تالان-تاراج قىلىشىغا قارشىلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، خاقانلىقتىكى ھۆكۈمرانلار بىلەن ئۇزلۇكسىز جەڭ قىلدى. چۆبەلەر، سىرتاردۇشلار ۋە ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزلار مۇشۇ قەبىلىلەر ئىچىدىكى تەسىرى ئەڭ چوڭ ئىككى گۇرۇھ ئىدى.

سۇي سۇلالىسى كەيخۇاڭنىڭ 3-يىلى (583) تۈرك خاقانلىقى شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. غەربىي تۈركلەر ئون چوڭ تۇرا قەبىلىسىدىن تەركىب تاپتى ۋە ئون جەمەت دەپ ئاتالدى، ئۇلاردا تەخمىنەن 100 مىڭ ئادەم بار ئىدى. ئون جەمەتنىڭ سىرتىدا، يەنە سىرتاردۇشلار، چۆبەلەر، قارلۇق ۋە ئوغۇز قاتارلىق بىر مۇنچە تۇرا قەبىلىلىرى بولۇپ، ئۇلار يېرىم مۇستەقىل ھالەتنى ساقلاپ قالدى، لېكىن ئۇلارنىڭ ئورنى ئون جەمەتتىن تۆۋەن ئىدى. شەرقىي تۈركلەردە ئۆزلىرىنى بىر تۇتاش ھالدا تۈرك دەپ ئاتايدىغان قەبىلىلەرنىڭ ئادەم سانى ئوخشاشلا يۈز نەچچە مىڭ بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى خاقانلار قارارگاھىنىڭ ئەتراپىغا مەركەزلەشكەنىدى. لېكىن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۇغلا دەرياسى بىلەن سېلىنگا دەرياسى ساھىلىدا، ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزنى ئاساس قىلغان بەزى تۇرا قەبىلىلىرى بار ئىدى، ئۇلار پۈرسەت تاپسىلا ئىسيان كۆتۈرەتتى.

تۈرك خاقانلىقى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى بىر ھاكىمىيەت ئىدى، پۈتۈن كۆك تۈرك قەبىلىسى باشقا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ شىللىسىگە مىنۇتلىپ زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىدىغان قۇلدارلار سىنىپىغا ئايلاندى. ئەسلى «قۇللار قۇل ئىشلەتتى، دېدەكلەر دېدەك ئىشلەتتى»㉓. مۇشۇ تۈپەيلى، كۆك تۈركلەر بىلەن باشقا تۇرا

قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى زىددىيەت كۈنسايىن كەسكىنلەشتى. بۇ ئەھۋال سۇي ۋېنىنىڭ تۈركىلەرگە يۇرۇش قىلىش يارلىقىدا: «(تۈركىلەر) قىلمىشى ۋەھشي، قائىدە-قانۇنلىرى دەھشەتلىك... قەبىلە سىرتىدىكى دىيانەتلىك پۇقرالارنى چەتكە قاقتى. ھەممە ئادەملەرنىڭ ئۆچمەنلىكىنى قوزغىدى، نارازىلىق كۆپەيدى، ئۇلار مەيدىسىگە مۇشتلاپ قان يىغلايدىغان بولدى. غەزەپ-نەپرىتى ئاشتى»㉑ دەيدىغان جانلىق سۆزلەر بىلەن بايان قىلىنىدى.

لېكىن، ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قاتارلىق تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ قارشىلىقى ھامان مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلىشاتتى. بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى كۈچىنىڭ تارقاقلىقىدا، يەنە بىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن ماسلاشمىغانلىقتا ئىدى.

سۇي سۇلالىسىدىن ئىلگىرى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە پاراكەندىچىلىك كۆپىيىپ، ئۇلارنىڭ شىمالغا قاراشقا چولىسى تەگمىدى، تۈرك خاقانلىقى پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، يايلاقنى بېشىغا كىيدى. سۇي-تاڭدىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەت بىرلىككە كېلىپ كۈچەيدى. ئىككى دەۋردىكى بۇ سۇلالىلەر تۈركىلەرنى بىردەكلا ئۆزىنىڭ ئاساسلىق دۈشمىنى قاتاردا كۆردى ھەمدە «يىراقتىكىسى بىلەن دوستلىشىپ، يېقىندىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىش، كۈچلۈكلىرىنىڭ ئارىسىنى بۇزۇپ، ئاجىزلىرى بىلەن بىرلىشىش» تاكتىكىسىنى قوللاندى، ئىسيان كۆتۈرگەن قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، تۈركىلەرگە قاپسالاپ ھۇجۇم قىلدى، بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز گۈرۈھى ۋە باشقا تۈرا قەبىلىلىرىگە باش كۆتۈرۈش پۈرسىتىنى يارىتىپ بەردى.

سۇي سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىمالىي جۇ، شىمالىي چىلارنىڭ بۇرۇنقىدەك تۈركىلەرگە باج-سېلىق تاپشۇرۇپ، ئۇلاردىن تامانلىق تىلەيدىغان خورلۇق

پوزتسیسدگ خاتسمه بېرىپ، ئەزەلدىن تۇركلەر بىلەن دۇشمەنلىشىپ كېلىۋاتقان تۇرا قەبىلىلىرى بىلەن بىرلەشتى، بولۇپمۇ تۇركلەر قارارگاھىنىڭ شىمالىدىكى سېلىنگا، تۇغلا دەريانى ۋادىلىرىدا ياشايدىغان ئۇيغۇر توققۇز ئوغۇز گۇرۇھى بىلەن بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، تۇركلەر بىلەن قارشىلاشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز گۇرۇھى بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر ئىتتىپاقى بىر نەچچە ئەسىرگىچە داۋاملاشتى.

كەيخۇاڭنىڭ تۇنجى يىلى (581) سۇي سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى سېلىنگا دەريانى ساھىلىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىقلار تۇرۇۋاتقان يەرگە باردى، «ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى مەخپىي ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئىچكى جەھەتتە ماسلىشىپ بېرىشكە دەۋەت قىلدى»[25].

ئىككى تەرەپنىڭ ئىتتىپاقى ناھايىتى تېزلىك بىلەن ئۆز رولىنى جارى قىلدى. كەيخۇاڭنىڭ 2- يىلى تۇرك خاقانى ساۋارلو 400 مىڭ كىشىلىك ئوقياچى قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ جەنۇبىغا ئىچكىرىلەپ كىردى. سۇي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بەرداشلىق بېرەلمىدى، نەچچە قېتىم جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ھەممىسى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈردى ۋە «خاقانلىق ئوردىسىنى بېسۇالماقچى» بولدى. بۇنىڭدىن قورققان ساۋارلو ئۆز قوشۇنلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ چىقىپ كەتتى. سۇي سۇلالىسى خەتەردىن قۇتۇلۇپ قالدى.

ساۋارلو خاقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، شەرقىي تۇركلەردىكى ئۇچ خاقان ئۆزئارا تالاش-تارتىش قىلىدىغان بۆلۈنۈش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىن كىمىن تۇرى خاقان مەغلۇپ بولۇپ جەنۇبقا كەتتى ۋە سۇي سۇلالىسىگە ئەل بولۇغاندىن كېيىن خوڭخې دەريانى قولتۇقىدىكى رايونغا

ئورۇنلاشتۇرۇلدى. توڭا تۇران خاقان بىلەن تاردۇ خاقان ئاساسىي قوشۇنلىرىنى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا توپلاپ، سۇي سۇلالىسى بىلەن كىمىن تۆرى خاقانغا قارشى تۇردى. قۇملۇقنىڭ شىمالىي قۇرۇقدىلىپ قالدى. نەتىجىدە، بۇ يەردىكى ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى جانلىنىشقا يۈزلەندى. ئۇلار ئۆزئارا ئالاقە باغلاپ، ئەينى چاغلاردىكى قاڭقىللار هاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن تەييارلاندى. كەيخۇاڭنىڭ 20-يىلى (600) توڭا تۇران خاقان قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تاردۇ ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى. سۇي قوشۇنلىرى تۈركلەرنىڭ «ئىچكى قىسىمدا بۆلۈنۈش بولۇپ، خاقانلىرى ئۆلتۈرۈلگەن» ㉖ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالغا يۇرۇش قىلدى ۋە تاردۇ خاقانىنى مەغلۇپ قىلدى. ئوخشاش ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يەنە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى «ئەل بولۇشقا ئۇندىدى» ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە شىمالدىن قىستاپ هۇجۇمغا ئۆتتى. تاردۇ خاقان جەنۇب بىلەن شىمالدىن بېرىلگەن زەربە ئالدىدا تارمار بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى ئازارلارنىڭ قېشىغا كەتتى، شەرقىي تۈركلەر پۈتۈنلەي مالىمانچىلىقتا قالدى. شۇ چاغدا، تۇغلا دەريا سىنىڭ جەنۇبىدا تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان سىرتاردۇش ۋە جۆبە قاتارلىق قەبىلىلەر، تۈركلەر دۆلەت قۇرغان كۈنلەردە بۇ يەرگە مەجبۇرىي ئېلىپ كېلىنگەن قاڭقىللار خاقانلىقىنىڭ قالدۇقلىرى ئىدى. ئۇلارمۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلدى ۋە غەربكە كۆچۈپ، ئايرىم-ئايرىم هالدا ئىسيار تېغى (ئالتۇنتاغنىڭ تارمىقى، بۈگۈنكى قۇبدۇنىڭ غەربىي جەنۇبىي) ۋە تەڭرىتاغ (بۈگۈنكى بۇغدا تېغى) لىرىنىڭ شىمالىدىكى بۇرۇنقى ئوتلاقلارغا يېتىپ باردى. سىرتاردۇش ۋە جۆبە قاتارلىقلارنىڭ هۇجۇمى بىلەن غەربىي تۈركلەردىكى چۇلۇ خاقان ئۇزۇن ئۆتمەي سۇي سۇلالىسىگە ئەسلىم بولدى. غەربكە

كۆچكەن سىرتاردۇش، چۆبە قەبىلىلىرى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىنى ئىگىلىدى ھەمدە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىدىقۇت، ئۈيغۇرغول، كىنگىت قاتارلىق دۆلەتلەرنى بويسۇندۇردى. بۇ ئىككى قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرى ئۆزلىرىنى چوڭ خاقان، كىچىك خاقان دەپ جاكارلىدى. ئۇلار ئەمەلىيەتتە بىر زامانلاردىكى قاغقىللار ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئون نەچچە يىلغىچە مۇستەقىل بولۇپ ياشىدى.

ئۇيغۇرلار سىلىنگا دەريىسى بويىدىن جەنۇبقا يۆتكىلىپ، ئۇرقۇن دەريىسى ۋادىسىنى ئىگىلىدى ۋە تۇغلا دەريىسى بويىدا تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ھەمدە توققۇز ئوغۇزلار گۇرۇھىغا مەنسۇپ بولغان بۆكۈ، توڭرا، بايرغۇ، فۇلو قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى تىزگىنلىدى(27). ئۇلار نامدا غەرب تەرەپتىكى چۆبە، سىرتاردۇش خاقانلىرىنى ئۆز ئاقساقاللىرى قاتاردا ھۆرمەت قىلغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە نىسبەتەن مۇستەقىل بىر ئىتتىپاقداشلىقنى شەكىللەندۈردى. ئۇيغۇرلارنىڭ سەركەردىسى سۈكۈن ئېركىن بۇ ئىتتىپاقداشلىقنىڭ داھىيسى بولدى.

چۆبە — سىرتاردۇش قاخانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى مۇستەقىللىكى، كۆچلۈك سۇي قوشۇنلىرىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرنى بويسۇندۇرغانلىقى ۋە تىزگىنلىگەنلىكىدىن بولدى. غەربىي تۈركلەردىن چۇلۇ خاقان تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر سەددىچىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئوچ جايغا بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كىمىن تۆرى خاقانىنىڭ ئاستىغا بىرلەشكەن شەرقىي تۈرك پۇقرالىرى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىن ئېتىكىدە «بۈيۈك سۇي سۇلالىسىنىڭ پادىلىرىنى باقىدىغان» بولدى. سۇي سۇلالىسى سەددىچىن يافىسىغا زور قوشۇن توپلاپ،

ئۆزىگە ئەل بولغان تۈرك يۇقرالىرىنى قاتتىق نازارەت قىلدى ۋە باشقۇردى ھەمدە ئۇلارنى شىمالغا قايتىپ كېتەلمەيدىغان قىلىپ قويدى. لېكىن بىرلىككە كەلگەن كۈچلۈك سۇي سۇلالىسىنىڭ ئۆمرىنمۇ ئۇزۇنغا بارمىدى. سۇي ياڭدى «باي ۋە كۈچلۈكلۈكىگە تەمەننا قويدى، تويماس نەپسى بارغانسېرى يوغىنىدى»، دايەنىڭ 7-يىلى (611) دىن باشلاپ، چوڭ قوشۇننى شەرقكە يۆتكەپ، كۈرىنىگە قارشى ئوچ مەرتىۋە يۈرۈش قىلدى. «شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، دۆلەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتى پاتىپاراق بولۇپ كەتتى»، سۇي سۇلالىسى زاۋاللىققا قاراپ ماڭدى. بۇ ئەھۋال قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى شەرقىي، غەربىي تۈركلەرگە ئوبدان پۈرسەت يارىتىپ بەردى. غەربىي تۈركلەردىن شېئىر خاقان بىرىنچىسى بولۇپ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا قايتتىسى ۋە چۆبە-سىرتاردۇش خاقانلىقىنى قىستاپ كىردى. دايەنىڭ 8-يىلىغا كەلگەندە چۆبە بىلەن سىرتاردۇشلار خاقانلىقتىن ۋاز كەچتى ۋە غەربىي تۈركلەرگە يەنەبىر نۆۋەت قارام بولدى.

كىمىن تۆرى خاقان قۇرۇپ چىققان شەرقىي تۈرك خاقانلىقىدىن ئىشبارا خاقانمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مالىمانچىلىقتىن پايدىلىنىپ سۇي سۇلالىسىنىڭ تىزگىنىدىن قۇتۇلدى ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىغا لەشكەر تارتىپ ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىنى ئىشغال قىلدى. ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى تۇغلا دەرياسىنىڭ شىمالىي ۋە سېلىنگا دەرياسى بويلىرىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى ھەمدە شەرقىي تۈركلەرگە ئىككىنچى قېتىم قارام بولدى.

سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا، ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ ۋە باشقا تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ تۈرك قاغانلىقى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ پوتۇنلەي مەغلۇبىيەت بىلەن تۈگىشىدە ئاساسلىقى مۇنداق ئىككى سەۋەب بار ئىدى. بىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر ئاجىزلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن،

ئۇلارنى يارەمچىسىز، يېتىم ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى، شۇڭا ئۇلار ئىشنى بىر باشقا ئېلىپ چىقالمىدى. يەنە بىرى ھەر قايسى تۈرا قەبىلىلىرى تولىمۇ تارقاق بولغاچقا، كۆك تۈركلەرنىڭ پارچىلاپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا، ئوڭايلا تۈگىشىپ كەتتى. سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ھەر قايسى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالى ۋە نوپۇس سانى «سۇيناما»، تۈرالار ھەققىدە قىسقە» دە خېلى تەپسىلىي بايان قىلىنغانىدى:

«تۈرالار... قەبىلىسى ئەڭ كۆپ. ئابىسكون (كاسپىي دېڭىز) دىن شەرقكە قاراپ تاغ جىلغىلىرىنى ياقىلاپ ئورۇنلاشقان، ئۇلارنىڭ باش-ئايىغى كۆرۈنمەيدۇ. دۇلۇ (تۇغلا دەريا سى) نىڭ شىمالىدا بۆكۈ، توڭرا، ۋېيخې (ئۇيغۇر)، بايىرغۇ، فۇلولار بار، لەقمى (تېكىن). مېڭىچىن، تۈرخۇ، ئىزگىل، خۇن، قوغۇرشۇ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ يارىملىق 20 مىڭ ئەسكىرى بار. ئۇيغۇرغولنىڭ غەربىي، كېنگىتىنىڭ شىمالىدىكى ئاقتاغ (شەرقىي تەڭرى تاغلىرى) نى ياقىلاپ چېبنى، بۇلاغ، سوپۇ، ناگا، ئوغۇز، خاككاس، يېجى يۇنغو قاتارلىقلار ياشايدۇ، يارىملىق 20 مىڭ ئەسكىرى بار. ئالتۇنتاغنىڭ (ئالتاي تاغلىرى) غەربىي جەنۇبىدا سىرتاردۇشلار، جىلار، زاباندېر، داچى ئايماقلىرى بار، ئەسكىرى 10 مىڭدىن ئاشىدۇ. سوغدىيانا (سەمەرقەنت) نىڭ شىمالىدا، ئىدىل (ۋولگا) دەريا سى بويىدا قۇتتال، خىزەي، باخۇ، بىچەن، جوخاي، ھابېيچى، قوچاي، بايىرۇنكتا قاتارلىقلار ياشىدى، 30 مىڭدەك ئەسكىرى بار ئىدى. كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي بىلەن غەربىدە سولۇجيا، سان سويان، مىرسۇ، لۇڭخۇ قاتارلىق قەبىلىلەر بولۇپ، ئادىمى 8000 دىن ئاشاتتى. پەرەڭ (شەرقىي رىم ۋە ئۇنىڭغا قارايدىغان ئاسىيانىڭ قىسمەن جايلىرى) نىڭ شەرقىدە ئېنجوي، ئالان، بېيرىگول، بايىرخۇن

قاتارلىقلار بولۇپ، ئادەمى 20 مىڭغا يېتەتتى. شىمالىي دېڭىز (بايقال) نىڭ جەنۇبىدا دوپۇلار بار ئىدى. فامىلىسى ھەر خىل بولسىمۇ، ھەممىسى تۇرا دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ جەمەت پېشىۋاسى يوق ئىدى. ئايرىم ھالدا شەرقىي، غەربىي تۇركلەرگە قارايتتى.»

شۇنىسى ئېنىقكى، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرالار، شەرقتە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىي، تۇغلا دەرياسى ساھىلى ۋە ئۇنىڭ شىمالىغا قەدەر، غەربتە ئالتاي تاغلىرى، جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ۋە يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن تاكى كاسپى دېڭىزى ۋە ۋولگا دەرياسىغىچە تارقالغانىدى. مۇشۇ خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدىكى تۇرالار ھەممىسى بولۇپ 42 قەبىلە، يارىملىق 100 مىڭ ئەسكەردىن تەركىب تاپقانىدى. ئەگەر ئۇچ نوپۇسىنى بىرىنى ئەسكەر دەپ ھېسابلىغاندا، ئۇلارنىڭ ئادەمى 300 مىڭدىن كۆپ ئىدى. يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قىرغىز قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمىنى ㉘ قوشقاندا، ئۇلارنىڭ نوپۇسى 500 مىڭدىن ئاشاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە غەربىي تۇركلەردىكى ئون جەمەتنى ۋە شەرقىي تۇرك خاقانلىقىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدىكى يۈز نەچچە مىڭ ئادەمنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، شۇ چاغدىكى تۇرالارنىڭ ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 700 مىڭ ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، يايلاقتا يەنە ئەسىر قىلىپ تۇتۇپ كېلىنگەن خەنزۇلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كۆچۈپ كىرگەن توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرى بار ئىدى. ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىدا، تۇرالارنىڭ كۆپ قىسمى غەربىي تۇركلەرگە قارايتتى) ئۇلارنىڭ قارىمىقىدا 31 قەبىلە، 90 مىڭغا يېقىن يارىملىق ئەسكەر بار ئىدى)، مۇنداقچە ئېيتقاندا جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ غەربىدە تەخمىنەن 300 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم تۇرمۇش كەچۈرەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە سىرتادۇشلار ئەڭ كۆچلۈك ئىدى. جەنۇبىي سىبىرىيىدە 200

مىڭدەك ئادەم بار ئىدى. قىرغىزلار ئەڭ كۆچلۈك ئىدى. تۈرالارنىڭ ئاز قىسمى شەرقىي تۈركلەرگە (11 قەبىلە، 20—30 مىڭ يارىملىق ئەسكەر) قارايتتى، يەنە موڭغۇل دالاسىدىكىلەر 200 مىڭ ئادەمگە يەتمەيتتى، بۇلارنىڭمۇ يېرىمىدىن كۆپرەكى شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئالقىنىدا ئىدى. قالغان يېرىمى ئۇيغۇرلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئىتتىپاقداشلىقىنى ئاساس قىلاتتى.

تۈرا قەبىلىلىرىدىكى بۇ خىل تارقاق ۋەزىيەتتە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆزگىرىش يۈز بەردى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە، سىرتاردۇشلار غەرب تەرەپتە ئولتۇراقلاشقان زور تۈركوم تۈرا قەبىلىلىرىنى باشلاپ شەرقكە كۆچتى ۋە ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز گۇرۇھى بىلەن قوشۇلدى، نەتىجىدە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا تۈركەلەرنى بېسىپ چۈشىدىغان ئۈستۈنلۈك شەكىللەندى.

ئۇيغۇرلار بىلەن سىرتاردۇشلارنىڭ يەنە بىر مەرتىۋە جانلىنىش پۈرسىتى، تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ قايتىدىن بىرلىككە كېلىش، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ مەغلۇپ بولۇشى، تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ شەرقكە كېلىپ يىغىلىشى، قۇملۇقنىڭ شىمالىدا زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن پەيدا بولدى.

ۋۇدېنىڭ تۇنجى يىلى (618) تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇپلا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشى باشلاندى. شەرقىي تۈركلەرنىڭ خاقانى قاراخان خاقان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنى ئاشنا ئورۇقىدىن بولغان ئاقسۆڭەكلەردىن يوقۇقشاد بىلەن تۈرخان خاقانىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى قارارگاھىنى دېڭشياڭ (بۈگۈنكى كۆكخوتنىڭ جەنۇبى) غا يۆتكەپ، زور قوشۇن

بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يېقىنلاشتى ھەمدە ھە دېسسلا سېپىلدىن ئۆتۈپ، ئۇ يەردىكىلەرنى تالان-تاراج قىلدى. ئۇ يەنە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئاتلىق لەشكەر ئەۋەتىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسى تەپرىقىچى كۈچلەرنى قوللىدى. شۇنداقلا جۇ، چى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى «پارچىلاپ ئىدارە قىلىش» ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئوتتۇرىدىن پايدا ئۈندۈرۈۋالماقچى بولدى.

ۋۇدېنىڭ 9- يىلى (626) شەرقىي تۈركلەر 100 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، سەددىچىنگە كىردى ۋە ناھايىتى تېز سۈرئەتتە ۋېيخې دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا يېتىپ كەلدى. تاڭ تەيزۇڭ قوشۇن باشلاپ ۋېيخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا سەپ تۈزۈپ، ئۇلار بىلەن تىركەشمەكچى بولدى. تۈركلەر خاقانلىق بويىچە جەنۇبقا ئاتلانغان بولغاچقا، قۇملۇقنىڭ شىمالى بوش قالغانىدى، شۇ يىلى 8- ئايدا ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز گۇرۇھىدىكى ئون نەچچە قەبىلە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈردى. قاراخان خاقان ئەسلىدە يوقۇقشاد بىلەن تۈرخان خاقاننى قۇملۇقنىڭ شىمالىنى باشقۇرۇشقا قالدۇرغانىدى. لېكىن، تۈرخان خاقان قاراخان خاقان بىلەن بىرلىكتە جەنۇبقا ماڭدى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مۇشۇ پۈرسەتتىن غەنىيمەت بىلىپ يوقۇقشادنى قوغلىۋەتتى ھەمدە تۈرخان خاقانىنىڭ مۇھاپىزەتچى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز گۇرۇھى قۇملۇقنىڭ شىمالىنى ئۆز قولىغا ئالدى، شەرقىي تۈرك خاقانلىقى ئۆزىنىڭ يېرىم زېمىنىنى يەنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلارنى شىمالدىكى قارارگاھى بىلەن قوشۇپ قولدىن كەتكۈزۈپ قويدى.

مۇشۇ چاغدا ئۇيغۇر ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ سەركەردىسى سۈكۈن ئېركىن ۋاپات بولۇپ، ئوغلى پۇساد تېكىن تەختكە ئولتۇرغانىدى. ئۇيغۇر، ياغلوقار قەبىلىلىرىدىن ئاتا مىراس

ۋارىس سەركەردىلەرنىڭ چىقىشى مۇشۇنىڭدىن باشلاندى. پۈساد قابىلىيەت جەھەتتە دادىسىنى بەسسەپ چۈشەتتى. تارىخىي كىتابلاردىمۇ: «باتۇر ھەم پاراسەتلىك، ئوۋ خۇمار، جەڭگە چۈشسە لەشكەرلەرنىڭ ئالدىدا ماڭىدىغان، دۈچ كەلگەن ھەر قانداق دۈشمەننى تارمار قىلالايتتى، شۇڭا ھەممەيلەن ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلاتتى» دەپ يېزىلغانىدى㉙. پۈسادنىڭ ئانىسى ئۇرىقۇت «مىجەزى چۈس، قەبىلىدىكى ئىشلارنى كەسكىن بىر تەرەپ قىلالايدىغان» ئايال ئىدى㉚. ئاتا-بالا پۈسادلارنىڭ ئىدارە قىلىشى بىلەن «ئۇيغۇرلار روناق تېپىشقا باشلىدى» ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ھاكىمىيىگى بولدى. پۈساد ئۆزىنى «تىرىك ئىلتە بىر» (ئالپ ئىلتەبىر) دەپ ئاتاپ، ئورنىنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسى قەبىلە ئاقساقاللىرىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويدى ھەمدە سېلىنگا دەرياسى بويىدىن جەنۇبقا يۆتكىلىپ، تۇغلا دەرياسى ساھىلىغا قارارگاھ قۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز ئىتتىپاقداشلىقى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى سېلىنگا، ئۇرقۇن ۋە تۇغلا دەريالىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلىدى. ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدىن ئىبارەت بۇ رايون، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى سۇيى ئەلۋەك، ئوتلاقلىرى مۇنبەت، نوپۇسى ئىك زىچ ئورۇنلاشقان گۈزەل جاي ئىدى. بۇ جاينى تىزگىنلىگەندە، پۈتۈن شىمالىي قۇملۇقتىكى يايلاقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغىلى بولاتتى. شۇڭا تۈرك بىلگە خاقان «مەن نۇرغۇن يەرلەرگە قوشۇن باشلاپ باردىم، لېكىن ئۆتۈكەن تېغىدەك ياخشى جاينى كۆرمىدىم، دۆلەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان جاي ئۆتۈكەن تېغى»㉛ دېگەنىدى.

جېنگۈەننىڭ تۇنجى يىلى (627) غەربىي تۈركلەرنىڭ خاقانى تون يابغۇ خاقاننىڭ كۈچى ئاجىزلاپ قالدى. ئىبار تاغلىرىدا، تۇرۇۋانقان سىرتاردۇشلارنىڭ ئاقساقىلى ئىنەن

پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ كونترۇللۇقىدىن قۇتۇلۇش كويىدا، تۇرا قەبىلىلىرىدىن 70 مىڭ ئۆيلۈك ئادەمنى باشلاپ شەرقتىكى كونا ماكانى (تۇغلا دەرياسىنىڭ جەنۇبى) غا قايتتى ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار بىلەن بىرلەشتى. سىرتاردوشلار بىلەن ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت ئىككى ئىسيانچى گۇرۇھنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ كۈچى شەرقىي تۈركلەر بىلەن تىركىشەلەيدىغان دەرىجىگە يەتتى. مۇشۇلار تۇپەيلى، تۈركلەر يالغۇز قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى دەشتتىن ئۆتۈپ شىمالغا بارغىلى بولمىدىغان چېكىنىش يولىنىلا قولدىن بېرىپ قويماي، بەلكى جەنۇب بىلەن شىمالدىن تەڭلا زەربە يەيدىغان ۋەزىيەتكە دۇچ كەلدى. تۈرك خاقانلىرى پۈتۈن كۈچى بىلەن شىمالغا ئاتلىنىپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىنى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى. شۇ يىلى قاراخان خاقان يوقۇشادنى 100 مىڭ ئاتلىق لەشكەر بىلەن شىمالغا ئەۋەتتى. «ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە باشلىقى پۇساد 5000 ئاتلىقنى باشلاپ، قاراخان خاقان بىلەن مازۇڭشەن تېغىدا جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى. يوقۇشاد قاچتى. پۇساد ئۇنى تەڭرىتاغلىرىغا قەدەر قوغلاپ، نۇرغۇن ئادەملىرىنى ئەسىر ئالدى، ئۇيغۇرلار مۇشۇنىڭ بىلەن جانلىنىپ كەتتى» ۋە «100 مىڭدەك ئادەمى، 50 مىڭدىن كۆپرەك يارامليق قوشۇنى بولغان» ㉜ كۈچلۈك قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى شەكىللەندۈردى. ئەينى ۋاقىتتا سىرتاردۇشلار تۈركلەرنىڭ بۇنىڭدىن باشقا تۆت شاد قوشۇنىنى تارمار قىلدى، دېمەك، تۈركلەرنىڭ تۇنجى قېتىملىق شىمالغا يۈرۈش ئۇرۇشى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. قاراخان خاقان تولى خاقانىنى شەرقتىكى شىد، قومۇق قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن يەنە بىر مەرتىۋە ئاتلاندۇردى، لېكىن بۇ قېتىمقى جەڭدىمۇ ئۇلار قاتتىق يېڭىلىپ قايتىپ كەلدى. ئۇيغۇر، سىرتاردۇش قاتارلىق تۇرا قىسىملىرىنىڭ غەلىبىسى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئارىغا

بۆلگۈنچىلىك سىلىش سىياسىتى تۈپەيلى، شەرقىي تۈركىستاڭ ئىچىدە پارچىلىنىش كېلىپ چىقتى، قاراخان خاقانىنىڭ تەسىر كۈچى شىددەت بىلەن تۆۋەنلىدى، جەنگۈەنىنىڭ تۈنجى يىلى (627) دىن كېيىن، تۈركلەر جەنۈبقىمۇ چۈشەلمەي، شىمالغىمۇ چىقالماي، مۇداپىئەدە تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

سىرتاردۇشلار قىسىملىرىنى يېتەكلەپ شەرقتىكى موڭغۇل دالاسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ كۈچلۈك بىر قەبىلىگە ئايلاندى. ئىككىنچى يىلى (628) ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرى ئېركىن ئىتتىپاقلىققا كۆتۈردى، ئىتتىپاق تۈركلەرنىڭ قايتۇرما زەربە بېرىشىدىن قورقۇپ، خاقانلىقنى ئۈستىگە ئېلىشتىن باش تارتتى. دەل مۇشۇ پەيتتە، تاڭ تەيزۇڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىتتىپاقچى بىلگە خاقان دەيدىغان ئۇنۇاننى بەردى ھەمدە ئۇنىڭغا «جەڭ دۇمبىقى، تۇغ-ئەلەم ئىنئام قىلدى». ئىتتىپاق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بۇ سۇلالىنىڭ مەرھىمىتىگە ئېرىشكەندىن كېيىن ئۆزىنى خاقان دەپ ئاتىدى ۋە سىرتاردۇشلار خاقانلىقىنى قۇردى. خاقانلىقنىڭ زېمىنى «شەرقتە موغاللارغىچە، غەربتە ئالتۇنتاغقىچە بارىدى، ئۇنىڭ جەنۈبىي تەرىپى قۇملۇققا، شىمالىي تەرىپى بۈگۈنكى ئېرگىنە دەريالىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغىچە تۇتاشتى. ئۇيغۇر، بايىرغو، ئاتېئىز، توڭرا، بۆكۈ، ئاقشىد قاتارلىق قەبىلىلەر مۇشۇ خاقانلىققا تەۋە بولدى»[33]. شۇنداق قىلىپ، پايانسىز موڭغۇل دالاسى بىر-بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى دۇشمەن كۈچىنىڭ قولىغا قالدى. ئۇنىڭ بىرى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى سىرتاردۇشلار، يەنە بىرى قۇملۇقنىڭ جەنۈبىدىكى تۈركلەر ئىدى. تاڭ سۇلالىسى بىراقتىكىسى بىلەن دوستلىشىپ، يېقىنىدىكىسىگە ھۇجۇم قىلىش ئۈسۈلى بويىچە سىرتاردۇشلارنى يېنىغا تارتىپ، تۈركلەرگە ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى.

جېنگۈەننىڭ 3- يىلى (629) 100 مىڭدىن ئارتۇق جەڭچىدىن تەركىب تاپقان تاڭ قوشۇنلىرى شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. كېيىنكى يىلى ئەتىيازدا ئۇلار تۈركلەرنىڭ چوغاي تاغلىرىدا پۈتۈنلەي تارمار قىلىپ، قاراخان خاقانىنى تۇتۇۋالدى، شەرقىي تۈركلەر بىتچىت بولدى، 100 مىڭدىن كۆپ ئادەم تەسلىم بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېرى «چوغاي تاغلىرىدىن چوڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قەدەر كېڭەيدى»، ئۇلار تۈركلەرنىڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى قەدىم جايىنى بېسىۋېلىپ، ئۆز چېگرىسىنى سىرتارداۋشلار خاقانلىقىنىڭ چېگرىسىغىچە ئۇلىدى. مۇشۇ يىلى، غەربىي شىمالدىكى ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاقساقاللىرى چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ تەيزۇڭنى «تەڭرى خاقان» دەپ تونۇدى. مۇشۇ تۇپەيلىدىن «كېيىنچە غەربىي شىمالدىكى قەبىلە ئاقساقاللىرىغا يوللانغان مۇھۇرلۇك مەكتۇپلاردا تەڭرى خاقان دەپ يېزىلىدىغان بولدى» . شۇنىڭدىن باشلاپ، جۇڭگونىڭ شىمالىي زېمىنى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن قۇتۇلدى ۋە تاڭ سۇلالىسىنى يادرو قىلغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ بىرلىكى شەكىللەندى. شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە شەرقىي تۈركلەرنىڭ ھالاكىتى ھەر قايسى ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن بىۋاستە بېرىش-كېلىش قىلالايدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە، تۇرا قەبىلىلىرىدە يۈز بەرگەن ئەڭ روشەن ئۆزگىرىش، تۇرالغۇ يەرلەرنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلارغا مەركەزلىشىشى ۋە قەبىلىلەرنىڭ بىرلىشىشىدىن ئىبارەت بولدى. قەبىلىلەرنىڭ بىرلىشىشى جەريانىدا ئۇيغۇرلار شىددەت بىلەن زورايدى.

«يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگىنى بويىچە، شۇ چاغدىكى تۇرالارنىڭ «ئون بەش قەبىلىسى قۇملۇقنىڭ شىمالىدا تارقاق ھالدا ياشايتتى». سوي

سۇلالىسى دەۋرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇ قەبىلىلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئازىيىپ كەتكەنىدى (سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە 42 قەبىلە ئىدى). ھالبۇكى، بۇ 15 قەبىلىنىڭ ئىچىدە، پەقەت ئون قەبىلىنىڭلا سۇي دەۋرىدىكى نامىنى تاپقىلى بولاتتى. قالغان قەبىلىنىڭ نامى ئۇلارنىڭ ئالدىنقى دەۋرلەردىكى نامى بىلەن تۇپتىن ئوخشىمايتتى. بۇ ئەھۋال، سۇي-تاڭ مەزگىلىدە، تۇرا قەبىلىلەرى ئىچىدە غايەت زور كۆلەمدىكى تەشكىللىنىشنىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەتتى. سۇي دەۋرىدە، تۇغلا دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ئون قەبىلىنىڭ 20 مىڭدىن كۆپ يارىملىق جەڭچىسى بار ئىدى. ناۋادا ئوچ ئادەمنىڭ ئىچىدە بىرى ئەسكەر بولىدۇ (ئادەت بويىچە ھەر بەش ئادەمنىڭ ئىچىدە بىر ئادەم ئەسكەر بولاتتى — تەھرىردىن)، دەپ ھېسابلىغاندا، ئۇلارنىڭ نوپۇسى 60 مىڭ بولاتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، يۇقىرىدىكى ئون قەبىلىدىن پەقەت ئۇيغۇر، بۆكۈ، توڭرا قاتارلىق يەتتە قەبىلىلا قالدى، بۇلاردىن يالغۇز ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىلا يۈز مىڭغا يېقىن ئىدى. نوپۇسنىڭ شىددەت بىلەن ئېشىشى ھەمدە قەبىلە سانىنىڭ ئازىيىپ كېتىشىدىن ئىبارەت بۇ ھادىسە، نامى يوقىلىپ كەتكەن ئوچ قەبىلىنىڭ ئۇيغۇر قاتارلىق كوچلۇك قەبىلىلەر ئىچىگە سىڭىشىپ كەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. باشقا قەبىلىلەرنىڭ بېرىكىپ كېتىش ئەھۋالى ھەققىدىمۇ، تاڭ دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق خاتىرە قالدۇرولغانىدى. ئالايلۇق: قوشۇ قەبىلىسى، قۇۋە شۇ قەبىلىلىرىدىكى «ئىككى فامىلىنىڭ بىرىكىشى» ئارقىلىق شەكىللەندى[31]. چۆبەيۇرك قەبىلىسى چۆبە بىلەن يۇرك قەبىلىلىرىدىكى «ئىككى فامىلىنىڭ بىرىكىشى» ئارقىلىق بارلىققا[32] كەلدى. قۇمۇقلار بىلەن ئىزگىللار بولسا ئىككى قەبىلىدىكى جەڭچىلەرنىڭ قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىقتى[30]. ئومۇمەن ئالغاندا، بۇ خىل ئاسسىمىلياتسىيىلىشىش

هادىسسى، بىر ياقتىن قەبىلىلەرنىڭ ئۇزۇن مەزگىل ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشى تۈپەيلى يۇز بەرگەن بولسا، يەنە بىر ياقتىن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى مالىمان ۋەزىيەتنىڭ تۇرا قەبىلىلىرىنى ئۆز دۈشمەنلىرىگە بىرلىشىپ تاقابىل تۇرۇشقا مەجبۇر قىلغانلىقى ۋە تۈرك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەر نەتىجىسىدە شەكىللەندى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە، تۇرا قەبىلىلىرىدە يۇز بەرگەن يەنە بىر روشەن ئۆزگىرىش، ھەربىكەت قىلىدىغان رايونلارنىڭ مەركەزلىشىشى، بولۇپمۇ غەربتىن شەرقكە قاراپ يىغىلىشتىن ئىبارەت بولدى. باشتا بايان قىلغىنىمىزدەك، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە، تۇرالارنىڭ 42 قەبىلىسى شەرقىي تەرەپتىكى ھىنگان تاغلىرىدىن تارتىپ غەربتە ۋولگا دەرياسى ۋادىلىرىغىچە، ئارىلىقى شەرقتىن غەربكە نەچچە 10 مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان جەنۇبىي سىبىرىيە تاغ ئورمانلىقلىرى ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى يايلاقلارغىچە بولغان زېمىندا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقانىدى. بۇلاردىن ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدە ئولتۇراقلاشقان 31 قەبىلىدە يارىملىق 88 مىڭ جەڭچى بار ئىدى. ھالبۇكى، ئالتۇنتاغنىڭ شەرقىدە ئولتۇراقلاشقان 11 قەبىلىدە ئاران يارىملىق 20 نەچچە مىڭلا جەڭچى بار ئىدى. مەيلى نوپۇس سانى ياكى قەبىلە سانىدا بولمىسۇن، غەربتىكىلەر كۆپ ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە، تەدرىجىي بىرلىككە كەلگەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ تۈركلەرگە قارىتا كۈنسايىن كۈچلۈك تەھدىت پەيدا قىلىشى ئارقىسىدا قاراخان خاقان ئاساسىي كۈچلىرىنى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا يۆتكىدى، قۇملۇقنىڭ شىمال تەرىپى قۇرۇقدىلىپ قالدى، مۇشۇ سەۋەب تۈپەيلى، غەربتىكى تۇرالار شەرقكە كۆچتى. بولۇپمۇ، جېنگۈەننىڭ تۇنجى يىلى (627) سىرتاردۇشلارنىڭ شەرقكە كۆچۈشى بىلەن، تۇرالارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى شىمالىي قۇملۇق يايلاق

رايونىغا توپلاشتى، ئۇلارنىڭ نوپۇسى بىر اقلا تۆت-بەش يۈز مىڭغا، ئەسكىرىي كۈچى 200 مىڭغا يەتتى[57]. بۇ ئەھۋال، تۈرك خانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىتتىپاقىنى تېخىمۇ تېزلەتتى ۋە ئۇلارغا مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش شەرت-شارائىتىنى ھازىرلاپ بەردى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى تۇرالارنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلىي تەرەققىياتى، ئاساسلىقى ئوخشاش بولمىغان قەبىلە، ئۇرۇقلار ئارا ئۇلارنىڭ ئورنىنىڭ يۇقىرىلىشى ۋە تۆۋەنلىشىدىكى ئۆزگىرىشلەردە شۇنداقلا ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىپادىلەندى. غەلبە بىلەن تاماملانغان ئۇرۇشلار قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ سىياسىي ئورنى ۋە ئىقتىسادىي كۈچىنى تېز سۈرئەت بىلەن زورايتتى، چارۋىچىلار بولسا ئۇرۇش جەريانىدا كۈنسايىن نامراتلاشتى ۋە خاراب بولدى. كۆچۈش ۋە بىرىكىش نەتىجىسىدە، ئەسكىرىي كۈچنىڭ ئاز-كۆپلۈكى، ئۇرۇشتىكى يېڭىش-يېڭىلىش، ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئورنىدىكى يۇقىرى-تۆۋەنلىكنى قايتىدىن بەلگىلەيدىغان ھالەت كېلىپ چىقتى. مۇشۇ تۈپەيلىدىن، شەرقىي تۈركلەر يوقىتىلغاندىن كېيىن، «پەقەت ئۇيغۇرلار بىلەن سىرتاردۇشلارلا ھەممىدىن كۈچلۈك» بولغان يېڭى ۋەزىيەت شەكىللەندى. بۇ ۋاقىتتا، ئۇرۇش ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئوخشاش بولمىغان ئۇرۇق ۋە جەمەتلەرنىڭ ئورنىدىكى پەرقلەرنى پەيدا قىلدى. ئادەتتىكىي ئۇرۇقلار ئادەم ۋە مال-مۈلۈك جەھەتتە زىيان تارتقانلىقى ئۈچۈن بارغانسېرى ئاجىزلىدى، قەبىلە باشلىقلىرى تۇرۇشلۇق ئۇرۇقلار بولسا، زور مىقدارىدا غەنىيمەت ئالغان بايلىق ۋە ئەسىر ئېلىپ قۇل قىلغان ئادەملەرنىڭ تولۇقلىنىشى تۈپەيلى ئۆزلۈكسىز زورايدى ھەمدە باشقا قەبىلىلەرنىڭ شىلىمشىگە مىنۇۋېلىپ زورلۇق-زومبۇلۇق قىلمىغان بولدى. سوي سۇلالىسى دەۋرىدە، ياغلوقار ئۇرۇقىدىن بولغان سۇكۇن ئۇيغۇر قەبىلىسىگە باشلىق بولۇپ، ئۇزۇنى ئېركىن دەپ جاكارلىغانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېشىدا، سۇكۇن ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى پۇساد ئولتۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ياغلوقار ئۇرۇقى ھۆكۈمران ئۇرۇقتىن بولۇپ قالدى.

جەنگۈەننىڭ تۈنجى يىلى (627) پۈتۈن 5000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن تۈركلەرنىڭ 100 مىڭ ئادەمنى تارمار قىلىپ، «ئۇلارنىڭ تۈرغۇن ئادەمنى ئەسىر ئالدى»، ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىر كۈچى زورايدى، نەتىجىدە پۈتۈن تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ ئۆزىنى ئالتاي ئىلتىبىر دەپ ئېلان قىلدى، ئۇرۇن جەھەتتىمۇ باشقا قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ئۈستىگە چىقتى. دېمەك، ئۇرۇش سىنىپ بولۇپ بۆلۈنۈش قەدىمىنى تېزلەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، ئۇيغۇر، سىرتاردۇش قاتارلىق قەبىلە ئاقسۈڭلىرىدا ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى ئەۋج ئالدى. ئوخشاش بولمىغان قەبىلە ئاقسۈڭلىرى تۈرك خاقانلىقىدىكى ئەمەل نامىنى قوللىنىپ، يۇقىرى-تۆۋەن ۋە قارامۇقلۇق مۇناسىۋەتلىرىنى پەرقلەندۈرىدىغان بولدى، قەبىلىلەر ئارىسىدىكى چەك-چېگرا تېخىمۇ بۇزۇلدى، يېڭى ئاقسۈڭلەر سىنىپى شەكىللەندى.

شۇنداق قىلىپ، تۈرالار جەمئىيىتىدە، ئاشسىنا ئۇرۇقدىكىلەر بىلەن باشقا تۈرا قەبىلىلىرى ئارىسىدا يۈز بەرگەن زۇلۇم ۋە زۇلۇمغا قارشى تۈرۈش ئۇرۇشلىرىدىن سىرت، ھەر قايسى ئاقسۈڭلەر ئارىسىدىمۇ ھوقۇق-مەنپەئەت تالىشىش كۈرەشلىرى يۈز بەردى. شەرقىي تۈرك خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئاقسۈڭلەر سىنىپى ئىچىدىكى بۇ خىل زىددىيەت، تۈرا قەبىلىلىرى ئارىسىدىمۇ داۋاملىق تەرەققىي قىلدى، بۇ ئاساسلىقى ئۇيغۇر ئىلتەبىرلىرى بىلەن سىرتاردۇش خاقانلىقى ئارىسىدىكى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنى تالىشىشتا ئىپادىلەندى.

4. سىرتاردۇشلار بىلەن ھاكىمىيەتنى تالىشىش

سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۈرالار ئاران 11 قەبىلە بولۇپ، ئادەم سانى 60—70 مىڭ ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، سىرتاردۇشلار شەرقتىكى قەدىم ماكانىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خاقان قارارگاھىنى تۇغلا دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا يۆتكىدى. بۇ سۇيى

ئەلۋەك، ئوتلاقلىرى مۇنبەت. ئەڭ ياخشى قىشلىق ئوتلاق بولۇپ، ئەزەلدىنلا ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇرلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان گۈزەل جاي ئىدى. سىرتاردۇشلارنىڭ نەچچە 100 مىڭ ئادەم بىلەن بۇ يەرگە كېلىشى بىلەن، ئوتلاقتا قىستاڭچىلىق يۈز بەردى. ئەلۋەتتە ئەسلىدە مۇشۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن تۇرا قەبىلىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئوتلاق تالىشىش زىددىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. بۇ ۋاقىتتا، سىرتاردۇشلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھى ئوخشاشلا تۇغلا دەريا سىاھىلىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئاقساقاللىرىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ياشاۋاتقان قەبىلىلەر ئىچىدىكى ھاكىمىيەتگىنىڭ ئورنى سىرتاردوشلارنىڭ خاقانى ئىنەنىنىڭ قولىغا ئۆتىشى كېرەك ئىدى. پۈساد ئىنەنگە پۈقرا بولۇشقا ھەرگىز ئۇنىمايتتى، لېكىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تېخى سىرتاردۇشلاردەك كۈچلۈك بولمىغانلىقى شۇنداقلا ئۇلار بىلەن تەڭ تۇرالمايدىغانلىقى ئۈچۈن، ھېلىقى زىددىيەتلەرنىڭ دەرھال پارتلاپ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى، شۇ چاغدا ئورتاق دۇشمەن ھېسابلانغان تۇرك خاقانى قاراخان خاقان قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا ئۇلارغا خىرىس قىلىپ تۇرماقتا ئىدى، ئۇنىڭ ھەدىسىلا شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلىشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھايات كەچۈرۈشى ۋە تۇركلەردىن كېلىدىغان خەۋپ تۇپەيلى سىرتاردۇش خاقانلىققا بېقىنىشقا مەجبۇر بولدى.

جېنگۇەننىڭ 4- يىلى (630) تاڭ سۇلالىسى شەرقىي تۇركلەرنى يوقىتىپ، قاراخان خاقانىنى تۇتۇۋالدى، شەرقىي تۇركلەردىن كېلىدىغان خەۋپ تۈگىدى، ئۇيغۇرلار بىلەن سىرتاردۇشلارنىڭ بىرلىك ئاساسىمۇ، مۇشۇنىڭغا ئەگىشىپ غايىب بولدى. بىراق، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلارنا سادىر بولغان قىستاڭچىلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋەردى. ئەسلى ئۇيغۇر

ئىتتىپاقداشلىقمىدىكى بەزى قەبىلىلەر، ئوتلاقنىڭ كەمچىل بولۇشى، چارۋىچىلىقنىڭ كاساتلىشىشى، چىدىغىلى بولمايدىغان نامراتلىق تۈپەيلى، ئۆزلىرىگە ھاياتلىق يولىنى ئىزدەپ، تەرەپ-تەرەپكە تارقىلىشقا باشلىدى. جېنگۈەننىڭ 4 - يىلى 9-ئايدا، توققۇز ئوغۇزلاردىكى ئىزگىل قاتارلىق قەبىلىلەر پۈتۈنلەي پىتراپ كەتتى، يەنىلا چارۋىچىلىق بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈشكە ئامالسىز قالغان نەچچە ئونمىڭ ئادەم بىراقلا جەنۇبقا يۆتكىلىپ، سەددىچىندىن ئۆتتى-دە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى، تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇلارنى بۇگۈنكى سەنشىنىڭ شىمالىدا دېھقانچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى ㊳. جېنگۈەننىڭ 6 - يىلى (632) چۆبە يۇرەكلەر قەبىلىسىدىن 6000 نەچچە تۈتۈن جەنۇبقا كۆچۈپ سېپىلدىن ئۆتتى، تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇلارنى خېشى كارىدورىدا چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل بولۇشقا ئورۇنلاشتۇردى㊴.

سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، تېخىمۇ كۆپ ئوتلاقلارنى تارتىۋېلىش، سىرتاردۇش ئىنەن خاقانلىك دۆلەت سىياسىتى بولۇپ قالدى. تاڭ سۇلالىسى شەرقىي تۈركلەرنى يوقاتقاندىن كېيىن، تەسلىم بولغان تۈرك قوۋمىدىن 100 مىڭدەك ئادەمنى ئىچكىرى رايونلارغا كۆچۈرۈپ، سېپىلنىڭ ئىچى تەرىپىگە تارقىتىپ ئورۇنلاشتۇردى. مۇشۇ تۈپەيلى، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا ھېچكىم قالمىدى. سىرتاردۇشلار مۇشۇ كاۋاكتىن پايدىلىنىپ جەنۇب تەرەپكە كېڭەيدى ۋە چوغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا قەدەر بېرىپ چارۋا باقتى، نەتىجىدە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئوتلاق يېتىشمەسلىك ئەھۋالى پەسكويغا چۈشتى. لېكىن بۇ ئىش تاڭ سۇلالىسى بىلەن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىنى تالىشىدىغان زىددىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

شەرقىي تۈركلەر ھالاك بولغاندىن كېيىن، شاد ئاشىنا سىر «غەربىي چېگرىنى قوغداپ» كونا سەلتەنەتنى ئەسلىگە

كەلتۇرىمىزگە بولدى. كىچىك بەگزادە چۆبە خاقان نەچچە ئونمىڭ ئادەمنى باشلاپ ئالتۇنتاغ (ئالتاي تاغ تىزمىلىرى) نىڭ شىمالىغا قېچىپ بېرىپ، «ھە دېسىلا سىرتادۇشلارنى تالان-تاراج قىلدى». ھالبۇكى، تۇركلەرنىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ تەسلىم بولغان 100 مىڭدەك ئادىمى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھامىيلىقىدا «شىددەت بىلەن كۆپەيدى». «ياراملىق 40 مىڭ ئەسكەرگە ئىگە بولدى». ئۇلار گەرچە سىپىلىنىڭ ئىچىدە تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى مۇنبەت يايلاقلارنى ماراپلا يۈردى. بۇ دۇشمەن كۈچلەرنىڭ ھەممىسى بىر بولۇپ، سىرتاردۇشلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكىنى توستى. بىراق، جېنگۇەننىڭ 9- يىلى (635) غا كەلگەندە، سىرتاردۇشلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا غەربىي تۇركلەردىن سى يابغۇ خاقان بىلەن ئاشناسىرنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى تارمار قىلدى، چېگرىنى تېخىمۇ غەربكە كېڭەيتىپ، «ھۇنلارنىڭ قەدىم جايىنى پۈتۈنلەي ئىگىلەپ، ياراملىق قوشۇنلىرىنىڭ سانىنى 200 مىڭغا يەتكۈزدى».

تاڭ سۇلالىسى شەرقىي تۇركلەرنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇلار بىلەن سىرتاردۇشلار ئارىسىدىكى بىرلىكنىڭ ئاساسىمۇ تەڭلا غايىپ بولدى. سىرتاردۇشلار «سىپىلىنىڭ شىمالى بوش قالغان» پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى ئوبدانلا ئوڭشۇۋالدى ۋە تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ زىمىنى قىلىپ ئايرىۋالغان قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قولىغا ئالدى. بۇ ئەھۋال تاڭ تەيزۇڭنى «ئۇلار كۈچىيىپ كېتىپ، ماڭا بالا-قازا ئېلىپ كېلەمدۇ- نېمە» دەيدىغان غەم-ئەندىشىسىگە گىرىپتار قىلىپ قويدى، نەتىجىدە ئۇ، سىرتاردۇشلارنىڭ پېيىنى قىرقىش كويىغا چۈشتى. بۇنىڭدىكى تاكتىكىنىڭ بىرى، سىرتاردۇشلار بىلەن دۆلەت ئىچىدىكى ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان زىددىيەتنى كۈچەيتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش؛ يەنە بىرى سىپىلىنىڭ ئىچىگە كۈچۈپ كەلگەن شەرقىي تۈرك پۇقرالىرىنىڭ

قولى بىلەن قوملۇقنىڭ شىمالىنى تارتىۋېلىش بولدى.

سىرتاردۇشلار دۆلەت قوغاندىن كېيىن، پۈتۈنلەي دېگۈدەك تۈركلەرنىڭ ئەمەلدارلىق تۈزۈمى بىلەن قۇلدارلىق تۈزۈمىنى يولغا قويدى، قارام بولغان قەبىلىلەرنى دەھشەتلىك يوسۇندا بوزەك قىلدى. ئۇلارنىڭ ئادەملىرىنى بۇلاپ-تالاپ قۇل ئورنىدا ئىشلەتتى⑩. ناھايىتى كۆپ تۇرا قەبىلىلىرى ئۇلارنىڭ قىلمىشىغا چىداپ تۇرالماي تەرەپ-تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىمۇ ئوخشاشلا قىينالدى، ئۇلارنىڭ تۈرمۈش شارائىتى تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدىكىدىن ھېچقانچە ياخشى بولۇپ كېتەلمىدى. مۇشۇ تۇپەيلى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن سىرتاردۇشلارنىڭ زىددىيىتى كۈنسايىن كەسكىنلەشتى، قەبىلە ئاقساقىلى پۇسادىنىڭ بىرەر ئىش قىلىشقا تەمشەلمەسلىكىدىكى بىردىنبىر سەۋەب، چوڭ دۆلەت بولغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەقسەت-مۇددىئاسىنىڭ ئېنىق ئەمەسلىكىدىن ئىدى.

سىرتاردۇشلارنىڭ خاقانى تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسىنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ، بۇ ئارقىلىق قول ئاستىدىكىلەرنى بويسۇندۇرۇش مەقسىتىدە، جېنگۇەننىڭ 16- يىلى (642) «3000 تۇياق ئات، 38 مىڭ پارچە سۇسەر تېرىسى، كەھرىۋا، ئەينەك قاتارلىق سوۋغات» بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە قۇدا چۈشتى. تاڭ تەيزۇڭ ئۇيغۇرلارنى سىرتاردۇشلارغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتۈش ئۈچۈن، دەسلەپتە شىن شىڭ مەلىكىنى بېرىمەن دەپ ۋەدە قىلىپ، كېيىن لەۋزىدە تۇرماي، ئۇلارنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلدى. ئۇ بۇ ئىشتا «بۇگۈن مەن ئۇنىڭ توي قىلىش تەكلىپىنى رەت قىلىپ، ئىززەت-ھۇرمىتىگە تەگدىم، بەدۈيىلەر (ئۇيغۇر قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرى) مېنىڭ بۇ قىلىقىمدىن خەۋەر تاپقان ھامان، سىرتاردۇشلارنىڭ ئۇچەي-قارنىنى چۈۋۈۋېتىمدۇ» دېگەنلەرنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى⑪.

بۇ چاغدا پۇساد ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئوغلى تومىد ئۇلۇغ

ئىلتەبىر تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ سىرتاردۇشلارنىڭ چوڭ دۆلەتنىڭ ياردىمىدىن قۇرۇق قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى باشلاپ ئاشكارا رەۋىشتە ئۇلار بىلەن دۇشمەنلەشتى ۋە سىرتاردۇشلار ئىگىلىۋالغان ئوتلاقلارنى قايتۇرۇۋالدى. جەنگۈەننىڭ 14- يىلى (640) دىن كېيىن، تاڭ تەيزۇڭ ئاشنا سىموغا سېپىلنىڭ ئىچىدە تۇرۇۋاتقان 100 مىڭ تۈركنى باشلاپ شىمالغا كۆچۈشكە ۋە سىرتاردۇشلارنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇشنىڭ جەنۇبىنى تارتىۋېلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. سىرتاردۇشلار 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ جەنۇبقا يۆتكىلىپ، تۈركلەرگە زەربە بەردى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ئىككىنچى تەرەپنىڭ قۇتۇلۇشنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇرۇشلىرى توختىماي داۋام قىلدى. جەنگۈەننىڭ 20-يىلى (646)، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى توسىد پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، بۆكۈ، توڭرا قەبىلىلىرىنى يېتەكلەپ سىرتاردۇشلارنىڭ خاقانى دومى خاقان تۈرۈشلۇق قارارگاھقا ھۇجۇم قىلدى، دومى خاقان قارام قەبىلىلەرنى باشلاپ دەرھال ياردەمگە كەلدى، دەل ئىككىنچى تەرەپ قەھرلىنىڭ ئېلىشۋاتقاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ قوشۇنى سەددىچىن سېپىلى ئېتىكىدىكى لياڭجۇ، دەيجۇ، يىڭجۇ ئايماقلىرىدىن «نەچچە يولغا بۆلۈنۈپ يولغا چىقتى ۋە سىرتاردۇشلارغا ھۇجۇم قىلدى»، سىرتاردۇشلار «قالايمىقانلىشىپ مەغلۇپ بولدى». دومى خاقان مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇن بىلەن جەنۇبقا قېچىپ، قۇتۇلۇشنىڭ جەنۇبىدىكى يۇنجۇڭغا دېگەن جايدا تۈرۈشلۇق ئاشنا سۇكۇننىڭ قۇچىقىغا ئۆزىنى ئاتتى. تومىد ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن تاكى يۇنجۇڭغا قەدەر قوغلاپ بېرىپ، ئاشنا سۇكۇننىڭ قىسىملىرىنى يەڭدى ۋە دومى خاقانىنى شۇنداقلا ئۇنىڭ يۇتۇن جەمەتىنى قويماي قىرىپ تاشلىدى. مۇشۇ جەڭدىن كېيىن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان قۇتۇلۇشنىڭ شىمالىدىكى مەركىزىي يايلاقلارنى يۇتۇنلەي

تىزگىنلىدى. باشقا رايونلاردا تۇرۇۋاتقان سىرتاردۇشىلار تەرەپ-تەرەپكە قاچتى. بۇلارنىڭ ئىچىدىن بۇگۈنكى شىنجاڭنىڭ بارىكول يايلىقىغا قېچىپ بارغان 70 مىڭ ئادەم ئىنەن خاقانىنىڭ جىيەنى دومشىنى خانغا قىلىپ كۆتۈرۈپ، يېڭىباشتىن قوراللىنىپ شەرقكە ئاتلاندى ھەمدە ئۆتۈكەن تېغىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى كونا ماكانىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇندى. بۇ چاغدا سىرتاردۇشلارنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدا قالغان ئىككى تارمىقىدىكى نەچچە ئونمىڭ ئادەم تېكىن تارخان بىلەن ئاپۇنىڭ باشچىلىقىدا دومىش بىلەن بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى زور دەرىجىدە ئەندىشىگە سالدى.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى ئاقساقاللار «دومىش كەپتۇ دېسە، قورقۇپ جېنى چىققۇدەك بولاتتى» ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇنى توسۇپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. تاڭ سۇلالىسىدىكى ۋەزىرلەرمۇ سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنىڭ ئۆتۈكەن تېغىغا قايتىپ بېرىپ، قايتا دۆلەت قۇرۇپ قېلىشى ۋە يېڭىباشتىن «قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى بالايى-ئاپەت» بولۇپ شەكىللىنىۋېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى، تاڭ تەيزۇڭ سەركەردە لى شىجىنى قوشۇن باشلاپ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان جايغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ سىرتاردۇشلارغا تاقابىل تۇرۇشىغا يارەملىشىشكە ئەۋەتتى. دەل مۇشۇ چاغدا سىرتاردۇشلاردىن تېكىن تارخان بىر قىسىم ئادەمى بىلەن لى شىجىغا تەسلىم بولدى، دومىشمۇ ئۆزى يالغۇز ھالدا ئۇيغۇرلار تۇرۇشلۇق جايغا بېرىپ تاڭ سەركەردىلىرىگە ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لى شىجى دومىشنى تۇتقۇن قىلىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە ئۇنىڭ باشقا ئادەملىرىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە «ئىلىگىرى-كېيىن بولۇپ 5000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، 30 مىڭدىن كۆپ ئەر-ئايالنى ئەسىر ئالدى»⑫. ئارقىدىنلا ئاپونىڭ نەچچە ئونمىڭ ئادەمنى تارمارقىلىپ،

«مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنىڭ بېشىنى كېسىپ، شىمالغا ئىككى يۈز چاقىرىمغىچە قوغلاپ باردى»[43]، شۇنىڭ بىلەن سىرتاردۇشلار خاقانلىقى ئۇزۇل-كېسىل ھالاك بولدى.

5. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى ۋە يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى

سىرتاردۇشلارنىڭ ھالاكىتى موڭغۇل دالاسىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتتى يەنە بىر قېتىم ئۆزگەرتىۋەتتى. ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ كۆچلۈك قەبىلىگە ئايلاندى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قارارگاھىنى تۇغلا دەريا ساھىلىدىن ئۇرقۇن دەريا-سى بويىدىكى قارا بالغاسۇن دېگەن يەرگە يۆتكىدى. بۇ سۇيى ۋە ئوت-چۆپلىرى مول، قىشلىق يايلاقى ئوبدان، مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر قىسىم ئاھالىسى بار دەريا جىلغىسى ئىدى. بۇ يەر بىر چاغلاردا ھۇنلارنىڭ شاھانە قەسىرلىرى، ئاۋارلارنىڭ ئوردىسى، تۈركلەرنىڭ قارارگاھى ئورۇنلاشقان يەر ئىدى. مۇشۇنداق بىر يەرنى ئىگىلىگەنده، دۆلەت قۇرۇشنىڭ ئاساسىنى ياراتقىلى بولاتتى.

لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ دەرھاللا بىر مۇستەقىل خاقانلىقنى قۇرۇپ چىقالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈز كۈچىنىڭ چەكلىكلىكى ۋە ئەتراپىدىكى ۋەزىيەت، بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلىشى قاتارلىق ئەھۋاللار، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى تومىدىنىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش خىيالىغا توسالغۇ بولۇپ تۇراتتى.

تاڭ سۇلالىسى گەرچە ئون يىل ئەجىر قىلىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ سىرتاردۇشلار خاقانلىقىنى يوقاتقان ھەمده ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە ئىتتىپاقداش بولغان بولسىمۇ،

لېكىن تاڭ سۇلالىسى قۇملۇقنىڭ شىمالىي تەرىپىدە يەنە بىر كۆچلۈك خاقانلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ھەرگىز خالىمايتتى ۋە مۇنداق بىر خاقانلىقنى كۆزىگە كۆزى يوق ئىدى. ئۇ ئۆز تەسىر كۈچىنى بۇياستە ھالدا قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يەتكۈزۈشنى ئويلايتتى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى، تاڭ سۇلالىسى ئۇرقۇن دەرياسى بويىدىكى ئۇيغۇرلار قارارگاھىنىڭ يېنىغا يەتكەن قورۇقچىباشلىق مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، ئۇ يەرگە ئەمەلدارلارنى ئەۋەتتى ۋە قوشۇن تۇرغۇزدى. قۇملۇقنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدە تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ھەر قايسى قەبىلىلەرنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا تۇتۇپ تۇرۇش ئايماقلىرىنى تەسىس قىلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەقسىتى پارچىلاپ ئىدارە قىلىش سىياسىتىنى قوللىنىپ بۇ رايونغا ئەبەدىلئەبەد ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئىدى. ئەپسۇسكى، قۇملۇقنىڭ شىمالى پايانسىز، يول بەكمۇ يىراق ئىدى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن ئۇنىڭ ئارىسىنى ئۇزۇندىن-ئۇزۇنغا سوزۇلغان چەكسىز قۇم دېڭىزى ئايرىپ تۇراتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەرنى بۇياستە تىزگىنلەپ تۇرالمىغۇدەك يېتەرلىك كۈچى يوق ئىدى، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارمۇ تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئوچۇقتىن-ئوچۇق تىركىشەلمەيتتى. مۇشۇ تۈپەيلى، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يەنىمۇ قورۇقچىباشلىق مەھكىمىسى باشقۇرىدىغان ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بارلىققا كەلدى. بۇ ئىتتىپاقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئون ئۇيغۇرلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلار ئىدى. تومۇز ھەم تاڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارى، ھەم ئۆزىنىڭ ئاتىغىنى بويىچە مۇشۇ ئىتتىپاقنىڭ خاقانى ئىدى. بۇ خىل ئەھۋالدىن ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بېقىندى ئورۇندا تۇرۇۋاتقانلىقىنى، ھەم ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قۇملۇقنىڭ شىمالىنى تىزگىنلەش ھوقۇقىنى تالىشىدىغان زىددىيەتنىڭ يوشۇرۇنۇپ ياتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى

بولاتتى. جەنگۈەننىڭ 20 - يىلى (646) دىن تاكى كەيىنكى 2 - يىلى (682) غا قەدەر بولغان ۋاقىت. بىر ياقتىن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى زېمىننىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈنۈپ تۇرۇش ئايمىقىنىڭ قولىدا تۇرغان ۋاقتى، يەنە بىر ياقتىن بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرۇشىغا تەييارلىق كۆرگەن ۋاقتى بولدى. 40 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە تۇرا قەبىلىلىرى ئۇيغۇرلارنى يادرو قىلغان ئاساستا ئۆزئارا بىرىكىش قەدىمىنى تېزلەتتى، بىرلىككە كەلگەن مىللىي دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىش يولىدا تاكى 682- يىلى قايتا گۈللەنگەن تۈركلەرنىڭ بۇ ئىشقا بەرھەم بەرگىنىگە قەدەر تېزلىك بىلەن راۋاجلاندى.

سىرتاردۇشلار يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىر قىسىم ئادەملىرى قىرىپ تاشلاندى، ئەسىرگە ئېلىندى ياكى تەرەپ-تەرەپكە قېچىپ جېنىنى ساقلاپ قالدى. باشقا تۇرا قەبىلىلىرى بەس-بەس بىلەن قۇرۇق قالغان ئوتلاقلارنى تارتىۋېلىشنىڭ كويىغا چۈشتى. قۇملۇقنىڭ جەنۇبى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ ئورمانلىق رايونىدا ياشايدىغان بىر قىسىم تۇرا قەبىلىلىرى شىمالغا يۆتكىلىپ ياكى جەنۇبقا كۆچۈپ بۇ دەنالاشقا قاتناشتى، ئۆزئارا ھوجۇم قىلىشتى، يايلاق يەنە بىر مەرتىۋە مالىمانچىلىققا دۇچ كەلدى. ئۇيغۇرلار گەرچە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھاكىمبەگلەردىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھە دېگەندىلا سىرتاردۇشلارنىڭ ئورنىغا دەسسىيەلمەيتتى. تومىدىنكىمۇ بۇ خىل قالايمىقان ۋەزىيەتنى ئوڭشاشقا كۈچى يەتمەيتتى. تىنچلىقنى ۋە تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يايلاقتىكى ھەر قايسى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق ئارزۇسى بولغاچقا، ئۇلار تاڭ سۇلالىسىگە ئارقا-ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن بۇ ئىشقا ئارىلىشىشنى ئىلتىماس قىلدى. نەتىجىدە تاڭ تەيزۇڭ جەنگۈەننىڭ 20 -يىلى (646) ئۇيغۇر قاتارلىق ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇ تالاش-تارتىشنى بىر تەرەپ قىلماقچى بولدى. ھەر

قايسى تۇرا قەبىللىرىمۇ بەس-بەستە ئادەم ئەۋەتتىپ «ئەل بولۇشنىڭ كويىدا بولدى» ، «تەڭرىگە بەيئەت قىلىپ، ئەمەل ئېلىش» تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. جېنگۇەننىڭ 20 -يىلى (646) 9- ئايدا، تاڭ تەيزۇڭ سەددىچىن سېپىلىنىڭ يېنىدىكى لىڭجۇ (بۇگۇنكى نىڭشيانىڭ لىڭچۇ دېگەن يېرى) ئايمىقىغا بېرىپ، ھەر قايسى قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋە ئەلچىلىرى بىلەن كۆرۈشتى. «تۇرا قەبىللىرىنىڭ ئېركىنلىرى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەردىن ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ لىڭجۇ ئايمىقىغا يېتىپ كەلگەنلەر مېڭ ئادەمگە يەتتى» ، ئۇلار ئەل بولمىز دەپ ئىپادە بىلدۈرۈشتى ھەمدە تاڭ تەيزۇڭنى «تەڭرى خاقان» دەپ مەدھىيىلىدى. 12- ئايدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېلتىرىشى (سەركەردىسى) تومىد ھەر قايسى قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرىنى باشلاپ چاڭئەنگە كەلدى ۋە تاڭ تەيزۇڭ بىلەن كۆرۈشتى. تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇلارغا ناھايىتى كۆپ سوۋغا-سالام بەردى ۋە ئۇلارنى ھەشمەتلىك كۈتۈۋالدى. تاڭ تەيزۇڭ لەنقاڭ سارىيىدا كاتتا زىياپەت ئۇتكۈزۈپ، «مەھكىمىدىكىلەرگە ھەر بەش كۈندە بىر قېتىم شۇنداق قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى» ھەمدە ھەر قايسى قەبىلە ئاقساقاللىرىغا زىياپەت بېرىشنى ئورۇنلاشتۇردى. تومىد ۋە ھەرقايسى قەبىلە ئاقساقاللىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بايا‌شادلىقنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى، بولۇپمۇ ھەيۋەتلىك چاڭئەن شەھىرى، ئاۋات كوچا ۋە بازارلار، ھەشمەتلىك قەسىر-سارايلارنى كۆرۈپ ھەيران قالدى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىكە بولغان تەلپۈنۈشى كۈچەيدى. جېنگۇەننىڭ 21- يىلى (647) غا كەلگەندە، تاڭ ھۆكۈمىتى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەردىمۇ تۇتۇپ تۇرۇش ئايماقلىرىنى قۇردى. ئۇيغۇر قاتارلىق چوڭ قەبىلىلەردە تۈتۈق مەھكىمىلىرى تەسىس قىلىندى. قوشۇ قاتارلىق كىچىك قەبىلىلەردە ئايماق قۇرۇلدى ۋە ئۇلار ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماققا بۆلۈندى (قوشۇمچە

جەدۋەلگە قارالسۇن) . «قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋالىيلىققا، ئايماق بەگلىكىگە تەيىنلەندى، ئۇلارغا ئالتۇن-كۈمۈش، تاۋار-دۇردۇن، كىمخاب تونلار ئىنئام قىلىندى»⑭ . بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، قۇملۇقنىڭ شىمالى بىلەن قۇملۇقنىڭ جەنۇبى ئارىسىدا «تەڭرى خاقان يولى» دەيدىغان بىر يول ئېچىلىپ، 68 يەرگە ئۆتەڭ سېلىندى، ئۆتكەن-كەچكەن ئەلچىلەرنى تەمىنلەش ئۈچۈن، بۇ ئۆتەڭلەردە ئات-ئۇلاغ، گۆش ۋە ھاراق-شارابلارتەييارلىنىدىغان بولدى. تاڭ سۇلالىسى تېخى ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرىگە ھەر يىلى تارتۇق ئورنىدا سوۋسەر تېرىسى تاپشۇرۇشنى بەلگىلىدى. بۇ تارىخ بىنا بولغاندىن بۇيان، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ ھۆكۈمەت مۇئەسسەسلىرىنى تۇنجى قېتىم قۇملۇقنىڭ شىمالىدا يولغا قويۇشى ئىدى.

تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھۆكۈمرانلىقى تۈركلەر ۋە سىرتاردۇشلارغا قارىغاندا ئىلگار ئىدى. ئۇ بويسۇندۇرۇۋالغان مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتمىدى، ئۇلارغا ئالۋان-ياساق سالمىدى.⑮ ، قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىنى تۇتۇپ تۇرۇش ئايماقلىرىنىڭ ۋالىيلىقى ۋە ئايماق بەگلىكىگە بەلگىلەپ، ئۇلارنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى داۋاملىق بىر تەرەپ قىلىۋېرىشىگە يول قويدى. بۇنىڭدىن سىرت، تاڭ ھۆكۈمىتى تۇرا ئاقسۆڭەكلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يېنىغا تارتتى. ئوتۇغات نامى بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ «پادىشاھ ۋە يۇقىرالىق ئورنى» نى بېكىتىپ، ئۇلارغا ئالىي مەرتىۋە ۋە چوڭ مۇكاپات ئۇسۇلى بىلەن مۇئامىلە قىلدى، قىيىنچىلىقتىن قۇتقۇزۇش، ئىچكى نىزالارنى تىنچىتىش ئىشلىرىغىمۇ مەسئۇل بولدى. شۇ سەۋەبتىن تاڭ ھۆكۈمىتى ھەر قايسى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى. قۇملۇقنىڭ شىمالىدا مەھكىمە، ئايماق

تۇزۇمىنى يولغا قويۇپ، ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەرنى ئېنىق بېكىتتى(16). قەبىلىلەرنىڭ ئوتلاقلىرى ۋە چارۋا باقىدىغان چېگرىسىنى قايتىدىن ئايرىپ بەردى، قەبىلىلەر ئارىسىدىكى تالاش-تارتىشنى تىنچىتتى، يايلاقتىكى تىنچ ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپىنى ساقلاپ، مۇتلەق كۆپ ساندىكى تۇرا قەبىلىلىرىنى ئۇزۇندىن بېرى تىنماي كۆچۈپ يۈرۈش ئاۋارىچىلىكىدىن خالاس قىلىپ، ئۇلارنى پايانسىز موڭغۇل دالاسىدا نىسبەتەن مۇقىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. تاڭ سۇلالىسى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان فېئودالىلىق تۇزۇمىدىكى جەمئىيەت بولغاچقا، قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، قۇللۇق تۇزۇمىگە قارشى بەزى تەدبىرلەرنىمۇ يولغا قويدى. مەسىلەن، ئادەملەرنى بۇلاشقا قارشى تۇردى، ھەرقايسى قەبىلىلەرگە قۇللارنى قايتۇرۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى(17). بۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى.

جېنگۇەننىڭ 21- يىلى (647) تاڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ قوشۇنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن قايتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدە يەنەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىمۇ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمكى تەڭرىتۇت كۇرەسىگە (بۈگۈنكى كۆكخوت شەھىرىنىڭ غەربىگە) كۆچۈرۈپ كېلىندى، لى سۇ دېگەن كىشى قورۇقچىبەگلىككە تەيىنلىنىپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئالتە مەھكىمە بىلەن يەتتە ئايماقنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان بولدى. قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۇركلەرنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، (كۆكخوت شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىدە) تەڭرىتۇت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ قوشۇنى فايتىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى تومۇد پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئۆزىنى خاقان دەپ جاكارلىدى ھەمدە شەرق بىلەن غەربنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش

ئۇچۇن، ئوك-سول شادلارنى بەلگىلەپ. تۇرك خاقانلىقىنىڭ ئەمەلدارلىق تۇزۇمىگە ئوخشاش تۇزۇملەرنى تۇرغۇزۇپ چىقتى ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسى قەبىلىلەرگە ھاكىمبەگ بولدى(18). ھەر قايسى تۇرا قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ بىر تەرەپتىن تاڭ سۇلالىسى بەرگەن ۋالىلىق، قورۇقچىبەگلىك ئەمەل-مەنسەپلەرنى قوبۇل قىلىشى، يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقى بىلەن تاڭ تەيزۇڭنىڭ «تەڭرى خاقان» لىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشى بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنى خاقانلىق دەپ ئاتىشى ۋە ئۆزلىرىنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ھاكىمبەگى دەپ جاكارلىشى، شەك-شۇبھىسىز ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تالىشىشى، تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن مۇستەقىل بولغان دۆلەت قۇرۇپ چىقىش مۇددىئاسىنىڭ بارلىقىنى ئىپادىلەيتتى. مۇنداق ئەھۋالدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بىلەن زىددىيەت كېلىپ چىقاتتى. بىراق، تاڭ تەيزۇڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل ئىنتىلىشلىرىگە كەڭ قورساقلىق بىلەن سۇكۇت قىلدى. كېيىنچە بۇ سىياسەتنىي غەربىي تۇركلەرگىمۇ ئىشلىتىپ، يەرلىك ئاقساقاللارنىڭ يېرىم مۇستەقىل ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى. كەڭ قورساقلىق بىلەن تۇتۇپ تۇرۇشتەك بۇ خىل سىياسەت، تاڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنىنىڭ مىسلىسىز كېڭىيىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب ئىدى. ئەلۋەتتە، كەڭ قورساقلىق تۇتۇپ تۇرۇش سىياستىنىڭ كىچىككىنە بىر تەرىپى ئىدى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تىزگىنىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولۇۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، سىياسىي ۋاستىلەرنى ئىشقا سېلىپ ئولارنى ئاجىزلىتاتتى ۋە ئىسكەنجىگە ئېلىپ چەكلەپ تۇراتتى.

جېنگۇەننىڭ 22- يىلى (648)، تاڭ ھۆكۈمىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي شىمالدىكى قىرغىزلار يۇرتىدا خاككاس تۈتۈق مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، قەبىلە ئاقساقاللىرىغا خاككاس ژالىيىسى، ئوك قانات ياساۋۇللار سانغۇنى دېگەن ناملارنى ئوتۇغات قىلدى ۋە ئۇلارنى يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. قىرغىزلار ئۆز ۋاقتىدا «نەچچە يۈز مىڭ ئادەمى، 80 مىڭ ياراملىق قوشۇنى بار»⑲ ئۇيغۇرلار بىلەن تەڭ تۇرالايدىغانلاردىن ئىدى. ئۇلار بۇنىڭدىن بۇرۇن سىرتاردۇشلارغا قارام بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىغا تەۋە ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تاڭ ھۆكۈمىتى قىرغىز ئاقساقاللىرىغا ئوتۇغات نام بېرىپ، ئۇلارنى ئۇيغۇرلارغا قارشى سالدى. شۇ يىلى تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر كونا رەقىبى، ئالتاي تېغىنىڭ شىمالىدا تۇرۇشلۇق شەرقىي تۈركلەرنىڭ قالدۇقلىرىدىن بولغان چۆبە خاقانلىقىنىڭ قېشىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، باش-كۆزىنى سىلاپ ئۇنى پۈتۈن قوۋمى بىلەن ئۆتۈكەن تېغىغا يۆتكىدى ۋە ئۇ يەرگە لاگېرنى تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ چۆبەنى مۇشۇ مەھكىمىنىڭ بىر تۈتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. چۆبەنىڭ قول ئاستىدا نەچچە ئونمىڭ ئادەم بار ئىدى، ئۇنى ئۇيغۇرلارغا ئىنتايىن يېقىن بولغان رايونغا يۆتكەشنىڭ ئۆزىلا، ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلارنى ئىسكەنجىگە ئېلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. تاڭ ھۆكۈمىتى بۇنىڭلىق بىلەنلا قالماي، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز قىسمىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈنمۇ كۆپ باش قاتۇردى. جېنگۇەننىڭ 22- يىلى (648) 3- ئايدا، ئۇيغۇرلارنىڭ دەشتى ماكان تۈتۈق مەھكىمىسى قارىمىقىدىكى كورلەمۇر قەبىلىسىنى 2000 چاقىرىمدىن كۆپ يىراقلىقتىكى لاك دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلارغا يۆتكەپ (بۇگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى چىتا رايونى)، ئۇلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن يېڭىدىن «دۇلۇك ئايمىقى» تەسىس قىلدى⑳، يەنە «دەشتى ماكان تۈتۈق مەھكىمىسىگە قاراشلىق قۇرقانلارنى ئايرىپ

چىقىپ، شۇەنجۇ ئايىسقى قۇردى»[51] ھەمدە ياغلۇقار ئۇرۇقىدىن بولىغان ئاقساقاللارنى سانغۇن قاتارلىق يۇقىرى مەنسەپلەرگە تەينىلەپ، ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنى پارچىلىدى.

ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى ئاساسەن ئالتۇنتاغنىڭ شەرقى، بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى، ھىنگان تاغلىرىنىڭ غەربىي رايونىدىكى قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ياشاۋاتقان تۇرا قەبىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قىرغىزلار، بايقال كۆلىنىڭ شىمالىدىكى قۇرقانلار، ئالتۇنتاغدىكى قارلۇقلار ۋە تاڭنۇر تېغىدىكى باسمىلار ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ سىرتىدا ئىدى. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ ئىچىدىكى قەبىلىلەرمۇ، تۇرۇشلۇق جايىنىڭ قىستاڭلىقى تۈپەيلى يۇز بېرىدىغان كۆچ-كۆچ ۋە ئىچكى نىزالار سەۋەبىدىن ياقا يۇرتلاردا ئايرىم ياشاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىدىن تەدرىجىي ھالدا ئايرىلىپ كېتەتتى. ئالايلۇق: ئىزگىللەرنىڭ بىر قىسمى شەنشىنىڭ دەيجۇ (بۇگۇنكى دەيشەن ناھىيىسى) ئايىمىقىدا يەر تەرىيتتى[52]. يەنە بىر قىسمى تارىم ئويمانلىقىدا ياشايتتى[53]. قوشۇلارنىڭ بىر قىسمى قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ئىدى، يەنە بىر بۆلىكى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى گاۋلەن ئايىمىقىدا تۇراتتى[54]. بۇنىڭدىن باشقا يەنە چۆبە، ھۇن قەبىلىلىرىمۇ جەنۇب بىلەن شىمالدا ئايرىم تۇرمۇش كەچۈرەتتى. مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدىغىنى، بۇ قەبىلىلەر ئىچىدە تارىم، قۇملۇقنىڭ جەنۇبى ۋە سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچكى رايونىدا تۇرۇۋاتقانلار ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىغا كىرمىگەنلەر ئىدى. مۇشۇ تۈپەيلى، قۇملۇقنىڭ شىمالىدا تۇرۇۋاتقان قەبىلىلەردىمۇ گۇمان بار ئىدى، ئۇلارنىڭ پۈرسەت تاپسىلا ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى.

تومىد ئۇزىنى خاقان دەپ ئاتىغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركلەرگە ئوخشاش بىر خاقانلىقنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن «مەنسەپدارلارنى تەينىلىدى، تۈركلەرگە ئوخشىتىپ تاشقى

ۋەزىردىن ئالتىنى، ئىچكى ۋەزىردىن ئوچنى بەلگىلىدى، ۋالىي، سانغون، ئەمىرلەشكەر دېگەن نامىلارنى بەردى»(تارىخ). قوملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسى تۈرا قەبىلە ئاقساقاللىرى بىر تەرەپتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋالىي، ئايماق بەگلىرى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئىدى. ئۇلار ئىككى ئارىدا داۋالغۇيتتى، كىمگە مايىل بولۇش، كىمگە مايىل بولماسلىقتا، پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىككىسى تەرەپنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى ئۈستۈنلۈك ۋە ئاجىزلىقىغا قاراپ ئىش كۆرەتتى. تاڭ سۇلالىسى تەسىس قىلغان يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى نامىدا پۈتۈن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ سىرتىدىكى قىرغىز، قۇرقان قاتارلىقلارنى ھەمدە تۈركلەردىن بولغان چۆبە خاقانىنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى باشقۇراتتى، ئومۇمەن، ئۇ ئۇيغۇرلار بىلەن روبىرو بولالايدىغان ئەھۋالدا ئىدى. تومۇز گەرچە مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشقا بەل باغلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن مۇستەقىل بولالمىغۇدەك مادار يوق ئىدى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى پەقەتلا چېچىلاڭغۇ ھەربىي-مەمۇرىي بىرلەشمە گەۋدىسىنىلا ئىبارەت ئىدى، خالاس. شۇنداقلا ئۇ تاڭ سۇلالىسى تەسىس قىلغان يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قول ئاستىدىكى بىرلىك ھاكىمىيەت ئىدى. ئۇنىڭدا تېخى ھەقىقىي خاقانلىق شەكىللەنمىگەنىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمالدا قىلىدىغان ئىشى شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەر، ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت بۇ ئۈچ كۈچنى قانداق قىلىپ ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرۇش مەسىلىسى ئىدى. غەربىي تۈركلەرنى تىزگىنلىيەلىسە، غەربىي يۇرتتىكى شەھەر دۆلەتلىرىمۇ تەبىئىي يوسۇندا ئونىڭغا بويسۇناتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە قاراپ كېڭەيمىچىلىك قىلىشىنىڭمۇ ئالدىنى ئالغىلى بولاتتى؛ ئۇيغۇرلارنى تىزگىنلىيەلىسە، قوملۇقنىڭ شىمالىدىكى

قەبىلىلەرنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولاتتى؛ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى شەرقىي تۈرك قەبىلىلىرىنى تىزگىنلىيەلمىسە، ئۇنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، «شىمالىي دەرۋازا» نى قوغدىغىلى، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ جەنۇبقا ئاتلىنىشىنى توسۇۋالغىلى بولاتتى. بۇ ئۈچ كۈچنى تىزگىنلەشتىكى ئاساسلىق چارە، ستراتېگىيە جەھەتتە ئۇلارنى ئۆزئارا قاپلايدىغان قىلىپ قويۇش، تاكتىكا جەھەتتە ھەر تەرەپتىكى تەسىر كۈچلەرنىڭ ئىچىكى قىسمىدا پارچىلاپ تۇرۇپ ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشتىن ئىبارەت ئىدى. تاڭ سۇلالىسى شۇ تۈپەيلى موڭغۇل دالاسىدا ھەدەپ مەھكىمە، ئايماقلارنى تەسىس قىلدى، يۇقىرى مەنسەپلەرنى كەڭ قوللۇق بىلەن ئوتۇغات قىلدى، ھەر قايسى قەبىلە ئاقساقاللىرىنى تاڭ ھۆكۈمىتى بىلەن مۇستەقىل ھالدا پۇقرالىق مۇناسىۋەتتە بولىدىغان قىلىپ قويدى.

بۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇرلار يالغۇز تۈركلەرنىڭ ئەمەلدارلىق تۈزۈمىگىلا ۋارسلىق قىلىپ قالماي، بەلكى سىرتاردۇشلارنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىگىمۇ ۋارىسلىق قىلدى، تەۋەلىكىدىكى قەبىلىلەرنى قۇل ئورنىدا كۆردى [55]. مۇشۇ تۈپەيلى، ئىتتىپاقداشلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا قاتمۇقات زىددىيەتلەر پەيدا بولدى. ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھاكىمبەگلىك ئورنىنى ساقلاپ قالماقچى بولسا، چوقۇم سىرتاردۇشلارغا ئوخشاش بۇيۇك تاڭ سۇلالىسىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ تۈرۇپ ھەر قايسى تۈرا قەبىلىلىرىنى چۆچۈتۈشى ھەمدە تاڭ سۇلالىسىگە تايىنىپ تۈرك قاتارلىق دۈشمەن كۈچلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇشى لازىم ئىدى. شۇڭا ئۇلار گەرچە ئۆزلىرىنى خاقانلىق دەپ ئاتىۋالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە تاڭ تەيزۇڭنىڭ تەڭداشسىز ئورنىغا ھۆرمەت قىلدى، شۇنداقلا يەرلىك ھاكىمىيەت مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىپ كەلدى [56]. دەل مۇشۇ ۋەزىيەت تۈپەيلى، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا زىددىيەت

بولغىنىغا قارىماي، ئۇلار ئاساسىي جەھەتتىن نىسبەتەن دوستانە تىنچ ھالەتنى ۋە پۇقرالىق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ تۇرالىدى. بۇ خىل پۇقرالىق مۇناسىۋەت، جېنگىۋەننىڭ 22- يىلى (648) تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارغا يارەملىشىپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توپلاڭنى تىنچىتقاندىن كېيىن تېخىمۇ مۇئەييەنلەشتى.

ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئاشنا تۇركلىرىگە يېقىنچىلىق قىلمىغان بىر تۇركۇم كۈچ بار ئىدى. تومىدىنىڭ جىيەنى ئۇيغۇر بىلەن كۇلۇگ باغالاردىن بولغان كۇلۇبېي تۇرك خاقانى چۆبەنىڭ كۈيئوغلى ئىدى. جېنگىۋەننىڭ 22- يىلى (648) 10- ئايدا، ئۇلار كېچە قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ تومىدقا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنى ئۆلتۈردى، ئارقىدىنلا قەبىلە بويىچە قوزغىلىپ چۆبە خاقانغا ئۆتۈپ كەتمەكچى بولدى. تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن قورۇقچىبەگى يۈەن لىچېن پەم ئىشلىتىپ ئۇيغۇرنى تۇزاقتا دەسسەتتى ۋە ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى ھەمدە بۇ قېتىمقى ئىسيانىنى باستۇردى. «كۇلۇبېينى قوبۇل قىلىش» پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىپ نەزەربەنت قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ توزۇپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن لەشكىرىي پىرقە دۈڭان بېگى سۇي دۇنلىنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن خەۋەر ئېلىشقا ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، تومىدنىڭ ئوغلى بايانخاننى سول قانات شىرمەت چەۋەنداز چوڭ سانغۇن، چوڭ ئېلتىرىش، دەشتىماكان مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى قىلىپ تەينىلىدى. بۇ قېتىمقى تىنچىتىش، ئۇيغۇرقەبىلىلىرىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇردى ۋە مۇشۇ باھانە بىلەن ئۇيغۇر ئاقساقاللىرىنىڭ خاقانلىق نامىنى چوڭ خەلپىلىككە چۈشۈردى. ئۇيغۇلار

شۇنىڭدىن باشلاپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىسمى جىسمىغا لايىق ئايماقلىرىنىڭ بىرى، تەڭرى خاقانىنىڭ قول ئاستىدىكى قىسىملىرىدىن بولۇپ قالدى. ئىككى تەرەپنىڭ كۆرۈنۈشتىكى زىددىيەتلىرى ئاساسەن ھەل بولدى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىنى تىزگىنلىشى تېخىمۇ كۈچەيدى.

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماقنىڭ كۆرسىتىلىشى

ئالتە مەھكىمە (تۇتۇق مەھكىمىسى)
(1) ئۇيغۇرلار — خانگاي مەھكىمىسى
(2) بۆكۈلەر — جىنۇبىي مەھكىمىسى
(3) تۆلەنغۇتلار — يەنرەن مەھكىمىسى
(4) بايىرغۇلار — يۇلىن مەھكىمى
(5) توقۇزلار — گۈيلىن مەھكىمىسى
(6) ئىزگىللار — لۇشەن مەھكىمىسى
يەتتە ئايماق (ئايماق بېگى تەيىنلەنگەن)
(1) ھۇنلار — گاۋلەن ئايمىقى
(2) قوشۇلار — گاۋچۆ ئايمىقى
(3) قومۇقلار — جىلۇ ئايمىقى
(4) ئاتېئىزلار — جىتىيەن ئايمىقى
(5) چۆبەلەر — يۈشى ئايمىقى
(6) ئىزگىللار — تىلىن ئايمىقى
(7) ئاقشىدلار — جىيەن ئايمىقى

6. بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشىدىكى ئالەمشۇمۇل تۆھپە

تاڭ سۇلالىسى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا موڭغۇل

دالاسىنى پۈتۈنلەي تىزگىنلەپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا غەربىي تۈركلەرنى بويسۇندۇردى، كۈرىيە دۆلىتىنى يوقاتتى، ئۆزچېگرىسىنى غەربتە ئارال دېڭىزى، شەرقتە پيۇئىياك شەھىرى، شىمال تەرەپتە بايقال كۆلىگە قەدەر كېڭەيتتى. ھەر بىر پارچە يېڭى زېمىن ئۇچۇن ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەردە، ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى كارامەت تۆھپىلەرنى ياراتتى، ناھايىتى كۆپ ئۇرۇشلاردا ئۇيغۇر قوشۇنى ئاساسلىق كۈچ بولدى.

جېنگۇەننىڭ 4-يىلى (630) تاڭ سۇلالىسى شەرقىي‌تۈركلەرنى يوقىتىپلا، غەربىي يۇرت تەرەپكە ئاتلاندى. غەربىي تۈركلەر بىلەن بىر قەپەس ئېلىشىپ، جېنگۇەننىڭ 14-يىلى (640) غا كەلگەندە قوجۇنى ئىشغال قىلدى ۋە ئۇ يەردە غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇپ، ئۇنى غەربكە ئېچكىرىلەپ كىرىش تايانچ پونكتى قىلدى. بىراق، غەربىي يۇرتنى قۇملۇق ئايرىپ تۇراتتى، يول خەتەرلىك ۋە يىراق ئىدى، ھەربىي سەپەر ۋە تەمىنات يۆتكەش ناھايىتى تەسكە توختايتتى، تاڭ سۇلالىسى غەربكە يۇرۇش قىلىدىغان يېتەرلىك قوشۇننى چىقىرالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە غەربىي تۈركلەر تازا كۈچىيىۋاتقان مەزگىل بولغاچقا، تاڭ قوشۇنلىرىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنى تارتىۋېلىشتا قەھىرلىك جەڭگە دۇچ كېلىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. ھەرقايسى شەھەر-قەلئە دۆلەتلىرىمۇ تۈرك ئېلىتەرىشلىرىنىڭ نامىنى قوبۇل قىلغان بولغاچقا، ئىككى تەرەپتىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىنىڭ ئاجىزلىشى ياكى كۈچىيىشى تۆپەيلى، ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈش ياكى بويسۇنۇش خىيالىمۇ نورمال ئەمەس ئىدى. ناۋادا تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنى ئۆزۈل-كېسىل تارمار قىلمىغاندا، ئەنشىنى ساقلاپ قالالمايتتى، پۈتۈن غەربىي يۇرتنى تىزگىنلەشتىن تېخىمۇ سۆز ئاچقىلى بولمايتتى.

جېنگۇەننىڭ 21- يىلى (647) كۈسەن خاقانى غەربىي

تۈركلەرنىڭ «پۈقرالىق ئىززىتىگە دەخلى-تەرۇز قىلدى، قوشنا دۆلەتلەرنى تالان-تاراج قىلدى» دېگەنلىرىگە ئاساسەن تاڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن كىنگىت (قارا شەھەر — ت) خاقانىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. كىنگىت يەنە بىر مەرتىۋە غەربىي تۈركلەرگە قارام بولدى. شۇ يىلى 11- ئايدا، تاڭ تەيزۇڭ ئاشىنا شىر قاتارلىق بەش نەپەر سانغۇننى تۈرالارنىڭ ئۇيغۇر قاتارلىق 13 قەبىلىسىدىن ئىلىنغان 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنى بىلەن كۈسەننىڭ ئۈستىگە ئەۋەتتى. ئاشىنا سىر ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىق قوشۇنىنى باشلاپ، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ كىنگىت، كۈسەنلەرنى ئالدى. ئۇنىڭغا ئۇلاپلا، غەربىي تۈركلەرنىڭ ياردەمگە كەلگەن قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، (ئاقسۇ) نى ئىشغال قىلدى. بۇ قېتىمقى زور غەلىبە «غەربىي يۇرتنى تەۋرىتىۋەتتى»، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي يافىسىدىكى ئۇدۇن، سۇلي ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى بۇخارا قاتارلىق دۆلەتلەر «بىر-بىرىنى باشلاپ تەسلىم بولۇشنى ئىلتىماس قىلدى، جەمئي 700 دىن كۆپ شەھەر ئىلىندى، نەچچە ئونمىڭ ئەر-ئايال ئەسىر قىلىندى»[57]. بىر يىلغا يېقىن ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق، ئىككىنچى يىلى 10- ئايغا كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى تارىم ئويمانلىقىنى پۈتۈنلەي ئۆز ئىلكىگە ئالدى. غەربىي تۈركلەر تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى پۈت تىرەپ تۇرىدىغان يەرلىرىدىن ئايرىلىپ، كېلىشىم تەلەپ قىلدى. تاڭ ھۆكۈمىتى غەربنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى كۈسەنگە يۆتكەپ، ئەنشىدىكى تۆت قورغانىنى تەسىس قىلدى.

سىرتاردۇشلار يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئالتاي تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئارسلان تېغىدا ياشاپ كېلىۋاتقان شەرقىي تۈركلەرنىڭ قالدۇق قىسىملىرىدىن چۆبە خاقانىنىڭ كۈچى بارغانسېرى زورايغاندى. قارلۇق، باسمىل قاتارلىق قەبىلىلەرمۇ ئۇنىڭغا قارام ئىدى. تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنى ئەل قىلىش كويىدا

ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، چۆبە بۇنىڭغا كۆنمىدى. ئۇ تاڭ سۇلالىسى ئۇچۇن غەربىي شىمالدىكى يوشۇرۇن بالا-قازا بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ مۇقىملىقىغىمۇ بىۋاستە تەھدىت سالىدىغان بىر كۈچ ئىدى. جېنگۇەننىڭ 22-يىلى (648) تومسد ئۇلۇغ ئېلتىبىر ئىچكى مالىمانچىلىقتا ئۆلتۈرۈلگەن ئىشنى، دەل چۆبە خاقانىنىڭ ئىككى نەپەر كۈيئوغلى قىلغانىدى. چۆبە خاقان ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقىنى تىزگىنلەپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرگە قارشى يۈرۈش قىلىشىغىمۇ توسالغۇ بولدى. مۇشۇ تۇپەيلى، جېنگۇەننىڭ 23-يىلى (649) تاڭ سۇلالىسى تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەربىي ھەرىكەتنى تامامىلاپلا، دەرھال ئۇيغۇر، بۆكۈ قانارلىق تۈرا قەبىلىلىرىدىن قوشۇن تەييارلاپ، ئۇلارنى سانغۇن گاۋكەننىڭ باشچىلىقىدا چۆبە خاقان تەرەپكە قاراپ ماڭدۇردى. ئىككىنچى يىلى چۆبە قولغا چۈشتى. باسمىلار، قارلۇقلارنىڭ (بىر قىسمى) ۋە چۆبە خاقانىنىڭ قالدۇق قىسىملىرى تەسلىم بولدى، تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇ يەرلەردىمۇ ئايرىم-ئايرىم ھالدا مەھكىمە، ئايماقلارنى قۇرۇپ ئۇلارنى ئۆز باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزدى. «مۇشۇ تۇپەيلى، (شەرقىي) تۈركلەرنىڭ (قالدۇق قىسىملىرى) دۆلەت ئىچىدىكى پۇقرالارغا ئايلاندى». جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي تەرىپىمۇ تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تىزگىنلەندى، غەربىي تۈركلەرنى ئاخىرقى ھېسابتا يوق قىلىشنىڭ شەرت-شارائىتى پىشىپ يېتىلدى.

يۇڭخۇينىڭ 2- يىلى (652) ئاشنا قۇلى غەربىي تۈركلەردىكى ئون جەمەت قەبىلىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، قاش دەرياسى بىلەن (بۈگۈنكى غۇلجا شەھرىنىڭ شىمالىغا 200 چاقىرىم) مىكۈلاق (چۈ دەرياسىنىڭ جەنۇبى) قا قارارگاھ قۇردى. «چىگىل قەبىلىسى، چۈمۇل قەبىلىسى ۋە غەربىي زېمىندىكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا ئەل بولدى»[58].

ئۇ يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونترۇللۇقىدىكى جىنلىڭ بىلەن باريكۆلنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىپ، ئارقىدىنلا بېشبالىقنى ئىشغال قىلدى. تاڭ گاۋزۇڭ سۇدىڭفاڭنى باش ئاغلاقچى قىلىپ، «20 مىڭ كىشىلىك ھۆكۈمەت قوشۇنىغا ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىدىن 50 مىڭنى قوشۇپ ماڭدۇردى»[59]. ئۇيغۇر قوشۇنىغا تومىد ئۇلۇغ ئېلتىبىرنىڭ ئوغلى بايانخان قوماندانلىق قىلدى ھەمدە پۈتۈن قوشۇنىڭ يانداش ئاغلاقچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇلار «ئاشىنا قۇلىنى يېڭىپ، بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالدى.» شۇنىڭغا ئۇلاپلا جىمسارىدىكى چىگىل قەبىلىسى بىلەن ماناستىكى چۇمۇل قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى.

شىيەنچىڭنىڭ تۇنجى يىلى (656) «ئاشىنا قۇلى يەنە بىر مەرتىۋە كۆتۈرۈلدى»، تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىمۇ يەنە بىر مەرتىۋە ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇلار شەرقتە قارا ئىرتىش دەرياسى ساھىلىدىكى قارلۇقلار قەبىلىسىنى، غەربتە تارباغاتايدىكى تۈركەشلەرنى ۋە شېيمۇكېن قەبىلىسىنى تارمار قىلدى. ئارقىدىنلا ئەسكىرىي كۈچىنى جەنۇبقا يۆتكەپ تەڭرى تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، يۇلتۇز جىلغىسىدىكى غەربىي تۈركلەر بىلەن شۇنىش قەبىلىسىنىڭ 40 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى پاك-پاكىز يوقاتتى. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ كۆپ قىسمى تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قولىغا ئۆتتى. كېيىنكى يىلى تاڭ قوشۇنلىرى ئۇيغۇر قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىلىغا (بۈگۈنكى غۇلجىنى كۆرسىتىدۇ. تەھرىردىن) ئاتلىنىپ، ئاشىنا قۇلىنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدا تارمار قىلدى، ئاشىنا قۇلى غەربكە قاراپ شاش (بۈگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت ئەتراپىدا) دۆلىتىگە قاچتى، ئۇيغۇرلار تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە پامىردىن ئۆتۈپ تاكى شاش دۆلىتىگە قەدەر قوغلاپ باردى ۋە ئاشىنا قۇلىنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ غەلبە بىلەن يۇرتقا قايتتى. غەربىي تۈركلەرنىڭ پۈتۈن زېمىنى تاڭ

سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە كىردى. بايانخان بۇ جەڭلەردە قالتىس تۆھپە يارىتىپ ئۇچۇن، ئوكۇ قانات مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنى دېگەن ئەمەل بىلەن تارتۇقلاندى.

غەربىي يۇرت بىلەن شىمال تىنچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ئەسكىرىي كۈچىنى شەرقكە قارىتىپ، كۆپ يىللار مابەينىدە لياۋدۇڭنى پاراكەندە قىلىپ كېلىۋاتقان كۇرىيە دۆلىتىنى يوقاتماقچى بولدى. شېنچىڭنىڭ 5- يىلى (660) تاڭ گاۇزۇڭ شياۇسىيى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرىدىن تەشكىللەنگەن ئاتلىق قوشۇننى تۇنجى بولۇپ ئاتلاندۇردى[60]. چېنەنفېڭنىڭ تۇنجى يىلى (666) غا كەلگەندە، كۇرىيە دۆلىتى تۈگىدى، تاڭ ھۆكۈمىتى پېۋڭياڭدا شەرقنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى.

Ⅶ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تاڭ سۇلالىسى قورال كۈچىگە تايىنىپ، چېگرىسىنى مۇستەھكەملەپ كېڭەيتتى. ئۇنىڭ زېمىن كېڭەيتىشىدە ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى قاتناشمىغان بىرەر جەڭمۇ بولمىدى، ئۇلار شەرق بىلەن غەرب ئارىلىقىدا تىنماي جەڭ قىلدى. ئوتتۇرا ئەسىردە، ئاتلىق قوشۇن ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ كۈچلۈك ئەسكىرىي تۇر ھېسابلىناتتى، جەڭنىڭ غەلىبە قىلىشىدا قىلالماسلىقى كۆپ ھاللاردا ئىككى تەرەپتىكى ئاتلىق قوشۇنىنىڭ ئاز-كۆپلۈكى، كۈچلۈك-ئاجىزلىقى بىلەن بەلگىلىنەتتى. بۇ خىل ئەھۋال بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە گەۋدىلىك بولدى[61]. ھالبۇكى، ئېلىمىزنىڭ شىمالىي ۋەغەربىي شىمالى كۆپىنچە پايانسىز كەتكەن ياپلاق ۋە قۇملۇق بولغاچقا، مەيلى ھەربىي يۇرۇشلەردە بولسۇن، مەيلى جەڭلەردە بولسۇن، ئاتلىق قوشۇنىنىڭ ئۇستۇنلۇكى ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى رەقىبلىرى ئەسىرلەر مابەينىدە پايانسىز ياپلاقلاردا ئات چاپتۇرۇپ ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئىدى. ئۇلاردىكى

ئاتلىق قوشۇننىڭ سانى، ئۇرۇش قىلىشتىكى جەڭگىۋارلىقى ئالدىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت قوشۇنى يىپ ئېشەلمەيتتى. شۇ تۈپەيلى «چەۋاندازلىقتا داڭقى چىقارغان»، «ئات چاپتۇرۇپ ئوقيا ئىشلىتىشكە ماھىر» ئۇيغۇر ئاتلىقلىرى، تاڭ قوشۇنلىرى جەڭگە ئاتلانغاندا تايىنىدىغان ئاساسىي كۈچ بولۇپ قالغانىدى. ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىنىڭ ئاساسلىق كۈچى، بىر نەچچە قېتىملىق چوڭ جەڭلەردە ئوچۇق خاتىرىلەندى. ئەسكىرىي كۈچتىكى سان جەھەتتىمۇ كۆپىنچە ئۇيغۇرلار ئاساس ئىدى. ئالايلۇق، جېنگۇەننىڭ 22- يىلى (648) كۈسەننى تىنچىتىش جېڭىدە، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈرا قەبىلىلىرى 100 مىڭدىن كۆپ ئاتلىق قوشۇن چىقاردى. كېيىنكى يىلى چۆبەنى تۈتىدىغان چاغدىمۇ، ئۇيغۇرلار بىلەن بۆكۈلەرنىڭ ئاتلىقلىرى ئاساس بولدى. يۈڭخۇيىنىڭ 2 - يىلىدىن شىيەنچىڭنىڭ ئىككىنچى يىلىغا قەدەر (657—651) غەربىي تۈركلەر ئۈستىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇش، ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن، 10 مىڭ چاقىرىملاپ يول ماڭىدىغان، ئىنتايىن جاپالىق ئۇرۇش بولدى. شۇ قېتىمدىكى تاڭ قوشۇنلىرى 70 مىڭ بولۇپ، ئۇنىڭدىن 50 مىڭى ئۇيغۇر ئاتلىقلىرى ئىدى. جەڭدە تاڭ قوشۇنلىرى دائىم دېگۈدەك يىراق ئارىلىقتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈش، دۈشمەننىڭ بىخۇدلىقىدىن پايدىلىنىش تاكتىكىسىنى ئىشلىتەتتى. بۇ خىل تاكتىكىدا دەل ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىنىڭ يەر شارائىتى بىلەن تونۇشلۇق بولۇش، ھەربىكەتتە چەبدەس بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى ئەسقاتاتتى. مەسىلەن، چۆبە خاقانىنى تۈتۈۋالغان ھېلىقى جەڭدە «ئوڭ قانات شىرمەت چەۋەندار ياناش كەپتاۋۇل گاۋكەن ئۇيغۇر ۋە بۆكۈ ئاتلىقلىرىنى باشلاپ ھۇجۇم قىلغان» ئىدى. ئۇلار شۇ قېتىمقى جەڭدە چەبدەسلىك بىلەن تۈيۈقسىزلا ھۇجۇمغا ئۆتكەن بولغاچقا، چۆبە خاقان ھېچقانداق تەييارلىق قىلىشقا ئۈلگۈرەلمىدى. تاڭ قوشۇنلىرى «ئارسلان تېغىغا يېتىپ كەلگەندە چۆبە خاقان ھەر

قايسى قەبىلە قوشۇنلىرىنى چاقىرىقان بولسىمۇ، ئۇلار كەلمەي قويدى، نەتىجىدە نەچچە يۈز ئاتلىق بىلەن قېچىپ ماڭدى. گاۋكەن سەر خىل ئاتلىقلارنى ئېلىپ ئالتۇنتاغقىچە قوغلاپ بېرىپ، ئۇنى تۇتۇپ كەلدى. قالغانلار تەسلىم بولدى»(62). يەنە ئالايلۇق، شىيەنچىڭنىڭ 2 - يىلى (657) 12- ئايدا، تاڭ قوشۇنلىرى ئاشىنا قۇلىنىڭ ئۇستىگە يىراق ئارىلىقتىن ھۇجۇم قىلدى. ئاشىنا قۇلىنىڭ قارارگاھى سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى مىڭبۇلاق دېگەن جايدا ئىدى. تاڭ قوشۇنىدىكى باش ئاغلاقچى سۇدىڭفاڭ بىلەن يانداش ئاغلاقچىي بايان ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىنى يېتەكلەپ ئىلمدىن يولغا چىققانىدى. غەربكە قاراپ مېڭىۋاتقاندا «قاتتىق قار يېغىپ كەتتى، تۇز يەردىكى قارمۇ ئىككى گەز قېلىن ئىدى، قوشۇندىكىلەر ھاۋا ئېچىلغاندا يولغا چىقايلى دەپ ئىلتىماس قىلىشتى، سۇدىڭفاڭ: دۇشمەنلەر قارىڭ قېلىنلىقىدىن خۇش بولۇپ، بىزنى ماڭالمايدۇ دېيىشى ۋە لەشكەرلىرىنى، ئات-ئۇلاغلىرىنى توختىتىپ ھاردۇق ئېلىشى مۇمكىن، بىز ئازراق چىدىساقلا بولىدۇ... دېدى. ئۇلار قارنى پىسەنتكە ئالماي، كېچىلەپ يول يۈردى... ئىشبارا (ئاشىنا قۇلى) يېقىنلىرى بىلەن ئوۋ قىلىپ يۈرگەنىدى، سۇدىڭفاڭ ئۇنىڭ تەييارلىقسىز تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ باستۇرۇپ كەلدى، نەچچە ئونمىڭ ئادىمنى قولغا چۈشۈردى، جەڭ دۇمبىقى ۋە تۇغ-ئەلەملىرىنى غەنىيمەت ئالدى»(63).

چوڭ قوشۇن ھەر نۆۋەت جەڭگە ئاتلانغاندا ۋە قاچقان دۇشمەنلەرنى قوغلىغاندا، ئۇيغۇر ئاتلىقلىرى پۈتۈن قوشۇندا ئاۋانگارد بولۇپ ئالدىدا ماڭاتتى ۋە كارامەت غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرەتتى. يەنە ئالايلۇق: شىيەنچىڭنىڭ 2- يىلى، تاڭ قوشۇنلىرى ئىلى دەرياسى بويىدا غەربىي تۈركلەردىن ئاشىنا قۇلىنىڭ 100 مىڭ ئادىمنى يوقاتقاندىن كېيىن، سۇدىڭفاڭ شىياۋسىيى بىلەن بايانغا ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىنى باشلاپ غەربكە

يۇرۇش قىلىشقا ۋە ئاشىنا قۇلىنى قوغلاشقا بۇيرۇدى. «دىڭخائ بىلەن رېنياشياڭ يېڭىدىن ئىتتىئەت قىلغانلارغا مەسئۇل بولدى» . ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنى مىڭبۇلاققا بارغاندا، ئاشىنا قۇلى شاش دۆلىتىگە قاراپ قېچىپ كەتتى. شياۋسيى بىلەن بايان داۋاملىق ھالدا ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىنى ئېلىپ «ئاشىنا قۇلىنى شاش دۆلىتىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كېش شەھىرىگىچە قوغلىدى» ۋە ئۇنى تېرىك تۇتتى[64]. مۇشۇ تۇپەيلى، تاڭ سۇلالىسى «بايانىنى ئوك قانات مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنى قوشۇمچە دەشىت ماكان مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلىدى. شىيەنچىڭنىڭ 5- يىلى (660) كۇرىيەگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان جەڭدىمۇ، يەنىلا شياۋسيى باش بولۇپ ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىنىڭ ئاتلىقلىرىنى ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭدۇردى، بۇ ئاتلىقلار «ئالدى بىلەن كۇرىيىلىكلەرنىڭ ھەيۋىسىنى كۆرۈپ باقتى، شاھ، سانغۇنلىرىنىڭ ئالتە قوشۇننى يېتەكلەپ ئايىغى ئۈزۈلمەستىن كېلىۋاتقانلىقىغا قاراپ تۇردى»[65]، لېكىن تۇنجى بولۇپ پېيۇكىياڭ شەھەر قەلئەسىگە يېتىپ بارغانلار، يەنىلا مۇشۇ ئۇيغۇر ئاتلىقلار بولدى.

Ⅶ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆز چېگرىسىنى مۇستەھكەملەش كېڭەيتىشى، بولۇپمۇ شەرقىي تۇركلەر بىلەن غەربىي تۇركلەرنى يوقىتىپ، پۈتۈن موڭغۇل دالاسى بىلەن غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى تارىختا چوڭقۇر تەسىر قوزغىدى. بىرلىك ئاساسىدا ئىدارە قىلىنىۋاتقان بۇيۇك ئىمپېرىيە، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا بېرىش-كېلىش قىلىشى ۋە ئارىلىشىشى ھەمدە تىنچ شارائىتتا ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى ئۈچۈن كەڭ شارائىت ھازىرلاپ بەردى، شۇنداقلا خەن دەۋرىدىن كېيىنكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى قاتناش ئىشلىرىنى يەنە بىر قېتىم گۈللەندۈردى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىنىدىن، تېبەتباۋ يىللىرىدىكى

بايا‌شاد ۋەزىيىتىگە ئاساس سالدى. بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك بۇ دۆلەتنىڭ شەكىللىنىشىدى، ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇننىڭ ئۇرۇش جەريانىدا ياراتقان شانلىق تۆھپىسىدىن ئايرىلمايتتى.

7. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى

تاڭ تەيزۇڭنىڭ مىللىي سىياسىتى ھەر قانچە ئىلغار بولغىنى بىلەن، فېئودالىلىق جەمئىيەتتە ئۇنىڭ مىللىي بىر تەرەپلىمىلىكنى تۈگىتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، شۇنداقلا ئۇ مىللىي زۇلۇمنىمۇ يوقىتالمايتتى. ئۇيغۇر قاتارلىق تۈرا قەبىلىلىرى جېنىگۈەننىڭ 21-يىلى (647) دىن باشلاپ تاڭ سۇلالىسىگە قارام بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى ئېلىپ بارغان ھەرقانداق ئۇرۇشلارغا قاتناشماي قالغان ۋاقتى بولمىدى. 10مىڭ چاقىرىملاپ يول يۈرۈش، ئايىغى ئۆزۈلمىگەن جەڭلەر، ئات-ئۇلاغ ۋە يەم-خەشەكنى ئۆزى تەييارلاپ بىللە ئېلىپ مېڭىش، ھەددىدىن زىيادە ئەسكىرىي سېلىق ۋە باشقا مەجبۇرىيەتلەر چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى خەلقنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بولغان نارازىلىقى كۈنسايىن كۈچەيدى.

تاڭ سۇلالىسى تۈرك خاقانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلارغا قارىغاندا روشەن ئىلغارلىققا ئىگە ئىدى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزىگە قارام بولۇشىمۇ، پۈتۈن سۇلالىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۆچۈن شۇبھىسىز ھالدا ناھايىتى كۈچ مەنپەئەت يەتكۈزگەنىدى. لېكىن بۇ چاغدا، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىي ئاللىقاچان شەكىللەنگەن بولغاچقا، تۈركلەر يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۈچىمۇ زورايدى، سىياسىي يامان غەرىزىمۇ بارغانسېرى كېڭەيدى، مۇشۇ تۈپەيلىدىن، تاڭ سۇلالىسىدىكى

مۆكۈمرانلار بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىغا بولغان مۆكۈمرانلىقنى تالىشىپ باقماقچى بولدى. ئاقسۆڭەكلەر ئىچىدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلۇپ چىقىشنى ئويلايدىغان بىر كۈچ ئىزچىل ھالدا مەۋجۇت ئىدى، خەلق ئىچىدە نارازىلىق كەيپىياتى كۈپەيگەن چاغدا، ئاقسۆڭەكلەر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، تاڭ سۇلالىسىگە قارشى بۆلۈنۈش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باراتتى.

ئومۇمەن ئالغاندا، ۋۇدىنىڭ دەسلىپىدىن جېنگۈەننىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە (649—618) تاڭ سۇلالىسىدىكى مۆكۈمرانلار ۋەزىيەتنى تىنچلاندۇرۇش، مۆكۈمرانلىقنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرگە ئاز بولسىمۇ كەڭ قورساق بولدى، ئۇلارغا خەيرىخاھلىق قىلىپ كەلدى، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشىپ كېتىشىدىن ساقلاندى، ئۇيغۇرلارنى ئۇنچىۋالا كۆپ ئۇرۇشلارغىمۇ سالمىدى. جېنگۈەن يىللىرىدىكى خەلقنى ھاردۇق ئالغۇزۇش سىياسىتى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە تاڭ سۇلالىسىنىڭ دۆلەت كۈچىنى تېزلىك بىلەن كۈچەيتتى، فېئودال مۆكۈمرانلارنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتىشى، ھە دېسىلا ئايانماستىن قورال كۈچى ئىشلىتىش ماھىيىتى يېڭىباشتىن باش كۆتۈردى. «گاۋزۇڭنىڭ بوشاڭلىقى»، ئۇنىڭ بىكاردىن-بىكار ئىش تېرىپ ئىنئام تەلەپ قىلمىدىغان چېگرا سانغۇنلىرىنى جازالىيالماسلىقى، ۋۇزېتىيەتنىڭ چەت-ياقا يۇرتلاردىكى نەپسانىيەتچىلىكى، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈرا قەبىلىلىرىنى ئۇزۇلدۇرمەي جەڭگە ھەيدەشلىرى تۈپەيلى، تاڭ مۆكۈمىتى بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتتە جىددىيچىلىكنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

شىيەنچىڭنىڭ 5- يىلى (660) ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىكى ئىزگىل، بايىرغۇ، بۆكۈ، توڭرا قاتارلىق تۆت قەبىلە بىلەن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى لىڭجۇ ئايمىقى ئەتراپىدا چارۋا بېقىۋاتقان تاڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا سوقۇشلىش پەيدا بولدى. لىڭجۇ

ئايمىقىنىڭ ۋالىيسى جېڭ رېنتەي قورال-ياراغ ئىشلىتىپ قويدى، تۇرالارنىڭ تۆت قەبىلىسى يېڭىلىپ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قاچتى، قەبىلە ئاقساقاللىرى ئۆلتۈرۈلدى[66]. تاڭ نەيزۇڭ ۋاقتىدا بارلىققا كەلگەن دوستانە مۇناسىۋەتمانا شۇنداق يەكۈنلىتەكلىك بىلەن بۈزۈۋېتىلدى. بىراق، ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ سەركەردىسى بايان تاڭ سۇلالىسىگە سادىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى پۈتۈنلەي بۈزۇلۇش دەرىجىگە بارمىدى. ئىككىنچى يىلى (661) 10- ئايدا «ئۇيغۇرلارنىڭ سەركەردىسى بايان خاقان ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ئورنىغا جىيەنى بېيسوغۇردۇ ئولتۇردى»[67]. بېيسوغۇردۇ بايان خاقان بىلەن ئوخشاش ئەمەس ئىدى، مۇنداقچە ئېيتقاندا ئۇ تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تەيىنلەنمىگەنىدى، مۇشۇ سەۋەبتىن ۋەزىيەتتە بۇرۇلۇش يۈز بەردى.

بايان خاقان ۋاپات بولغان ئايدا «تۇرالاردا يارلىق ئېلىپ كەلگەن ئەلچىنى ئۆلتۈرۈپ ئىسيان كۆتۈرۈش»[68] ۋەقەسى چىقتى. ئارقىدىنلا بېيسوغۇردۇ ئۇيغۇرلارنى باشلاپ «توڭرا، بۆكۈ قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە چېگرىدا توقۇنۇش»[69] پەيدا قىلدى. ئەلۋەتتە، «يارلىق ئېلىپ كەلگەن ئەلچىنى ئۆلتۈرۈش» ئالدىنقى يىلدىكى جېڭ رېنتەينىڭ چېگرىدىكى ئىغۋاگەرلىككە يەكۈنى مۇئامىلە قىلىپ، تۇرا ئاقساقاللىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ھالبۇكى، بۇ نۆۋەت سادىر بولغان «جەنۇبقا يۆتكىلىپ، چېگرىدا توقۇنۇش» پەيدا قىلغان مەسىلىدە، تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن تۇتۇشۇپ قالمىغان ئەھۋالمۇ بولمىغان، سېپىلىنىڭ ئىچىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرمىغان ئىشمۇ يۈز بەرمىگەنىدى، بولغان ئىش پەقەتلا كىچىك دائىرىدىكى بۇلاڭ-تالاڭ ئىدى، خالاس. ئۇلار كېيىنكىيىلى ئەتىيازدا ئۆزلۈكىدىن شىمالغا قايتىپ كەتكەنىدى. ئەگەر تاڭ سۇلالىسى سەللا كەڭ قوللۇق قىلغان بولسا، بۇ ئىش تىنچ يول

بىلەن ھەل بولۇپ كەتكەن بولاتتى. لېكىن ھاكىمىيەت بېشىغا ئەمدىلا چىققان ۋۇزېتىيەن قورال ئىشلىتىپ ئۆزىنى تونۇتۇپ قويۇش غەرىزىدە بولغاچقا، جەنۇبقا چوشكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى لۇڭسونىڭ 2- يىلى (662) 3- ئايدىلا قوملۇقنىڭ شىمالىغا كەتكەنلىكىگە قارىماي جېڭ رېنتەي بىلەن شۆرېنگۈينى چوڭ قوشۇن بىلەن قوملۇقنىڭ شىمالىغا ئاتلاندۇردى ھەمدە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرماقچى بولدى. جېڭ رېنتەي بىلەن شۆرېنگۈي ئىككىگە بۆلۈنۈپ ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق جايىغا باستۇرۇپ كىردى. «تۇرا توققۇز ئوغۇزلىرى تاڭ قوشۇنىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، 100 مىڭ ئادەم بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى»، ۋەھالەنكى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى ئاددىي خەلق ئۆزلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى ۋە ئاقسۆڭەكلىرىگە ئوخشىمايتتى، ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن راستتىنلا دۇشمەنلىشىش غەرىزى يوق ئىدى. شۇڭا 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمدىن تەشكىلەنگەن زور قوشۇن ئۇلار بىلەن ھەقىقىي رەۋىشتە ئېلىشمىدى، ئانچە-مۇنچە ھەپىلىشىپ قويۇپلا «ئاتلىرىدىن چۈشۈپ تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى». لېكىن، شۆرېنگۈي تەسلىم بولغان تۈركۈم-تۈركۈم ئۇيغۇرلارنى تىرىك پېتى كۆمۈۋەتتى، بۇنداق ۋەھشىيلىك تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ خىل ۋەھشىيلىك دەل ئىزچىل ھالدا تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن ھەمكارلاشقان، تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن قالتىس زور تۆھپىلەرنى تەقدىم قىلغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۈستىدە يۈز بەرگەنلىكى تولىمۇ چېكىدىن ئاشقان ئادالەتسىزلىك ئىدى، ئەلۋەتتە. مۇشۇ سەۋەبتىن، ئۇز ۋاقتىدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرلىرىمۇ ئۇنى «ئىنسان قېلىپىدىن چىقىپ». «تەسلىم بولغانلارنى دۇشمەن قاتارىدا قىردى» دەپ ئەيىبلىدى.

جەڭ رېنتەيمۇ شۇرېنگۇيدىن قېلىشمايدىغان دەرىجىدە ۋەھشىي ۋە قانخور جاللات ئىدى. ئىزگىل، تۆلەنغوت قەبىلىلىرى تەڭرىتاغلىرىنى قوغداۋاتقاندا، جەڭ رېنتەي قوشۇنلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، تەسلىم بولايلى دېگەن يەرگە كەلدى ۋە ئۇلارنى كۈتۈۋالماقچى بولدى. جەڭ رېنتەي يوپۇرۇلۇپ كەلگەن پېتى ھۇجۇمغا ئۆتتى، «ئۇلارنىڭ بالا-چاقىلىرىنى تۇتۇپ، قوشۇندىكىلەرگە ئىنئام قىلدى» (70). دېمەك، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى شىمالغا يۇرۇش قىلغان جەڭ رېنتەي قوشۇنىغىمۇ ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمىدى ھەمدە تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بىراق، جەڭ رېنتەي تەسلىم بولغانلارنى تەلۈلەرچە قىرىپ تاشلىدى، مال-مۈلكىنى تالان-تاراج قىلدى. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبقا چۈشۈپ، چېگرىدا توقۇنۇش پەيدا قىلغانلىقىغا سەلىشتۇرغاندا بەكمۇ چېكىدىن ئاشقان ئەھدىيلىك ئىدى.

تاڭ قوشۇنلىرىنىڭ قىرغىنچىلىقى ۋە بۇلاڭچىلىقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى شىمال تەرەپتىكى سەلىنگا دەرياسى بويىغا قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. جەڭ رېنتەي ئىنئام كويىدا ئېچىرقاپ كەتكەن نەپسىنى يېغالماي، چاقىان ئاتلىقلاردىن 14 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەييارلاپ، قۇملۇقنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ پېيىغا چۈشتى. نەتىجىدە «سەلىنگا دەرياسى بويىغا بارغاندا، ياۋايىلارنىڭ قارشىمۇ كۆرۈنمىدى، قوشۇن يەيدىغان ئاشلىقى تۈگەپ، كەينىگە ياندى. سەپەر ئۈستىدە قار يېغىپ كېتىپ، ئەسكەرلەر ئاچ قالدى ۋە مۈزلاپ قالدى. ئۇلار قورال-قاراغلارنى تاشلىۋېتىپ، ئاتلارنى ئۆلتۈرۈپ يېدى، ئاتمۇ قالمىغاندىن كېيىن، بىر-بىرىنى ئۆلتۈرۈپ يېدى. سېپىلنىڭ ئىچىگە ئاران 800 ئادەم قايتىپ كەلدى» (71). تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى ياڭ دېي بۇ قېتىملىق جەڭ ھەققىدە سۆزلىگەندە، جەڭ رېنتەي بىلەن شۇرېنگوينىڭ قىلمىشىدىن قاتتىق نەپرەتلەندى ۋە

ئۇلارغا غەزەپلىنىپ: «خىزمەت كۆرسىتىش مۇددىئاسىدا بولغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە مال-دۇنيا يىغىشنى مەقسەت قىلدى، مال-ئەھۋال سوراشنىڭ ئورنىغا، يات قەبىلىلەرنى ئۆلۈم گىردابىغا تاشلىدى، . . . بېشىنى چاڭگاللاپ تىز پۈككەنلەرنى قان دەرياسىغا غەرق قىلدى، ئۆلۈمدىن قورقۇپ ئامان قالغانلار، يۇقىرىدىكى ئەھۋاللار سەۋەبىدىن قۇملۇقتىكى يولىمىزنى ئۇزۇپ تاشلايدىغان بولدى. . . بۇنىڭ ھەممىسى قورال-ياراغ ئوينىتىپ، ئەلنى پاراكەندە قىلغانلىقىنىڭ ئاقىۋىتى»(72) دېدى.

تاڭ قوشۇنلىرىنىڭ جازا يۈرۈشى تۇپەيلى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىنتايىن ۋەيران بولۇپ، نائىلاج ھالدا شىمال تەرەپكە تارقىلىپ يۇشۇرۇندى. تاڭ قوشۇنلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەقىقىي قارشىلىقىغا دۇچ كەلمىدى. پەقەت قۇملۇقتا يۈز بەرگەن ئاچارچىلىق بىلەن سوغۇق سەۋەبىدىن، جەڭ رېنتەينىڭ پۈتۈن قوشۇنى ھالاك بولۇشقا تاس قالدى. ئەمەلىي پاكىتلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى بېسىم بىلەن بويسۇندۇرالمايدىغانلىقىنى، ئۇلارنى تۇپ يىلتىزىدىن يوقىتىپ تاشلاشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، شۇنداقلا يالغۇز قورال كۈچىگە تايىنىپلا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى، مۇشۇلارغا ئاساسەن، تاڭ ھۆكۈمىتى ئوك قانات شىرمەت چەۋەندار سانغۇن چۆبەقالىنى تۇرا يولىغا قۇتاتقۇچى بەگ قىلىپ ئەۋەتتى ھەمدە مۇشۇ ئارقىلىق «قالغانلارنى خاتىرجەم قىلماقچى بولدى. قالى 500 نەپەر ئاتلىق بىلەن توققۇز ئوغۇزلار بار يەرگە كەلدى. ئۇلار سارا سىمگە چۈشتى. قالىي: «دۆلەت سىلەرنىڭ ئەگەشكۈچىلەر ئىكەنلىكىڭلارنى بىلىدۇ، شۇڭا سىلەرنىڭ گۇناھىڭلاردىن ئۆتتى، ھەممە گۇناھ ئاقساقاللاردا، ئۇلارنى قولغا چۈشۈرسەك، ھەممە ئىش تۈگەيدۇ دېدى». پۈتۈن قەبىلىلەرنىڭ كۆڭلى تىنىپ «ياپغۇ، شاد ۋە تېكىنلاردىن 200 دىن كۆپرەك ئادەمنى تۇتۇپ

قالغا تاپشۇردى، قالى ئۇلارنىڭ گۈناھىنى بىر-بىر ساناپ، ھەممىسىنىڭ كالىسىنى ئالدى. توققۇز ئوغۇزلار تىنچلاندى» (75). ئۇيغۇر خەلقى تاڭ سۇلالىسى بىلەن دۇشمانلىشىشنى خالىمايتتى، شۇڭا ئۇلار تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ، ئۇرۇش قىلىشقا قۇتراتقان ئاقساقاللارنى ۋە ئاقسۆڭەكلەرنى كۆزدىن يوقاتتى، قۇملۇقنىڭ شىمالىي يېڭىباشتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا قايتتى. بىراق، ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى ۋەھشىيلەرچە قىرغىن قىلغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى جازالانمىدى، زىددىيەت ھەل بولمىدى، نارازىلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋەردى، مۇشۇ تۇپەيلى، دەھشەتلىك يوسۇندا باستۇرۇلغان توقرا، بۆگۈ قەبىلىلىرى تۈركلەرنىڭ قايتا ئورنىدىن تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى.

قۇملۇقنىڭ شىمالىي تىنچلانغاندىن كېيىن، لۇڭسۇنىڭ 3 - يىلى (663) تاڭ ھۆكۈمىتى يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمكى تەڭرىقۇت كۇرەسىدىن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىدا ئولتۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرتىغا يۆتكەپ، ئىسمىنى خانگاي قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قىلىپ ئۆزگەرتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە بولغان تىزگىنلەش كۈچەيتىلدى. قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جەمئىيەت ئۇچۇن ئېيتقاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھېئوداللىق تۈزۈمى ئىلغار تۈزۈم ئىدى. قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يۆتكىلىشى، ھەر قايسى قەبىلىلەرنى يېقىن جايدا تۇرۇپ باشقۇرۇش ۋە ئالۋان-ياساق ئالماسلىق سىياسەتلىرىنى تۇرا خەلقى قارشى ئالاتتى. مۇشۇنداق قىلغاندا، ھەم ھەر قايسى ئۇيغۇر قەبىلىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ خەلقنى قول قىلىش ۋە تالان-تاراج قىلىشنى مۇئەييەن دەرىجىدە

پەسكويغا چۈشۈرگىلى، ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھاكىمبەگ بولۇش ۋە تاڭ سۇلالىسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىش مۇددىئاسىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولاتتى. بۇ قۇملۇقنىڭ شىمالى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىرلىكى ۋە ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ئۈچۈنمۇ پايدىلىق ئىدى. لېكىن، قۇملۇقنىڭ شىمالىدا قوشۇن تۇرغۇزۇش، تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن كۆتۈرگىلى بولمايدىغان ئېغىر يۈك ئىدى. تاڭ ھۆكۈمىتى مەھكىمە ئەسكەرلىرى تۈزۈمىنى يولغا قويغانىدى، مەھكىمە ئەسكەرلىرى نۆۋەت بىلەن ۋەزىپە ئۆتەيتتى، بىراق قۇملۇقنىڭ شىمالىغا باردىغان يول يىراق بولغاچقا، تىرانسپورت ۋە ھەربىي يۈرۈش تولىمۇ مۇشكۈل ئىدى. قوشۇن كۆپىيىپ كەتسە، ھۆددىسىدىن چىققىلى بولمايتتى، قوشۇن ئاز بولۇپ كەتسە، ئىسيانكارلارغا سالىدىغان تەھدىت ئاجىزلاپ قالاتتى. زۇڭجاڭنىڭ 2-يىلى (669) قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى «سىرتاردۇشلار قەبىلىسى پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى»، تاڭ ھۆكۈمىتى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەرنى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلاندۇرۇپ، «ئۇلارنى تارمار قىلدى» ۋە شۇ يىلى خانگاي قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى شىمالىنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قىلىپ ئۆزگەرتتى. ئىسمىدىكى بۇ ئۆزگىرىش، ۋۇزىتىيەننىڭ جەنگۇەن يىللىرىدىكى كەڭ قورساق بولۇپ، يۇمشاق ۋاستە بىلەن بېقىندۇرۇش سىياسىتىدىن ۋاز كېچىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قورال كۈچى بىلەن قورقۇتۇش سىياسىتىنى يولغا قويغانلىقىنىڭ ئالامىتى ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي يۇز بەرگەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى مالىمانچىلىق ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەرنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، بۇ سىياسەتنىڭ كارغا كەلمەيدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

شەرقىي تۈركلەر جەنگۇەننىڭ 4- يىلى (630) يوقىتىلغاندىن كېيىن، قالغان ئادەملىرى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا

ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. تاڭ سۈلالىسى تۇركلەردىن پايدىلىنىپ سىرتاردۇشلار بىلەن ئۇيغۇرلانىڭ شەرقكە قاراپ تەرەققىي قىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، تۇركلەرنىڭ قالدۇق پۇقرالىرىنى زور كۈچ بىلەن يۆلىگەن، ئۇلارنى سقسمدا چىڭ تۇتۇپ، پەقەت قويۇۋەتمىگەنىدى. مۇشۇنىڭ بىلەن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۇركلەر قوۋمى ھاردۇق چىقىرىپ كۆپىيىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى، تەسىر كۈچى تەدرىجىي زورايدى. يىغىنىڭ 4-يىلى (679) قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۇركلەرنىڭ ئاشىد ھونبۇ، ئاشىنا فېنجى قىسىملىرى بىرلا ۋاقىتتا ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئاشىنا نىشۇبەگنى خاقانلىققا كۆتۈردى. قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۇركلەر ئولتۇرۇشلۇق ئايماقنىڭ ئاقساقاللىرى دەرھال ئاۋاز قوشتى. تۇركلەر يەنە قىتانلارنىمۇ ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتىپ، يىڭجۇ ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلدى. تاڭ سۈلالىسىنىڭ شىمالى پۈتۈنلەي قالايمىقانلاشتى. تاڭ ھۆكۈمىتى ھەر قايسى جايلاردىن ئادەم يۆتكەپ 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەييارلىدى ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ماسلىشىشى بىلەن بىر يىلدىن كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ئىسيانىنى تىنچىتتى. كەييانۇنىڭ 2-يىلى (682) تۇرۇكلەرنىڭ قالدۇق گۇرۇھىدىن ئىلتىرىش قۇتلۇق ئىسيان كۆتۈرۈپ، قاراقۇم شەھىرى (كۆكخوتۇنىڭ شىمالىدا) دە قارارگاھ قۇردى، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان تۇركلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا قوشۇلدى. ئىسيانىنى باستۇرۇشقا كەلگەن تاڭ قوشۇنلىرى ھەممە جەڭدە يېڭىلدى. تۇركلەر تېز ئارىدىلا قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى پۈتۈنلەي تىزگىنلىدى، تاڭ سۈلالىسىنىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى ئايماقلار يامان كۈنگە قالدى. بۇ چاغدا قۇملۇقنىڭ شىمالىي تېخىچىلا تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىمالىنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ قولىدا بولغاچقا، بۇ ئەھۋال يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان كېيىنكى

تۇركلەر ئۇچۇن ئېغىر تەھدىت ئىدى. شەرقتىكى قىتانلار بىلەن غەربتىكى تۇركەشلەر بولسا شەرقىي تۇركلەرگە دۇشمەن ئىدى. ئەگەر تاڭ سۇلالىسى بۇ كۈچلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرالمىسا، كېيىنكى تۇركلەرنىڭ توپلىشىنى تىنچىتىش ھېچقانچە ئىش ئەمەس ئىدى. لېكىن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ۋە تۇركلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسى بىر خىل ئەمەس ئىدى. چۈيگۇئىنىڭ تۇنجى يىلى (685)، بىر چاغلاردا جېڭ رېنتەي تەرىپىدىن ۋەھشىيلەرچە قىرغىن قىلىنغان توڭرا، بۆكۈ قەبىلىلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىمالىنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلدى⑭. تاڭ ھۆكۈمىتى «خۇاڭخېنىڭ غەربىدىكى ئاتلىقلارنى جۇييەن سازلىقىدىن ئاتلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىشكە ئەۋەتتى»⑮. سول قانات مۇھاپىزەتچى سانغۇن تېمەن ياڭمىڭنى ئالتۇنتاغدىكى غەربىي تۇركلەرنىڭ 30 مىڭدىن كۆپ ئاتلىق قوشۇنى بىلەن غەربتىن زەربە بېرىشكە بۇيرۇق قىلدى. بۇ ئىككى چوڭ قوشۇن شۆھرەتپەرەست تېمەن ياڭمىڭنىڭ يېتەكچىلىكىدە قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، دوست-دۇشمەن دەپ ئايرىپ ئولتۇرماي، يالغۇز ئىسيان كۆتۈرگەن توڭرا، بۆكۈ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىرىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ۋە باشقا قەبىلىلەرنمۇ قىرغىن قىلدى. ئۇدا نەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە يولۇقۇپ جېنى ئاران قالغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يەنە بىر قېتىم ۋەيران بولدى، پۈتۈن قۇملۇقنىڭ شىمالى «قارشىلىق كۆرسەتكەنلەر بىلەن ئەل بولۇشنى خالايدىغانلار تەڭ ئۆلگەن»، «يېزا-قىشلاقلار خارابلىشىپ، ئېتىز-ئېرىقلاردا يېڭە چاغلىق نەرسە قالمىغان» قالايمىغان ۋەزىيەتكە گىرىپتار بولدى⑯. مەيلى ئۇيغۇر ئاقساقاللىرى بولسۇن ياكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بولسۇن بۇ

كېلىشمەسلىكنى يېغىشتۇ ۇشقا ئامالسىز قالدى. ۋەزىر چىن زىياڭ تېمەن ياڭمىڭنى ئەيىبلەپ: «ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى تەلۇلەرچە قىرغىن قىلدى» دەپ يوللىغان مەلۇماتنامىسىدە: «شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، قالايمىقان بولىدىغىنى قالايمىقان بولدى، قەبىلە باشلىقلىرى ئىگە-چاقسىز قالدى، ئۇلار ئۆزىنىڭ نەگە بېرىشىنى بىلەلمەي قايمۇقتى، ئۇيغۇرلار ئالتۇن سۇ (ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ يېنى) دا يەنە بىر نۆۋەت پەشۋا بېيدى، دەشتىنىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەر دۆلەتنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىن چىقىپ كەتتى» (77) دېگەنلەرنى تىلغا ئالدى. مۇشۇ سەۋەبتىن، تاڭ سۇلالىسى شىمالىنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن چېكىندۈرۈپ، جۇيېەن دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى تۇڭچىڭغا قويۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلانغان تۇركلەر قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم باشلىدى.

تۇركلەرنىڭ تەھدىتى كۈنسايىن ئېغىرلاشقان، ئەكسىچە تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىمالىنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن چېكىنىپ چىققان ۋەزىيەت ئاستىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى دۇكچۇ ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇ تاڭ سۇلالىسى بىلەن قىتانلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلار بىلەن ئىلاقە باغلىدى ۋە ئۇچ تەرەپ بىرلىشىپ تۇرۇپ تۇركلەرگە زەربە بېرىشنىڭ پىلانىنى تۈزدى. لېكىن تۇركلەر بىر-بىرلەپ تارمار قىلىش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، ئۇچ تەرەپ ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ شەكىللىنىشىگە قارىمايلا ئالدى بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى، «تاڭ قوشۇنلىرىغا يەتتە قېتىم، قىتان قوشۇنلىرىغا يەتتە قېتىم، ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا بەش قېتىم زەربە بەردى» (78). چۈيگۇڭنىڭ 3-يىلى (687) تاڭ قوشۇنلىرى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا تۇركلەرنى يەڭدى، تۇركلەر چوغاي تاغلىرىنىڭ شىمالىغا چېكىنىپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇيغۇرلار

ئۇستىگە ئاتلاندى. قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار ئالدىنقى ئىككى يىل ئىچىدە يۇز بەرگەن تەبىئىي ئاپەت ۋە جەڭگى-جېدەللەر تۈپەيلى ئەمەلىي كۈچ جەھەتتە تولىمۇ ئاجىزلاپ قالغانىدى، ئەسلىدىكى جەڭگىۋارلىقىمۇ ئەسلىگە كەلمىگەن، ئىچكى جەھەتتە ئىتتىپاقلىشالمايۋاتقان ھالەتتە بولغاچقا، كۈچلۈك قايتۇرما زەربىنى تەشكىللەشكە قادىر ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئالدى بىلەن توغرا قەبىلىنىڭ بىر قىسمى تۈركلەر تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى ھەمدە ئۇلار قىتانلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇرۇلدى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تۈركلەرگە قارشى قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئاخىرقى ھېسابتا مەغلۇپ بولدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى تۈغلا دەريا سىيلىرىغىچە چېكىنىدى، يەنە بىر قىسمى دۈكچۈ خاتانىنىڭ باشچىلىقىدا جەنۇبقا چۈشۈپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. تۈغلا دەريا سىيغا چېكىنگەنلەر تۈركلەرنىڭ قىستاپ كېلىشىگە بەرداشلىق بېرەلمەي سىلىنگا دەريا ۋادىسىغا بارغان بولسىمۇ، ئەڭ ئاخىرىدا تۈركلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى. قۇملۇقنىڭ شىمالىنى 40 نەچچە يىل سورىغان ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى پۈتۈنلەي گۈمران بولدى. تۈركلەر قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى پۈتۈن زېمىننى قولغا ئېلىپ، شىمالىي قارارگاھنى ئۇرقۇن دەريا سىيغا، جەنۇبىي قارارگاھنى قاراقۇم شەھرىگە ئورۇنلاشتۇردى. تېيەنشۇنىڭ 2-يىلى (691) قۇتلۇق ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ ئورنىغا مويۇنچۇر خاقان بولۇپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، تۈركلەر ئۇمۇمىيۈزلۈك گۈللىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى. تۈركلەر ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى تىزگىنلىگەندىن كېيىن، قۇملۇقنىڭ شىمالىنى تايانچ بازا قىلىپ، داۋاملىق ھالدا تۆت تەرەپكە قاراپ كېڭەيدى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق نىشانى جەنۇب تەرەپتىكى تاڭ سۇلالىسى ئىدى.

8. كېيىنكى تۈركلەر دەۋرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرۇشى

ۋەنسۇي تۆكتيەننىڭ 2- يىلى (697) دىن كېيىن، كېيىنكى تۈركلەر جەنۇبقا چۈشۈپ تاڭ قوشۇنىنى تارمار قىلدى ۋە خۇاڭجې دەرياسىنىڭ شىمالى، چوغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى پۈتۈن رايونىنى ئىگىلىدى. جىڭلۇڭنىڭ 2- يىلى (708) دىن كېيىن، قوشۇنىنى ئىككى يولغا بۆلۈپ، شىمال تەرەپتە قىرغىزلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خاقانىنى ئۆلتۈردى؛ غەرب تەرەپتە تۈركەشلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، يابغۇلىرىنى ئۆلتۈردى. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى تۈرا قەبىلىلىرى مەسلەن، قارلۇقلار، ئاتېئىزلار بويسۇندۇرۇلدى. تۈركلەر ئارقىدىنلا غەرب تەرەپتىكى مەرۋايىت دەرياسى (بۈگۈنكى سىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) دىن ئۆتۈپ سوغدىيانانى بويسۇندۇردى. ئۇلارنىڭ شەرق بىلەن غەرب ئارىلىقىدىكى زېمىنى 10مىڭ چاقىرىمدىن ئاشتى، يارىملىق جەڭچىلىرى 400 مىڭغا يەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى زېمىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك تۈركلەرنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئەينى ۋاقىتتا، تۈركلەر يەنە قوموق، قىتان قەبىلىلىرىنىڭ خېبېيغا قىلغان ھۇجۇملىرىنى قوللىدى، تىبەت خاقانلىقى بىلەن بىرلىشىپ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىگە ۋە ئەنشىدىكى تۆت قورغانغا يۈرۈش قىلدى. نەچچە يۈزمىڭ قوشۇندىن تەركىب تاپقان تاڭ قوشۇنى ھەممە تەرەپكە تەڭ قاتراپ، بىرەر ئىشنىمۇ ۋۇجۇدقا چىقىرالمىدى.

ئۇيغۇرلار ئىنتىپاقى تىرىشىرەن بولغاندىن كېيىن، ياغلوقار قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى دۇكېچ ئۇيغۇر، چۆبە، ئىزگىل، ھۇن قەبىلىلىرىنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى ۋە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە كېلىپ ماكانلاشتى. تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىر قىسىم جەسۇر يىگىتلەرنى تاللاپ ئاتلىق

قوشۇن تەشكىللىدى. خوتەنخې دەريانسىنىڭ غەربىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغانلار ئاساسەن ئەنە شۇلار ئىدى. جېڭشىڭنىڭ تۇنجى يىلى (695) دۇكېچ ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئۆكتىبېر تەختكە چىقتى ۋە تاڭ ئوردىسى تەرىپىدىن خوتەنخېنىڭ غەربىگە يانداش باسقاق بەگ، قوشۇمچە قىزىلسۇ دەريانىڭ رايونىنىڭ ھەربىي باشلىقى قىلىپ تەينىلەندى. شۇ ۋاقىتتا يەنە ئۇ دەشت-ماكان تۇتۇقبەگ مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيلىقىنى داۋاملىق ئۇستىگە ئالدى.

ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن باشقا كۆپ قىسمى قۇملۇقنىڭ شىمالىدا تۇرۇشەردى. بىر نەچچە يىل ئۆتۈپ، كۆرسەتكەن قارشىلىقىنىڭ ھەممىسى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بويسۇنماقتىن باشقا چارە بولمىدى. كېيىنكى تۈركلەرنىڭ خاقانى مويۇنچۇر خاقان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىل ئىچىدە (691-716) سىرتقا قارىتا 25 قېتىم جەڭ قىلدى، ئۇ بۇ جەڭلەردە ئاساسلىقى ھەر قايسى قەبىلىلەردىكى تۇرالاردىن قوشۇن تەشكىللىدى. تۇرالار بىر ياقتىن ئالۇان-ياساق تاپشۇرۇپ، يەنە بىر ياقتىن تۈركلەر ئۇچۇن جەڭ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن چىش-تىرنىقىغىچە نەپرەتلەندى، پۈرسەت تاپسىلا توپىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇردى. مويۇنچۇر خاقان ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا «ھەم قېرىپ ھالىدىن كەتتى، ھەم ئالجىپ ۋەھشىيلەشتى»، «قول ئاستىدىكىلەرنى تولا قاقشاتقان بولغاچقا»، «غەزەپلەنگەن قەبىلىلەر ئۇنىڭدىن بىزار بولدى»[79]. توپىلاڭ كۆتۈرگەنلەر مەغلۇپ بولغان ھامان، تۈرك خاقانلىقىدىن قېچىپ، جەنۇبتىكى تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. كەيىۋەننىڭ 2-يىلى (714) دىن باشلاپ، قارلۇقلار، ئاتېئىزلارمۇ غەربىي يۇرتتىن كېلىپ تاڭ ھۆكۈمىتىگە بېقىندى، كېيىنكى يىلى (715) قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئىزگىل، قوشۇ، چۆبە، سىرتاردۇش، نۇراي

قاتارلىق قەبىلىلەرمۇ ئۆز ۋالىيلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە جەنۇبقا كەلدى[80]. ئەينى ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدە، قىتان قەبىلىسىمۇ تۇركلەردىن قول ئۈزۈپ تاڭ سۇلالىسىگە ئۆزىنى ئاتتى[81]. تۇرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ چاتاق چىقتى. مويۇنچۇرغا قارشى تۇرىدىغان بەزى ئاقسۆڭەكلەر «شىمالدىكىلەرنىڭ سەۋەنلىكى تۈپەيلىدىن جەنۇبقا كېلىپ، ئۆزىنىڭ ساداقىتىنى بىلدۈردى»[82]. تاڭ سۇلالىسى تۇركلەرنىڭ «ئۆزىدىكى مالىمانچىلىقتىن ۋە قەبىلىلەرنىڭ پارچىلانغانلىقىدىن» پايدىلىنىپ، شىمالغا يۈرۈش قىلىش نىيىتىگە كەلدى. كەيىۋەننىڭ 3- يىلى (715) 4- ئايدا، لياڭجۇ، سۇجۇ، بىڭجۇ ئايمىقى دائىرىسىدە قوشۇن توپلىدى ۋە لەشكىرىي ئەمىرلەرنى تەيىنلەپ، ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە تەييارلاندى. 10- ئايدا، تاڭ سۇلالىسىگە بېقىندى بولغان ئىزگىل، قوشۇ قاتارلىق ئەسلى ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىكى قەبىلە باشلىقلىرى، يېڭىدىن ئىگە بولغان سانغۇنلۇق ئۇنۇانىنى پەش قىلىپ، ئۆز قەبىلىلىرىنىڭ قۇملۇقىنىڭ شىمالىغا قايتىپ بېرىپ، تاڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە تۇركلەرگە جەنۇب ۋە شىمال ئىككى تەرەپتىن زەربە بېرىشكە بۇيرۇق چۈشۈردى.

بۇ قەبىلە باشلىقلىرى ئۆز قەبىلىسىنى باشلاپ شىمالغا بارغاندىن كېيىن، دەرھال ئاتلىنىپ تۇرك خاقانى مويۇنچۇرغا ھۇجۇم قىلدى، بىر يىل ئىچىدە تۇركلەر بىلەن قەھرىلىك بەش قېتىم جەڭ بولدى، بۇ جەڭلەر قۇملۇقىنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنى ئومۇميۈزلۈك ئىسيان كۆتۈرىدىغان قىلىۋەتتى. بۇ ئىسيانلار شۇنچىلىك زور كۆلەمدە بولدىكى، ئۇ پۈتۈن تۇرك ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇۋەتكىلى تاس قالدى. تۇرك يېزىقىدىكى «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» ۋە «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا بۇ ئەھۋاللار خېلى تەپسىلىي خاتىرىلەندى[83]. مۇشۇ خاتىرىلەر ۋە تاڭ دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە[84] كەيىۋەننىڭ

3- يىلى (715) ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن ئابۇس، ئىزگىل، چۆبە، ھۇن، ئۇيغۇر، توڭرا، ئاتېئىسىز، قوشۇ، سىرتاردۇشلار بولۇپ 12 قەبىلە تۈركىلەرگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. كەيىۋەتىنىڭ 4- يىلى (716) بۇنىڭغا بايىرغۇ، بۆكۈ، ئاقشد قاتارلىق ئۇچ قەبىلە قوشۇلدى. چەكلىك بولغان تارىخىي ھۆججەتلەرگە ئاساسەن، تۈركىلەرگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن تۈرا قەبىلىلىرىدىن بىزگە مەلۇم بولغانلىرى 15 قەبىلىدىن كۆپ بولدى. دېمەك، ئەسلىدىكى ئۇيغۇر ئىتتىپاقىدىكى كۆپ سانلىق تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ، ھەممىسى دېگۈدەك تۈركىلەرگە قارشى كۈرەشكە ئاتلانغانىدى.

تۈرا قەبىلىلىرى تۈركىلەر بىلەن قەھىرلىك جەڭ قىلىۋاتقاندا، تاڭ شۇەنزۇڭ ئۆز قوشۇنلىرىنى ئوڭ، سول، ئوتتۇرا ئۈچ يولغا بۆلۈپ، سۇجۇ، شېڭجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىدىن يولغا سالدى. ئۇلارنىڭ «ھەر بىرى 50 مىڭدىن ئاتلىقنى ئېلىپ، توققۇز ئوغۇزلار بىلەن قوشۇلغان» دىن كېيىن، شىمالدىكى تۈركىلەرگە ھۇجۇم قىلىدىغان بولدى. ئوڭ قانات قوشۇن گەنجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىدا تۈرۈشلۇق ئۇيغۇر، ھۇن، چۆبە، ئىزگىل قاتارلىق تۆت قەبىلە ئادەملىرىدىن تەركىب تاپتى. ئۇلارغا تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سانغۇنى ياڭ جىڭشۇ باش ئاغلاقچى، تۆت قەبىلە باشلىقلىرىدىن ئوكتىبېر قاتارلىق تۆت ئادەم مۇئاۋىن ئاغلاقچى بولدى[85]. تاڭ قوشۇنلىرى ھۇجۇمغا ئۆتۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئالاقە باغلاش ۋە بىللە جەڭ قىلىش ئۈچۈن، خاۋلىكچۇەن قاتارلىق ئەلچىلەرنى ئالدىنئالا ماڭدۇردى. تاڭ قوشۇنلىرى ھۇجۇمغا ئۆتۈپلا، چوغاي تاغلىرى ئەتراپىدا يوشۇرۇنغان تۈركىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى ۋە كەسكىن جەڭدىن كېيىن ئارقىغا چېكىندى، مۇشۇ تۈپەيلى، ئۇلارنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا بېرىپ «توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئالاقە باغلاش» پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇزلار

قۇملۇقنىڭ شىمالىدا تۇركلەر بىلەن بىر يىل كەسكىن ئېلىشتى، لېكىن تاڭ قوشۇنلىرى ئۇلگۇرۇپ كېلەلمىگەنلىكتىن، ئىلاجسىز ھالدا يەنە بىر نۆۋەت جەنۇبقا چېكىنىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بېقىندى بولدى.

ئۇيغۇر- توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ بۇ نۆۋەتتىكى چوڭ كۆلەملىك قوزغىلىڭى، تۇركلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ھاكىمىيەتنىڭ قاقشاتقۇچ زەربە بەردى، ئاشنا ئۇرۇقىدىن بولغان ناھايىتى كۆپ تۇركلەر ئۆلتۈرۈلدى ياكى ئەسىر ئېلىندى. خۇددى «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» دا يېزىلغاندەك تۇركلەرنىڭ «قېنى دەريا بولۇپ ئاقتى، سۆڭەكلىرى تاغدەك دۆۋىلەندى»، ئۇلارنىڭ «ئالىيجاناب پەرزەنتلىرى قۇل قىلىندى، نارەسىدە قىزلىرى دېدەك بولدى»⑧⑥. تەكەببۇر مۇيۇنچۇر خاقانمۇ بايىرغۇ قەبىلىسىدىن ئىسيان كۆتۈرگەن لەشكەرلەر قولىدا جان بەردى. مويۇنچۇر خاقان ئۆلگەندىن كېيىن، كېيىنكى تۇركلەر تەرەپ-پەرەن بولۇپ كەتتى، بەزى قەبىلىلەر پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، خاقانلىقنىڭ ئالقىنىدىن ئايرىلدى ياكى غەرب بىلەن شەرقكە قاراپ كۆچۈپ كەتتى، ياكى بولمىسا جەنۇبقا يۆتكىلىپ تاڭ ھۆكۈمىتىگە تەسلىم بولدى. «ۋۇزېتىيەندىن تارتىپ جۇڭگوغا ئايەت بولغان، پۈتۈن ئالەمنىڭ كۈچى بىلەنمۇ يەڭگىلى بولمايدىغان» بۇ تۇركلەر ھالسىرىدى، جەنۇبقا كېلىپ پاراكەندىچىلىك سېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى كەيپىيەتلىك 6- يىلى (718) دىن باشلاپ، ئۇزلۇكسىز ھالدا تاڭ سۇلالىسىگە يارىشىش تەكلىپىنى قويۇپ، تاڭ شۇەنزۇڭنى «دادىمىز» دەپ تونۇدى ⑧⑦. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن تاڭ سۇلالىسىدەك ئىشەنچلىك ئارقا تۈۋرۈكى بولغاچقا، ئۆزىنى ساقلاپ قالدى.

جەنۇبقا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان ئۇيغۇر قاتارلىق تۈرا قەبىلىلىرى شەرق تەرەپتىكى ۋېيجۇ (بوگۇنكى شەنشى

ئۆلكىسىنىڭ لىڭجيۇ دېگەن يېرى) دىن، غەربتىكى گەنجۇ (بۇگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جاڭيې دېگەن يېرى) غىچە بولغان سەددىچىن سېپىلى بويىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. خۇاڭخې دەريا سىنىڭ غەربىدىكى گەنجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىدا ئۇيغۇر، ھۇن، ئىزگىل ۋە چۆبە قەبىلىلىرىدىن تەخمىنەن يۈز نەچچە مىڭ ئادەم بار ئىدى[88]. بۇ تۆت قەبىلىنىڭ باشلىقلىرى داۋاملىق يوسۇندا مىراس بولۇپ كەلگەن ۋالىيلىق نامى بىلەن ئاتالدى، ئۇيغۇر قەبىلىسىدىكى دەشت-ماكان تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى ئوكتەبېر خۇاڭخېنىڭ غەربىگە يانداش باسقاق بەگ، قوشۇمچە قىزىلسۇ دەريا سى رايونىنىڭ ھەربىي باشلىقى قىلىپ تەيىنلەندى، شۇنداقلا تۆت قەبىلىگە باش قوماندان بولدى. كەيىۋەننىڭ 4- يىلى (716) شىمالغا يۈرۈش قىلىش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەنە بىر قىسىم ئاتېئىزلار ۋە قۇمۇقلار جەنۇبقا كۆچۈپ كېلىپ خۇاڭخې دەريا سىنىڭ غەربىگە ئورۇنلاشتى[89]. لىڭجۇ (بۇگۈنكى نىڭشيانىڭ لىڭۋۇ دېگەن يېرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي) ئايمىقىغا ئورۇنلاشقان ھۇن، قۇمۇق، ئاتېئىز، تۆلەنخوت، قوشۇ، كۇلۇبىي قاتارلىق ئالتە قەبىلە، لىڭجۇ ئايمىقىغا قاراشلىق گاۋلەن، يەنزەن، جىتىيەن، جىلۇ، دۇلۇڭ قاتارلىق ئالتە ئايماقنا يۆتكەلدى ھەمدە لىڭجۇ تۈتۈق مەھكىمىسىگە قارايدىغان بولدى[90]. شوخاڭ (بۇگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئۇشىن خۇشۇنىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاق شەھەر) دا بۆكۈلەر ماكانلاشتى. چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇچ تەسلىم شەھىرىنىڭ يېنىدا ئاتېئىز، سىرتاردوشلار ئولتۇردى[91]. بايىرغۇ، توڭرا، ھۇن، بۆكۈ، ئۇيغۇر قاتارلىقلار ۋەيجۇ ئايمىقىنىڭ خىڭيېجۇن دېگەن يېرىگە جايلاشتى. بۇ بەش قەبىلىدە تەخمىنەن 20—30 مىڭ ئادەم بار ئىدى[92]. دەيجۇ ئايمىقىنىڭ ۋۇتەيشەن ناھىيىسىدە جېنگۈەننىڭ 4- يىلى (630) دىن تارتىپلا، ئىزگىل قەبىلىسىنىڭ بىر قىسىم ئادەملىرى

تېرىقچىلىق قىلىپ كېلىۋاتاتتى[93]. بۇنىڭدىن باشقا، كەيىۋەننىڭ 2-يىلى تۈركلەرنىڭ قىستىشى بىلەن «لياڭجۇ ئايمىقىغا تەسلىم بولۇپ كەلگەن» قارلۇقلارمۇ بار ئىدى[94].

يېغىپ ئېيتقاندا، تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 21-يىلى (647) قۇملۇقنىڭ شىمالىي تەرىپىدە تەسىس قىلغان ئالتە تۈتۈق مەھكىمە بىلەن يەتتە ئايماقتىكى 13 قەبىلە ئىچىدە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىدىن ئۆتۈپ ئورۇنلاشقانلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 200 مىڭغا يېقىن ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدىمۇ سانى ئەڭ كۆپلىرى ئۇيغۇرلار ئىدى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارقاق ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇشتا مۇنداق بىرقانچە ئالاھىدىلىك بولۇپ، بىرى ئۇلار تۈركلەرنىڭ جەنۇبقا كېلىدىغان قىسىملىرىغا زەربە بەرگىلى بولىدىغان مۇھىم ئۆتكەللەر ۋە سەددىچىن سېپىلىنىڭ بويلىرىغا جايلاشتى، يەنە بىرى ئۇلار نەچچىگە بۆلۈپ ماكانلاشتۇرۇلدى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار گەنجۇ، لىڭجۇ، ۋېيجۇ ئايماقلىرىغا تارقىتىلدى. ئىزگىل، ھۇن ۋە ئاتېئىزلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا بىر-بىرىدىن ئىنتايىن يىراق رايونلارغا ئەۋەتىلدى. تاڭ سۇلالىسى مۇنداق قىلىشتا، بىرى ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ چېگرىنى ساقلاش ۋە تۈركلەرگە تاقابىل تۇرۇشنى كۆزدە تۇتتى، يەنە بىر ياقتىن ئۇلارنىڭ بىر يېرگە توپلىشىپ قېلىپ، باشقۇرغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە كۈچىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرىدى.

ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ زۆر كۆلەمدە جەنۇبقا كۆچۈشى تۈرك خاقانلىقىنىڭ كۈچىنى ھەددىدىن زىيادە ئاجىزلىتىۋەتتى. مويۇنچۇر خاقان ئۆلگەندىن كېيىن، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى ئىچكى ئىرا پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. غەلىبە قىلغان مۇجۇي ئۆزىنى بىلگە خاقان دەپ جاكارلىدى، مەغلۇپ بولغانلار تاڭ ھۆكۈمىتىگە تەسلىم بولدى. شەرقتىكى قۇمۇقلار بىلەن قىتانلارمۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئېسىيان كۆتۈردى ۋە تاڭ

سۇلالىسىنىڭ شەرقىي شىمال چېگرا قەلئەلىرىدە پاناھلاندى. غەربتىكى تۇركەشلەردىن سۇلۇ ئۆزىنى ئۆزى خاقان تىكلەپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. تۇركلەر خاقانلىقى ئىچكى-تاشقى قىيىنچىلىققا بوغۇلۇپ، ئىنتايىن ئوسال ئەھۋالدا قالدى. بىلگە خاقان بۇ خەۋپلىك ۋەزىيەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسى بىلەن يارىشىش ۋە تۇرا، تۇركەش قەبىلىلىرىدىن تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلارنى ئالداپ شىمال تەرەپكە قايتۇرۇپ كېتىش سىياسىتىنى ئىشقا سالدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىدىكى سانغۇنلىرى جەنۇبقا كېلىپ سەددىچىن سېپىلىنىڭ ياقىسىدا ئولتۇراقلاشقان تۇرا قەبىلىلىرىگە ئەڭ باراۋەر مۇئامىلە قىلماي، ئەكسىچە ئۇلارنى ھەر خىل ئېغىر ئىشلارغا سالدى ۋە بوزەك ئەتتى، نەتىجىدە «ئەل بولغانلارنىڭ غەزىپى كۆچىيىپ»، ئىككى تەرەپ ئارىسىدا كۆپ قېتىم كىچىك كۆلەمدىكى توقۇنۇشلار يۈز بەردى. كەيىۋەننىڭ 8- يىلى (720) نىڭ ئالدى-كەينىدە، ئۇچ تەسلىم شەھىرىنىڭ يېنىدىن ۋە شوفاڭ شۇنداقلا خېنەندە تۇرۇشلۇق ئاتېئىز، بۆكۈ قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرى تۇركلەرنىڭ دامىغا چۇشۇپ شىمال تەرەپكە كەتتى ۋە تۇرك خاقانلىقىغا يېڭىباشتىن قارام بولدى. ھالبۇكى، خۇاڭخېنىڭ غەربىدە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر قاتارلىق تۆت قەبىلە تاڭ ھۆكۈمىتى ئۈچۈن چېگرىنى مۇداپىئە قىلىش ئورنىدا چىڭ تۇردى. بولۇپمۇ گەنجۇ ئايمىقى «خۇاڭخېنىڭ غەربىدىكى ئەڭ مۇھىم»، «شىمال تەرەپتىن تۇركلەرنى توسىيالايدىغان»، جەنۇب تەرەپتىن تىبەتلەرنى قىستىيالايدىغان» جاي ئىدى. ئەسلىدىكى ئاھالە ئىچىدە، «كارغا يارايدىغان ئەسكەرلەر ئاران يۈزگىمۇ يەتمەيتتى»[95]. بۇ يەر دائىم دېگۈدەك تۇركلەر بىلەن تىبەتلەرنىڭ شىمال بىلەن جەنۇبتىن قىلىدىغان ھۇجۇمغا دۇچ كېلىدىغان بولغاچقا، پۈتۈن مۇداپىئە ئىشى ئاساسەن ئۇيغۇر قاتارلىق تۆت قەبىلىنىڭ زىممىسىدە ئىدى.

ۋاڭ جۇنخۇەن خۇاڭخېنىڭ غەربىگە ھېراۋۇل بولغاندىن كېيىن، شەخسىي ئۆچىنى ئېلىۋېلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر قاتارلىق تۆت قەبىلىنى تازا بوزەك قىلدى، ئۇلار ۋاڭ جۇنخۇەنگە ئاداۋەت ساقلاپ «شەرقتىكى تۈتۈق مەھكىمىگە مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ ئەرز سۇندى»، ھالبۇكى تاڭ شۇەنزۇڭ ۋاڭ جۇنخۇەننىڭ يالغان مەلۇماتىغا ئىشىنىپ، ئۇيغۇر قاتارلىق تۆت قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرىنى جەنۇب تەرەپتىكى چېگرا ئايماقلارغا سۈرگۈن قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ئەمىلىنى ئېلىپ تاشلىدى، ئوردىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن قۇدا-باجىلىق مۇناسىۋىتى بار ۋەزىر لى لىكۈېن قاتارلىقلارنىڭ ئەمىلىنى تۆۋەنلەتتى. تۆت قەبىلىنىڭ سەۋر قاچىسى تېشىپ، كەييۇەننىڭ 15-يىلى (727) ئۇيغۇر ئاقساقلى قوشۇ خاقاننىڭ يېتەكچىلىكىدە ۋاڭ جۇنخۇەننى ئۆلتۈرۈپ شىمالدىكى تۈركلەرنىڭ ماكانىغا كەتتى. تاڭ سۇلالىسىدىكى چېگرا سانغۇنلىرىنىڭ تۇرالارنى بوزەك قىلىشى ئۆزىنىڭ ئېشىغا ئۆزى توپا سالغاندەكلا ئىش بولدى. كەييۇەننىڭ 15-يىلىدىن كېيىن، ئەسلىدە سەددىچىن سېپىلىنىڭ بويىدا ئولتۇراقلىشىپ، تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇچۇن چېگرىنى مۇداپىئە قىلغان ئۇيغۇر- توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى ئاساسەن دېگۈدەك قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قايتتى. شۇ سەۋەبتىن تۈرك يېزىقىدىكى «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» دا: «توققۇز ئوغۇز تۇرا خەلقى، ئۆز ماكانىدىن ئايرىلىپ، جەنۇبتىكى تاڭ دۆلىتىگە كەتتى... ئۇلار تاڭ دۆلىتىدىن قايتا ئايرىلىپ، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلدى» دەپ خاتىرىلەندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بىلگە خاقان بايانچۇر خاقاننىڭ بۇرۇنقى ئادەملىرىنىڭ ھەممىسىگە ئىگىدارچىلىق قىلدى.

ئۇيغۇر- توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ شىمالغا قايتىپ كېتىشى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈركلەرگە تاقابىل تۇرۇش كۈچىنى ئاجىزلىتىۋەتتى، دەل شۇ چاغدا تىبەتلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى

ئوتتۇرىسىدا غەربىي يۇرت، چىڭخەي قاتارلىق جايلارنى تالىشىش كۈرىشى كەسكىنلىشىپ كەتكەن بولغاچقا، تاڭ سۇلالىسى شىمالغا يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن قوشۇن تەييارلاشقا ئامالسىز قېلىپ، ئاخىرىدا تۈركلەرنىڭ يارىشىپ قېلىش تەلىپىگە ماقۇل بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىككى تەرەپنىڭ «لەشكەرلىرى ئارام تېپىپ، ئۆز ئارا بېرىش-كېلىش قىلىدىغان بولدى»[96]. خېلى يىللارغىچە ئۇرۇش بولمىدى. ھالبۇكى، تۈركلەرنىڭ تاڭ ھۆكۈمىتى ئۈستىگە لەشكەر تارتماسلىقتىكى مەقسىتى «بىر نەچچە يىل تىنىۋېلىش»، ئىچكى قىسمىنى تىنچىتىش، ئاندىن كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئۇيغۇر قاتارلىق تۈرا قەبىلىلىرىنى ۋە شەرقىي شىمالدىكى قارام بولغان قىسىملارنى بويسۇندۇرۇش، ئالداشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ غەرب تەرەپتىكى قارلۇق، باسمىل قەبىلىلىرىنى، شەرق تەرەپتىكى قۇمۇق، قىتان قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇردى. ئەزەلدىنلا جۇڭغاربىيە ئويمانلىقىدا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن باسمىل قەبىلىسىنىڭ «ھەممىسى دېگۈدەك تۈركلەرنىڭ قولىغا چۈشتى»[97] ۋە موڭغۇل دالاسىغا قايتۇرۇپ كېلىندى. ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ماسلىشىشىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، مۇستەقىل ھالدا تۈركلەر بىلەن ئېلىشالماي، مەجبۇرىي ھالدا ئۇلارغا تىز پۈكتى.

كەپىيۈەننىڭ 22- يىلى (734) تۈركلەرنىڭ بىلگە خاقانى ئۆز ۋەزىرلىرى تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا مالىمانچىلىق پەيدا بولدى، بۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسى تۈركلەر ئۈستىگە يەنە بىر مەرتىۋە قوشۇن تارتىپ، ئۆزلۈكسىز ھالدا شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇيغۇرلارمۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، تۈركلەرنىڭ تىزگىنلىشىدىن ئايرىلدى-دە، مۇستەقىل بولدى ھەمدە سېلىنگا دەرياسىنى تايانچ پونكىت قىلىپ، شەرق بىلەن غەربتىن ئىبارەت

ئىككى تەرەپكە قاراپ كېڭەيدى. بىلگە خاقان ئۆلگەندىن كېيىن، تۈركلەر بىر نەچچە يىل ئىچىدە تۆت خاقانىنى ئالماشتۇرغان بولسىمۇ، بۇ تۆت خاقان ئوخشاشلا ئىچكى قالايمىقانچىلىقتا ئۆلۈپ تۈگىدى. كەييۈەننىڭ 29- يىلى (741) قۇتلۇق يابغۇ ئۆزىنى خاقانلىققا كۆتۈرگەن بولسىمۇ، ئىچكى مالىمانچىلىقنى يەنىلا تىنچيتالمىدى. تاڭ سۇلالىسى مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە تۈركلەرگە جەنۇب بىلەن شىمالدىن زەربە بېرىپ، تۈرك خاقانلىقىنى يوقاتماقچى بولدى. كەييۈەننىڭ 29- يىلى 7- ئايدا، «سول قانات ياساۋۇللار سانغۇنى سۇن لاۋنۇ بىلەن ئىچكى ئەمەلدار» قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ئەلچىلىككە بېرىپ، ئۇيغۇر، قارلۇق، باسمىل قاتارلىق قەبىلىلەرنى ئەل بولۇشقا ئۈندىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى بىلەن ئۇچ تەرەپ ئىتتىپاقى شەكىللەندى. كېيىنكى يىلى 8- ئايدا، بۇ ئۇچ تەرەپ بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ قۇتلۇق يابغۇغا ھۇجۇم قىلدى ھەمدە باسمىللارنىڭ ئاقساقىلىنى خاقانلىققا كۆتۈردى. قالدۇق تۈركلەرمۇ ئۆزىمىشنى خاقان قىلىپ تىكلىدى. تاڭ سۇلالىسى «ئەلچى ئەۋەتىپ، باسمىل، ئۇيغۇر، قارلۇقلارنى تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا دەۋەت» قىلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى شىمال تەرەپتىن تەگدى، «تۈركلەر ھالىدىن كەتتى»[98].

تىەنباۋنىڭ 2- يىلى (743) ئۇيغۇرلار تۈركلەرنىڭ خاقانى ئۇسۇ خاقاننى تۇتۇۋالدى ۋە ئىككىنچى يىلى 8-ئايدا ئۇنى پايتەخت لەشكەرلىرى ئالدىدا سازايى قىلدى. مۇشۇ توپەيلىي تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى كۆلبىلگىنى ساداقەتمەن خاقان دېگەن ئۇنۋان بىلەن تارتۇقلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، كۆلبىلگە خاقان قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، باسمىل خاقانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى قۇتلۇق بىلگە خاقان دەپ ئېلان قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھاكىمىيەت بولۇش

ۇەزىيىتى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. قۇملۇقنىڭ شىمالى بىرچاغلاردا تاڭ سۇلالىسىگە قارىغاندى. تۇركلەر يوقىتىلغاندىن كېيىن، قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يەنە بىر قېتىم كىرىش، تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئەس-يادىدىن پەقەت چىقمىدى، لېكىن شىمالنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگلىكىنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن كەلگەن ساۋاق شۇنداقلا شۇ كۇنلەردە شەرقىي شىمالدىكى قىتانلار ۋە غەربىي شىمالدىكى تىبەتلەر بىلەن ئېلىپ بېرىلمۇۋاپقان ئۇرۇش، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىش مەرىكىتىگە ئېغىر دەرىجىدە پۇتلىكاشاڭ بولدى. شەرق بىلەن غەربتىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان تىركىشىش ھالىتى، قۇملۇقنىڭ شىمالىنى ۋە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شەرقىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ئەسكىرىي كۇچلەرنى تۇتۇپ قالدى. مۇشۇ سەۋەبلەر توپەيلى، تىبەتباۋنىڭ 3-يىلى ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنى كۇزگە ئىلماي ئۇزلىرىنى خاقانلىق دەپ جاكارلاپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھاكىمبەگ بولۇۋاتقاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمال تەرەپكە بېرىپ چات كېرىگۇدەك كۇچى يوق ئىدى.

تۇركلەر يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار گەرچە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك بىر كۇچكە ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۇرۇشتە تېخى بىر تالاي توسالغۇ بار ئىدى. يايلاقتا ئۇيغۇرلارنىڭ زوراۋانلىقىغا رىقابەت ئېلان قىلالايدىغان باسمىللار، قارلۇقلار تېخى مانا مەن دەپ تۇراتتى؛ شىمالدا تۇرۇپ كۆز ئالايتىۋاتقانلاردىن قىرغىزلار بار ئىدى. شەرق تەرەپتىكى تاتارلارمۇ بەزىدە كۆتۇرۇلۇپ، بەزىدە بويسۇنۇپ يۇرەتتى. جەنۇب تەرەپتە تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان تۇرا قەبىلىلىرى بار ئىدى. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىكى توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىمۇ ھە دېسىلا ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالاتتى[99]. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى بىر زامانلاردا تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇتۇپ تۇرۇلىدىغان ئايماقلىرىدا ئەل بولۇپ

ياشىغانىدى. شۇ سەۋەبلىك، ئۇيغۇرلار چوقۇم تاڭ سۇلالىسىدىن ئوتۇغات نامى ئېلىشى لازىم ئىدى، ئۇلار پەقەت بۇيۇك تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچ-قۇدرىتى بولغاندىلا ھەر قايسى قەبىلىلەرگە بۇيرۇق چۈشۈرەلەيتتى ھەمدە قورال كۈچىگە تايىنىپ تۇرۇپ قۇملۇقنىڭ پۈتۈن شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرەلەيتتى. شۇڭا كۆلبىلگە ئۆزىنى خاقان قىلىپ تىكلىگەندىن كېيىن، ئوتۇغات نام ئېلىش ئۈچۈن دەرھال چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتتى. تەيىنباۋنىڭ 4- يىلى (745) تاڭ شۇەنزۇڭ ئۇنى سۇيىنگىل خاقان دەپ ئېتىراپ قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئېتىراپ قىلغاندىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھاكىمبەگ بولۇپ قالدى. ئۇلار «تۈركلەرنىڭ قەدىم جايىدا ئولتۇراقلىشىپ، ئۆتۈكەن تېغىغا قارارگاھ قۇردى» (100). ئۇن ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلاردىن باشقا، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئىككى كۈچلۈك قەبىلە يەنى قارلۇقلار بىلەن باسمىللارمۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قارام بولدى.

ئىزاھات:

① يۈداجۇن تەرجىمە قىلغان، رەشىدى يازغان «جەمئۇل تەۋارىخ» 1-جىلد 1-قىسىم 3-قىسىم. ئۇيغۇرلار قەبىلىسى. شاڭخەي باسمىخانىسى 1983-يىل نەشرى.

② بېي چاڭپۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرلار» 9-باب (تەيۋەن) يېڭى ۋېنخېڭ نەشرىياتى شىركىتى. 1986-يىل نەشرى.

③ مەھمۇت قەشقىرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3-كىتاب. 127-بەت. ئەنقەرە 1943-يىل نەشرىگە قارالسۇن.

④ «كونا تاڭنامە» 195-جىلد.

⑤ (جىلغ دەۋرى) بۇ خېلغ: «غەربىي يۈرتتىكى خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 39-جىلد.

⑥ (ياپونىيە) ئونوكاۋا ئېيىجى: «تۈرالار»، «مىللەت تارىخى تەرجىمە ماقالىلەر توپلىمى» نىڭ 6-سىگە بېسىلغان. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەت

تەتقىقات ئورنى 1978-يىل نەشرى.

⑦ گېباڭ شىمىن تىرانسپىكىراتسىيە قىلغان ۋە ئىزاھلىغان «مويۇنچۇر ئابدىسى» ناملىق 3—22-قۇرلىرى. «قەدىمكى تۈرك ماتېرىياللىرىدىن تاللانما» ناملىق 1-قىسمى. مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتوتى 1977-يىل ماشىنكىدا ئۈرۈلغان نۇسخىسى.

⑧ گېباڭ شىمىن: «تۈدۈمىسال ئىبادەتخانىسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يۇتۇلگەن ئابىدىلەر ھەققىدە»، «دۇنيا دىن تەتقىقاتى» ناملىق 1981-يىل 1-سان.

⑨ تىكىن: «ئۇيغۇرچە (ئالتۇن ياروق) تىكى ئويغىنىش تەلىماتى»، «ئورال-ئالتاي ئىلمىي جەمئىيىتى مەجمۇئىسى» ناملىق 3-توملىغا بېسىلغان. ئۈسبادىن. 1971-يىل نەشرى. 33-بەت.

✕ ⑩ «ماۋي ماقالىلەر توپلىمى تۈركچە ھەققىدە»، «ئوتتۇرا ئاسىيا» ناملىق 1984-يىل 3-سانى. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن.

✕ ⑪ (سوۋېت ئىتتىپاقى) ئىسقاقوپ يازغان «ئۇيغۇرلار تۇبادا» دېگەن ئەسەر. «مىللەتلەر تەرجىمە مەجمۇئىسى» ناملىق 1985-يىل 5-سانغا بېسىلغان.

⑫ «ۋېينامە». 2-جىلد.

⑬ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسمە».

⑭ «ۋېينامە» 2-جىلد. «تەيزۇ داۋۇدىنىڭ تەرجىمھالى».

✕ ⑮ جۇۋېيجۇنلىق: «تۈرالار ۋە ئاۋارلار» دېگەن كىتابنىڭ 33-بەتتىكى ئىزاھى: «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسمە» دىكى بايانغا قارالسۇن.

⑯ «ۋېينامە. شىزۇنىڭ تەرجىمھالى»، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسمە».

⑰ «ۋېينامە. گاۋزۇنىڭ خاتىرىلىرى» 44-جىلد. «يۈۋېنفۇنىڭ تەرجىمھالى» 16-جىلد. «جىڭجاۋ بېگى لى فۇجىنىڭ تەرجىمھالى».

⑱ ۋالف گوۋېي: «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» 2-جىلد. «دەريالار قىسمى»، «شاڭرانىڭ غەربىي يۈرت خاتىرىسى» دىن. شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1984-يىل نەشرى. 40-بەت.

⑲ خامىتا: «بۈكوخاقان ئابىدىسى». ۋىگىرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى «شەرق مەجمۇئىسى» 1985-يىل 39-توم.

⑳ گېباڭ شىمىن تىرانسپىگىرانسىيە قىلغان تۈرك يېزىقىدىكى «مويونچۇر

ئابىدىسى» 3-قۇر. «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى تاللانمىسى» 1-قىسمى. مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتوتى 1977-يىلى ماشىنكىدا باسقان نۇسخىسى.

㉑ گېك شىمىن تىرانسىپكۇراتىيە قىلغان «تۈرك بىلگە خاقان ئابىدىسى» شىمال تەرەپىدىن 15-قۇر. «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر تاللانمىسى» 1-قىسىم.

㉒ «سۆزىنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»، «ئاتسىنا قەبىلىسى 500 نوپۇس ئادەم بىلەن ئاۋارلار تەرەپكە كەتتى، ئەزەلدىن ئالتۇنتاغدا تۇراتتى».

㉓ خەن رۇلىن تەرجىمىسى: «تۈرك بىلگە خاقان ئابىدىسى» نىڭ شەرق تەرەپىدىن 18-قۇر. لىن گەن تۇزگەن. تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەر توپلىمى» دىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن 1-قىسىم. جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى. 1987-يىل نەشرى.

㉔ «سۆزىنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە». سىماگۇاڭ: «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» 175-جىلد.

㉕ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» 178-جىلد.

㉖ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» 192-جىلد.

㉗ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» 192-جىلد.

㉘ «يېڭى تاڭنامە» 217-جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» قوشۇمچە، «قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە».

㉙㉚ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉛ خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «تۈرك بىلگە خاقان ئابىدىسى» نىڭ جەنۇبىي يۈزى 3-قۇر.

㉜ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» 192-جىلد.

㉝ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» 193-جىلد.

㉞ دۇيو: «قانۇنلار قامۇسى. قوشۇلار».

㉟ دۇيۇ: «قانۇنلار قامۇسى. چۆبە يۈرۈكلەر».

㊱ «يېڭى تاڭنامە. قومۇقلار ھەققىدە قىسسە»، «يېڭى تاڭنامە. ئىزگىللار ھەققىدە قىسسە».

㊲ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» 195-جىلد. سىرتاردۇشلار خاقانلىققا «ياراملىق 200 مىڭ جەڭچى بار ئىدى».

㊳ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» 193-جىلد.

㊴ ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» 194-جىلد.

(40) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 198-جىلد.
(41) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 197-جىلد.
(42) «كونا تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».
(43) «يېڭى تاڭنامە» 217-جىلدىنىڭ 2-قىسمىدىن ئۇيغۇرلار ۋە قوشۇمچە سىرتاردۇشلار ھەققىدە قىسمە».
(44) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 198-جىلد.
(45) «تارتۇق ئورنىدا سۆسەرتېرىسى تاپشۇرۇش» ھەرگىزمۇ ئالۋان-ياساق ئەمەس، بەلكى تارتۇق قىلىش، سۆزنىڭ-سالام يوللاش نامىدىكى سودا پائالىيىتى ئىدى.
(46) «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلىرى» 198-جىلد. 6239-بەتتىكى «قوللارنىكمۇ يېرى بار ئىدى... ئەمەل تەلەپ قىلاتتى» دېگەن جۈملىگە قارالسۇن.
(47) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 198-جىلد. جېنگۇەنىڭ 21-يىلى 6-ئاي دېگەن ماددىغا قارالسۇن.
(48) «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».
(49) «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار قوشۇمچە قىرغىزلار ھەققىدە قىسمە».
(50) «يېڭى تاڭنامە» 43-جىلد 2-قىسىم، قوۋۇقنىڭ ئىچىدىكى يوللار.
(51) «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 73-جىلد.
(52) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 193-جىلد. «ئىزگىللاردىن 40 مىڭ ئادەم دەيجۇ ئايمىقىدا دېھقانچىلىق قىلاتتى».
(53) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 200-جىلد. «ئىزگىللاردىن ئېركىن تۆمەن سۇلې، جۇجۇپ، كاۋانا قاتارلىق ئوچ بەگلىككە بېتەكچىلىك قىلىپ، ئودۇننى ئالدى».
(54) چىن جۇڭمىەن: «تۈركىلەر تارىخى»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى تەرىپىدىن 1958-يىل نەشر قىلىنغان. 773-بەت.
(55) «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» بىرىنچى قىسىم.
(56) خې يىڭجۇڭ يازغان «سىلادى VI — X ئەسىردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى» غا قارالسۇن. «جياڭشى پىداگوگىكا ئىنىستىتوتى گېزىتى» 1959-يىل 1-سان.
(57) بۇ مەزگىلدە، ئۇيغۇرلار تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە كۆپ مەرتە قوشۇن

چىقىرىپ، تاڭ ھۆكۈمىتىگە يارەم بەرگەنىدى.

(58) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» 199-جىلد.

(59) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» 199-جىلد.

(60) «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسمە».

(61) «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە». «يېڭى تاڭنامە. سۇدىنگفاڭنىڭ تەرجىمھالى».

(62) «كىتابلار جەۋھىرى» 986-جىلد. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» 200-جىلد.

(63) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» 199-جىلد.

(64)(65) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» 200-جىلد.

(66) «كىتابلار جەۋھىرى» 986-جىلد. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» 200-جىلد. 661-يىل دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

(67)(68) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» 200-جىلد.

(69) «كىتابلار جەۋھىرى» 986-جىلد.

(70)(71) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» 200-جىلد.

(72) «كىتابلار جەۋھىرى» 520-جىلد.

(73) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» 200-جىلد.

(74) چىن زىياڭ: «كونا ژەقەلەردىن تەرجىلەر» 4-توم.

(75) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» 203-جىلد.

(76) چىن زىياڭ: «كونا ژەقەلەردىن تەرجىلەر» 4-توم «ۋېي چاۋفو».

(77) «كونا ژەقەلەردىن تەرجىلەر» 8-توم.

(78) خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «تۈرك يېزىقىدىكى تۇنيۇقۇق ئابىدىسى» لىن گەن تۈزگەن. «تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارغا ئائىت تارىخي ماقالىلەردىن تاللانما» نىڭ 1-قىسمى، 498-بەت.

(79) «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسمە».

(80) «كىتابلار جەۋھىرى» 974-جىلد.

(81) «كونا تاڭنامە. قىتانلار ھەققىدە قىسمە».

(82) «بەلگە مەلىكە قەبرە خاتىرىسى» چىن چۈڭمىەن يازغان (تۈركلەر تارىخى) نىڭ 2-قىسمىغا بېسىلغان. جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1958-يىل نەشرى.

㉘ خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «بىلگە خاقان ئابىدىسى» ناملىق شەرقىي يۇزىگە. «كۆلتېگىن ئابىدىسى» ناملىق شىمالىي يۇزىگە قارالسۇن. لىن گەن تۇزگەن «تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت تارىخىي ماقالىلەردىن تاللانما».

㉙ «كونا تاڭنامە. شۇەنزۇلۇق ھەققىدە خاتىرە».

㉚ لى فالق قاتارلىقلار «ئەدەبىيات جەۋھەرلىرى» 459-جىلد.

㉛ خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «بىلگە خاقان ئابىدىسى» ناملىق شەرقىي يۇزىدىكى 20-قۇرغا قارالسۇن.

㉜ جالق جيۇلىملىق: «چۇيجىياق توپلىمى» 6-جىلد؛ «تۈرك بىلگە خاقانغا يارلىق»؛ «كىتاب جەۋھەرلىرى» 979-جىلد.

㉝ «ئەدەبىيات جەۋھەرلىرى» 459-جىلد.

㉞ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 217-جىلد.

㉟ «كونا تاڭنامە» 38-جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى لىڭجۇ».

㊱ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 212-جىلد.

㊲ «كىتابلار جەۋھەرلىرى» 992-جىلد.

㊳ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 193-جىلد.

㊴ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 211-جىلد.

㊵ چېن زىياق: «كونا ۋەقەلەردىن تەرىملەر» 8-جىلد.

㊶ «چۇيجىياق توپلىمى» 6-جىلد. «تۈرك خاقانغا يوللانغان يارلىق».

㊷ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 225-جىلد.

㊸ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 215-جىلد.

㊹ گېك شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر ئابىدىسى»، «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر تاللانمىسى» 1-قىسىم.

(100) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 215-جىلد.

ئۇچىنچى باب

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قۇرۇلمىسى
ۋە زېمىنى

جىنگۇەننىڭ 20-يىلى (646) ئۇيغۇر ئاقساقاللىرى ئۆزىنى خاقان دەپ ئاتىغاندىن تېنەباۋنىڭ 4- يىلىغا (745) غا قەدەر ئۇيغۇرلار موڭغۇل دالاسىغا ھاكىمبەگ بولغان 100يىل ئىچىدە، ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى ئۆزلۈكسىز كېڭەيگەن ھەمدە تۈركلەر بىلەن ھەر قايسى تۈرا قەبىلىلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈشنى تالىشىپ ئۇرۇش قىلغان مەزگىل بولدى. تېنەباۋنىڭ 4-يىلى، تۈرك خاقانلىقىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، تارقاق تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىغا بولغان يۆزلىنىشى ئاساسەن شەكىللەندى. بۇنىڭ ئالامەتلىرى بىرىنچىدىن، موڭغۇل دالاسىدىكى تۈرا قەبىلىلىرى سىرتقا قارىتا ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامىنى تىلغا ئالماي، بىر تۈتاش ھالدا ئۇيغۇر دېگەن ئىسىمنى قوللىنىدىغان بولدى؛ ئىككىنچىدىن، ھەر قايسى قەبىلەرنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى تارقىلىپ ئېقىپ يۈرىدىغان ھالىتى نىسپىي ھالدا مەركەزلىشىپ، مۇقىم ھەرىكەت ئېلىپ بارالايدىغان ھالەتكە ئۆزگەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار داۋاملىق يوسۇندا قەبىلە ياكى قەبىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيۇشۇشتىن تەرەققىي قىلىپ، پۈتۈن قۇملۇقنىڭ شىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خاقانلىققا ئايلاندى.

1. قەبىلە ۋە زېمىن

ئۇيغۇر خاقانلىقى ئاساسىي جەھەتتىن شەرقىي تۈركلەرنىڭ زېمىنىغا ۋە ئۇنىڭغا قارام بولغان قەبىلىلەرگە ۋارسلىق قىلدى. لېكىن، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، خاقانلىققا تەۋە قەبىلىلەرنىڭ ئۇستۇن-تۆۋەنلىكىدىمۇ ئۆزگىرىش كېلىپ چىقتى. خاقانلىق ئومۇمەن ئاساسىي قەبىلە ۋە قارام قەبىلە دەپ ئىككىگە بۆلۈندى. ئاساسىي قەبىلە ئەسلىدىكى ئۇن ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز گۈرۈھىدىكى قەبىلىلەردىن تەركىب تاپتى. بۇ قەبىلىلەردىكى قىزان يېگىتلەر خاقانلىقنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى ھاسىل قىلدى، خاقانلىقتىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارمۇ ئاساسەن مۇشۇ قەبىلىلەرنىڭ ئاقسۇاللىرىدىن تەشكىللەندى. شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىي، ئۆز ۋاقتىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك كىشىلىرى بۇ خاقانلىقنى «ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز خاقانلىقى» دەپ ئاتىدى①. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار تېخىمۇ گەۋدىلىك ئورۇندا تۇردى. ئون ئۇيغۇرلار ناھايىتى كۈچ ئۇرۇقلاردىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، ياغلۇقار قەبىلىسى ئۇنىڭ يادروسى ئىدى. VII ئەسىردىكى سۇكۇن تېكىنلەر ئېتىبارەن ئۇيغۇرلارغا قەبىلە باشلىقى ياكى خاقان بولغانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇشۇ ئۇرۇقتىن بولدى. بۇلاردىن باشقا، نىسبەتەن كۆچلۈكرەكلىرى كورلەمۇر (يەنە بىر ئاتىلىشى كۆلۈبې) لار بىلەن قازارلاردىن ئىبارەت ئىككى ئۇرۇق ئىدى. يەنرەن قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسى مەزگىلىدە، تاڭ سۇلالىسى كورلەمورلارنى ئون ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇرغان ئۇرقۇن دەريا سۇ ۋادىسىدىن لاكا دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى (سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى چىتا) رايونىغا يۆتكەپ، ئۇ يەردە دۆلۈڭ ئايمىقىنى تەسىس قىلغانىدى. كۆرلەمۇرلار قارىماققا ياغلۇقارلار بىلەن ئەپ ئەمەس ئىدى، كورلەمۇرلارنىڭ ياغلۇقارلار بىلەن

خاقانلىق تالىشىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنىڭ ئاقساقلىنى چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىپ نەزەربەنتمۇ قىلىپ قويغانىدى②. قازارلار ئورۇن جەھەتتە ئۇستۇن بولۇپلا قالماي، بەلكى سىرلىق تۈس ئالغان بىر ئۇرۇق ئىدى. بىزگە مەلۇم، مىلادى Ⅱ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، غەربنىڭ تارىخي كىتابلىرىدا شەرقلىك تۈرا (ياكى تۈرك) لار(Khazars) دەپ ئاتالغان قازار قەبىلىسى پەيدا بولدى، شۇ چاغدا ئۇلار كاسپىي دېڭىزىنىڭ يېنىدا ياشايتتى③. كېيىنچە خەنزۇ يېزىقىدا پۈتۈلگەن تارىخىي كىتابلاردا «كاسار»، «خىسار»، «خەسەر»④ دەپ خاتىرىلەندى. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىكى بۇ ئۇرۇقنىڭ پامىر تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى شۇ نامالىق قەبىلە بىلەن نېمە مۇناسىۋىتى بارلىقى ھازىرغىچە تېپىشماق بولۇپ كەلدى. ئەسلىدىكى توققۇز ئوغۇزلار ئىچىدە بۆكۈ، توڭرا، ئىزگىل، ھۇن، چۆبە، بايىرغۇ، ئاتېئىز، قۇمۇق، قۇشۇر قاتارلىق قەبىلىلەر بار ئىدى. خاقانلىقتىكى ئاساسىي قەبىلىلەر قاتاردا يۇقىرىدىكىسى ئون ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن باشقا قۇدىقان، تۇباس، ئاقشىد، باسمىل ۋە قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ خاقانلىقتىكى ئورنى ئالدىنقىلارنىڭكىدىن تۆۋەن تۇراتتى، بۇلاردىن سىرت ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن توققۇز غۇزلارمۇ مۇشۇلارنىڭ ئىچىدە ئىدى.

خاقانلىقنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرى ئومۇمەن ئالغاندا بايقال كۆلى، كۆگمەن تېغى، تاڭنۇر تېغى قاتارلىق تاغلارنىڭ جەنۇبىدا، چوغاي تېغى، قۇلانتاغ، خېشى كارىدورى ۋە شىمالىي تاغ (ما ز ۇشەن تېغى) نىڭ شىمالىدا، ئالتاي تېغىنىڭ شەرقى، ھىنگان تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى موڭغۇل دالالىرىدا ئىدى. بۇ تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ھەر قايىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىسمى بولسىمۇ، سىرتقا قارىتا ئۆزلىرىنى بىر دەك ئۇيغۇر دەپ ئاتايتتى. ھەتتا ھېلىقى توققۇز غۇزلارمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ قالسا،

ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەيتتى. خاقانلىقنىڭ 100يىل مابەينىدىكى بىرىكىشى نەتىجىسىدە، ھەر قايسى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى چەك-چېگرا تەدرىجىي ھالدا بۇزۇلدى، زېمىندىكى بىرلىك مۇناسىۋىتى قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنىغا چىقتى. موڭغۇل دالاسىدىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى تۇرا قەبىلىلىرى بارا-بارا بىرىكىپ، بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ قالدى.

بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارقىلىش دائىرىسى، نوپۇسى قاتارلىق ئاساسىي ئەھۋاللارنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمىز.

ئون ئۇيغۇرلار: تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن يىللىرى «100 مىڭ نوپۇسى بار، ئەسكىرىي سانى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلىدىغان» كۆلەمدە تەرەققىي قىلغانىدى. دۆلەت قۇرۇپ 100 يىلدىن كۆپ ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، نوپۇسىنىڭ 100 مىڭدىن ئېشىپ كېتىشى تەبىئىي ئەھۋال ئىدى. سېلىنگا دەرياسى ۋادىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئورنى ئىدى، بۇ يەردىكى تاغ جىلغىلىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى قۇم ئارىلاش شورلۇق تۇپراق بولۇپ، ئاساسلىق چارۋا مەھسۇلاتى چوڭ تۇياقلىق قويلار ئىدى. يەنرەن قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋە ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى مەزگىلىدە، ئۇلار ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىنى 40 يىلدىن كۆپ ۋاقىت بەسىپ ياتتى، كېيىنكى تۈركلەر باش كۆتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلار سېلىنگا دەرياسى ۋادىسىغا قوغلىۋېتىلدى. دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خاقانى قارارگاھنى جەنۇبقا يۆتكىدى. ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىدىكى كەڭ ئوتلاقلار ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. ئۆتۈكەن تېغىنىڭ شەرقىي شىمالى، بايقال كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن ئىبارەت ئىككى دەريا ۋادىسى پۈتۈنلەي ئون ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئۆتتى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئاساسىي پائالىيەت رايونى بولدى. شۇنداقلا بۇ يەر خاقانلىقتىكى نوپۇسى ئەڭ زىچ بىر رايون ئىدى. لېكىن قەبىلە نوپۇسىنىڭ ئۆزلۈكسىز

كۆچمىشى ۋە ئۇلارنىڭ يېڭى ئوتلاقلارنى ئىگىلىشىگە ئەگىشىپ، ناھايىتى كۆپ ئۇرۇقلار ئاستا-ئاستا باشقا رايونلارغا تارقالدى. ئۇلار كۆپ ھاللاردا ئۆز ئاقساقاللىرى ئۈچۈن بۇ يېڭى ئولتۇراق جايلارغا قەلئە-شەھەرلەرنى سالدى. مەسىلەن، ئۇلار بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئالاسان ئېگىزلىكىدىكى ئېرگىنە دەرياسى ساھىلىدا مەلىكە قەلئەسىنى سالغان ۋە شۇ ئەتراپتا چارۋا باققانىدى. بۇ ئۇيغۇرلار بەزىدە ھەتتا ئېرگىنە دەرياسىنى بويلاپ جەنۇبقا مېڭىپ، گەنجۇ (جاڭيې) ئايمىقىدكى تىلەن تېغىنىڭ ئېتەكلىرىگە يىلقا باققىلى باراتتى. ئۇلار يەنە قاشقالداق بۇلۇتنىڭ شىمالىدا، تەڭرى قاخان يولىنىڭ ياقىسىغا مەلىكە قەلئەسىدىن باشقا مېيجەن قەلئەسىنى سالدى. ئۇن ئۇيغۇرلارنىڭ بەزى قەبىلىلىرى مۇشۇ جايدىمۇ مال باقاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، لاكا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا (بۈگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چىتا رايونىدا) ئۇن ئۇيغۇرلار قارىمىقىدىكى كورلەمۇرلار ئۇرۇقى تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئۇلار ھەتتا يەنىمۇ دەريانى ساھىلىدىكى تۇڭا ئويمانلىقىدىمۇ قەلئە ياساپ، چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل بولدى. X X ئەسىرنىڭ 50-يىللىرى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخېئولوگلىرى شۇ يەردىكى 12 ئورۇندىن ئۇيغۇرلار ياسىغان I X ئەسىردىن كېيىنكى، بىر قىسىم ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ بېرىپ، ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى⑥. بۇنىڭدىن تاشقىرى، بېشبالىقتىن ئانچە يىراق بولمىغان باركۆل يايلاقلىرىدىمۇ ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ توپ-توپ پادىلىرى ئوتلايتتى. ئۇن ئۇيغۇرلار خاقانلىقىنىڭ ئەڭ چوڭ شۇنداقلا تارقىلىش دائىرىسى ئەڭ كەڭ بىر قەبىلە گۇرۇھى ھېسابلىناتتى.

بايىرقۇلار: كۇرۇلۇن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا-تۆۋەن ئېقىمى، شەرقتە ئۇسسۇرى دەرياسى ۋادىسى، تاتارلار بىلەن قوشنا بولغان زېمىنلاردا ياشىغان بولۇپ «10 مىڭدىن كۆپ يارىملىق ئەسكىرى

بار، نوپۇسى 60 مىڭ» كېلىدىغان بىر قەبىلە ئىدى. بۇ سۆيى ئەلۋەك، يايلاقلىرى مۇنبەت گۈزەل جاي ئىدى، ئاھالە بۇغا ئوۋلاش ۋە پادا بېقىشقا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى، ئانچە-مۇنچە تېرىقچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. بۇ يەردىن «ياخشى ئارغىماقلار چىقاتتى. تۆمۈر قورالىارنى ياساشقا ماھىر ئىدى»⑦.

بۆكۈلەر: «ياراملىق 10 مىڭ ئەسكىرى بار بولۇپ، نوپۇسى 30 مىڭ ئىدى». ئۇلار بايىرغۇلارنىڭ غەربىي تەرىپىدە، بۈگۈنكى ئونان دەرياسى ساھىلىدا تۇرمۇش كەچۈرەتتى، غەرب تەرەپتىكى قوشنىسى توڭرالار بىلەن «ئىناق ئۆتەتتى»⑧. بۆكۈ قەبىلىسىنىڭ ئادەملىرى ئىنتايىن قەيسەر، چاقىقان ئادەملەردىن بولغاچقا، تارىختا «گېپى ئوچۇق، لېكىن باشلىغان يولغا ئاسان ماڭمايدىغانلار» دەپ نامى چىققانىدى. ئۇلارنىڭ خاقانلىقىنىڭ ئورنى ناھايىتى مۇھىم ئىدى. بۆكۈ ئۇرۇقىدىن بولغان قىزلار ياغلۇقارلار ئۇرۇقىدىن چىققان خاقانلار بىلەن توي قىلىپ، خاقانلىقتا خاتۇن نامىنى ئالغانىدى.

توڭرا: ئۇلار «15 مىڭ تۈتۈن ئاھالىسى بار، ياراملىق ئەسكىرى 30 مىڭ»⑨ قەبىلە بولۇپ، ئەسلىدە تۇغلا دەرياسىنىڭ شىمالىدا ياشايتتى، شەرقىي تەرىپى بۆكۈلەرگە قوشنا كېلەتتى. كېيىنكى تۇركلەر دەۋرىدە، تېڭرىتاۋنىڭ 2-يىلى (743) غا كەلگەندە جەنۇبقا كۆچۈپ، تالاس سۇلالىسىگە ئەل بولدى ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا يەنى بۈگۈنكى ئوردۇس رايونىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. تېڭرىتاۋنىڭ 12-يىلى (753) غا كەلگەندە قايتىدىن قۇملۇقنىڭ شىمالىغا كەتتى، قىسمەن ئادەملىرى تارقالدى، بەزىلىرى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلدى، بەزىلىرى جەنۇب تەرەپكە مېڭىپ شەنشى ۋە خېبېينىڭ شىمالىي تەرىپىگە يېتىپ باردى. ئۇلارنىڭ بىر بۆلىكى ئۆڭلۈك، سۆيگۈن توپىلىڭىنى قوزغىغان ئىسيانكارلارغا قوشۇلدى.

تۆلەنغۇتلار: «ياراملىق ئەسكىرى 10 مىڭ ئىدى»⑩. تۇغلا دەريانىڭ شىمالىدا، توڭرا قەبىلىلىرىنىڭ جەنۇبىدا تۇرمۇش كەچۈرەتتى.

قۇشۇلار: قو ۋە شۇر دەيدىغان «ئىككى فامىلىدىن بىرىكىپ بارلىققا كەلگەنلەر» بولۇپ، «ياراملىق 7000 ئەسكىرى بار ئىدى.»⑪ تۆلەنغۇتلارنىڭ شىمالىدا تۇراتتى.

ئىزگىللار: تۇغلا دەريانىڭ شىمالىدا، غەربتە توڭرا قەبىلىلىرى ۋە قۇمۇقلار بىلەن قوشنا بولۇپ ياشايتتى، «بۇ ئىككى قەبىلىنىڭ ئەسكەرلىرىنى قوشقاندا 20 مىڭغا يېتەتتى»⑫. ئىزگىللارنىڭ ھەربىدە دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ئىدى، شىمىنچىڭنىڭ 4-يىلى (659) بىر بۆلۈك ئىزگىللار تارىم ئويمانلىقىدىكى قەشقەر، قاغىلىق، تاشقورغان رايونلىرىغا يېتىپ بارغانىدى⑬. ئۇلارنىڭ نەچچە ئونمىڭ ئادەمدىن تەركىب تاپقان يەنە بىر قىسمى شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمىدا تاكى بەش ئەۋلادقىچە ئۇزۇلدۇرمەي دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانىدى.

شىد ۋە ئاقشىدلار: بۇلار تۇرا قەبىلىسى ئىچىدە ئەڭ شەرق تەرەپتە ئولتۇراقلاشقان ئىككى قەبىلە بولۇپ، بۇگۇنكى ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقىي ۋە جىلىن ئۆلكىسى بىلەن لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسىدىكى رايونلاردا تۇرمۇش كەچۈردى. شەرقتە قىتان، موغال قەبىلىلىرىگە قوشنا بولدى. ئاقشىد قەبىلىسىنىڭ «ياراملىق 3000 ئەسكىرى بار ئىدى»⑭، شىدلارنىڭ «ياراملىق ئەسكىرى 10 مىڭدىن ئاشاتتى»⑮. بۇ ئىككى قەبىلىدىكى ئادەملەر ھىنگان تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئېتىكىدىكى ئېدىرلىققا ئورۇنلاشقانىدى. بۇ جايدا ئورمانلار قويۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئۆۋچىلىققا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرۈپ، يايلاقتىكى دەتالاشلارغا كۆپ ئارىلاشمىدى.

خاقانلىقنىڭ ئاساسىي قىسمىدا، يۇقىرىقى بىر قەدەر چوڭ قەبىلىلەردىن تاشقىرى، نوپۇسى ئازراق ۋە نوپۇسى ئېنىق

بولمىغان يەنە بەزى قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى.

ھۇنلار: تۈغلا دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا ئۇيغۇرلار بىلەن قوشنا بولۇپ ياشايتتى.

چۆبەلەر: ئۇلار ئەسلىدە تۈغلا دەريا سىنىڭ جەنۇبىدا تۇراتتى، سۇي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى (618 — 581) يىللىرى بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمى تەڭرىتېغى رايونلىرىغا كۆچۈپ، سىرتاردۇش قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇردى ۋە ئۇنى ئون يىلدىن كۆپرەك داۋاملاشتۇردى. كېيىنچە غەربىي تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلدى، ئادەملىرى، تەرەپ-تەرەپلەرگە كەتتى. بىر قىسمى ئايلىنىپ يۈرۈپ، ئىسسىقكۆل، چىڭخەينىڭ شىمالى ۋە ئىچكى موڭغۇل قاتارلىق جايلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ياشىدى، ئەڭ ئاخىرىدا تاڭ سۇلالىسىگە قارام بولدى. يەنە بىر قىسمى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى قەدىم جايىدا ياشىدى. ئۇلارنىڭ «ياراملىق ئەسكىرى 3000 ئىدى»⑯.

ئاتېئىزلار: نىسبەتەن كىچىك قەبىلە بولۇپ، «ياراملىق ئەسكەرلىرى 1700 ئىدى»، ئۇلار ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا، ئۇيغۇرلار بىلەن قوشنا بولۇپ تۇرمۇش كەچۈردى. بەزىلەر ئۇلارنى ئون ئۇيغۇر قەبىلىسى ئىچىدىكى ئاۋۇسارلار دەپ قارىغانىدى.

قۇرىقانلار: ئۇلار ئەسلىدە بايقال كۆلىنىڭ شىمالىدا ياشىدى، بۇ يەر ئىنتايىن سوغۇق، «كۈندۈز ئۇزۇن، كېچە قىسقا»، «سامساقگۇل كۆپ ئۇنىدىغان، ئادەملىرى ئاشلىق ئىستېمال قىلمىدىغان» رايون ئىدى⑰. بېشى تۆگىنىڭ بېشىغا ئوخشايدىغان، ناھايىتى قاۋۇل، ياخشىراقلىرى بىر كۈندە نەچچە يۈز چاقىرىم يول يۈرەلەيدىغان ياخشى ئات كۆپ چىقاتتى. خاقانلىققا دەۋرىگە كەلگەندە، قۇرىقانلار ئاستا-ئاستا جەنۇبقا يۆتكىلىپ، بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا قەدەر كەلگەنىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى تارىختىكى شەرقىي قاڭقىللاردىن بولۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئاساسەن دېگۈدەك ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز گۇرۇھىنىڭ تەركىبىدىكى قەبىلىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسى قويۇق ئىدى، ئۇلار خاقانلىقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغاچقا، ئورنىمۇ خېلى يۇقىرى ئىدى، شۇڭا «ئاساسلىق قەبىلىلەر» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقى مەزگىلىدە، ئۇلار تەدرىجىي يوسۇندا بىرىكىپ، نوقۇل ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللەندى، ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى قەبىلە ئىسمى، خاقانلىقنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە كەلگەندە ئاساسەن ئەمەلدىن قالدى.

خاقانلىقتىكى ئاساسىي قەبىلىلەر رايونىدا يەنە بىر قىسىم تۇرا قەبىلىلىرى بولۇپ، ئۇلار تارىختىكى توققۇز ئوغۇز گۇرۇھىغا تەۋە ئەمەس ئىدى. ئۇلار گەرچە خاقانلىقنىڭ بىر قىسمى ھېسابلانسىمۇ، لېكىن «مېھمان قەبىلە» دەپ قارىلاتتى. مېھمان قەبىلە ۋە ئۇنىڭ ئاقساقاللىرى خاقانلىقتا تۆۋەنرەك ئورۇندا تۇراتتى. ئۇلار خاقانلىققا قارىتا ياكى توپىلاڭ كۆتۈرەتتى، ياكى بويسۇناتتى، ئەڭ ئاخىرىدىكى ئەھۋال ياكى ئۇيغۇرلارغا پۈتۈنلەي بويسۇنۇپ ئۇلارنىڭ ئىچىگە سىڭىپ كېتىش بىلەن ياكى خاقانلىقتىن ئايرىلىپ باشقا جايلارغا كېتىش بىلەن تۈگەيتتى. بۇنداق قەبىلىلەرنىڭ ئاساسلىقلىرىدىن:

قارلۇقلار: ئەسلىدە جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدە ئىدى. VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كېلىپ، تۈركلەر دۆلەت قۇرۇشنىڭ ئالدى-كەينىدە تۈركلەرگە قارايدىغان بولدى، مۇشۇ سەۋەب تۈپەيلى تارىختا «قارلۇقلار ئەسلىدە تۈركي مىللەت ئىدى» دەيدىغان قاراش پەيدا بولغانىدى. قارلۇقلار ئۇچ مىللەتتىن يەنى مورۇن (مولان)، چىگىل (يوغۇر)، تاسىرلاردىن تەركىب تاپقان بولغاچقا، ئۇچ قاملىلىك قارلۇق دەپمۇ ئاتالغانىدى. قارلۇق قەبىلىسى ناھايىتى كۆچلۈك ئىدى،

«ئەسكەرلىرى قەيسەر، ئۇرۇشخۇمار ئىدى، بېشىبالىقنىڭ غەربىدىكى ھەر قايسى تۈرك قوۋملىرى ئۇلاردىن بەك قورقاتتى»⑱. ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قارلۇقلار ئوك باسقاق، سول باسقاق دەپ ئىككىگە بۆلۈندى. سول باسقاق خانگاي تاغلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا ئورۇنلىشىپ ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قارىدى. ئوڭ باسقاق ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىگە ئورۇنلىشىپ «ئۆزلىرىگە بايغۇ تىكلىدى» ۋە يېرىم مۇستەقىل ھالەتتە ياشىدى.

باسمىللار: (پۇمارلار)، ئەسلىدە جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى تاڭنۇر تاغلىق رايونىدا تاغنىڭ قاپتىلىنى بويلاپ ئورۇنلاشقانىدى. «ئومۇمىي تۇتۇن سانى 2000 دىن كۆپرەك ئىدى»⑲. تۇرغان جايلىرى سوغۇق ئورمانلىق ئىدى. باسمىللار ئۆۋ قىلىش، يىلقا بېقىش بىلەن شۇغوللىناتتى، ئاشلىقمۇ تېرىيتتى، قېيىن ياغىچى بىلەن قويۇرۇلغان ئۆيلەردە ئولتۇراتتى. ئۇلار ناھايىتى بۇرۇنلا تۈركلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى، ئاشىنا ئۇرۇقىدىن بولغان تۈركلەر بۇ قەبىلىنىڭ ئۆمۈرۋايەتلىك ئاقساقاللىرىدىن بولۇۋالدى⑳. كېيىنكى‌تۈرك خاقانلىقى مەزگىلىدە، باسمىللارنىڭ بىر قىسمى جەنۇبقا كۆچۈپ موڭغۇل دالاسىغا كەلدى ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ كېيىنكى تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلدى. ئۇلار قارلۇقلار بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قوشۇلغاندىن كېيىن «مېھمان قەبىلە» دەپ قارالدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى «جەڭ بولغان ھامان بۇ ئىككى مېھمان قەبىلىنى ئەڭ ئالدىدا ماڭغۇزىدىغان بولدى»㉑. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار پات-پات ئىسيان كۆتۈرەتتى ھەمدە شىمالغا ياكى غەرب تەرەپلەرگە قاچاتتى.

سىر تارىدۇشلار: تارىختا ئۇلار «ئەزەلدىن كۆچلۈك مىللەت» دەپ ئاتالدى. ئۇلار ئەسلىدە قۇملۇقنىڭ شىمالىدا بولۇپ، شەرقىي قاڭقىللارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. چى بەگلىكى

يۇكمىكنىڭ 5-يىلى (487) سىرتاردۇشلار ئاي ئۇجرۇ بىلەن بىرلىكتە غەربكە كۆچۈپ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا قاڭقاللار دۆلىتىنى قۇردى، ئاز ساندىكىلىرى داۋاملىق ھالدا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۆتۈكەن تاغلىرىدا ماكانلىشىپ قالدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، غەربتە تۇرۇۋاتقان سىرتاردۇشلار قايتىپ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا كەلدى ھەمدە ئۇزۇن ئۆتمەي سىرتاردۇشلار خاقانلىقىنى قۇرۇپ چىقتى. جېنگۇەننىڭ 20-يىلى (646) سىرتاردۇش خاقانلىقى يېمىرىلگەندىن كېيىن ئۇيغۇرلار «ئۇنىڭ قىسمىلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى» ㉒. قالغانلىرى تارقىلىپ كەتتى ياكى تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى ھەمدە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىن سەپىلى بويلىرىدا پادا باقتى؛ ياكى بولمىسا غەربتىكى قەدىم جايىغا بېرىپ، بۇغدا تېغىنىڭ شىمالىدىكى باركۆل يايلاقلىرىغا ئورۇنلاشتى. بۇلار دەل كېيىنكى كۈنلەردىكى چىگىللار، چۈمۈللار ۋە ساتارلار ئىدى. مىلادى ⅶ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، موڭغۇل دالاسىدا قالغان سىرتاردۇشلار يەنىلا «40 نەچچە مىڭ تۇتۇن» ㉓ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر خاقانلىقى مەزگىلىگە كەلگەندە، سىرتاردۇشلار دېگەن بۇ ئىسىم يوقىلىپ كەتتى. بۇنىڭدىن بۇ ئادەملەرنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى ئىچىگە سىڭىشىپ كەتكەنلىكىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلىگەنلىرىمىز ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ئاساسىي قەبىلىلەرنىڭ زېمىنى ۋە ئاساسىي قەبىلىلەر ئىچىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى بولۇپ، بۇلار ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرى ۋە زېمىنى ئىدى. بۇ ئاساسىي قەبىلە ئىچىدە خېلى كۆپ سانلىق ئىگىلەيدىغان توققۇز ئوزلار ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەنزۇلىرىمۇ بار ئىدى. ئۇلارمۇ بارا-بارا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تەركىبىگە سىڭىشىپ كەتتى.

تۆۋەندىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىغا بېقىندى قەبىلىلەرنى

تونۇشتۇرىمىز. خاقانلىقنىڭ شەرقىدىكى بېقىندى قەبىلىلەر ئاساسلىقى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

قىتانلار: خۇاڭشۇي (بۇگۈنكى شار مۆرۈن دەرياسى) ۋادىسىدا ياشايتتى، جەنۇب تەرەپتە قۇمۇقلار ۋە تاڭ سۇلالىسى بىلەن، غەربتە شىدلار بىلەن قوشنا ئىدى. كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىقنى ئاساس قىلاتتى. «يارامليق ئەسكىرى 43 مىڭ ئىدى» ㉕.

قۇمۇقلار: قىتانلارنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، بۇگۈنكى لياۋنىڭ، ئىچكى موڭغۇل ژە خېبېيدىن ئىبارەت ئۇچ ئۆلكىنىڭ قوشۇلۇش چېگرىسىدىكى رايونلاردا تۇرمۇش كەچۈرەتتى. جەنۇبتا تاڭ سۇلالىسى بىلەن، شىمالدا قىتانلار ۋە شىد قەبىلىسى بىلەن قوشنا ئىدى. «يارامليق ئەسكىرى 30 مىڭدىن ئاشاتتى» ㉖.

شۇيدلار: تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇلار «تاتار» دەپ ئاتالدى، ئۇلار قىتانلارنىڭ شىمالىدا، بۇگۈنكى خېيلۇڭجيانىڭ ئۆلكىسى بىلەن جىلىن ئۆلكىسىنىڭ غەربىدىكى رايونلاردا ياشايتتى. غەرب تەرەپتە ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى كۆلۈبىي قەبىلىسى، بايىرغۇ، جۇجۇق قەبىلىلىرى بىلەن قوشنا ئىدى. تېرىقچىلىق ۋە ئوۋچىلىققا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ شەرقىدىكى بۇ بىرنەچچە بېقىندى قەبىلىلەر تونگۇس تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلى تۇرالارنىڭ تىلى بىلەن پەقەت ئوخشاشمايتتى. ئۇلارنىڭ تارىختىكى تۇرالار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ نىسبەتەن ئاز ئىدى. ئۇلارنىڭ باشقا قەبىلىلەر بىلەن ئوخشاشمايدىغان يېرى مۇشۇ ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىدىكى بېقىندى قەبىلىلەردىن ئاساسلىقى قىرغىزلار ئىدى. قىرغىزلار كۆكەمەن تېغى (بۇگۈنكى سايەنلىك تاغلىرى) نىڭ شىمالىدىكى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشايتتى. قىرغىزلارنىڭ شەرق ۋە جەنۇبىدا تۇرمۇش

كەچۈرىدىغان تۈباسلار، قۇۋاچىلار، مىللىلار قىرغىزلارغا بېقىندى قەبىلىلەر ئىدى. قىرغىزلار ئۆزلىرىگە بېقىندى بولغان قەبىلىلەر بىلەن قوشۇلۇپ 100 مىڭ ئادەمى، يارىملىق 80 مىڭ ئەسكىرى بار ئاھايىتى كۈچلۈك بىر قەبىلە ئىدى(27).

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ غەربىدىكى بېقىندى قەبىلىلەر ئاساسلىقى قارلۇقلاردىكى سول باسقاق ۋە ساتارلار، ياغمىلار قاتارلىق غەربىي تۈركىلەرنىڭ قالدۇق قىسىملىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى بۇ بېقىندى قەبىلىلەر ئىزچىل رەۋىشتە يېرىم مۇستەقىل ھالەتتە ياشىدى، ئىچكى ئىشلىرىغا ئۆزى مەسئۇل بولدى. ئۇيغۇرلار ئۇلارنىڭ تىزگىنلەشتە، ئاساسلىقى ھەربىي بويسۇندۇرۇشقا تايىنىدى. بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، ياكى نازارەتچى بەگلەرنى ئەۋەتىپ ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى مۇپەتتىش قىلدى. تارتۇق قىلىنىدىغان نەرسە-كېرەكلەرنى، ئالۋان-ياساقنى تەكشۈردى. مەسىلەن، قىتانلارغا ۋە تاتارلارغا شۇنداق قىلدى؛ ياكى ئاساسىي قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرىنى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلىدى. مەسىلەن، قىرغىزلارغا، قارلۇقلارغا مۇشۇ خىل ئۇسۇلنى قوللاندى. ياكى بولمىسا ئۇيغۇر — ياغلۇقلار ئۇرۇقىدىن بولغان ئاقسۆڭەكلەرنى شۇ قەبىلىنىڭ ئۆمۈرۋايەت مىراس قالىدىغان ئاقساقاللىقىغا بەلگىلىدى. ئالايلۇق، ياغمىلارنى شۇنداق باشقۇردى. ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار بۇ بېقىندى قەبىلىلەرگە نىسبەتەن پەقەت ئاجىز ۋە بوشاڭ قارامىلىق مۇناسىۋەتنىلا ساقلاپ قالدى، ئۇلارنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تالان-تاراج قىلىش ۋە تىزگىنلەش قولىدىن كەلمىدى. بۇ بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ تاكى ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىنمۇ ئەنئەنىۋى قەبىلە ناملىرىنى ساقلاپ قالالىغانلىقىدىن قارىغاندا، ئۇلار ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىچىگە سىڭىشىپ

كېتەلمىگەنىدى. پۈتۈن خاقانلىق مەزگىلىدە، بۇ بېقىنىدى قەبىلىلەر بىردەم ئىسيان كۆتۈرۈپ، بىردەم بويسۇنۇپ كۈن ئۆتكۈزدى. مۇشۇ سەۋەب تۈپەيلى ئۇيغۇر خاقانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان تېررىتورىيىدە ئاساسىي قەبىلە ياشىغان رايون ئاساسەن مۇقىم بولۇپ تۇرغاندىن باشقا بېقىنىدى رايونلار دېگەندەك مۇقىم بولمىدى. خاقانلىق ئەڭ گۈللەنگەن چاغلاردا، ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىكى زېمىن چېگرىسى مۇشۇ بېقىنىدى قەبىلىلەر ھەرىكەت قىلىۋاتقان جايلارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك يېتىپ بارىدى، يەنى شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن غەربتە لياۋخې دەرياسى بىلەن لياڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغىچە، غەربتە پامىر تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى چۈ دەرياسى ۋە ئىسسىقكۆل رايونىغىچە، شىمالدا يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە رايونلىرىغا قەدەر كېڭەيدى. خاقانلىقنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى چېگرىسى نىسبەتەن تۇراقلىق ئىدى. بۇ جايلار چوغايى تاغلىرى، قولان تاغلىرى، خېشى كارىدورى ۋە خېلىشەن تېغى، مازۇشەن تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلار ئىدى. لېكىن خاقانلىق ئاجىزلىغان چاغدا، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان دائىرىسى، پەقەت ئاساسىي قەبىلىلەر تۇرۇۋاتقان كىچىككىنە يەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالاتتى.

2. ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلى

كەڭ كەتكەن موڭغۇل دالاسى قۇملۇق يايلاق ۋە بىپايان چۆللۈكتىن ئىبارەت بىر جاي ئىدى، بۇ يەرنىڭ كىلىماتى قۇرغاق ۋە سوغۇق بولۇپ، مۇتلەق كۆپ قىسىم رايونلىرىدا پەقەت ئوت-چۆپلا ئۆسەلىگەچكە، تەبىئىيكى پايانسىز ئوتلاق بولۇپ قالغانىدى. بولۇپمۇ چەكسىز چۆل-جەزىرىدىكى تۇپراق قاتلىمىدا مول تۇز ماددىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنۇپ چىققان ئوت-چۆپلەر

چارۋا بېقىشقا تېخىمۇ مۇۋاپىق كېلەتتى. ئومۇمەن، بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان مىللەتلەر چارۋىچىلىقتىن باشقا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنالمايتتى. تەبىئىيكى، ئۇلارنىڭ كىيىم-كېچەكى، يېمەك-ئىچمىكى، ئولتۇراق ئۆيلىرى ۋە يۇرۇش-تۇرۇشلىرىمۇ چارۋىچىلىقنىڭ ئېھتىياجىغا پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك ئىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكى قەبىلىلىرى بۇ موڭغۇل دالاسىدا تەبىئىي شەرت-شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلى جەھەتلەردە ئۆزلىرىگە كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساسىي ئالاھىدىلىك قىلىپ تاللىۋالدى.

تۇرالار سىنىپى دۆلەت قۇرۇپ چىققاندىن كېيىن، گەرچە ساپ قانداشلىق مۇناسىۋەتتىكى ئۇرۇقلار تەدرىجىي يوقالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇرۇق-جەمەت بولۇپ تەشكىللىنىش شەكلى مۇكەممەل رەۋىشتە ساقلىنىپ قالدى. تۈرك تىلىدا ئۇرۇق دېگەن سۆز «ئۇرۇق-ئايماق» (uruk aymak) دەپ تەلەپپۇز قىلىناتتى. بۇ ئاتالغۇنىڭ يېزىق مەنبەسى ئۇرۇ (uru) يەنى ئەرلىك دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. چۈنكى ئۇرۇق ئەرلىك ھوقۇقىدىن كېلىپ چىققانىدى. قانداش ئۇرۇقلارنىڭ ئورنىغا تەدرىجىي يوسۇندا زېمىن بىرلىكى دەسسىگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ مەزگىلگە كەلگەندە ئورتاق بىر زېمىندىكى رايونلارغا ۋەكىللىك قىلالايدىغان «باغ» (baq) دېگەن سۆزپەيدا بولدى. خاقانلىقتىكى ھەر بىر قەبىلىنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇقىم چارۋا مەيدانلىرى بار ئىدى، ئۇلار گەرچە «قەرەلسىز ھالدا كۆچۈپ يۈرسىمۇ، ئۆزىگە قاراشلىق يەرلەر تۇرىۋېرەتتى»㉘. قەبىلىلەر بۇ ئوتلاق مەيدانلىرىنى ھەر قايسى ئۇرۇقلارغا ياكى باغلارغا بۆلۈپ بېرەلەيتتى. ئۇرۇقلار يەنە بىر مۇنچە جەمەتكە بۆلۈنەتتى، پادا باقىدىغان ھەر قايسى نۇقتىلار بىر ياكى بىرنەچچە جەمەتتىن شەكىللىنەتتى، ئۇ يەردە بىرنەچچە ياكى نەچچە ئون كىگىز ئۆيلەر تىكىلگەن بولاتتى. پادا باقىدىغان

نۇقتىلاردىكى كىگىز ئۆينىڭ سانى ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان ئوتلاقنىڭ سۈپىتىگە قاراپ بولاتتى. چۆل-جەزىرىلەردە ئوت-چۆپ كەمچىل بولغاچقا، چوڭ چارۋىلارنى باققاندا يەم-خەشەك يېتىشمەسلىك ئەھۋالى كېلىپ چىقاتتى، شۇڭا بۇ خىل پادا بېقىش نۇقتىلىرىدا ئادەتتە ناھايىتى ئاز ياكى بىرنەچچىلا كىگىز ئۆيلەر تىكىلەتتى، ھەتتا بىرەر-ئىككى كىگىز ئۆيلا تىكىلەتتى. لېكىن ئوت-چۆپى مول يايلاقلاردا، بىرلا پادا بېقىش نۇقتىسىدىكى كىگىز ئۆيلەر نەچچە ئون بولۇپ كېتەتتى. بىر پادا بېقىش نۇقتىسىدىكى ھەر قايسى جەمەت، كۆپىنچە ھاللاردا قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئۈستىگە قۇرۇلاتتى، ئەينى زاماندا ئۇ بىر خىل ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بىرلەشمە گەۋدىگە ئايلىناتتى. جەمەت ئارىسىدىكى ئۆزئارا ياردەم كۆچەن چارۋىچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. ھەر قايسى جەمەتنىڭ ئات، كالا، قوي، تۆگە قاتارلىق چارۋىلىرى تۇر بويىچە ئايرىلاتتى ۋە ئوخشاش بولمىغان ئوتلاقلاردا ئايرىم بېقىلاتتى. بۇنىڭدا ھەر قايسى جەمەتلەرنىڭ زىچ ماسلاشقان ئىش تەقسىماتى ۋە ھەمكارلىشىشىغا توغرا كىلەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، چارۋىلارنى سۇغىرىش، يۇڭ قىرقىش، كىگىز ئېتىش، كىگىز ئۆيلەرنى قۇرۇش قاتارلىق ئەمگەكلەردىمۇ ئۆزئارا ياردەملىشىشكە توغرا كېلەتتى. بولۇپمۇ ئوتلاقتىن كۆچىدىغان ۋە بۆرىلەرنىڭ ھۇجۇمى قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەر بىلەن كۈرەش قىلىدىغان چاغدا، ئۆزئارا ھەمكارلىق تېخىمۇ زۆرۈر بولاتتى.

ئوتلاقتىن يۆتكىلىش ئىشى پەسلىگە ۋە ئوتلاقنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ بېكىتىلەتتى. چارۋىچىلىق ئۇسۇلىمۇ، ھەر قايسى قەبىلىلەردە ئوخشاش بولمايتتى. بەزى جايلاردا قىش پەسلى كەلگەن ھامان تاغنىڭ ئىككى قاپتىلىدىكى پىنھان جىلغىلارغا كۆچۈشكە توغرا كېلەتتى، ياز پەسلىدە بولسا دەريا ئېقىپ ئۆتىدىغان كەڭرى ياپلاق جىلغىلارغا كىرىشكە توغرا كېلەتتى. باشقا بەزى جايلار دەل بۇنىڭ ئەكسىچە ئىش قىلاتتى، ئۇلار ياز

پەسلىدە تاغدىكى ئوتلاقلاردا مال باقاتتى، قىش پەسلىدە تاغ باغرىدىكى تۈزلەڭلىككە كېلەتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار دائىم دېگۈدەك ئىلگىرى بېكىتىپ قويغان لىنىيىنى بويلاپ مال بېقىشقا قانۇنىيەت بويىچە ئىتائەت قىلاتتى. كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋا باقىدىغان نۇقتىلار بىر يىل ئىچىدە نەچچە قېتىم يەڭگۈشلىنەتتى. كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋا باقىدىغان دائىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان رايونلاردىكى پەرقىمۇ ناھايىتى چوڭ بولاتتى. مۇنبەت ئۇرقۇن دەريا‌سى قاتارلىق رايونلاردا بۇ دائىرە بىرنەچچە كىلومېتردىن بىر نەچچە ئون كىلومېترغا بارسا، تاقىر چۆللۈكلەردە يۈز كىلومېتردىن ئارتۇق بولاتتى. تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرگەن چاغلاردا، قۇرغاقچىلىق ياكى قار-شۇرغان بولغان مەزگىللەردە، كۆچۈپ چارۋا بېقىش دائىرىسى نەچچە يۈز كىلومېترغا يېتەتتى. بۇنداق ۋاقىتتا ئۇلار كۆپىنچە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا كېلىپ پادا باقاتتى ياكى مال-ۋارانلارنى ئېلىپ قاچاتتى، بۇ ئەھۋالدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىدىكى قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشۇپمۇ قالاتتى. ئۇلارنىڭ بۇ ئەھۋالى تارىختا «قىش كۇنلىرى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا كېلىدۇ، يازدا قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قايتىدۇ، قۇملۇقنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدىكى 1000 كىلومېترغا يېقىن ئارىلىقتا ھەرىكەت قىلىدۇ»، دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. بۇ خىل كۆچمەنچىلىك تۇرمۇشقا ماسلىشىش ئۇچۇن، ئۇلار تەبىئىيكى ئېلىپ يۈرۈشكە قولايلىق كىگىز ئۆيلەرنى ئۆزلىرىنىڭ قونالغۇسى قىلىش ئۈسۈلىنى قوللىناتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلاردا يەنە ئۇستىگە كىگىز ئۆي قۇرۇلغان تۆت چاقلىق ھارۋىلار بار ئىدى، بۇ ئۇياقتىن بۇياققا يۆتكەلگەندە قونالغۇ قىلىشقا تېخىمۇ ئەپلىك ئىدى. ئۇلار قىشلىق ئوتلاقلاردا كېسەك ۋە تاشتىن قوپۇرۇلغان كىچىك ئۆيلەردىن پايدىلىناتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي ئىقتىساد بىرلىكى دادا تەرەپتىن بولغان ئائىلە باشلىقلىق

تۇزۇمىدىكى جەمئەت ئىنىجۇگۇن(inijügün) دىن ئىبارەت ئىدى. ئۇنىڭدىكى ئاساسىي ئالاھىدىلىك بىرىنچىدىن، ئەڭ كىچىك ئوغۇلنىڭ ئالدى بىلەن ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بار ئىدى؛ ئىككىنچىدىن، ئىنىلار يەڭگىسى بىلەن توي قىلسا بولاتتى؛ ئۈچىنچىدىن، كۆپ خوتۇنلۇق تۇزۇم يولغا قويۇلغانىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ جەمەتىدە كىچىك ئوغۇلنىڭ نەچچە خىل ئىمتىيازى بولاتتى. ئائىلە باشلىقلىق تۇزۇمىدىكى جەمەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان تۇرك تىلىدىكى «ئىنىجۇگۇن» (inijügün) دېگەن سۆز «ئىنى» (ini) دېگەن خەتتىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «كىچىك ئوغۇل» دېگەنلىك ئىدى. ئاكىلار توي قىلىپ ئۆي تۇتقاندىن كېيىن ئۆي ئايرىپ چىقىپ كەتسە بولاتتى، پەقەت ئەڭ كىچىك ئوغۇللا مۇشۇ ئائىلىدىن مىدىرلىمايتتى. كىچىك ئوغۇلنىڭ ئالدى بىلەن ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى يالغۇز مال-مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايتتى، بەلكى ئۇ ئۆلۈپ كەتكەن دادىنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەنلىرى ئىچىدە ۋارىسلىق قىلىشقا بولىدىغان ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

توپ نىكاھلىق تۇزۇمىنىڭ قالدۇقى بولغان ئىنىنىڭ يەڭگە بىلەن توي قىلىشى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ئېغىر يۈرگەن ئەھۋالنىڭ بىرى. ئىنى بولغۇچى ئۆلۈپ كەتكەن ئاكىسىنىڭ خوتۇنىنى ئۆز ئەمرىگە ئالسا بولىۋېرەتتى. دادىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئوغۇل «ئانا بولۇپ تۇرغانلاردىن بىرى بىلەن توي قىلسا» يەنى ئۆگەي ئانىسى بىلەن توي قىلسا بولىۋېرەتتى. بۇ تۇزۇمدىكى ئىقتىسادىي مۇددىئا ئائىلە مۈلكى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ باشقا ئادەملەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. يەنە بىر ياقتىن بۇنداق قىلىش تۇل ئولتۇرۇپ قالغانلاردىن خەۋەر ئېلىشنىمۇ كۆزدە تۇتاتتى.

ئىنى بىلەن يەڭگىنىڭ توي قىلىشى ۋە كىچىك ئوغۇلنىڭ ئالدى بىلەن ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى ئادەتكە ئايلانغان جەمئىيەتتە كۆپ خوتۇنلۇق تۈزۈمنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇقەررەر ئىدى. مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جەمئىيەتتىكى ئاياللار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جەمئىيەتتىكى ئاياللارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى رولى تېخىمۇ مۇھىم ئىدى. ئەرلەر دائىم دېگۈدەك ئۇرۇشقا كېتەتتى ياكى ئوۋچىلىققا چىقاتتى، ياكى سىرتتا مال باقاتتى، ئاياللار ئائىلە ئىشى بىلەن ئۆيدە قالاتتى. ئۇلار كېيىم تىكەتتى، كىگىز ئېتەتتى، ھارۋىدىن چۈشۈرىدىغان، توگىلەرگە يۈك ئارتىدىغان ھەر خىل ئەمگەك بىلەن مەشغۇل بولاتتى، ئەرلەر بىلەن بىرلىكتە ئائىلا مىنىپ يۇرۇپ مال باقاتتى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ جەمئىت ئىچىدە تۇتقان ئورنى نىسبەتەن يۇقىرى ئىدى. Ⅶ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، پۈسات قەبىلە باشلىقى بولغان مەزگىلدە، ئۇنىڭ ئانىسى ئورقۇن خانۇن قەبىلە ئىچىدىكى «دەۋا-دەستۇر» لارنى بىر تەرەپ قىلغان، «ناھەق ئىشلارنى قەتئىيلىك بىلەن ئەسلىگە كەلتۈرگەن، قەبىلىنىڭ ئىچكى قىسمىنى ئەيۈەشكە كەلتۈرگەن» ئىدى[29]. خاقانلىقتا ئۇيغۇر مەلىكىلىرىنىڭ ۋەخپە يەرلىرى بولاتتى. بۇ يەردە سېلىنغان قەلئەلەر «مەلىكە قەلئەسى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ مال-مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىشتا ھوقۇقلۇق ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. باۋيىنىڭ تۇنجى يىلى (762) بۆگۈ خاقان شىيەنجۇ ئايمىقىغا بېرىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسى بىلەن كۆرۈشكەندە، قائىدە-يوسۇن جەھەتتە كېلىپ چىققان ئىختىلاپ تۈپەيلى، ئىككى تەرەپ قاتتىق تىركىشىپ قېلىپ بىر-بىرىگە يول قويمىدى، بۆگۈ خاقانىنىڭ قالتىس ئاچچىقى كەلدى، ئەتراپتىكىلەر بىرەر ئېغىز گەپ قىستۇرۇشقىمۇ

جۇرئەت قىلالمىدى. ئەگەر ئاخىرىدا يەنىلا بۆكۈ خاقانىنىڭ ئانىسى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ بۇ قاتمال ھالەتنى بىر تەرەپ قىلدى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسىنى ئۆز قولى بىلەن ئۇزىتىپ قويدى. ئۇيغۇر مەلىكىلىرىنىڭ ۋە ئاقساقاللارنىڭ ئايالىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى بولۇپ بارغانلىقى ھەققىدە، تارىخىي كىتابلاردا قالدۇرۇلغان خاتىرىلەرمۇ ئاز ئەمەس[30]. ھالبۇكى، بۇ خىل ئەھۋال ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەردە ناھايىتى ئاز ئۇچرايتتى.

ئۇيغۇر ئايالىلىرىنىڭ ئورنىنىڭ نىسبەتەن يۇقىرىلىقىدىكى يەنە بىر سەۋەب، ئۇلارنىڭ بىرنەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ مال-مۈلكىنى بىر ئۆزىنىڭ قولىغىلا جۇغلىيالىغانلىقىدا ئىدى. ئۇيغۇر ئايالىلىرى ئۆز ئېرىنىڭ ئاكا-ئۇكىلىرىغا ياكى ئېرىنىڭ ئۆزىدىن تۇغۇلمىغان ئوغۇللىرىغا، ئۇنىڭ ئەۋرىلىرىگە ياتلىق بولالايتتى. مەسىلەن، تاڭ سۇزۇڭ نىڭگو مەلىكىنى ئۇيغۇر خاقانى بايانچۇرغا ياتلىق قىلغاندا، «ئۇستەك» بولۇپ بىللە كەلگەن خان قىزلىرىدىن مەلىكە شاۋنىڭگو دادا-بالا ئىككى خاقانغا ئارقا-ئارقىدىن ياتلىق بولدى. تاڭ دېزۇڭ قىزى شۇەنئەن مەلىكىنى ئالىپ قۇتلۇق بىلگە خاقانغا ياتلىق قىلدى، ئالىپ قۇتلۇق بىلگە خاقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن «ئوغلى تەخىرىدە قۇت بولمىش كۈلۈگ بىلگە خاقان تەختكە ئولتۇردى، تەخىرىدە قۇت بولمىش كۈلۈگ بىلگە خاقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئوغلى قۇتلۇق بىلگە خاقان تەختكە ئولتۇردى، قۇتلۇق بىلگە قاخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، پۇقرالار ئۇنىڭ ۋەزىرىنى خاقان قىلىپ تىكلىدى، ئۇ قۇتلۇق خاقان ئاتالدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە، مەلىكە بىلەن ئارقا-ئارقىدىن توي قىلدى»[31]. بۇ بىر ئايالنىڭ بوۋىسى، ئوغلى، نەۋرىسى قاتارلىق ئۈچ ئەۋلاد كىشى بىلەن توي قىلغانلىقىنىڭ مىسالى. يەنە تاڭ سۇلالىسىدىكى مەلىكە تەيخۇنى ئالايلى: ئۇ ئەسلىدە چۇڭدې خاقان

(كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش قۇچ كۈچلۈك بىلگە خاقان) غا ياتلىق قىلىنغان، كېيىنچە ئۇ يەنە تۆت خاقان بىلەن ئارقا-ئارقىدىن توي قىلدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى چۈڭدې خاقانلىقنىڭ ئاكا-ئۈكىلىرى، بەزىسى چۈڭدې خاقانلىقنىڭ جىيەنلىرى ئىدى. لېكىن ئۇيغۇر ئاياللىرى ئەرلىرى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن بۇرۇنقى ئېرىگە ئاتا يوللۇق بولىدىغانلار بىلەن توي قىلمايتتى. بۇ يەردە يەنە مۇنداق بىر مىسال بار: مەلىكە شاۋنىڭگو بايانچۇرغا ياتلىق بولۇپ، ئاندىن بۆكۈ خاقانغا ياتلىق بولدى. لېكىن بۆكۈ خاقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئالپ قۇتلۇق بىلگە خاقانغا ياتلىق بولماي «سىرتتا ئۆي تۇتۇپ ئولتۇردى»㉜. بۇ يەردىكى سەۋەب، ئالپ قۇتلۇق بىلگە خاقان بۆكۈ خاقانغا دادىسى بىلەن بىر دېمەتلىك ئاكا ئورنىدىكى كىشى ئىدى.

ئۇۋچىلىقمۇ خاقانلىقنىڭ ئىقتىسادىدا مۇئەييەن نىسبەتنى ئىگىلەيتتى. تارىختا ئۇيغۇرلار «ئات مىنىشكە، ئوقيا ئېتىشقا ماھىر» دەپ داڭق چىقارغانىدى. ئۇلارنىڭ سەركەردىسى پۈسادمۇ «ئۇۋ خۇمار»، «دائىم دېگۈدەك سەپ تۈزۈپ ئۇۋ قىلىشقا ئامراق ئادەم ئىدى»㉝. بولۇپمۇ جەنۇبىي سىبىرىيە ئورمانلىقىدا ياشايدىغان قەبىلىلەر ئۈچۈن ئۇۋچىلىق تېخىمۇ مۇھىم ئىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقى گەرچە چارۋىچىلىققا تايىنىپ دۆلەت شەكىللەندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن يايلاقتىكى چارۋىچىلارنىڭ ھەر خىل زىرائەت ۋە كۆكتاتقا بولغان ئېھتىياجى ئىنچىكە مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. بۇ جەھەتتە ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۆزىگە لازىملىق بۇ نەرسىلەرنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كىرگۈزۈپ تۇردى. يەنە بىر تەرەپتىن يايلاقتىمۇ تەدرىجىي يوسۇندا بىر قىسىم يېزا ئىگىلىكىنى بارلىققا كەلتۈردى. موڭغۇل دالاسى ئىنتايىن قۇرغاق بولغاچقا، ئومۇمەن ئالغاندا بۇ جاي تېرىقچىلىق قىلىشقا مۇۋاپىق كەلمەيتتى. بىراق سېلىنگا ۋە ئۇرقۇن دەريالىرى

ۋادىسىدىكى يەرلەر بىر تالاي تارماق ئېقىنلارنىڭ نەملىك پەيدا قىلىشى تۈپەيلى، سۇيى ئەلۋەك، ئوت-چۆپلىرى مول يەرلەردىن بولۇپ قالغانىدى، دەريا جىلغىسىدىكى يەرلەرمۇ ناھايىتى مۇنبەت ئىدى. مۇشۇلار تۈپەيلى، يېزا ئىگىلىك تېرىقچىلىقى بۇ رايوندا خېلى نىسبەتنى ئىگىلەيتتى. ئەڭ ئومۇملاشقان زىرائەت بۇغداي، ئارپا ۋە تېرىق ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئارپا ئاساسلىق بولۇپ، ئۇ يەڭگىلەرەك چۈشكەن قىروغا ئوبدان ماسلىشالايدىغان زىرائەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. دېھقانچىلىق ئاساسەن شەھەر-قەلئەلەرنىڭ ئەتراپىغا، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى (قارا بالغاسۇن) نىڭ ئەتراپىغا مەركەزلەشكەنىدى. ھازىرغا قەدەر پايتەخت خارابىلىرىنىڭ ئەتراپىدا ناھايىتى كۆپ يېزا-قىشلاقلاردىن ۋە سۇغىرىش سىستېمىلىرى بولغان ئېتىز-ئېرىق خارابىلىرى بىلەن يارغۇنچاق، ساپانلارنىڭ پارچىلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. يېزا ئىگىلىكى بىلەن مەشغۇل بولىدىغان ئاھالىنىڭ پۈتكۈل خاقانلىقتا ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى ئاز ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە خەنزۇلارنى ئاساس قىلاتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى خەنزۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ياكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋاقتىدا پاناھلىق تىلەپ كەلگەنلەر ياكى بولمىسا ئۇرۇش جەريانىدا ئەسىرگە چۈشۈپ، بۇلاڭ-تالاڭ ئارقىلىق كېلىپ قالغان ئەسكەرلەر بىلەن دېھقانلار ئىدى. ئۇلار يايلاققا كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ناھايىتى كۆپ ئادەملەر داۋاملىق تۇرده تېرىقچىلىق بىلەن مەشغۇل بولدى. ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئىلغار يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى يايلاققا ئېلىپ كېلىپ، بوز يەر ئاچتى، ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلدى ۋە ياسىدى، يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى ياسىدى، بۇ ئارقىلىق ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بىلەن سېلىنگا دەريا سى ۋادىسىدا كەڭ كەتكەن مۇنبەت ئېتىزلارنى پەيدا قىلدى. ھېلىھەم

بۇ ئىككى دەريا ساھىلى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئاساسلىق دېھقانچىلىق رايونىدۇر. يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى نوپۇسنىڭ نىسبەتەن زىچلىقىدىن ئىبارەت بولغاچقا، بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ مەركىزىي رايونىدا زور تۇرکۇمدىكى شەھەر-بازار قۇرۇلۇشىنىڭ بارلىققا كېلىش قەدىمىنى تېزلەتتى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدا سودا ئىشلىرى گۈللەندى. چوڭ تىپتىكى سودا بولۇپمۇ خەلقئارا سودا ئاساسلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن سوغدىلار ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. بۇ خاقانلىق بىلەن تاڭ سۇلالىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى شۇنداقلا شەرقىي شىمالدىكى قىتتان، تاتار قاتارلىق قەبىلىلەر ئارىسىدىكى سودا-سېتىقنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. سوغدىلار ئۇيغۇرلارغا سودا تىجارىتىدىكى ئەپلىك چارە ۋە سودىغا ئائىت بىلىملەرنى ئۆگەتتى، ئۇلارنىڭ سودىغا بولغان قىزىقىشىنى ۋە سودا ماھارىتىنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈردى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى قول سانائەت ئاساسلىقى شەھەر-بازارلارغا، بولۇپمۇ پايتەختكە مەركەزلەشكەنىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەلئە خارابىلىرى ۋە قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ماددىي بۇيۇملارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەخسۇس رودا قېزىش ۋە مېتال تاۋلاش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەملەرنىڭ بارلىقى، شۇنداقلا خۇمدانچىلار، تۆمۈرچىلەر ۋە زەرگەرلەرنىڭ بولغانلىقى مەلۇم ئىدى. ئۇيغۇرلار ئىچىدە يەنە ئاساسلىق قىلىپ توقۇمەن تېشى ياسايدىغان، ھەر خىل قەبرە ئابىدىلىرىنى، ئادەم سۈرەتلىرىنى ئويىدىغان تاشچىلار ۋە ئويمىكەشلەر بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا سۆڭەككە خەت ئويىدىغانلار، رەسساملار، ئارخىتېكتورلار ۋە توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇستاملارمۇ بار ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قول-سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئىچىدە ئاساسلىقى ھەر خىل قورال-ياراغلار (ئوقيا، قىلىچ، خەنجەر، پالتا ھەمدە تۆمۈردىن ياسالغان قالقان)، ئىگەر-يوپۇق (تۆمۈر، ياغاچ ۋە خۇرۇمدىن ياسىلاتتى)، توقۇمەن تېشى،

قاچا-قوموج (ياغاچتىن ياسالغان ئېگىز تەگلىك تەخسە، تەڭنە، قازان، يەڭنە) ۋە پەرداز بۇيۇملىرى (زىبۇزىننەتلەر، يۇمىلاق تاش ئەينەك، ياغاچتىن ياسالغان ئائىلە سايمانلىرى، بەلباغ، كولدۇرما، قىرلىق كۆك رەڭلىك قاشتېشى ۋە تاش ئويما قاتارلىقلار) دىن ئىبارەت ئىدى[31]. تاڭ دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلگەن خەنزۇ ئۇستىلار ۋە سوغدىلار ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختىدىكى قول سانائىتىنى ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكۈزدى. ئۇلار ئۆزى بىلەن بىللە باشقىلارنىڭكىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان ماھارەتنىلا ئېلىپ بېرىش بىلەن قالماي، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەدەنىيىتىنىمۇ ئېلىپ باردى. بۇلارنىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەلئەلىرىدىن قېزىپ چىقىلغان قول سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ قالدۇقلىرىدىن ناھايىتى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شەھەر-بازارلاردىكى قول سانائەتتىن سىرت، چارۋىچىلار ئىچىدىمۇ ئەنئەنىۋى كۆن-خۇرۇم ياساش، ياغاچچىلىق، كىگىز بېسىش، بورا توقۇش، داكا رومال توقۇش، يىپ ئىگرىش ۋە پايپاق توقۇش قاتارلىق ھۈنەرلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. لېكىن بۇلار پەقەت ئائىلىۋى قول-سانائەت بولۇپ، كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىدىن ئۇزۇل-كېسىل ئايرىلىپ چىقمىغانىدى.

3. ئەمەلدارلىق تۈزۈمى ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدە مۇناسىق ئىككى يۇرۇش سىستېما بار ئىدى: بىرى، ئۇلار ئاساسىي جەھەتتىن شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ كونا تۈزۈمىنى قوللانىدى. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: (646) يىلى تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتېبىر ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، «ھەكىمە ئەمەلدارلىرىنىڭ نامى پۈتۈنلەي تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشاش بولدى» دەپ خاتىرىلەندى. بىراق، ئەمەلىيەتتە كۆپىيىش-ئازىيىش جەھەتتىكى ئۆزگەرگەن جايلارمۇ

ناھايىتى كۆپ ئىدى. يەنە بىرى، ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرىدىكى ئەمەل نامىنى ۋە ئەمەل دەرىجىسىنى قوبۇل قىلدى. بۇ بىر يۇرۇش ئەمەلنىڭ يولغا قويۇلۇشى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋاقتىدىن باشلاندى. تاڭ سۇلالىسى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماقتا ئايرىپ، «مەھكىمىدە ۋالىي، ئايماقتا ئايماق بېگى تەسىس قىلدى. مەھكىمە بىلەن ئايماقلاردا دورغاب، ئەسىرلەشكەر قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تەيىنلىدى»㉟. بىز تۆۋەندە ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ئەمەل نامىلىرىنى كونكرېت تونۇشتۇرىمىز.

خاقان: ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى پادىشاھلار خاقان نامى بىلەن ئاتىلاتتى. خاقانلىقنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، خاقانلارنىڭ ھەممىسى ئون ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ياغلۇقار ئۇرۇقىدىكىلەردىن ۋارىسلىق قىلىش يولى بىلەن بارلىققا كېلىپ تۇرغانىدى. جېنيۇەننىڭ 11-يىلى (795) تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇتلۇق بىلگە خاقان (ئاپرىنچۇر) ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئوغلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئاتىئىزلار قەبىلىسىدىن بولغان قۇتلۇق، ئۇنىڭ ئاسراندى ئوغلى سۇپىتىدە تەخت ۋارىسى بولدى. چاڭچېڭنىڭ تۇنجى يىلى (821) دىن كېيىنكى بىر قانچە خاقانلارنىڭ ئازارلاردىن كېلىپ چىققان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن㊱. خاقانلىققا ۋارىسلىق قىلىشتىمۇ كىچىك ئوغۇل ئالدى بىلەن ۋارىسلىق قىلىش ياكى ئاكىسى ئۆلۈپ كەتسە ئىنىسى ئورنىغا ئولتۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، بەزى ۋاقىتلاردا تۇنجى خوتۇندىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنىمۇ قوللاندى. ئوخشاش بولمىغان ۋارىسلىق تۈزۈمىنى قوللايدىغان ئادەملەر ياكى گۇرۇھلار ئارا كەسكىن كۈرەشلەرمۇ يۈز بەردى، قۇتلۇق كۈلبىلگە خاقان ئۇلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كىچىك

ئوغلى مويۇنچۇر تەختكە ئولتۇردى، شۇ مەزگىلدە دۆلەت ئىچىدە ناھايىتى زور بىر توپىلاڭ كۆتۈرۈلدى، بۇ توپىلاڭنىڭ باشلىقى چوڭ بىلگە ۋالىي بولۇپ، ئۇ بىر چاغلاردا يابغۇ بولغانىدى. بۇ يابغۇ ئېھتىمال قۇتلۇق كۆلبىلگە خاقاننىڭ چوڭ ئوغلى بولۇشى مۇمكىن، ئۇ كىچىك ئىنىسىنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشىغا قارشى چىقىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كونا ماكانى بولغان سېلىنگا دەرياسى بويىغا كەتتى. ئالايلى: بايانچۇر خاقاننىڭ چوڭ ئوغلى ۋەلىئەھدى بولۇپلا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىككى پايتەختىنى قايتۇرۇۋېلىشىغا يارەدەم بېرىپ قالتىس زور تۆھپىلەرنى ياراتتى، لېكىن كېيىنچە گۇناھقا داخىل بولۇپ ئۆلگەندىن كېيىن، ئىككىنچى ئوغلى بۆگۈ تېكىن خاقان بولدى. بۇ كىچىك ئوغۇلنىڭ ۋارىسلىق قىلىشىدىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى تۈزۈمنىڭ ئاسان يوقالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيتتى. بۇنىڭدىن كېيىن دادىسى ئۆلسە ئوغلى ۋارىسلىق قىلغانلاردىن تۆت نەپەر خاقان ئۆتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ھېچ بولمىغاندا ئىككىسى كىچىك ئوغۇللاردىن ئەمەس ئىدى، يەنە ئىككىسى تازا ئېنىق ئەمەس ئىدى. بۇنىڭدىن تۇنجى ئايالدىن بولغان چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭمۇ تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا ئاكىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئورنىغا ئىنىسى ئولتۇرغان خاقانلاردىن ئۈچ كىشى ئۆتتى. ئوخشاش بولمىغان ۋارىسلىق تۈزۈمىدىكى زىددىيەتلەر، خاقانلار بىلەن تاغلىرى، جىيەنلىرى ئارىسىدا يۈز بەرگەن توقۇنۇشلاردىمۇ ئەكس ئېتىپ تۇردى، بۇنىڭدا ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى قۇتلۇق بىلگە خاقان ئۆز تاغىسى بىلەن ئورۇن تالىشىپ، بىر-بىرىنى قىرغىن قىلدى ۋە يېرىم يىل ۋاقىت ئىچىدىلا ئىككى نەپەر خاقاننىڭ بېشىغا چىقتى(37). ئۇيغۇر خاقانلىرىمۇ تاڭ سۇلالىسىدىكى پادىشاھلار ۋە تۈرك خاقانلىرىغا ئوخشاش، خاقانلارنىڭ ھوقۇقى ئىلاھتىن كەلگەن، شۇڭا ئۇلار ئالەمدە بىردىنبىر ۋە تەڭداشسىز بولىدۇ دېگەنلەرنى تەرغىب

قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ھەر قايسى دەۋردە ئۆتكەن خاقانلىرىنىڭ نامى ئالدىغا «تەڭرىدە»، «ئاي تەڭرىدە»، «بىلگە» قاتارلىق سۈپەتلەش سۆزلىرى قوشۇلغان بولاتتى. بۇنىڭ مەنىسى «تەڭرى تەرىپىدىن تىكلەنگەن»، «دانىشمەن ئۇلۇغ ئەۋلىيا» دېگەندەك سۆزلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر قايسى دەۋردىكى خاقانلىرى ئۇمۇمەن تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئوتۇغات قىلىناتتى. تاڭ سۇلالىسى ئوتۇغات نامى بەرگەن بۇ خاقانلارنىڭ ئاتىلىشىمۇ بىر نەچچە تۈرگە ئايرىلاتتى. ئۇنىڭ بىر خىلى باھادىر، ئەقىل-پاراسەتلىك دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيتتى، مەسىلەن، «يىراق جايلارغا ھەيۋە كۆرسىتەلەيدىغان باتۇر»، «قەھرىمان، ساداقەتمەن تۆھپىكار»، «جەڭگىۋار، سادىق، يېڭىلمەس» دېگەنلەردەك ئىدى. يەنە بىر خىلى فېئودالىلىق جەمئىيەتتىكى ئەنئەنىۋى گۈزەل ئەخلاقنى ئىپادىلەيتتى، مەسىلەن، «سۆيىنگىل»، «ساداقەتمەن»، «سادىق»، «ئىشەنچلىك»، «ئادالەتپەرۋەر»، «ئەخلاقلىق»، «ئوچۇق-يورۇق»، «ئىناۋەتلىك» دېگەنلەرنى بىلدۈرەتتى. بۇلار تاڭ سۇلالىسىدىكى پادىشاھلارنىڭ يايلاق ھاكىمبەگلىرىنى گەپ ئاڭلايدىغان، قۇلىقى يۇمشاق مۇمىن بەندىلەرگە ئايلاندۇرۇش مەقسىتىنى ئىپادىلەيتتى.

تۇركان خاتۇن: خاقانلارنىڭ ئايالى تۇركان خاتۇن نامى بىلەن ئاتىلاتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدا خاتۇن ئاتالغانلار بۆكۈ قەبىلىسى بىلەن قارلۇق قەبىلىسىدىكى قىزلار ئىدى، ئۇلاردىن باشقا يەنە تاڭ سۇلالىسىدىكى نىڭگو مەلىكە، شاۋنىڭگو مەلىكە، شۇەنئەن مەلىكە ۋە تەيخې مەلىكە قاتارلىقلار ئىدى. خاتۇنلارنىڭ ئايرىم چېدىرلىرى، ئۆز ئالدىغا بىر يۇرۇش مەھكىمە ئەمەلدارلىرى ۋە مۇلازىملىرى بولاتتى، ئۇلاردا مۇئەييەن دەرىجىدە بۇيرۇق چۈشۈرۈش ھوقۇقىمۇ بار ئىدى. خاقانلىقتا نوقۇل خاتۇنلار قەلئەسىنىڭ بولغانلىقى، ئۇلارنىڭ ھوقۇقىنىڭ

مۇھىم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتەتتى. بۇ ئەھۋال كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جەمئىيەتتىكى ئىاياللارنىڭ ئورنىنىڭ خېلى ئۇستۇن بولغانلىقى بىلەن مۇناسىپ كېلەتتى، يەنە بىر جەھەتتىن، كۆپىنچە ئەھۋالدا، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى خاتۇنلارنىڭ سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار ئىدى. بۇكۇ قەبىلىسى خاقانلىقتا ئەملىي كۈچى ناھايىتى زور بىر قەبىلە ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ قەبىلىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق ئىدى. قارلۇقلار بېقىندى قەبىلىلەر ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈك قەبىلە بولغاچقا، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە جۇ دەريالىق ۋادىسى قاتارلىق ستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بىر تالاي جاي ئۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. تاڭ سۇلالىسىدىن كەلگەن تۆت نەپەر مەلىكە ئىچىدە، ئۇچ نەپىرى پادىشاھلارنىڭ ئۆز قىزى ئىدى. بۇ خاتۇنلارنىڭ خاقانلىقتىكى شەرت-شارائىتى ۋە ئۇلارغا قىلىنىدىغان مۇئامىلە، ئۇلارنىڭ ئۆز دۆلىتى ياكى قەبىلىسىنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقىغا تۇتىدىغان پوزىتسىيىسىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتەتتى.

يابغۇ: ئۇيغۇر خاقانلىقىدا خاقان بىلەن تۇركان خاتۇندىن قالسا، يابغۇلارنىڭ ئەملى ئەڭ يۇقىرى ئىدى. سۇيىنگىل خاقان خاقان بولۇشتىن ئىلگىرى، قارلۇقلارنىڭ قەبىلە باشلىقى بىلەن بىر قاتاردا سول قانات يابغۇ، ئوڭ قانات يابغۇ دەپ ئاتالغانىدى. يابغۇلار ئادەتتە ۋەلىئەھدىلەردىن ياكى خاقان جەمەتىدىكى ئەڭ يېقىن تۇغقانلاردىن بولاتتى. مەسىلەن، بايانچۇر خاقانىنىڭ ۋەلىئەھدىسى يابغۇ بولغانىدى. بۇكۇ قەبىلىسىدىكى بارغۇت خويۇننىڭ ئوغلى خاتۇننىڭ ئىنىسى بولغاچقا، ئۇمۇ يابغۇ بولغانىدى. ئۇيغۇرلار يەنە تاڭ سۇلالىسىگە قاراشلىق دوھان بېگى لى چېڭسەينىمۇ يابغۇلۇققا تەيىنلىدى، چۈنكى ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ قىزى لى چېڭسەيگە خانىئايىم بولغانىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى يابغۇلارنىڭ ئورنى ئىنتايىن يۇقىرى بولغىنى

بىلەن، خاراكتېرى جەھەتتە تۈرك يابغۇلىرىغا ئوخشمايتتى، ئۇيغۇرلاردىكى يابغۇ پەقەت بىر خىل ئەمەل نامى (مەرتىۋە) ئىدى، ئۇلاردا ئەمەلىي ھوقۇق بولمايتتى.

شاد: شاد يابغۇلاردىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى ۋە ئوك شاد، سول شاد دەپ ئايرىلاتتى. شاد ئەمەلىي ھوقۇق بولۇپ، ئۇلاردا ئەسكىرىي ھوقۇق بار ئىدى. مەسىلەن، باۋيېگىنىڭ 2- يىلى (762) ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن سانغۇن شى چاۋيىنى جازالاشقا ياردەم بېرىشكە قاتناشقاندا، بارغۇت خويۇن بىلەن سول قانات شاد «ھەممىنىڭ ئالدىدا قوشۇن باشلاپ» ماڭغانىدى. شادلارنىڭ ئورنى يۇقىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئادەتتە خاقانلارنىڭ قارارگاھىدىن يىراق جايلاردا ۋەزىپە ئۆتەيتتى ۋە ھەر قايسى قەبىلىلەرنى باشقۇراتتى. شادلار خاقانلارنىڭ ئوغلىدىن تەيىنلىنەتتى.

تۇتۇق (ۋالىي): ۋالىي ئەمەلىي ھوقۇق بولۇپ، بۇ ئاتالغۇ تاڭ سۇلالىسىدىن كەلگەنىدى. يەنەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى مەزگىلىدە ئۇيغۇر ئاقساقاللىرى خانگاي مەھكىمىسىدە ۋالىي بولغانىدى. ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرغان دەسلەپكى چاغلاردا، خاقانلىقنىڭ ئىچكى قىسمى ۋە چوڭراق قەبىلىلەردە «ھەر بىر قەبىلىگە بىردىن ۋالىي» قويۇلدى ۋە ئۇلارنىڭ سانى 11گە يەتتى. ۋالىيلار قەبىلە باشلىقى بولاتتى. كېيىنچە خاقانلىقنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ۋالىيلارنىڭ سانىمۇ 11دىن ئېشىپ كەتتى.

باش ۋەزىر: ئەمەلىي ھوقۇق بولۇپ، بۇ ئاتالغۇمۇ تاڭ سۇلالىسىدىن كەلگەنىدى. ئۇيغۇرلاردا ئىچكى ۋەزىر ئوچ نەپەر، تاشقى ۋەزىر ئالتە نەپەر ئىدى. ئىچكى ۋەزىر پەقەتلا ئون ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئاقسۆڭەكلەردىن، ئالايلۇق ياغلۇقار ۋە ئازار ئۇرۇقىدىن تەيىنلىنەتتى. ۋەزىرلەر ئادەتتە خاقانلىقنىڭ قارارگاھى ئىچىدە خىزمەت قىلاتتى. مەسىلەن، خاتۇنلارنىڭ

ئورۇن ئېلىش، ۋارىسلىق قىلىش مۇراسىملىرىنى توققۇز ۆەزىر رىياسەتچى بولۇپ باشقۇراتتى. ۆەزىر يەنە ئەلچىلىككىمۇ چىقاتتى. مەسىلەن، يۇقىتەينىڭ تۇنجى يىلى (765)، ئۇيغۇرلار جىگىياڭ قەلئەسىدە تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سانغۇنى گوزىيى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەندە، بەش نەپەر ۆەزىر قەسەمياد قىلىشقا قاتناشتى. ۆەزىر يەنە ئەسكەرلەرگە باش بولۇپ سىرتقىمۇ باراتتى. مەسىلەن، كەيچىڭنىڭ 4-يىلى (839) چۆل تۈركلىرىنىڭ قوشۇننىي ئىندەككە كەلتۈرۈپ خاقانغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلغان ئادەم دەل ۆەزىر كورلەمۇر ئىدى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، خاقانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدە، توققۇزغۇزلاردىن ۆەزىر بولغانلارمۇ چىقتى. مەسىلەن، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە (خوتېكىن) خاقان ۋاقتىدا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىغان ئەن يۇنخي ئىدى. ۆەزىر ئىچىدە چوڭ ۆەزىرنىڭ ھوقۇقى ۋە ئورنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئىدى. مەسىلەن، جېنيۈەننىڭ 6-يىلى (790) دۆلەتتىكى ھەممە قوشۇننى يېتەكلەپ تىبەتلەر بىلەن بېشبالىقنى تالاشقان كىشى چوڭ ۆەزىر ئىلىك چاس بولۇپ، ئۇ قۇتلۇق بىلگە خاقانىنىڭ چوڭ دادىسى ئىدى. ئۇنىڭ ھەتتا خاقانىنى قالدۇرۇۋېتىش ھوقۇقىمۇ بار ئىدى. بۆكۈ خاقانىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى ئالىپ قۇتلۇق بىلگە خاقان دەپ جاكارلىغان تۇنباغا خاقان، بۆكۈ تېكىنىڭ «دادىلىرى» دىن بولۇپ، ئۇمۇ چوڭ ۆەزىر ئىدى. جېنيۈەننىڭ 11-يىلى (795) «قۇتلۇق بىلگە خاقان ئۆلۈپ، پۇقرالار ئۇنىڭ ۆەزىر قۇتلۇقنى خاقانلىققا كۆتۈردى». قۇتلۇق خاقانىنىڭ ئاسراندى ئوغلى ئىدى، تارىخىي كىتابلار ئۇنىي «پاراسەتلىك ۆە جىگىرى بار ئادەم ئىدى، ئالىپ قۇتلۇق بىلگە خاقان دەۋرىدە ئەسكەر بېگى بولدى، ئوردا ئەمەلدارلىرى ۆە (38) قەبىلە باشلىقلىرى ئۇنىڭدىن تەپ تارتاتتى» دەپ خاتىرىلىگەنىدى. روشەنكى، قۇتلۇقمۇ چوڭ ۆەزىر ئىدى. بۇنىڭدىن، ئۇيغۇر

خاقانلىرىنىڭ كۆپ هاللاردا چوڭ ۋەزىرلەردىن سايلىنىدىغانلىقىنى كۆرسۈتۈپ ئۆتكەن.

سانغۇن: بۇ ئەمەلنىڭ نامى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۈلالىلەردىن كەلگەنىدى. يەنە بىر قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋاقتىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە باشلىقى تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتىبىرىۋە ئوغلى بايانخان ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ مەرىپەت قۇچقان ئۇلۇغ سانغۇن ۋە سول قول شىرمەت چەۋەندىز ئۇلۇغ سانغۇن دەپ بەكىتىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار سانغۇن دېگەن ئاتاقنى داۋاملىق ئىشلەتتى. لېكىن سانغۇن پەقەت ئەمەلنىڭلا نامى ئىدى، ئۇلاردا ئەمەلىي ھوقۇق بولمايتتى. مەسىلەن، ۋەزىر قۇت بىلگە سانغۇننىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى ۋەزىر بولۇپ، ئەمەل نامى سانغۇن ئاتىلاتتى.

تارقان: بۇ نام خەنزۇ تىلىدىكى داگۇەن (达官) دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، لېكىن تۈرك تىلىدىن ئاھاڭ بويىچە خەنزۇ تىلىغا ئاغدۇرغاندا داگەن (达干) بولۇپ قالغان. تارقانىنىڭ ئورنى خېلىلا يۇقىرى بولۇپ، ئۇ سانغۇن بىلەن تەڭ ياكى ئۇنىڭدىن ئۈستۈن، ئوخشاشلا ئۈمۇ ئەمەل نامى، ئەمەلىي ھوقۇق ئەمەس. مەسىلەن، ۋۇيىچېڭگۈڭ كېخەن (武义成功可汗) يەنى ئادالەتپەرۋەر يېڭىلمەس خاقان، خاقانلىق ئورۇنغا چىقىشتىن بۇرۇن تارقان ئىدى. تارقانلار جەڭ ۋاقتىدا قوشۇمچە قوشۇندىكى ۋەزىپىلەرنىمۇ ئۆتەيتتى. تىنچ چاغلاردا ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئەلچىلىك قىلاتتى. مەسىلەن، شاڭيۇەننىڭ تۇنجى يىلى (760) ئۇيغۇرلار «ئەمەلدارلار كۆلۈبى تارقان قاتارلىقلارنى ئوردىغا كىرىپ ھۈرمەت بىلدۈرۈشكە ئەۋەتكەنىدى» ㊴. شىيەنئەن مەلىكە ياتلىق بولىدىغان چاغدا «ئۇيغۇر ئەلچىسى ھەقكۆل تارقانىنىڭ مەلىكە بىلەن لىنىدې سارىيىدا كۆرۈشۈشكە يارلىق چۈشۈرۈلگەنىدى» ㊵. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ: تارقانىنىڭ مەنىسى «بەگ»

لەردىكى بىر خىل ئەمەل نامى دېيىلگەنىدى[41].

پەرمانبەگ: بۇ سۆز خەنزۇچىدىكى «بۇيرۇق» مەنىسىدىن كەلگەن، ئادەتتە «پەرمانچى»، «پەرمانبەگ» ئورنىدا ئىستېمال قىلىناتتى. پەرمانبەگلەر كۆپىنچە خاقانلىقنىڭ ئەتراپىدا ۋەزىپە ئىجرا قىلاتتى، تارقان قاتارلىق قىممەتلىك ئادەملەرنىڭ ئولتۇرۇش رېتىنى تۇرغۇزاتتى ۋە خاقانلىقنىڭ بۇيرۇقىنى يەتكۈزەتتى[42].

ئەمرلەشكەر: بۇمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەردىن قوبۇل قىلىنغان نام. ئەمرلەشكەر ئەمەلىنىڭ ئىسمى، لېكىن ئەمەلىي ھوقۇق ئەمەس. مەسىلەن، «بۇيرۇقى ئەمرلەشكەر» يەنى ئەمرلەشكەر دەرىجىلىك پەرمانچى. ئەمرلەشكەرنىڭ ئورنى نىسبەتەن تۆۋەن، شۇڭا تارىخىي كىتابلاردا ئانچە كۆپ ئۇچرىمايدۇ.

تېكىن: بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى «قۇل» دېگەنلىكتۇر. كېيىنچە ئۇ خاقانلىقنىڭ پەرزەنتلىرى مەخسۇس قوللىنىدىغان ئىسىمغا ئايلاندى. تېكىننىڭ ئورنى شاد بىلەن باراۋەر ئىدى. بىراق، شاد قوشۇنلارنى باشقۇرالايدىغان ئەمەلىي ھوقۇق، تېكىن بولسا پەقەتلا ئەمەل نامى. تېكىنلەرنىڭ ئىچىدىمۇ خاقانلىق ئورۇنغا چىققانلار بار. مەسىلەن، خوتېكىن (ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە) خاقان، ھازار تېكىن (ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە) خاقان، ئۇگى تېكىن (ئۇگى خاقان) قاتارلىقلار. ئۇلاردىن باشقا ئەمەل تۇتقانلارمۇ بار. مەسىلەن، سوت تېكىن، بايانچۇر تېكىنلەردىن ئىبارەت.

شۇكەم: بۇ تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدىكى «تۇدۇن» دېگەن ئەمەلنىڭ ئۆزى. شۇكەملەر ئۇيغۇر خاقانلىقى ھەر قايسى بېقىندى قەبىلىلەرگە ئەۋەتكەن ۋەكىل ياكى ھۆكۈمرانلار بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى خاقانلىقنىڭ جەمەتىدىن ياكى ئون ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىدىن تەيىنلىنەتتى. ئۇيغۇرلار مۇتلەق كۆپ ساندىكى

بهقمندی قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىدە شۇكەملەرنىى تۇرغۇزدى، ئۇلارنىڭ ئەملىي ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ ئىدى. ئالايلۇق: «قۇمۇقلار، قىتانلار ئۇيغۇرلارغا بهقمندى ئىدى، ھەممىسىدە شۇكەم بار ئىدى»⑬. شۇكەملەر تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان كۆپ ساندىكى بهقمندى دۆلەت ۋە قەبىلىلەر ئۇلارنىڭ بۇيرۇغانلىرىنى جان دەپ ئاڭلايىتتى، بەزى شۇكەملەر ھەتتا شۇ جايدىكى قەبىلىنىڭ قەبىلە باشلىقلىقىنىمۇ ئۆزى ئىگىلىۋېلىپ، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا مىراس قالدىغان ھۆكۈمرانلاردىن بولۇپ قالغانىدى⑭. لېكىن بەزى مۇستەقىللىكى كۈچلۈكرەك بولغان بهقمندى قەبىلىلەردە، شۇكەملەر پەقەت «ئالۋان-ياساقنىلا نازارەت قىلاتتى»، ئۇلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى سۈرۈشتۈرگۈدەك كۈچى يوق ئىدى.

چۆر (بەگ): بۇ ۋەزىپىنى خاقان جەمەتىدىكىلەر ئۈستىگە ئالاتتى. مەسىلەن، بايان خاقان بىر چاغلاردا مويۇنچۇر ئىدى. ئومۇمەن تارىخىي كىتابلاردا «چۆر» خاتىرىلەنگەن جايلا بولىدىكەن، بۇ كۆپ ھاللاردا قوشۇن باشلاپ جەڭگە ئاتلىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولاتتى، شۇڭا چۆر بىر قاراشقىلا لەشكەر باشقۇرالايدىغان ئەملىي ھوقۇق ئىدى. مەسىلەن، خۇيچاڭنىڭ 2-يىلى (842) «خاۋۇ چۆر تېكىن قىتانلارنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، جەڭدە ئۆلدى»⑮ دېگەنلەردىن ئۇنىڭ ئەملىنىڭ تېكىن ئىكەنلىكىنى، ۋەزىپىسىنىڭ چۆر ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، چۆرلارنى خاقانلىقنىڭ قارارگاھى ئەتراپىدا ئەسكەر باشقۇرىدىغان بەگ دېيىشكىمۇ بولاتتى. مەسىلەن، خۇيچاڭنىڭ 2-يىلى، تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سانغۇنى جاڭ جۇڭۇ بىلەن جەڭ قىلغان بايانچۇرنىڭ قولىدا 7000 ئۆيلۈك ئادەم بار ئىدى، دېمەك ئۇ خاقانىنىڭ قارارگاھى ئەتراپىدىكى قەبىلىدىن ئىدى. يەنە مەسىلەن، خۇيچاڭنىڭ 3-يىلى يېمىنچۇر بىلەن ۋەزىر مىچەنجىر بىرلىشىپ ئۆگى خاقانىنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى

ئىنالنى خاقانلىققا تىكلىگەنىدى. دېمەك، چۈرنىڭ خاقانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى رولى چوڭ ئىدى[16].

ئىلتىبىر: ئىلتىبىر تۈركچە «يىغىلغان، يىغىلغان سۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. قارلۇق قەبىلىسىنىڭ كاتتىبېشى كۆلتېكىن ئىدى، بۇ «ئەقىل-پاراسىتى كۆلگە ئوخشاش ئادەم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى[17]. ئىلتىبىر ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى ئەمەل نامى بولۇپ، ئادەتتە بۇ ئەمەلنى قەبىلە ئاقساقاللىرى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. مەسىلەن، تۈرك خاقانلىقى مەزگىلىدە، ئۇيغۇر، بۆكۈ، ھۇن قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى بىرى قالماي ئىلتىبىر بولغانىدى. ئۇيغۇر قەبىلىسى كۈچەيگەندىن كېيىن، ئۆزلىرىنى ئىلتىبىر دەپ، ئەسلىنى بىر دەرىجە ئۆستۈردى. كېيىن يەنە «تىرىك ئىلتىبىر» يەنى ئالپ ئىلتىبىر دەپ ئاتىدى. كېيىنچە ۋالىي (تۇتۇق) دەپ ئومۇملاشتى. ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىغا پەقەت ئىلتىبىر دېگەن ئاتاقلا تېگىدىغان بولدى. مەسىلەن، قىرغىزلار قەبىلىسى «ياراملىق 80 مىڭ ئەسكىرى بار» بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى ئاراغا پەقەت «بىلگەتون ئىلتىبىر» دېگەن ئەمەلنىلا بەرگەنىدى[18].

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى مۇتلەق كۆپ مەرتىۋە ۋە ئەمەلدە، تۈرك خاقانلىقى مەزگىلىدىكى مەنسەپ نامى بىلەن ئوخشاپ كېتىدىغان بىر ئالاھىدىلىك بار ئىدى، يەنى «ئۇلادتىن-ئۇلادقا قالىدىغان بۇ ئەمەلدە خادىملارنىڭ چەكلىمىسى بولمايتتى»[19].

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ دۆلەت قۇرۇلمىسى ۋە ھاكىمىيەت تەشكىلى ئاساسىي جەھەتتىن قەبىلىلەرنى قاتلاممۇ قاتلام بۆلۈپ باشقۇرۇش تۈزۈمىدىن ئىبارەت ئىدى. خاقانلىقتىكى ئاساسىي قەبىلە ئوچىكە بۆلۈنەتتى، بىرى خاقانغا بىۋاستە قارايدىغان رايونلار بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان ئۇرقۇن دەرياسىدىن سېلىنگا دەرياسىغىچە بولغان

خاقانلىقنىڭ مەركىزىي رايونلىرى ئىدى. بۇ يەردە 13 چوڭ قەبىلە، 100 مىڭدىن ئارتۇق نوپۇس بار ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇلار كېيىنكى مەزگىلدە ئۇيغۇر تېكىن بىلەن بىرلىكتە جەنۇب تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەنلەر ئىدى. قالغان ئىككىسى ئايرىم هالدا سول شاد بىلەن ئوڭ شادقا ئايرىپ بېرىلگەن رايونلار ئىدى. سول شاد «تولشاد» رايونىنى يەنى خاقانلىق قارارگاهىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى قەبىلىلەرنى ئىدارە قىلاتتى. ئۇ يەردە ئاساسلىقى بۆكۈ، هۇن، بايىرغۇ، چۆبە قاتارلىق قەبىلىلەر ياشايتتى. ئوڭ شاد «تاردۇش» رايونىنى يەنى خاقانلىق قارارگاهىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى قەبىلىلەرنى ئىدارە قىلاتتى. ئۇ يەردە ئاساسلىقى توڭرا، ئىزگىل، باسمىل، ئوڭ باسماق، قارلۇق قەبىلىسى قاتارلىقلار ياشايتتى.

خاقانلىقتىكى سول شاد بىلەن ئوڭ شادتىكى باشقۇرۇش رايونلىرى ئىچىدىمۇ، قەبىلە، ئۇرۇق قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچىلار گۇرۇھىنى بىرلىك قىلىپ، قاتمۇقات بۆلۈپ بېرىش، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇشتىن ئىبارەت ئەمەل-مەرتىۋە تۈزۈمىنى يولغا قويدى. بۆلۈپ بېكىتكەن يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ هوقۇقى ئادەتتە قوشۇن بىلەن هاكىمىيەتنى بىرلەشتۇرۇش خاراكتېرىدە بولدى. خاقانلىق ئىچىدە مەركىزىي ئورگان بولۇپ، ئۇ يابغۇ، ۋەزىر، چۇر ۋە تېكىن، تارقان، سانغۇن قاتارلىق مەنسەپ نامى ئالغان ئادەملەردىن تەشكىللەندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە يابغۇنىڭ نام-ئورنى هەممىدىن چوڭ بولۇپ، دائىملىق تەسىس قىلىنمىغاندەك ئىدى، ئۇ پەقەت خاقانلىقنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىدىلا بار ئىدى. مۇشۇلار تۆپەيلى، خاقانلىقنىڭ ئىچىدىكى مەركىزىي ئورگاندا ئاساسلىقى ئىكى ئۇگەسى يەنى ۋەزىر هاكىمىيەت يۈرگۈزەتتى. دائىمىي قوشۇن — هۆكۈمەت ئىشلىرى ئايرىم ئىش تەقسىماتى بويىچە ئىلىپ بېرىلاتتى. مەركىزىي ئورگاندىكى هۆكۈمەت بۇيرۇقى پەقەت خاقان بىۋاستە

باشقۇرۇۋاتقان رايون ئىچىدىلا ئاقاتتى. سول شاد ۋە ئوڭ شادلىق باشقۇرۇشىدىكى رايونلاردا، پەقەت خاقان ئۆرى بىۋاسىتە بارغانلا قوماندانلىق قىلالايتتى. شۇڭا، يەرلىك بىلەن مەركەزنىڭ بىر-بىرىدىن بۆلۈنۈپ كېتىش مۇمكىنچىلىكى دائىم مەۋجۇت ئىدى. بۇ ئەھۋال بىر تەرەپتىن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئەنئەنىۋى سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى بىلەن مەربىي، مەمۇرىي ھاكىمىيەتنىڭ بىر گەۋدە بولۇپ بىرلەشكەنلىكى تۈپەيلى كېلىپ چىققان كېسەل ئىدى، يەنە بىر تەرەپتىن ئىقتىسادىي جەھەتتە خاقان بىۋاستە باشقۇرىدىغان رايوننىڭ تېرىقچىلىق، شەھەردە ئولتۇراقلىشىش ۋە سودىنى ئالاھىدىلىك قىلغان ئىقتىسادى كۈنسايىن راۋاجلانغان بولسا، ئەكسىچە سول، ئوڭ شادلىق باشقۇرۇشىدىكى رايونلار باشتىن-ئاخىر دېگۈدەك كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىش بىلەنلا توختاپ قالغانىدى. ئوخشاش بولمىغان ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىك سىياسىي جەھەتتىكى ھەر خىل توقۇنۇشلارغا سەۋەب بولماقتا ئىدى، بىر نۇقتىغا يىغىنچاقلىغاندا، بۇ ھوقۇقنى مەركەزگە يىغىۋېلىش بىلەن ھوقۇقنى يەرلىككە تەقسىم قىلىپ بېرىش ئارىسىدىكى زىددىيەت ئىدى.

خاقانلىقتىكى ئاساسىي قەبىلە رايونىدىن باشقا، بېقىندى قەبىلە رايونلىرىدىمۇ بۆلۈپ بېرىش ياكى نازارەتچى بەگلەرنى ئەۋەتىپ باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. خاقان ئۆزىنىڭ بىر تۇغقان جەمەتلىرى ياكى ئون ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىدىكى باشقا ئاقسۆڭەكلەرگە بېقىندى قەبىلىلەر تۈرۈشلۇق رايونلارنى بۆلۈپ بېرەتتى. بۇ ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىدىن بەزىلەر بېقىندى قەبىلىلەرگە ئەۋلادمۇئەۋلاد مېراس قالدۇرىدىغان قەبىلە باشلىقى بولۇۋالاتتى، بىرنەچچە ئەۋلادتىن كېيىن ئۇلار تەدرىجىي ھالدا بۇ يات قەبىلىلەر بىلەن سىڭىشىپ كېتەتتى، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى قەبىلىسىلا

ساقلىنىپ قالاتتى. مەسىلەن، مىلادى 982-يىلى يېزىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم» دېگەن كىتابتىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەتتىسۇ ۋادىسىدا ئولتۇراقلىشىپ، كېيىنچە بۇگۈنكى شىنجاڭنىڭ قەشقەر رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن ياغمىلارنىڭ ئاقساقاللىرى تاكى X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندىمۇ يەنىلا ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئەۋلادى ئىدى⑤⓪. يەنە مەسىلەن، يۇقىرىدىكى كىتاب B . NJUL دېگەن بىر يەرنى (ئېھتىمال ئاقسۇ بولۇشى مۇمكىن) تونۇشتۇرۇپ كېلىپ: بۇ يەر «قارلۇق دۆلىتىنىڭ دائىرىسىدە ئىدى، لېكىن ئىلگىرى ئۇلارنىڭ پادىشاھى توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) لارغا ۋەكىللىك قىلاتتى، ھازىر قىرغىزلار تەرىپىدىن ئىگىلەندى» ⑤① دەپ يېزىلغانىدى. روشەنكى، بۇ قارلۇق رايونى ئىچىدە ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىگە سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن زېمىن ئىدى.

بەزى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى زور تۈركۈمدىكى ئۇرۇق-جەمەتىنى باشلاپ بېرىپ، ئۆزىگە بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەردە توپلىشىپ ماكانلاشتى ۋە بۇ يەردىكى بېقىندى قەبىلىلەرگە قارىتا ۋاستىلىك ھالداھۆكۈمرانلىق قىلدى. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى، بۇ ئۇيغۇرلار يەرلىك بېقىندى قەبىلە خەلقى بىلەن سىڭىشىپ كەتتى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار بىر چاغلاردا يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قىرغىز، توباس رايونلىرىغا زور تۈركۈمدە كۆچۈپ بارغانىدى. ئۇ يەردە ھېلىھەم ئۇيغۇرلارغا تەئەللۇق ناھايىتى كۆپ قەلئە خارابىلىرى بار. كېيىنچە بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى توباس ۋە قىرغىزلارنىڭ ئىچىگە سىڭىشىپ كەتتى. مۇشۇلار تۇپەيلى، ئادەملەر ناھازىرغا قەدەر شۇ جايدىكى يەرلىك ئاھالە بولغان تۇۋالارنى توباسلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى دەپ قاراپ كەلدى. نازارەتچى بەگ سالاھىيىتى بىلەن بېقىندى قەبىلىلەر رايونىغا بارغان ئۇيغۇر

ئاقسۆڭەكلىرى، كۆپ هاللاردا بىر تالاي مۇلازىملارنى ئۆزى بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ ماڭاتتى(52). ئۇيغۇر خاقانلىقى بىتچىت بولغاندىن كېيىن، بۇ ئادەملەر ياكى قوغلاپ چىقىرىلدى، ياكى يوقىتىلدى، ياكى شۇ جايدا مەڭگۈلۈك ئولتۇراقلىشىپ، بېقىندى قەبىلىلەر تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىندى.

سۇيۇرغال بولۇپ بېقىندى قەبىلە رايونلىرىغا بارغان ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى، ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بىۋاسىتە ئىتائەت قىلاتتى، ئادەتتە ئۇلار ئالۋان-ياساقنى سۇرۇشتۇرەتتى، خاقانغا قەرەللىك هالدا باج-خىراج يەتكۈزۈپ بېرەتتى، دۇشمەن دۆلەتلەرنى نازارەت قىلاتتى ۋە خاقانىنىڭ ئاخبارات بىلەن تەمىنلەيتتى. ئۇرۇش قىلغان چاغلاردا، بېقىندى قەبىلىنى باشلاپ خاقانلىق ئۇچۇن جەڭ قىلاتتى. بېقىندى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ مۇهۇر-مەكتۇپلىرىنى ئۇيغۇر خاقان ئۆزى تارقىتاتتى. ئالايلۇق تارىخچي خاتىرلەردە: «قىتانلار ئۇزۇندىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ مۇهۇرىنى ئىشلەتتى» دەپ يېزىلغانىدى(53).

4. جەمئىيەت خاراكتېرى

ئۇيغۇر خاقانلىقى كېيىنكى تۇرك خاقانلىقى ئاساسىدا قۇرۇلدى، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇركلەرنىڭ ئورنىغا دەسسەپ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا هاكىمبەگ بولۇش ئارقىلىق سىياسىي جەهەتتە باش كۆتۈرۈپ چىققانلىقى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدىكى ئىنقىلابتىن دېرەك بېرمەيدى. شۇڭا ئۇمۇ كېيىنكى تۇركلەرگە ئوخشاش قوللار تۇركۇملەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پاترىئارخاللىق فېئوداللىق جەمئىيەت بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى بۇ خىل فېئوداللىق تۈزۈم ئىپتىدائىي ئىدى هەمدە ئۇنىڭدا يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق جەمئىيەت ئالاهىدىلىكلىرى بار ئىدى. گەرچە ساپ قانداش ئۇرۇقلار

ئاللىبۇرۇن تۇغۇلغان بولسىمۇ، ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەتتىكى ئەنئەنە قالدۇقلىرى زور مىقداردا مەۋجۇت ئىدى. ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ تەشكىللىنىش شەكلى، نام-ئاتالغۇلىرى ھەتتا نەسەبنامىلىرىمۇ ئاساسەن ساقلاپ قېلىنىدى شۇنداقلا فېئودالىلار تەرىپىدىن ئىستېمال قىلىنىدى. زېمىن كەڭرى، نوپۇس ئاز بولغان بۇ يايلاقلاردىكى تارقاق، تۇراقسىز كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى، خاقانلىقتىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكىگە ئوخشاش مۇقىم يەرلىك ئەمەلدارلارنى بەلگىلىشىگە يول قويمىدى، شۇڭا ئۇلار پەقەت ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەتتىن مىراس قالغان ھېلىقى پاترىئارخاللىق مۇناسىۋەتكىلا تايىنىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاشقا مەجبۇر بولدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇرۇقداش قەبىلىلەردىكى تۇغقانچىلىق ياكى تۇغقان بولمىغان مۇناسىۋەتلەرگە ۋە ئۇنىڭ شەكلىگە ئاساسەن شەكىللەندى. ياغلۇقارلار ئۇرۇقى پادىشاھ جەمەتى بولغاچقا، خاقانلىقنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىكى خاقانلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئۇرۇقتىن چىقتى. خاقانلىقتىكى توققۇز ۋەزىرنىڭ ئىچىدە ئىچكى ۋەزىر ئوچ نەپەر بولۇپ، ئۇلارمۇ ئۇيغۇرلاردىكى ئاقسۆڭەكلەردىن تەركىب تاپتى. بۇنىڭدىن باشقا يابغۇ، شاد، تېكىن قاتارلىقلارمۇ ياغلۇقارلار ئۇرۇقىدىن ياكى تۇغقانچىلىق، قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار باشقا ئاقسۆڭەكلەردىن بولدى. مانا بۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىدى. ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن تاشقىرى، بۆكۈ قەبىلىسى خاقانلار بىلەن قۇدىلاشقان بولغاچقا، ئۇلارمۇ ئەڭ يۇقىرى ئورۇندا تۇراتتى. بۇلاردىن قالسا ھۇن، بايىرغۇ، توڭرا، ئىزگىل، چۆبە قاتارلىقلار ئەسلىدە قەدىمكى توققۇز ئوغۇز گۇرۇھىغا مەنسۇپ بولغاچقا، بۇ قەبىلىلەردىنمۇ بەزىلەر مەركىزىي ئورگاندىكى خېلى يۇقىرى ئەمەلگە تەيىنلىنىدىغان بولدى. ھالبۇكى، باسمىللار

بىلەن قارلۇقلار كېيىن قوشۇلغان مېھمان قەبىلىلەردىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيەتكە قاتنىشىش لاياقىتى يوق ئىدى.

بۇ چاغدا ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ تاشقى پوستى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغىنى بىلەن، ئۇلارنىڭ مەزمۇندا ماھىيەتلىك ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. قانداشلىقتىكى بىرلىك زېمىن بىرلىكىگە ئايلاندى، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ پۇقرالارنى ئىدارە قىلىش مۇناسىۋىتى ئۇرۇق ئەزالىرى ئارىسىدىكى تەڭ باراۋەرلىك مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ خىل ئۆزگىرىش ئۇرۇقلاردىكى مال-مۇلۇككە بولغان ئومۇمىي ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭ جەمەتلەردىكى خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىگە ئۆزگىرىپ كېتىشى بىلەن تەڭ باشلاندى.

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەردە تېخى مىلادى IV ئەسىردىلا قاڭقىللار قەبىلىسىنىڭ مال-ۋارانلىرى خۇسۇسىي مۇلۇككە ئايلىنىپ بولغانىدى، «ئات، كالا، قوي پادىلىرى مىڭلاپ، يۈزلەپ توپقا ئايرىلاتتى، قوتاندىن چىقىپ ئاي-دالىلاردا ئوتلاپ يۈرگەندە، ھېچكىم ئۆزى خالىغانچە ئىلىپ كېتەلمەيتتى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. دېمەك، مال-چارۋا ۋە باشقا مال-مۇلۇك ئەرلەر ئۇرۇقداشلىقىدىكى جەمەتلەرنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ بولغانىدى. خوتۇن-قىزلارمۇ ئەرلەر ئۇرۇقداشلىقىغا باغلانغان ئائىلە باشلىقلىرى تۈزۈمىدە شەكىللەنگەن جەمەتلەرنىڭ مۈلكى بولۇپ كەتكەنىدى. مۇشۇلار تۆپەيلى، مەيلى گاداي مەيلى باي بولسۇن، قۇدا-باجا بولىدىغان چاغدا تويلۇق ئىلىش كېرەك ئىدى. «تويدا قوي، ئات تويلۇق سېلىناتتى، بايلار يۈزلەپ، مىڭلاپ تاپشۇراتتى»[54]. «نامراتلار بۇغا تېرىسى ياكى ئوت-چۆپ يىلتىزىنى تويلۇق قىلاتتى»[55]. ئائىلە باشلىقلىرى كۆپ خوتۇن ئالاتتى، بۇ بىر مۇنچە خوتۇن ۋە توقاللارنىڭ بەزىلىرى ئىلىم-سېتىم نىكاھى ئارقىلىق، بەزىلىرى مال-ۋارانغا تېگىشىش

ئارقىلىق كېلەتتى. بەزىلىرى ئۇرۇش قىلغاندا بۇلاش بىلەن ئېلىپ كېلىنەتتىي. شۇڭا، بەيبىشەدىن باشقا توقاللارنىڭ سالاھىيىتى ناھايىتى تۆۋەن بولاتتى. بۇ خوتۇنلار ئاساسەن ئايرىم تۇراتتى، ھەممىسىنىڭ ئايرىم ئۆيى ۋە مالىرى بار ئىدى. كۆپ خوتۇنلۇق تۈزۈمىنىڭ ئائىلە باشلىقىغا ئىقتىسادىي جەھەتتە يەتكۈزىدىغان پايدىسى ناھايىتى ئېنىق ئىدى، چۈنكى بۇ ئايالالار ۋە ئۇلارنىڭ ئوغۇل-قىزلىرى ئائىلە باشلىقىنى زور مىقداردىكى ئائىلىۋى ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىن ئېتەتتى ۋە ئۇنىڭ بايلىقىنى ئاشۇراتتى. دەل مانا مۇشۇنداق كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمىدىكى ئەرلەر ئۈرۈقداشلىقىدىكى ئاتىغا باغلانغان ئائىلە باشلىقلىق جەمەتلىرى ئۈيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىي ھۈجەيرىسىنى شەكىللەندۈردى.

خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق قىلىش ياكى خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك تۈزۈمى قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئېغىر دەرىجىدىكى ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بايلار «سۆسەر تېرىسىدىن كىيىم كىيىدىغان بولدى. نامراتلار قۇشنىڭ پېيىنى قۇراشتۇرۇپ، ئۇنى كىيىم ئورنىدا ئىشلىتىدىغان بولدى» ⑯. بايلارنىڭ قولىدىكى مال-ۋاران «نەچچە ئونمىڭغا يەتتى»، نامرانلار «ساماسقۇلنىڭ يىلتىزى بىلەن جان باقتى»⑰. پۇقرالارنىڭ نامرات ۋە باي دەپ بۆلۈنۈشى، چارۋىدىن ئايرىلىپ قالغان بىر قىسىم چارۋىچىلارنىڭ شۇ ئۇرۇقتىكى باي جەمەتلەرگە يۆلىنىپ ياشايدىغان ئىجارىكەش بولۇشقا مەجبۇرلىدى. نەتىجىدە چېتىپ قويۇش تۈزۈمى بارلىققا كەلدى. بۇ تۈزۈم تۈرك خاقانلىقى مەزگىلىدە ئەۋجىگە چىققانىدى⑱. باي ئائىلىلەر ئىجارىكەشلەرگە كىيىم-كېچەك، ئاش-تاماق ۋە ئازغىنا مال-مۈلۈك بېرىپ، بۇ ئارقىلىق زور مىقداردىكى ئەرزان ئەمگەك كۈچىگە ئىگە بولاتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارمۇ قەبىلە باشلىقلىرى

بىلەن باي ئائىلىلەرگە قۇل ئېلىپ كېلەتتى. مەسىلەن، تۇرك «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا خاتىرىلەنگەنگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار تۇرك خاقانلىقىنىڭ قارارگاھىغا ھۇجۇم قىلىپ، كۆلتېكىننىڭ ئۆز ئانىسى، ئۆگەي ئانىلىرى، ھەدە-سىڭىللىرى، ئايالى ۋە قىزى ھەمدە ناھايىتى كۆپ ئادەملەرنى بۇلاپ، ئۇلارنى قۇل ۋە دېدەك قىلىۋالغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» دىمۇ، دۇشمەن قەبىلىلەرنى يەڭگەن چاغدا «ئۇلارنىڭ يىلقىلىرىنى، مال-مۈلكىنى، خوتۇن-قىزلىرىنى بۇلاپ كەلدىم» دېگەنلەر بىرنەچچە جايدا تىلغا ئېلىنغان ھەمدە «كۆك تەڭرى ۋە يەر-زېمىن مېنىڭ قۇل-دېدەكلىرىمنى ۋە خەلقىمنى ئامان قىلغاي» دېگەن سۆزلەر ئىككى جايدا ېيزىلغانىدى(59). شۇنداق قىلىپ، كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمى، چېتىپ قويۇش تۈزۈمى ۋە ئائىلىدە قۇل ئىشلىتىش تۈزۈمى ئاز ساندىكى جەمەتلەرنىڭ بايلىقىنى تېز سۈرئەتتە بىر يەرگە جۇغلىدى. ئۇلار باي (bay) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. كۆچى بار باي جەمەتلەر باشقا ئۇرۇقنىڭ ئەزالىرىنى ناھايىتى ئوڭايلا تىزگىنلەيدىغان ۋە قۇل قىلىدىغان بولدى. قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىقى باي ئائىلىلەرنىڭ قولىغا چۈشتى، قەبىلە باشلىقلىقى ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا قالىدىغان تۈزۈم باي ئائىلىلەرنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىدى. تېخى ۷۱ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا، ياغلۇقار ئۇرۇقىدىن بولغان سۆكۈن ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ئېركىن بولغانىدى، تا ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرغاندىن كېيىنكى 100 يىل ماېەينىدە، ياغلۇقار ئۇرۇقىدىكىلەر ئىزچىل رەۋىشتە ئەۋلادمۇئەۋلاد دېگۈدەك ئۇيغۇرلارغا تېكىن ۋە ئىلتىبىر بولدى، ھەتتا خاقانلىقتا خاقانمۇ بولدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئەھۋالىمۇ ئاساسەن ئوخشاش ئىدى. مەسىلەن، سىرتاردۇشلار قەبىلىسىدىكى ۋارىس ئاقساقال يىلىچ، قىرغىزلاردىكى ۋارىس ئاقساقال ئارا بولۇپ، بۇ قەبىلە باشلىقلىرى يەنە «بەگ» دەپمۇ ئاتىلاتتى. بۇنداقلارنىڭ جەمەتى

هەر قايسى قەبىلىلەردە ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ قالاتتى. ھالبۇكى، ئادەتتىكى ئۇرۇق ئەزالىرى ئۇلارنىڭ قارام خەلقى ئىدى. ئۇرۇش ۋە بۇلاڭچىلىق ئارقىلىق، ئۇلار تېخىمۇ كۆپ مىقدارداً مال-مۈلۈككە ۋە قوللارغا ئىگە بولاتتى. قارام خەلق ۋە قوللاردىن ھەر قايسى قەبىلىدە تۇرۇشلۇق بەگلەرنىڭ پۇقرالىرى شەكىللەنەتتى. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئۇلارنىڭ بالا-چاقىلىرى تۇرغان ھەر بىر تارماق، ئاتا-بوۋىلىرىدىن بىر ئۆلۈش مال-مۈلۈك ۋە پۇقرالارنى مىراس ئېلىپ شۇنداقلا ئۇزۇلدۇرمەي بۇلاش، قوشۇۋېلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، قولىدىكى بايلىقنى كۆپەيتەتتى، مەسىلەن، ئۇلار يېڭىدىن ئىشغال قىلىنغان رايونلارغا ئادەم كۆچۈرۈپ، يەرلىكلەرنى ئۆزىگە قول قىلاتتى. «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى»دا: «مېنىڭ ئادەملىرىم تۇرك خەلقىنى شەرقتە ھىنگان تاغلىرىنىڭ سىرتىغىچە كۆچۈرۈپ، ئۇ يەردىكىلەرنى ئەيۈەشكە كەلتۈردى؛ تۇرك خەلقىنى غەربتە سوغدىيانا، دامەنگىچە كۆچۈرۈپ، ئۇ يەردىكىلەرنى ئەيۈەشكە كەلتۈردى؛ شۇ كۈنلەردە، قول بولغانلارنىڭمۇ قولى بولدى، دېدەكلەرنىڭمۇ دېدەكلىرى بولدى. ئىنىسى ئاكىسىنى تونۇمايدىغان، ئوغلى دادىسىنى تونۇمايدىغان ھالغا باردى. مېنىڭ ئادەملىرىم قولغا ئالغان ۋە ئەيۈەشكە كەلتۈرگەن ئەللەرنىڭ قانۇن-نىزامى شۇنداق ئىدى» دەپ يېزىلدى[60]. بۇ خىل شەكىل ئارقىلىق يېڭى ئۇرۇق، يېڭى قەبىلىلەر بارلىققا كەلدى. لېكىن بۇ خىل ئۇرۇقلار ئىپتىدائىي قانداش ئۇرۇقلار گۇرۇھى بولمىدى، بەلكى ئۇنىڭ ئەزالىرى ھۆكۈمرانلارنىڭ جەمەتى ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى قارام خەلقنى شۇنداقلا قوللارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ شەكىللەندى. ئۇرۇق ياكى قەبىلىلەرنىڭ نامى ھۆكۈمرانلار يەنى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ فامىلىسى بىلەن ئاتالدى. مەسىلەن، چۆبە، دۇن، بۆكۈ قەبىلىلىرى ئۆز ئاقساقاللىرىنىڭ فامىلىسىنى قەبىلە نامى قىلغانىدى.

مۇشۇنداق تارىخىي ئۆزگىرىش جەريانىدا، ئىپتىدائىي قانداش ئۇرۇقلار پارچىلاندى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاقسۆڭەكلەر ۋە ئۇنىڭ پۇقرالىرىدىن يەنى باشقا جەمەتتىن بۇلاپ كەلگەن ياكى پاناھلىق تىلەپ كەلگەن قۇللار، قارام خەلقلەر شۇنداقلا شۇ جەمەتتىكى نامراتلاردىن تەشكىللەنگەن يېڭى «ئۇرۇق» چىقتى. ئەينى ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدە ئەسلىدە ئوبدانلا نام-ئابرويى بار نۇرغۇن «فامىلە» لەرئاجىزلاپ، ئۆزىدىن كۆچلۈك باشقا ئاقسۆڭەكلەرگە بېقىندى. ئۆزلۈكسىز پارچىلىنىش، قايتا تەشكىللىنىش ھەرىكىتى جەريانىدا، بىر نەچچە ئەڭ كۆچلۈك ئاقسۆڭەكلەر گۈرۈھى مەيدانغا كەلدى. ناھايىتى كۆپ ئاجىز ئۇرۇقلار، قەبىلىلەر بارا-بارا پارچىلىنىپ ۋە تارقىلىپ، باشقا بىر ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قارام خەلقى بولۇپ قالدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ھەر قايسى ئۇرۇق ياكى قەبىلىلەر، ماھىيەت جەھەتتە ئاقسۆڭەكلەر جەمەتى (ئالىيجاناب فامىلە) ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىجتىمائىي گورۇھ ئىدى. بۇ يەردە خوجايىنلارنىڭ پۇقرالارنى «ئىدارە قىلىش» مۇناسىۋىتى، ئۇرۇق ئەزالىرى ئارىسىدىكى تەڭ باراۋەرلىك مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنىغا ئاللىقاچان ئۆتۈپ كەتكەنىدى. مۇشۇلار تۈپەيلى، جەمئىيەت ھۆكۈمران سىنىپ يەنى ئاقسۆڭەكلەر، ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپ يەنى قارام خەلق ۋە قۇللار دەپ ئىككىگە ئايرىلدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقى دەل مۇشۇنداق بىر ئىجتىمائىي ئاساستا قۇرۇلدى، خاقانلار ھەر قايسى قەبىلىدىكى بەگلەرنى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدار قىلىپ تەينىلىدى، ھالبۇكى بۇ ئەمەللەر ھەر قايسى قەبىلىلەردىكى ئاقسۆڭەك جەمەتلەردىن مىراس بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەنىدى. خاقانلار جەمەتىدىكى ياغلۇقار ئۇرۇقىنىڭ پەرزەنتلىرىگە دۆلەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن يەر بۆلۈپ بېرىلدى. مەسىلەن، بايانچۇر خاقانىنىڭ تۇھپىلىرى پوتۇلگەن مەڭگۈ تاشتا «مېنىڭ مىڭ ئادىمىم (qïk) چىك خەلقىنى

ھەيدەپ كەلدى، . . . ئۇ يەردە مەن كۆك تەڭرىگە سەجدە قىلدىم، ‹qik› چىك خەلقىگە ۋالىي ئەۋەتتىم، (ئەينى ۋاقتىنىك ئۆزىدە) سىپارلارنى ۋە تارقانلارنى بەلگىلىدىم» ، «مەن تاتارلار بىلەن چوڭ جەڭ قىلدىم، ئۇلارنىڭ خەلقىنىڭ يېرىمى ماڭا ئەل بولدى»،

«ئىككى ئوغلۇمغا يابغۇ ۋە شاد نامىنى بەردىم، ئۇلارنى تاردۇشلار بىلەن تولىسلارنىڭ يۇرتىغا ھۆكۈمران قىلىپ ماڭدۇردۇم»[61] دەپ يېزىلغانىدى. مۇشۇ خىلدىكى سۆيۈرغال قىلىش ئارقىلىق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بالا-چاقىلىرى دۆلەتنىڭ ھەممە يېرىگە بېرىپ، دۆلەت دائىرىسى ئىچىدىكى ئەڭ ئالىي دەرىجىلىك ئاقسۆڭەكلەرگە ئايلانىدى، ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىدىكى باشقا فامىلىدىكىلەر بارا-بارا غايىب بولدى. يەنە بەزىلىرى مەسىلەن، ھازار، كۆرلەمور، بۆكۈ، ھۇن قاتارلىقلار پەيدىنپەي كۆچلۈك ئاقسۆڭەڭلەردىن بولۇپ قالدى. ھەر خىل فامىلە، ھەر خىل قەبىلىلەردىكى چوڭ-كىچىك ئاقسۆڭەكلەر خاقانلىقتىكى ھۆكۈمران سىنىپنى شەكىللەندۈردى. قانداشلىق مۇناسىۋىتى بۇ ئاقسۆڭەكلەر ئىچىدە داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋەردى، باشقا قانداش ئۇرۇقلارنىڭ ئەزالىرى چېچىلىپ كەتتى. ئۇلار بۇرۇنقى ئۇرۇقتىكى قانداشلىقنى قولدىن بېرىپ قويۇپ، تەدرىجىي ھالدا زېمىنىنى چۆرىدەپ شەكىللەنگەن ئۇيغۇر نامىدىكى بىر كوللېكتىپ توپ بولۇپ تەشكىللەندى. گەرچە بۇ كوللېكتىپ توپلار يەنىلا ئۇرۇق ۋە قەبىلە شەكلى بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرسىمۇ، ھەتتا ھېلىمۇ ئۆزلىرىنىڭ نامىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن مەزمۇن جەھەتتە پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كەتتى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ھۆكۈمران سىنىپ يەنى فېئوداللار سىنىپى ئاساسەن ھەر خىل ئەمەلدارلىق سالاھىيىتى بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان چوڭ-كىچىك چارۋىدارلار ۋە ئۇلارنىڭ جەمەت ئەزالىرىدىن تەركىب تاپتى. شۇ چاغدىكى كۆز قاراشلار

بويىچە، پۇتۇن خاقانلىق خاقانىڭ ئۆزىگە ۋە ئۇنىڭ جەمەتىگە تەئەللۇق ئىدى، خاقان پۇتۇن دۆلەتتىكى يەرنى، ئوتلاقنى ئۆز جەمەتىگە ۋە يات فامىلىدىكى ئاقسۆڭەك ئەمەلدارلارغا دەرىجە بويىچە سۈيۈرغال قىلىپ بېرەلەيتتى. ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا «سۈيۈرغاللىق يېرى» بار ئىدى، بۇ چوڭ-كىچىك فېئودالىلار شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە قەبىلە شەكلى بىلەن بۇ يەرلەردە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان چارۋىچىلارغا ئىگىدارچىلىق قىلاتتى. چارۋىچىلارنىڭ ئۆزىگە تېگىشلىك مال-ۋارانلىرى بولسىمۇ، لېكىن چارۋا مەيدانلىرى فېئودالىلارنىڭ بولغاچقا، چارۋىچىلار پەقەت ھاشار ئارقىلىقلا بۇ چارۋا مەيدانلىرىدىن پايدىلىنىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرەلەيتتى، بۇ يەردىكى ئاساسلىق ھاشار فېئودالىلارنىڭ مېلىنى بېقىپ بېرىش ئىدى. مۇنداق ھاشار بولمىغاندا، فېئودالىلارنىڭ زور كۆلەمدىكى چارۋا ئىگىلىكىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە بۇ چارۋىچىلار قەرەللىك ھالدا ئۇلارغا باج-خىراج تاپشۇراتتى. مەسىلەن، قىرغىزلار «باج ئۈچۈن سۆسەر تېرىسى ۋە سېسىق كۆزەن تاپشۇراتتى»⑫. چارۋىدارلارنىڭ قولىدىكى بايلىق ناھايىتى كۆپ ئىدى. مەسىلەن، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دا: «مەندە 1000 تۆياق ئات، 10 مىڭ تۆياق قوي بار»⑬ دەپ يېزىلغانىدى. بىلگە خاقانىڭ ئىنىسى كۆلتېكىننىڭمۇ زور مىقداردا «ئالتۇن-كۈمۈش ۋە باشقا بايلىقلىرى، 4000 ئايغىرى بار»⑭ ئىدى. «يۇك تۇران مەڭگۈ تېشى» دا قەبرە ئىگىسىنىڭ «6000 مىڭ تۆياق ئېتى بار» لىقى تىلغا ئېلىنغانىدى⑮. فېئودالىلار سىنىپى ئىچىدە چارۋىدارلاردىن باشقا يەنە زور كۆلەمدىكى سودىگەرلەر قاتلىمى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن سوغدىلار ئىدى، ئۇلار يەنە توققۇز غۇز دەپمۇ ئاتىلاتتى. توققۇز غۇزلار قەدىمى يىراق جايلارغا يەتكەن، كۆرگەن-بىلگەنلىرى

كۆپ، مال-دۇنيا توپلاشقا ماهىر بولغاچقا، تۈرك خاقانلىقى مەزگىلىدە ئۇلارنى تۈرك خاقانلىرى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن، خېلى كۆپلىرىنى چوڭ ئەركان، تېكىن قاتارلىق چوڭ مەنسەپلەرگە تەينلىگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە توققۇز ئوغۇزلارمۇ مۇڭغۇل دالاسىدا كۈنسايىن تەرەققىي قىلىپ، ناھايىتى كۆپ ساندىكى ئوغۇز مەھەللىلىرىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇلار بىردىنلا ئۇيغۇر خاقانلىرى بىلەن بىرلىشىۋېلىپ، يالغۇز چارۋىچىلارنى قاقتى-سوقتى قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى سودا ۋە جازانىخورلۇق شەكىللىرى ئارقىلىق ئاقسۆڭەكلەرنى، چارۋىدارلارنىمۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. ئۇلار ھەتتا ئونتۇرا تۈزلەڭلىكتىمۇ جازانىخورلۇق بىلەن شوغۇللاندى. تەخمىنەن 5-يىلى (831) بىر نەپەر ئۇيغۇر مانى سودىگىرى تاڭ سۇلالىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەردىن بىرىنىڭ ئوغلىغا 11مىڭ 400تىزىق يارماق قەرز بەرگەن، ئۆسۈمى تولىمۇ ئوستۇن بولۇپ كەتكەچكە دەتالاش پەيدا بولغان، بۇ ئىش ئاخىرىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرىنىمۇ بىسەرەمجان قىلغانىدى⑯. بۇنىڭدىن يۇقىرىدىكى سودىگەرلەرنىڭ ناھايىتى باي ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. ئۇلار ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى خەلقئارا سودىغىمۇ چات كىرىۋېلىپ، پۈتۈن خاقانلىقنىڭ ئىقتىسادىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى. مۇشۇلار تۈپەيلى، ئۇيغۇر خاقانلىرى «ئوت-چوپ ئىزدەپ كۆچۈپ يۈرىدىغان» كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن تەدرىجىي يوسۇندا مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ سودا ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھالەتكە يۈزلەندى. ئۇيغۇر خاقانلىرى توققۇز ئوغۇزلارغا تايىنىپ سودىنى راۋاجلاندۇردى، توققۇز ئوغۇزلار بولسا ئۇيغۇر خاقانلىرىغا يۆلىنىپ سىياسىي ھوقۇققا ئىگە بولدى. خاقانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، توققۇز ئوغۇزلاردىن خاقانلىقنىڭ ۋەزىرلىكىگە تەينىلەنگەنلەرمۇ بولدى. ئۇلارنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئىقتىسادى

كۇندىن-كۇنگە تېخىمۇ قويۇق سودا تۈسىگە كىردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خاقانلىقتىكى يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بۇ سودا قاتلىمى بىلەن چوڭ چارۋىدارلار ئارىسىدا كەسكىن زىددىيەتلەرمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

خاقانلىقتىكى ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلار ئاساسلىقى بۇدۇن، قارا بۇدۇن ۋە قۇللار ئىدى.

بۇدۇن: (budun) يەنى خاقانلىقنىڭ ئاساسىي قەبىلىسى ئىچىدىكى ئادەتتىكى چارۋىچىلاردۇر. ئۇلار جەمئىيەتتە ئەركىنلىككە ئىگە، ئۆزىنىڭ مال-چارۋىلىرى بار، ئۆي-جاي قاتارلىق مال-مۈلكى بار چارۋىچىلار ئىدى. ئادەتتە ئۇلار ئەمەلدارلارغا باج-خىراج تاپشۇراتتى، چارۋىدارلارنىڭ مېلىنى بېقىپ بېرەتتى؛ ئۇرۇش بولۇپ قالغاندا، ئۆزىنىڭ ئاتلىرىنى، قورال-ياراغلىرىنى، يېمەك-ئىچمەكىنى ئېلىپ خاقانلىق ئۈچۈن جەڭ قىلاتتى. ئۇرۇشتا قولغا چۈشۈرگەن غەنىيمەتلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئوخشاشلا ئۆزىنىڭ كاتتىباشلىرىغا ۋە خاقانلىققا تاپشۇراتتى. بۇدۇنلار خاقانلىقتىكى ئەڭ مۇھىم ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ۋە جەڭچىلەر ھېسابلىناتتى.

قارا بۇدۇن: (karabudun) ئاساسلىقى بېقىندى قەبىلىلەردىكى چارۋىچىلار ئىدى. خاقانلىقتا، ھەر قايسى بېقىندى قەبىلىلەردىكى چارۋىچىلارنىڭ ئورنى ئاساسىي قەبىلىدىكى چارۋىچىلارغا قارىغاندا تۆۋەن ئىدى، شۇڭا ئۇلار قارا بۇدۇن دېيىلەتتى. مەسىلەن، قىتان، تاتار، قۇمۇق قاتارلىق قەبىلىلەر ئۇيغۇرلارغا «چارۋىچى قۇل» ئىدى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقىغا زور مىقداردا كالا، قوي قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئىنئام قىلىپ بېرىشى شەرت ئىدى. ئۇيغۇرلار بەزىدە ئۇلارنىڭ مال-ۋارانلىرىنى، خوتۇن-قىزلىرىنى بۇلايتتى. يەنە مەسىلەن، ئۇيغۇرلار بېشىبالىقنىڭ يېنىدىكى ساتار، قارلۇق، ئاق يەكتەكلىك تۈرك

قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ «ھەر قانداق نەرسىسىنى (مال-مۈلكىنى) زوراۋانلىق بىلەن تارتىۋېلىپ»[67] بۇ قەبىلىلەرنى «جەننەتىن جاق تويىدىغان» يامان كۈنگە چۈشۈرۈپ قويماتتى. بەقەندى قەبىلىلەرمۇ بەزىدە خاقانلىق ئۈچۈن جەڭگە قاتنىشاتتى، لېكىن ئۇلار ئاساسىي قوشۇن بولالمايى، پەقەت يان تەرەپتىلا ماڭاتتى.

قۇللار: ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى قۇللار ئائىلە قۇللىرىنى ئاساس قىلاتتى. قۇللار ئاساسلىقى ئۇرۇش ئارقىلىق قولغا كېلەتتى، شۇنداقلا ئاددىي پۇقرالاردىن قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ ياكى قەرزگە بوغۇلۇپ قۇللۇق گىرداۋىغا چۈشۈپ قالىدىغانلارمۇ بار ئىدى[68]، قۇل-دېدەك ۋە مال-مۈلۈك بۇلاش ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىشتىكى ئاساسىي مەقسىتى ئىدى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار قوشۇن تارتىپ، ئۆتۈكەن-سۆيگۈن توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا تاڭ ھۆكۈمىتىگە ياردەملىشىشتىن بۇرۇن، ئىككى تەرەپ كېلىشىم تۈزىدى ۋە «شەھەرنى توپىلاڭچىلاردىن قايتۇرۇۋالغاندا، زېمىن، ئىمارەتخانىلار تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولىدۇ، ئالتۇن-كۈمۈش، تاۋار-دۇردۇن، قىز-چوكانلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارغا قالىدۇ» دەپ بېكىتىلگەن[69]. مۇشۇ سەۋەبتىن، لويانىنى قايتۇرۇۋالغاندا، ئۇيغۇرلار ئۆز قوشۇنىنى شەھەر ئىچىگە قويۇۋەتتى، ئۇلار شەھەرنى ساق ئۈچ كۈن بۇلىدى. ئادەتتە ئۇيغۇرلار پۇلغا سېتىۋالغان خەنزۇ قىز-چوكانلىرىنى تاغارغا سېلىپ، قۇمۇقنىڭ شىمالىغا ئوغرىلىقچە ئېلىپ كېتىدىغان ئىشلارمۇ يۈز بېرەتتى. ئېلىپ قاچقان بۇ قىز-چوكانلار ياكى دېدەك بولاتتى، ياكى توقال بولاتتى. ئەمەلىيەتتە توقاللارنىڭ سالاھىيىتى دېدەكلەرنىڭكىدىن ئارتۇق بولۇپ كەتمەيتتى، چۈنكى توقالدىن تۇغۇلغان قىز-ئوغۇللارمۇ قۇل ياكى دېدەك بولاتتى. بۇلاپ كېلىنگەن كىچىك بالىلار ئاسراندى بولاتتى. يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەردە بالا ئاسرىتالمىغان تۈزۈم ئىزچىل رەۋىشتە

داۋاملاشتى، چۈنكى بالا ئاسرىۋېلىشتىكى مەقسەت، ئاساسلىقى ئائىلىدىكى ئەمگەك كۈچلىرىنى تولۇقلاشنى كۆزدە تۇتاتتى، يەنە بىر ياقتىن پەرزەنتى يوق ئائىلىلەر قېرىغاندا ئۆزىنى كىملەرنىڭ بېقىشىنى ۋە مىراسىنى كىمگە قالدۇرۇشنى ئويلانمىسا بولمايتتى. شۇڭا بالا ئاسرىۋېلىش قوش خاراكتېرلىك بىر مەسىلە ئىدى. ھەممىدىن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلە قۇللىرىنىڭ شەرت-شارائىتى ناھايىتى ئېچىنىشلىق ئىدى⑦⓪. ئىككىنچىدىن، ئاسرىۋېلىنغان بالىلار نامدا ياكى ئەمەلىيەتتە ئاسرىۋالغۇچىغا ئوغۇل ھېسابلىناتتى، ھەتتا ئۇلار مىراسخور بولالايتتى. ئۇلارنىڭ ئۆي-ئۇچاقلىق بولۇشىغا، ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىقىدىكى بىر قىسىم مال-مۈلكى بولۇشىغا، ھەتتا ئۆزىنىڭ قۇل-دېدەكلىرى بولۇشىغا يول قويۇلاتتى. ئەگەر خوجايىنلىرى ھۆرلۈك بەرمىسە، ئۇ ئۆز خوجايىنى ئۈچۈن ئەبەدىلئەبەد ھەقسىز ئەمگەك قىلىش ۋە خوجايىنى ئۈچۈن ئۆرۈشقا قاتنىشىش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىشقا مەجبۇر ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە خوجايىننىڭ جەمەتىدىن ئەبەدىلئەبەد ئايرىلالمايتتى.⑦① ئاز ساندىكى ئاسرانىدى بالىلار ھۆكۈمرانلىق قاتلىمىغىچە كۆتۈرۈلدى، ھەتتا ئۇلاردىن خاقان بولغانلارمۇ بار بولدى. لېكىن ئۇلارنىڭمۇ خوجايىننىڭ جەمەتىدىن باش ئېلىپ چىقىپ كېتىشكە كۈچى يەتمەيتتى. مەسىلەن، جېنيۈەننىڭ 8-يىلى (792) 7-ئايدا ئۇيغۇر خاقانىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى بولۇپ بارغان ئاسرانىدى ئوغلى ياغلۇقار لىڭ ئەسلىدە خەنزۇ ئىدى. «لىڭ تاڭ زېمىنىدىن بولۇپ، فامىلىسى لۇي ئىدى، ئۇيغۇرلار زېمىنىغا كەلگەندىن كېيىن خاقانغا ئاسرانىدى بالا بولدى. ئارقىدىن خاقانىنىڭ فامىلىسى بويىچە ياغلۇقار لىڭ دەپ ئاتالدى ۋە دۆلەت ئىشلىرىغا قاتناشتى»⑦②. يەنە مەسىلەن، تارىختا خۇەي شىن خاقان دەپ ئاتالغان بىرى «ئەسلى ئاتېئىز ئۇرۇقىدىن بولۇپ،

كىچىكلا يېتىم قالغاچقا»(73) خاقان تەرىپىدىن ئاسرىۋېلىنغانىدى، خاقانلىق ئۆز پۇشتىدىن ئوغلى يوق بولغاچقا ئۇ، خاقانلىق ئورۇنغا چىقتى، لېكىن ئۇ «ئۆز مەيلىچە ئۆزىنىڭ فامىلىسىنى قوللىنىشقا پېتىنالمىدى»، «ئەكسىچە ئۆزىنىڭ ياغلۇقار فامىلىسى بىلەن ئاتىدى»(74). بۇنىڭدىن باشقا، يەنە بەزى ئەسىرلەر ياكى نامرات چارۋىچىلار ئىچ كۈيئوغۇل بولۇش شەكلى بىلەنمۇ قۇل بولاتتى. دېمەك، ئۇيغۇر خاقانلىقىدا ھەر خىل سالاھىيەتتىكى قوللارنىڭ سانى خېلى كۆپ ئىدى، لېكىن ئۇلار ئاساسلىق ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردىن بولالمايتتى، بەلكى ئۇلار كۆپ ھاللاردا ئۆز خوجايىنلىرى تۇرۇشلۇق جەمەت ياكى ئۇرۇقنىڭ ئەزاسى دېگەن سالاھىيەت بىلەنلا يۈرەتتى. بۇ خىل سالاھىيەت كۆپىنچە ئائىلە قوللىرىنىڭ خاراكتېرىنى بىلگىلى بولمايدىغان ئەھۋالنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى، بۇ ئۇلارنىڭ تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەردىكى قوللار بىلەن روشەن پەرق قىلىدىغان بىر يېرى ئىدى. قاتتىق نازارەت قىلىش قوللارنىڭ ئەمگىكىنى پايدىلىق رەۋىشتە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنىڭ زۆرۈر شەرتى ھېسابلانسىمۇ، لېكىن ئوت-چۆپ قوغلىشىپ كالا-قوي پادىلىرىنى باقىدىغان چارۋىچىلارنى نازارەت ئاستىغا ئېلىش تەسكە توختايدىغان ئىش ئىدى، مۇشۇلار تۈپەيلى، چارۋىچىلىق ئاساسىدىكى قوللۇق تۈزۈمى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جەمئىيەتتە ئاسان راۋاج تاپالمايتتى. بۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىدىمۇ شۇنداق بولدى.

يۇقىرىدىكى بايانلاردىن شۇنى بىلەلەيمىزكى، ئۇيغۇر خاقانلىقىدا ئوخشاش بولمىغان ئۈچ خىل ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى مەۋجۇت بولۇپ تۇردى: بىرىنچى، دۆلەت ۋە چوڭ چارۋىدارلار ئاددىي پۇقرالارغا بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى ئاساسلىقى باج-خىراج ۋە ھاشار، جەڭگە قاتناشتۇرۇش شەكلى ئارقىلىق يولغا قويىدى. ئىككىنچى، ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ بېقىندى

قەبىلىلەرگە بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىسى، ئوخشاشلا باج ۋە ئىنئام ئېلىش شەكلى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. لېكىن بوندىق ئەھۋال ئاساسىي قەبىلىدىكى ئاددىي پۇقرالارغا بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئېغىر بولدى. ئۇچىنچى، ئاقسۆڭەكلەر ۋە باي ئاددىي پۇقرالار (ئەركىن پۇقرالار) مۇ قوللارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. يۇقىرىدىكىلەرنىڭ ئىچىدە دەسلەپكى ئىككى خىل ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى ئاساسلىق ئىدى. خاقانلىقتىكى سىنىپىي زىددىيەتتە، ئاددىي پۇقرالار بىلەن فېئودال چارۋىدارلارنىڭ زىددىيىتى ئاساسلىق ئىدى. شۇڭا ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ ئىپتىدائىي، پاتريئارخاللىق فېئودالىق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت دېيىشكە بولىدۇ. خاقانلىقتىكى سودا ۋە تېرىقچىلىق ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، خاقانلىقتا سودىگەرلەر قاتلىمىمۇ راۋاجلاندى، ئۇلار يالغۇز چارۋىچىلارنىلا ئەمەس، بەلكى چارۋىدارلارنىمۇ قاقتى-سوقتى قىلدى. مۇشۇ تۈپەيلى، سودىگەرلەر قاتلىمى بىلەن چوڭ چارۋىدارلار ئوتتۇرىسىدىمۇ توقۇنۇشلار يۈز بەردى. سودا ئىقتىسادى بىلەن ئەنئەنىۋى چارۋىچىلىق ئىقتىسادىدىكى بۇ زىددىيەتلەر، پۈتۈن خاقانلىقنىڭ باش-ئاخىرىغا قەدەر سىڭىپ كىردى.

5. نوپۇس ۋە ئىرقىي ئالاھىدىلىك

پەزىلەر تاغ تەيزۇڭنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۈرالار «1 مىليوندىن كۆپرەك تۇتۇن» [75] دېگەن سۆزى «ئەمەلىي ئەھۋالدىن ئانچە يىراق ئەمەس» [76] دەپ قارىدى. مۇشۇ قاراشقا ئاساسلانغاندا، تاغ دەۋرىدە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكىلەر ھېچ بولمىغاندىمۇ، 5 مىليون نوپۇس بولۇشى كېرەك ئىدى. بىراق، بۇ مۆلچەر كۆپتۈرۈۋېتىلگەن بولغاچقا، ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيتتى.

تارىخىي كىتابلاردىكى خاتىرىگە ئاساسەن، VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاڭ سۇلالىسى قۇملۇقنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن چاغدا، قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ھەممىسى بولۇپ 13چوڭ قەبىلە بار ئىدى. تاڭ تەيزۇڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىنى ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماققا بۆلدى، بۇ مەھكىمە-ئايماقلارنى 13قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرى باشقۇردى. بۇ 13قەبىلىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى ۋە نوپۇسى توغرىسىدا، نىسبەتەن كىچىك بولغان ھۇن قەبىلىسى بىلەن ئىزگىللارنىڭ غەيرىي قەبىلىلىرىدىن باشقىلىرىنىڭ سانى ئېنىق خاتىرىلەنگەنىدى. بۇلاردىن ئۇيغۇرلاردا «100مىڭدىن كۆپ ئادەم بار ئىدى»، بۆكۈلەرنىڭ «يارامليق ئەسكىرى 10مىڭدىن ئارتۇق ئىدى»، توڭرا قەبىلىسىدە «15مىڭ تۈتۈن بار ئىدى»، تۆلەنگۈتلارنىڭ «يارامليق ئەسكىرى 10مىڭ ئىدى»، بايىرقۇلارنىڭ «يارامليق ئەسكىرى 10مىڭدىن كۆپ ئىدى»، ئىزگىللار بىلەن قۇمۇقلاردا «ئىككى قەبىلىنىڭكىنى قوشقاندا 20مىڭ ئەسكەر بار ئىدى»، قوشۇلارنىڭ «7000 ئىدى»، ئاتېئىزلاردا «يارامليق ئەسكەر1700»، چۆبەلەردە «3000 ئەسكەر»، ئاقشىدلاردا «يارامليق 3000 ئەسكەر» بار ئىدى[11]. ئەگەر ھەر ئۆچ نەپەر ئادەمنىڭ ئىچىدىن بىرەيلەن ئەسكەر بولىدۇ دەپ، ياكى ھەر بىر تۈتۈندە بەشتىن نوپۇس بار دەپ ھېسابلانسا، يۇقىرىدىكى 11قەبىلىنىڭ ئادەم سانى 460مىڭ بولاتتى. ناۋادا نوپۇسنىڭ كۆپەيمىشى ھەمدە كىتابلاردىكى خاتىرە ۋە ھېسابلاشتىكى خاتالارنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى نوپۇسنى تەخمىنەن 500-600 مىڭ دېسەك، بۇ خېلى ئەقىلگە مۇۋاپىق بولغان بولاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېرقىي ئالاھىدىلىكى ھەققىدە، تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق، تەپسىلىي بايانلار كەمچىل، لېكىن پارچە-پۈرات تارىخىي ماتېرىياللار ۋە قوشۇمچە پاكىتلار يەنىلا ناھايىتى كۆپ.

جۇڭگودىكى ۋە چەت ئەللەردىكى ئالىملار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان دىڭلىڭلار (تۇرالار) نى مۇڭغۇل ئېرقىدىن ئىدى دېگەننى ئورتاق ئېتىراپ قىلدى(78). ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتلى زېچ بولغان ھۇنلارمۇ مۇڭغۇل ئېرقىدىن ئىدى(79). ئۇيغۇرلار بىلەن بىر ئېرقتا ياتىدىغان تۈركلەرنىڭ تاشقى قىياپەتلىدىكى ئالاھىدىلىكلەر ھەققىدە جۇڭگودىكى ۋە چەت ئەللەردىكى تارىخىي كىتابلاردا نىسبەتەن ئېنىق بايانلار بار. XI ئەسىردە ئۇتكەن پېرسىيەلىك ئۇتابى تۈركلەرنى «يۇزى ياپىلاق، كۆزلىرى كىچىك، بۇرنى پاناق، ساقىلى ئاز كېلىدۇ»(80) دەپ تەسۋىرلىدى. يەنە بىر پېرسىيەلىكمۇ «ئۇلارنىڭ ساقىلى ناھايىتى شالاڭ» دەپ يازدى(81). تاڭ دەۋرىدىكى بىر پارچە تارىخىي ماتېرىيالدا ھەتتا: «تۈركلەردىن ئاشىنا سىمۇ كىرىپ كەلگەندە، خاقان ئۇنى يۇقىرى ئۆتۈپ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. ئاشىنا سىمۇنىڭ چىرايى غۇزلارنىڭكىگە ئوخشايتتى، تۈركلەرگە يېقىن كەلمەيتتى. مۇشۇ تۇپەيلى، چۇلۇك (خاقان) ئۇنى ئاشىنا ئۇرۇقىدىن ئەمەس ئوخشايدۇ دەپ گومانلاندى. چۇلۇك خاقان، قاراخان خاقان دەۋرىدە ئۇ ئاران جەبى تېكىن بولالىدى، ئەسكەر باشلاپ ماڭالايدىغان شادلىق ئۇنىڭغا تەگمىدى»(82) دەيدىغان خاتىرە بار. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شۇ چاغدىكى تۈركلەر بىلەن ياۋروپا ئىرقىدىكى غۇزلارنىڭ تاشقى قىياپەتلىدىكى پەرق ئىنتايىن ئېنىق ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېرقىي ئالاھىدىلىكى ھەققىدە، ئېنىق ۋە يازما تارىخىي ماتېرىياللار ئاز بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكىي دەۋردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن تام سۈرەت ماتېرىياللىرىدا يەنىلا ناھايىتى مول پاكىتلار بار. گىرمانىيەلىك تۈركشۇناس گابائىن خانىم ئۇيغۇرلارنىڭ تام سۈرەتلىرىنى مەخسۇس توپلىغان ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىپ چىققانىدى. ئۇ مۇشۇ سۈرەتلەردىكى «غەربلىكلەر... نىڭ كۆزى كالىنىڭكىدەك يوغان، لېكىن

ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ چىرايى بەجايىكى تولۇن ئايغا ئوخشايدۇ، ئۇلار بۇركۇت بۇرۇن كېلىدۇ، كۆزى ئۆرۈك مېغىزىدەك، بەئەينى موڭغۇللارنىڭكىگە ئوخشايدۇ»⑧③ دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئۇ يەنە «خەنزۇلار مىللەت ئالاھىدىلىكى جەھەتتە تۈرك، ئۇيغۇرلار بىلەن ئانچە پەرقلەنمىسە كېرەك، بىز بۇنى پەقەت ئۇلارنىڭ رەسىمدىكى كىيىنىش شەكلى بىلەن ئىزاھلانغان يېزىقلاردىنلا پەرقلەندۈرەلەيمىز» دېدى⑧④. يەنە ئىككى نەپەر تۈركشۇناس لىككۇك بىلەن تېخنوپمۇ گابائىن خانىم بىلەن ئاساسەن ئوخشايدىغان كۆز قاراشتا بولدى.

ئەگەر بىز بۇ تام سۈرەتلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوبرازىنى تەھلىل قىلىپ كۆرسەك، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىكى خەنزۇلار بىلەن بولغان پەرقىنى ئەلۋەتتە ئايرىپ چىقالايمىز. يەنى ئۇلارنىڭ يۈزى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنىڭ يۈزىدىن چوڭ ھەم كەڭ، بۇرنى قاڭشارلىق ۋە نىسبەتەن تار كېلىدۇ. بۇ شىمالىي ئاسىيا موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ياتىدۇ. ھالبۇكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار يىراق شەرق موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئىزاھات:

① ② «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

③ لەنچى: «تۈرك گاسارلار»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى» نىڭ 1987-يىل 4-سانىغا بېسىلغان.

④ «سۇيىنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسمە».

⑤ گېشلۇپ: «جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە زابايقال كۆلى رايونىدىكى قەدىمكى شەھەر تۈرمۇشىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار»، «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ 1960-يىل 2-سانىدا بېسىلغان.

⑥ مەنۇسكىنىڭ تەرجىمە ئىزاھى: «تامىم. بېننى بەھرال مۇتتاۋۇنىڭ ئۇيغۇر يۈرتىدىكى ساياھىتى»، «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرك، ئىران ۋە كاپكاز»

خاتىرىلىرى.

⑦ «كىتابلار جەۋھىرى. بايىرقۇلار»، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑧ «كىتابلار جەۋھىرى. بۆكۈ»، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑨ «ئاسايىش ئالدىم ھېكايىلىرى. تۆگرالار»، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑩ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑪ «قانۇنلار قامۇسى. قوشۇرلار».

⑫ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑬ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 200-جىلد.

⑭ «قانۇنلار قامۇسى. ئاقشىدلار».

⑮ «كونا تاڭنامە. شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسسە».

⑯ «قانۇنلار قامۇسى. چۆبە يۈركلار».

⑰ «قانۇنلار قامۇسى. ئابالار».

⑱⑲⑳㉑㉒ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉓ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉔ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 202-جىلد.

㉕㉖ «كونا تاڭنامە. شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسسە».

㉗ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉘ «قانۇنلار قامۇسى»، 197-جىلد.

㉙㉚ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉛ «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرلەر»، 98-جىلد.

㉜㉝ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉞ «ئىشىيىپ. «ئۇرقۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى»، «مىللەتلەر تەرجىمە مەجمۇئىسى»، 1987-يىل 3-سانغا بېسىلغان (سوۋېت ئىتتىپاقى).

㉟ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㊱ ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە خاقان (832—825) ئەسلى ئىسمى

هازار تېكىن. خەنزۇ تارىخىدا «جاۋلى خاقان».

㊲ گېلك شىمىن تەرجىمىسى: تۈرك يېزىقىدىكى «مويۇنچۇر ئابىدىسى»، «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ھوججەتلەر تاللانمىسى» 1-قىسىمغا قارالسۇن.

㊳ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنكەلەر» 233-جىلد.

㊴ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنكەلەر» 235-جىلد.

㊵ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

㊶ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

㊷ مەھمۇت قەشقىرى «تۈركى تىللار دىۋانى» 1-توم. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى. 568-بەت.

㊸ «تۈركى تىللار دىۋانى» 1-توم ئۇيغۇرچە. 490-بەت.

㊹ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنكەلەر» 246-بەت.

㊺ ژالف جىلەي تەرجىمىسىدىكى «ھودۇدۇلئالەم» نىڭ 12—13-بابلىرى. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئونتۈرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنى 1983-يىل باسقان نۇسخىغا قارالسۇن.

㊻㊼ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

㊽ «تۈركى تىللار دىۋانى» 1-توم ئۇيغۇرچە نەشرى، 146-بەت.

㊾ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

㊿ «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسمە».

(51) ژالف جىلەي تەرجىمە قىلغان «ھودۇدۇلئالەم» باب 13-پاراگرافقا قارالسۇن.

(52) «ھودۇدۇلئالەم» 15-باب، 13-پاراگرافقا قارالسۇن.

(53) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنكەلەر» 246-جىلد.

(54) «كونا تاڭنامە. شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسمە».

(55) «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

(56) «قانۇنلار قامۇسى. دوپۇلار».

(57) «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە»، «قانۇنلار قامۇسى. دوپۇرلار».

(58) «قانۇنلار قامۇسى. دوپۇرلار».

(59) جالف جيبي. «كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ فېئودالىق جەمئىيىتى». «ئىلمي خەۋەر» نىڭ 1-توم 8-سانىغا بېسىلغان. (1950-يىل).

⑥⓪ گېلك شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر خاقان ئابىدىسى»گە قارالسۇن.
«قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر تاللانمىسى» 1-قىسىم.

⑥① خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «بىلگە خاقان ئابىدىسى» ، «تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارغا ئائىت تارىخىي ماقالىلەر تاللانمىسى» 1-قىسىم.

⑥② گېلك شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر خاقان ئابىدىسى»گە قارالسۇن.
«قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردىن تاللانما» 1-قىسىم.

⑥③ «ئاسايىش ئالەم خاتىرىلىرى» 199-جىلد «قىرغىزلار» .

⑥④ گېلك شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر ئابىدىسى»گە قارالسۇن، «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردىن تاللانما» 1-قىسىم.

⑥⑤ خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «كۆلتىكىن ئابىدىسى»گە قارالسۇن. «تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارغا ئائىت تارىخىي ماقالىلەر تاللانمىسى» .

⑥⑥ «يەنسەي تۈركلىرى ھەققىدە ھۆججەتلەر» موسكۋا. 1952-يىل نەشرى. 19-بەت.

⑥⑦ «كىتابلار جەۋھىرى» 999-جىلد. «بازار» .

⑥⑧ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» .

⑥⑨ «كونا تاڭنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسمە» ، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» .

⑦⓪ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 220-جىلد.

⑦① (ياپونىيە) يامادا نوبۇئو: «ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن دىنەكلەر ۋە ئاسرانىدىلارغا ئائىت پۈتۈكلەر» ، «دابەن ئۇساكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات بۆلۈمىدىكى مۇھىم ئىشلار خاتىرىسى» نەشرى 16-سانى قارالسۇن. 165—267-بەتلەر. 1972-يىل.

⑦② گېلك شىمىن: «ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىككى پارچە توختامنامە ھەققىدە ئىزدىنىش» ، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي گېزىتى» نەشرى 1978-يىل 2-سانىغا قارالسۇن.

⑦③ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» .

⑦④ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» .

⑦⑤ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 235-جىلد.

⑦⑥ «كونا تاڭنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسمە» .

⑦⑦ ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خاقانلىقى» 57-بەت.

⑦⑧ ئۇيغۇر، ئېزگىل، قۇمۇقلارنىڭ سانى توغرىسىدا «يېڭى تاڭنامە» 217-جىلدقا قارالسۇن. قالغان قەبىلىلەردىكى ئادەم سانى «قانۇنلار قامۇسى» نىڭ 199-جىلدىدا ئوچرايدۇ.

⑦⑨ خەن كاڭشىڭ قاتارلىقلار «قەدىمكى جۇڭگودىكى ئىرقىي تەركىبلەر تەتقىقاتى»، «ئارخېئولوگىيە گېزىتى» نىڭ 1984-يىل 2-سان. گېشلوپ: «جەنۇبىي سىبىرىيەنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1-قىسىم 57-بەت.

⑧⑩ پەن چېنىڭ: «مىڭ سۇلالىسىدىكى ماتېرىياللىرىدىن ھۇنلارنىڭ ئىرقىغا نەزەر»، «جۇڭگو ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى» 2-توم. ئىلىم-پەن نەشرىياتى 1986-يىل نەشرى.

⑧① بارتولد: «موڭغۇللار تاجاۋۇز قىلغان چاغدىكى تۈركىستان» لوندون. 1958-يىل ئىنگلىزچە نەشرى. 273-بەت.

⑧②⑧③ «ئەلنىڭ ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنكىلەر» 191-جىلد. گابائىن: «ئۇيغۇر رەسىملىرى»، «تۈرك تىلى تەتقىقات خەۋرلىرى» 9-سانىغا قارالسۇن.

⑧④ «ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۇرۇپ-ئادەتلىرى»، «مىللەت تەتقىقات تەرجىمە مەجمۇئىسى» گە قارالسۇن. 6-سان، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەت تەتقىقات ئورنى باسقان.

تۆتىنچى باب

خاقانلىقنىڭ ئىقتىسادى ۋە ھەربىي ئىشلىرى

1. گۈللىنىۋاتقان چارۋىچىلىق

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى موڭغۇل دالاسى ئۈچۈن 100 يىلغا يېقىن بىرلىك ۋە مۇقىملىق ئاتا قىلدى. بۇ مەزگىلدە گەرچە خاقانلىقنىڭ قوشۇنى ئۇزلۇكسىز رەۋىشتە جەڭگە ئاتلانسىمۇ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ جەڭلەرنىڭ ھەممىسى يايلاقنىڭ چېگرا جايلىرىدا ۋە بېقىندى قەبىلىلەر رايونىدا ئېلىپ بېرىلدى، خاقانلىقتىكى ئاساسىي قەبىلىلەر رايونى يەنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى پايانسىز يايلاقلار ئىزچىل ھالدا تىنچ ۋەزىيەتتە ئۆتتى. بۇ ئەھۋال يايلاقتىكى چارۋىچىلىق ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ياخشى بىر مۇھىت يارىتىپ بەردى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر خاقانلىقى تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىزچىل ھالدا نىسبەتەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولدى. ئىككى تەرەپنىڭ سودا ئىشلىرى توسالغۇسىز يۈرۈشۈپ تۇردى. مۇنبەت ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ چارۋا مەھسۇلاتىنى غايەت زور بازار بىلەن تەمىنلىدى ۋە ئۇلارغا مول يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتى، قول سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان بازار ئېچىپ بېرىپ، يايلاقتىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى رىغبەتلەندۈردى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ھەربىر قەبىلە، ئەزەلدىن تارتىنىپ «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا ئولتۇرۇپ، ئوت-چۆپ ۋە سۇ بار جايلارنى قوغلىشىپ»، «تېرىنى كىيىم، گۆشنى تاماق قىلىپ، چېدىر ۋە كەپە ئۆيلەردە ئولتۇرۇپ» كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىقى ئەزەلدىن تارتىپلا ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى. ياياقتىكى چارۋىلار، ئاساسلىقى ئات-كالا، قوي ۋە تۆگە ئىدى. جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىدا بۇغا باقىدىغان قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى. تەبىئىي مۇھىتتىكى پەرقلەر تۈپەيلى، خاقانلىقنىڭ ئىچىدىكى چارۋىلار زىچلىق ۋە تۈر جەھەتتە ئۆزئارا پەرق قىلاتتى. بۇلاردىن ئۇرقۇن دەرياسى بىلەن سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا-يۇقىرى ئېقىنى يەنى بۈگۈنكى تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ جەنۇبى خانگاي ئۆلكىسى، زابۇخان ئۆلكىسى، بايان ھونگۇر ئۆلكىسىدىكى چارۋىلار ھەممىدىن كۆپ بولۇپ، بۇ خاقانلىقتىكى چارۋىچىلىق ئەڭ تەرەققىي قىلغان رايونلار ئىدى. سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا-تۆۋەن ئېقىنى قويۇق ئورمانلىق بىلەن قاپلانغان بولغاچقا، بۇ جايلار ئۇۋچىلىق قىلىدىغان رايون ھېسابلىناتتى، ئورمانلىقنىڭ ئىچىدىكى بوش جايلاردا ئېچىلغان ئېتىز-ئېرىقلار بار ئىدى. خاقانلىقنىڭ جەنۇبى بىلەن شەرقىي جەنۇبى چۆل- جەزىرە ۋە يېرىم جەزىرە بەلباغ بولۇپ، بۇ يەردىكى چارۋىلارنىڭ زىچلىقى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. ھەر خىل چارۋىلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىمۇ تەكشى ئەمەس ئىدى. چۆل-جەزىرە رايونلاردا نىسبەتەن كۆپرەكى تۆگە بولۇپ، كالا ناھايىتى ئاز ئىدى. خاقانلىقنىڭ شەرقىدىكى بۆكۈ، قۇمۇق، بايىرغۇ قاتارلىق قەبىلىلەر جايلاشقان ئىنان دەرياسى، كۇرۇلۇن دەرياسى قاتارلىق رايونلاردا يەر تۈز بولغانلىقتىن، كالا پادىسى ئەڭ كۆپ ئىدى. خاقانلىقنىڭ شىمالىي قىسمى ۋە سېلىنگا، ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى رايونلاردا تۆگە ناھايىتى ئاز بېقىلاتتى. بۇ رايونلاردا ۋە خاقانلىقنىڭ غەربىدىكى

ئالتاي تاغلىق رايونلىرىدا «كالا بىلەن قوي كۆپ، ئات ئاز بېقىلاتتى» ①. سېلىنگا دەريا‌سى ۋادىسىدا «يەر شورلۇق بولغانلىقتىن، چارۋىلارنىڭ كۆپىنچىسى چوڭ تۇياقلىق قويلار» ئىدى②. قوي، ئۆچكە ۋە ئات ھەممە يەردە تېپىلاتتى. يىلقىلار ئۇرقۇن دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى ئېقىنىدا، تۇغلا دەريا‌سى بىلەن كۇرۇلۇن دەريا‌سى ۋادىلىرىدا ھەممىدىن كۆپ ئىدى، چۆل-جەزىرە ۋە قاقاسلىق رايونلاردا ئاز ئۇچرايتتى.

ھەر خىل چارۋا ئىچىدە قوينىڭ سانى ئەڭ كۆپ ئىدى، لېكىن ئەڭ ئەتۋارلىقى ئات ھېسابلىناتتى. ئاتنىڭ سۈتى ۋە گۆشىنى ئىستېمال قىلىشقا بولاتتى، بولۇپمۇ چارۋىچىلار ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر ئۈچۈن، ھەرقانداق بىر‌ەر چارۋا ئاتنىڭ ئورنىنى باسالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئات تاڭ سۇلالىسى بىلەن قىلىدىغان سودىدا ئۇلارغا سېتىپ بېرىدىغان مۇھىم مال بولغاچقا، ھۆكۈمرانلار ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئەھمىيەت بىلەن قارايتتى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى، تارىخىي كىتابلار خاقانلىقتىكى ئاتلارنىڭ تۈرى، ئۈستىدىكى تامغىلىرى ۋە بېقىلىدىغان يەرلەر توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرغانىدى. بىز «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» گە ئاساسەن، بىر قىسىم قەبىلىدىكى ئاتلارنىڭ تامغىسى ۋە ئۇلارنىڭ بېقىلىدىغان جايلىرىنى مۇنداق كۆرسىتىمىز:

قەبىلە نامى	ئاتنىڭ تامغىسى	ئات بېقىلىدىغان جايلار
توڭرا	O	تۇغلا دەريا‌سىنىڭ شىمالى، خۇڭنو دەريا‌سىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي، چۈيىۋ تېغىنىڭ شىمالى، يۇلىن تېغىنىڭ شەرقى.
يۈگۈ	⊥	تۇغلا دەريا‌سىنىڭ شىمالى، يۇلىن تېغىنىڭ جەنۇبى، (چىڭ دەۋرىدىكى توشاتخان قىسمىغا قاراشلىق يەرلەر)

ئاتېشىز		بۇگۈنكى قارا دەريا رايونى، باغاقخان تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبى (جېتىيەن ئايمىقى)
بەگرۈي		دەشتىنىڭ جەنۇبى، گانمولۇش تېغىنىڭ شىمالى (تىلىن ئايمىقى)
ئۇيغۇر		ئۇتۇكەن تېغىنىڭ شىمالى (سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، يۇقىرى ئېقىنلىرى)
كولۇبېي		بۇگۈنكى چېتا (روسىيە) نىڭ شەرقى، يابولۇق تاغلىرىنىڭ جەنۇبى.
ئاشىدا		چوغاي تاغلىرىنىڭ شىمالى
ئىزگىل		ژېڭجىن دەرياسىنىڭ غەربىي، ئومان تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبى، ياغۇندا قۇدۇقىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، گانمۇلۇش تاغلىرى.
قۇمۇق		كېنتاي تېغىنىڭ شىمالى (مېنشا دەريا‌سى) جىنۇشەن تېغىنىڭ جەنۇبى، قۇلانچى تۇزلەڭلىكىنىڭ شىمالى
قۇشۇ		توغلا دەريا‌سىنىڭ شىمالى
نۇراي		تۇغلا دەريا‌سىنىڭ شىمالى (بەيدىڭ ئايمىقى)
ھۇن		تۇغلا دەريا‌سىنىڭ شىمالى (جۇنجى ئايمىقى)

«تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» قاتارلىق كىتابلار شۇ چاغدىكى 40 تىن ئارتۇق قەبىلىنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئەھۋالىنى خېلى تەپسىلىي يېزىپ قالدۇرغانىدى③. مۇشۇ خاتىرىلەرگە ئاساسەن، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى شۇنداقلا بېقىندى دۆلەت، بېقىندى قەبىلىلەردىكى ئاتلارنى ئېگىز ۋە قاۋۇل، ئوتتۇراھال ھەمدە كىچىك دەپ ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولاتتى.

ئېگىز ۋە قاۋۇللار تېپىغا ياتقىنى ئاتلارغا قۇرىقان ئاتلىرى بىلەن كانكىيە (سوغدىيانا) ئاتلىرى ۋەكىللىك قىلالايتتى. تارىخىي ماتېرىياللار قۇرىقاندىن «داڭلىق ئارغىماقلار چىقىدۇ، بېشى تۆگىنىڭ بېشىغا ئوخشايدۇ، قاۋۇل كېلىدۇ. ياخشىلىرى بىر كۈندە نەچچە يۈز چاقىرىم يول باسالايدۇ» دەپ خاتىرە قالدۇرغانىدى④. تاڭ تەيزۇڭ ئەڭ قەدىرلەيدىغان ئون ئارغىماقنى دەل شۇ قۇرىقانلار تەقدىم قىلغانىدى. كانگىيە ئاتلىرى «فەرغانە تېپىدىن بولۇپ، ناھايىتى زور ئاتلاردىن ئىدى، ۋۇدي دەۋرىدە سوغدىيانا دۆلىتى 4000 تۇياق ئات تەقدىم قىلدى، بۇگۈنكى كۈندە ئەمەلدارلار مىنىۋاتقان ئاتلار دەل شۇلاردىن بۇگۈنكى كۈندە ئەمەلدارلار مىنىۋاتقان ئاتلار دەل شۇلاردىن ئىدى»⑤. قىرغىز ئاتلىرى، باسمىل ئاتلىرى ۋە قارلۇق ئاتلىرىمۇ ئېگىز ۋە قاۋۇل ئاتلار تېپىغا كىرەتتى. بۇ ھەرنەچچە قەبىلىنىڭ ئېتى «ھەددىدىن زىيادە قاۋۇل» بولغىنىغا قارىماي، قۇرىقان ئاتلىرىغا سېلىشتۇرغاندا يەنىلا «سەل تەڭلىشەلمەيدىغان» تەرىپى بار ئىدى. دېمەك، ئېگىز ۋە قاۋۇللا تېپىغا ياتقىنى بۇ ئاتلار ئاساسەن موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىي، غەربىي تەرەپلىرىگە، بولۇپمۇ جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىغا تارقالغانىدى.

ئوتتۇراھال ئاتلارغا تۈرك ئاتلىرى ۋەكىللىك قىلاتتى. تارىخىي ماتېرىياللاردا: «تۈرك ئاتلىرى ئىنتايىن چەبدەس، ئۈستىخىنى كېلىشكەن كېلىدۇ، ناھايىتى يىراقلا بارالايدۇ، ئوۋ

قىلغاندا ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتەلەيدىغان ئات يوق»⑥ دەپ خاتىرىلەندى. ئوتتۇراھال تىپقا ياتىدىغان ئاتلاردىن يەنە ئىزگىل ئاتلىرى، بەگرۇي ئاتلىرى، چۆبە ئاتلىرى، قۇمۇق ئاتلىرى، قۇشۇ ئاتلىرى، نۇراي ئاتلىرى ۋە ھۇن ئاتلىرى بار ئىدى. بۇ ئاتلار ئاساسلىقى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ جەنۇبى ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا تارقالغانىدى.

ئېگىز ۋە قاۋۇللار تىپىغا ياتىدىغان ئاتلار بىلەن ئوتتۇراھاللار تىپىغا ياتىدىغان ئاتلارنىڭ ئارىسىدا قالغان يەنە بىر خىل ئاتلار بولۇپ، بۇ ئاتلار ئۇيغۇر، توقتا، تاردۇش، بۆكۇ، ئاتېئىز، بايىرقۇ، چۆبە، كۇلۇبىي ئاتلىرى ئىدى. بۇ ئاتلار ئاساسەن بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلىرىدىكى خاقانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى رايونلاردا بېقىلاتتى.

كىچىك تىپقا ياتىدىغانلار ئاساسلىقى بېقىندى قەبىلىلەردىكى قىتان ئاتلىرى بىلەن قۇمۇق ئاتلىرى ئىدى. قىتان ئاتلىرى «ئىنتايىن ئەۋرىشىم ئىدى، ئۇستىخىنى تۈرك ئاتلىرىغا قارىغاندا كىچىك بولغاچقا، ئورمانلىقتا يۈرۈشكە بەك مۇۋاپىق كېلەتتى»⑦. قۇمۇق ئاتلىرى «چىدامليقلىقتا قىتان ئاتلىرىدىن ئېشىپ چۈشەتتى، باشقا جەھەتلەردە قىتان ئاتلىرى بىلەن ئوخشاش ئىدى»⑧.

ھەر خىل ئاتلارنىڭ ئىقتىدار جەھەتتىكى پەرقى ناھايىتى ئوچۇق كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۈرك ئاتلىرى بىلەن ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىرى يايلاقتا جەڭ قىلىشقا ئەڭ باب كېلەتتى. ھالبۇكى باسمىل قاتارلىق قەبىلىنىڭ ئاتلىرى ناھايىتى قاۋۇل، كېلىشكەن ئاتلاردىن بولغىنىغا قارىماي، ئۇلارنى پەقەت «قوشقا قېتىپ، زىرائەت تېرىشتىلا ئىشلەتكىلى بولاتتى»، «بۇ ئاتلارنى ھېچكىم مىنمەيتتى، ئۇنىڭ سۈتىنى ئىچەتتى، گۆشىنى يەيتتى، خالاس»⑨. ئاتلارنىڭ ئىقتىدارى ھەرقايسى قەبىلىدىكى

قوراللىق كۆچلەرنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىزلىقىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتەتتى. بۇنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ھۆكۈمرانلار تېخىمۇ پىششىق بىلەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپى يىلقا ۋازارىتى تەسىس قىلىنغاندا، ئۇزىدىكى ئاتلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، زور مىقداردىكى تۈرك ئاتلىرىنى كىرگۈزگەنىدى⑩. تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەردە ئاتنىڭ تۇرىلا ياخشى، مىنىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىشقا مۇۋاپىق بولۇپلا قالماي، بەلكى بۇ قەبىلىلەردىكى چارۋىچىلارمۇ ئەڭ مۇنەۋۋەر چەۋەندار ۋە ئات كۆندۇرگۈچى، يىلقىچىلاردىن ئىدى⑪.

ئۇيغۇر خاقانلىقى مەزگىلىدە، يايلاقتىكى 100 يىلغا يېقىن داۋام ئەتكەن تىنچ مۇھىت ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن ئىلىپ بېرىلغان سودىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، چارۋىچىلىق جەھەتتە مىسلىسىز گۈللەپ ياشنىغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. چارۋىنىڭ بولۇپمۇ ئاتنىڭ سانى ھەيران قالىدىغان دەرىجىدە كۆپ ئىدى. يالغۇز باسمىل قەبىلىسىدىلا «300 مىڭ تۇياق ئات بار ئىدى»⑫. تارىختا ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە «ھەر يىلى 100 مىڭ تۇياق ئات ساتاتتى، تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ بەدىلىگە 1 مىليون تەپكەدىن كۆپ يىپەك تۆلەيتتى» دەپ يېزىلغانىدى⑬. گەرچە بۇ سان ئازراق كۆپتۈرۈۋېتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرا ھېسابىلا ھەر يىلى 20 مىڭ تۇياق ئات سودىسى قىلىش ئادەتتىكى ئىش ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەلىكىلىرى بىلەن توي قىلغاندا، ئۇلارنىڭ بېرىدىغان تويلۇق مېلىمۇ چارۋىنى ئاساس قىلاتتى. مەسىلەن، تەيخې مەلىكە ياتلىق بولغاندا، ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە بىر قېتىمدىلا «20 مىڭ تۇياق ئات، 1000ئۆركەش تۆگە» بەرگەنىدى⑭. ئۇيغۇر خاقانلىقى مەزگىلىدە يايلاقتا بار بولغان چارۋىلارنىڭ سانى كونكرېت خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئادەتتىكى ساۋات بويىچە ئۇنى تەخمىنەن ھېسابلاپ

چىققىلى بولاتتى. بەزى كىشىلەر مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، موڭغۇل دالاسىدىكى بەش نوپۇسى بار بىر ئائىلىنىڭ تۇرمۇش قامدىشى ئۇچۇن، بۇ ئائىلىدە ئەڭ تۆۋەن ئېھتىياجدىمۇ 13 تۇياق كالا، 90 تۇياق قوي، ئۇچ ئۆركەش تۆگە ۋە 14 تۇياق ئات بولۇشى لازىم دەپ قارىغانىدى⑮. ئەگەر ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاساسىي قەبىلىسىدە 100 مىڭ ئائىلە بار دېيىلگەندە، ئۇلاردا ھېچ بولمىغاندا 1مىليون تۇياقتىن كۆپ ئات ۋە كالا، 300 مىڭ ئۆركەشتىن ئارتۇق تۆگە ۋە 10 مىليوندىن ئارتۇق قوي بولۇشى كېرەك ئىدى. ھالبۇكى، چارۋىنىڭ ئەملىي سانى بۇنىڭدىن كۆپ بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

2. جەڭگىۋار ئاتلىق ئەسكەرلەر

موڭغۇل دالاسىدىكى تارقاق، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ھەر نۆۋەت بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت بولۇپ ئۇيۇشقاندا، گۇللەپ ياشنىغان يىلقىچىلىق دەرھاللا جەڭگىۋار ھەربىي كۈچكە ئايلىنىاتتى. دېمەك، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى يىلقىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى جەڭگىۋار، قەيسەر بىر ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى زور كۆلەمدە بىرلىككە كەلگەن تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى، تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىنى باستۇرۇش ۋە يىپەك يولىنى قوغداش قاتارلىق ئۇرۇشلاردا ئالەمشۇمۇل تۆھپىلەرنى ياراتتى. ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى ۋە قەيسەرلىكى 100 يىلدىن كۆپ ۋاقىت جەريانىدا، پۈتۈن شەرقىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى.

ئوتتۇرا ئەسىردە، ئاتلىق ئەسكەرلەر جەڭگىۋارلىقى ئىنتايىن ئۇستۇن بولغان ئەسكىرىي تۈرگە كىرەتتى. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرلىرىدە «سامانى كېزىشتە ھېچ نەرسە

ئەجدىھاغا يەتمەيدۇ، زېمىننى كېزىشتە ھېچ نەرسە ئاتقا يەتمەيدۇ، ئات دېگەن ئەسكەرنىڭ دەسمايىسى، دۆلەتنىڭ تۈۋرۈكى... قوشۇن تارتقانلار شۇنىڭغا تايىنىپ غەلىبە قىلىدۇ»⑯. «بىر ئاتلىق ئەسكەر سەككىز ئەسكەرگە تېتىيدۇ»⑰ دەيدىغان گەپلەر بار ئىدى. سۇن بىنمۇ ئاتلىق جەڭنىڭ «ئون پايدىسى» ھەققىدە سۆزلەپ، ئاتلىق ئەسكەرلەرگە بولغان ھۆرمەتنى ئىپادىلىگەنىدى⑱. كۆيدۇرگۈچ قوراللار پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى، ئاتلىق ئەسكەرلەر باشقا ئەسكىرىي تۈرلەرگە قارىغاندا، تەڭ كەلگىلى بولمايدىغان ئۈستۈنلۈككە ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئاتلىق ئەسكەرلەردىن كۆپ ئۈستۈن تۇراتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىر-ۋۇزرالىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى قوشۇننى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ: «تۈركلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقى، ئۇلارنىڭ ئات ئوينىتىپ ئوقيا ئىشلىتەلىگەنلىكىدە... (تاڭ قوشۇنلىرى) ئۇلار بىلەن تۇتۇشۇپ قالغاندا، ئاسانلىقچە يېڭەلمەيدۇ»⑲ دېگەنىدى. چىن يەنكې تاڭ دەۋرىدىكى تۈرك، ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە باھا بەرگەندە: «تاڭ دەۋرىدىكى ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ شان-شۆھرىتى تارىخنىڭ بېتىدىن ئۆچمەيدۇ، لېكىن ئۇلار ئىشلەتكەن قوشۇننىڭ ئاساسىي كۈچى بەيئەت قىلغانلار بولدى. بەيئەت قىلغانلارنى مۇھىم دەپ سۆزلىگەندە، ئالدى بىلەن قەبىلىلەرنىڭ تەشكىللىنىشى ۋە ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىش ماھارىتىنى كۆزدە تۇتمىز. ئات مىنىش ماھارىتىنى ئەسلىدە ئۇيغۇرلار ئىجاد قىلغانىدى. ئۇلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەربىكەتتىكى تېزلىكى ۋە چاققانلىقى، پىيادىلەردىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق. جۇڭگونىڭ ئاتلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىدەك ياخشى ئەمەس، بۇ ھەقتە تارىختا تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرۇلغان... تاڭ

دەۋرىدىكى ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتلەر ئۇيغۇر زېمىنىدىن چىققان ئاتلار ۋە خەنزۇلار رايونىغا ئارىلىشىپ قالغان ئۇيغۇر ئاتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، بۇ ھەقتە ئارتۇق سۆزلەشنىڭ ھاجىتى يوق. ئوقيادىن پايدىلىنىش، ئات ئۈستىدە ساداق ئۇرۇشتىن گەپ ئاچقاندا، چوقۇم ئۇيغۇرلارنى ئۈستاز تۇتۇش كېرەك»⑳ دەپ كۆرسەتكەنىدى.

ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ كۈچلۈك بولۇشىدا، شۇ ئاتلىقلارنىڭ سۈپىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر كىچىكىدىن تارتىپلا ئات مىنىشنى، ئوقيا ئېتىشنى مەشق قىلاتتى. مەسىلەن، تۈرك يېزىقىدىكى «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»دا: «كۆلتېكىن ئون يېشىدىن باشلاپلا چوڭ ئادەملەردەك تەربىيىلەندى. ئون ئالتە ياشقا كىرگەندە، چوڭ قوشۇننىڭ باشلاپ جەڭگە ئاتلاندى» دېيىلگەنىدى. ھالبۇكى، بىلگە خاقان ئون تۆت ياش ۋاقتىدىلا «تاردۇش مىللىتىگە شاد بولغان»، ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ بېتەكچىلەپ «شەرقتە خۇاڭخې دەرياسى ۋە تاغنىڭ شەرقىدىكى تۈزلەڭلىكە قەدەر، غەربتە تۆمۈر قوۋۇقىغا قەدەر يۇرۇش قىلغان»㉑ ئىدى. كىچىكىدىن تارتىپلا ئات ئۈستىدە تۇرمۇش كەچۈرۈش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئات مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىش ماھارىتى ۋايىغا يېتەتتى. شۇڭا «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ ئوۋچىلىق ماھارىتىگە ئاپىرىن ئوقۇپ: ئوۋ ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ھەرگىز قېچىپ كېتەلمەيدۇ. ئۇلار ئالدىغا قاراپ ئوق ئۇزگەندە ۋە ئارقىغا قارىتىپ ئوق ئۇزگەندە ئوخشاشلا دەل جايىغا تەگكۈزىدۇ دەپ يازغانىدى㉒.

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئاتلىقلارنىڭ سۈپىتى، يالغۇز ئۇلارنىڭ ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىش ماھارىتىدىلا ئەمەس، يەنە تېخى ئۇلارنىڭ ئاچلىق ۋە تەشنالىققا تاقەت قىلىش، جاپا-مۇشەققەتكە چىداش قابىلىيىتى جەھەتتىمۇ ئىپادىلىنەتتى.

ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تامىقى ئاتنىڭ سۈتى بىلەن گۆشى ئىدى، لېكىن يېمەك-ئىچمەك كەمچىل بولغان چاغلاردا، ئۇلار ئوت-چۆپ يىلتىزى، ياۋايى ھايۋان قاتارلىقلار بىلەن قورسىقىنى تويغۇزۇپ مېڭىۋېرەتتى، ھەتتا «سۆڭەكنى تالقان قىلىپ، ئۇنى ئاش ئورنىدا يەيتتى»㉓. ئۇلار ھەربىي سەپەردە بىرەر-ئىككى كۈن ئېغىزغا بىر نەرسە سالمايمۇ، كېچە-كۈندۈز يول يۈرەلەيتتى. ئۇلارنىڭ ھەربىي ئىنتىزامى ناھايىتى قاتتىق ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە «قېچىپ كەتكەنلەرنىڭ ئائىلە بىساتىنى مۇسادىرە قىلىپ، جەڭچىلەرگە بۆلۈپ بېرىش»㉔، «ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىگەنلەرنى مۇشۇ گۇناھى ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىش»㉕ دەيدىغان بەلگىلىمىلەر بار ئىدى. بۇ خىل ھەربىي ئىنتىزاممۇ ئەسكەرلەرنىڭ قەھرىمانلىق روھىغا ئىلھام بېرەتتى.

ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى جەڭگە چىققاندا، ھەربىر ئادەم «بىر دىن ئاتقا مىنىپ، يەنە بىر ئاتنى يانداپ ئېلىپ ماڭاتتى» بەزىدە ھەتتا «بىر ئەسكەر تۆت ئات ئېلىپ ماڭاتتى»㉖. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۇزۇن يوللۇق ھەربىي سەپەردە ئېلىپ ماڭغان ئاتلىرىنى نۆۋەت بىلەن ئالماشتۇرۇپ مىنىپ، «ياكى بوران سوققاندەك، ياكى چاقماق چاقماندەك تېز سۈرئەت بىلەن» ئالغا ئىلگىرىلەيتتى. ئاتلىق جەڭدە ئاتقا كېلىدىغان زىيان-زەخمەتمۇ ناھايىتى چوڭ بولاتتى. مەسىلەن، «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا، چۆل تۈركلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق جەڭدە، كۆلتېكىننىڭ ئۈچ ئېتى ئۆلدى دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. ئۇلار جەڭ ئاتلىرىغا «ئات قۇياق» دەپ ئاتىلىدىغان ساۋۇتلارنى كىيگۈزەتتى، ئوقيانى ئاساسىي قورال قىلاتتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇلار تارىخىي كىتابلاردا قەيت قىلىنغاندەك «يانىڭ كىرىچىنى تارتىپ، ساداقتىن ئاۋاز چىقىراتتى، يا بىلەن ئاتقا تايىناتتى». يا بىلەن ئوق ھەرخىل بولاتتى. يا ئاساسەن چوڭ-كىچىكلىكى ۋە نىشان ئارىلىقىنىڭ يىراق-يېقىنلىقىغا قاراپ

ئىككىگە بۆلۈنەتتى. ئوقمۇ ئاۋازلىق ئوق ، يەڭگىل ئوق، مەشق ئوقى دەپ بىرقانچىگە ئايرىلاتتى. ئاۋازلىق ئوق دەستىسىنىڭ قۇيرۇق تەرىپىنى كاۋاك قىلىپ، ئوچ تەرىپىدىن تۆشۈك ئېچىش ئارقىلىق ياسىلاتتى، ئاندىن ئۇنىڭغا باشاق ئورۇنلاشتۇرۇلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئوق ئۇچۇپ ماڭغاندا ۋىڭىلداپ ئاۋاز چىقىراتتى. يەڭگىل ئوقلارنىڭ نىشان ئارىلىقى نىسبەتەن يىراق بولاتتى. مەشق ئوقى تۆمۈر باشاقنىڭ ئورنىغا يۇمىلاق ياغاچ باشاق بېكىتىپ ياسىلاتتى㉗. ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقيالىرىنىڭ قۇدرىتىنى، تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردا خاتىرىلەنگەن جەڭ ھەققىدىكى بايانلاردىن بىلەلەيمىز: «ئۇلار بىر ئادەمنى نىشانلاپ ئوق ئۇزگەندە، قاتار تۇرغان ئىككى ئادەمنى تېشىپ ئۆتۈپ كېتەتتى». «بىر ئوق ئىككى ئادەمنىڭ بەدىنىنى تېشىپ ئۆتەتتى»㉘. ئۇلار ئوقيادىن باشقا، ئۇزۇن ساپلىق نەيزە، قىسقا تىغلىق خەنجەر ياكى شەمشەرلەرنىمۇ ئىشلىتەتتى. تۈرك يېزىقى بىلەن پۈتۈلگەن ناھايىتى كۆپ مەڭگۈ تاشلاردا، ئۇلارنىڭ خەنجەر، نەيزە ئىشلىتىدىغانلىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار ئىدى. مەسىلەن، «كۆلتېكىن ئاق ئاتنى مىنىپ جەڭگە ئاتلاندى، ئۇزۇن ساپلىق نەيزە بىلەن ئالتە ئادەمنى ئۆلتۈردى، قۇچاقلاشما جەڭ بولغاندا، خەنجەر بىلەن يەتتىنچى ئادەمنى ئۆلتۈردى»㉙ دەپ يېزىلغانىدى. ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى بېشىغا پولات دۇبۇلغا، ئوچىسىغا پولات ساۋۇت كىيەتتى. مەسىلەن، مويۇنچۇرخاقان مەڭگۈ تېشىدا «مېنىڭ... ساۋۇت-دۇبۇلغا بىلەن قورالانغان 500 دىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنۇم ۋە پىيادە ئەسكەرلىرىم...» دېگەن سۆزلەر يېزىلغانىدى㉚. «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»دا: «ئۇنىڭ ساۋۇت-دۇبۇلغىسىغا ۋە يېپىنىۋالغان چاپىنىغا يۇز نەچچە تال ئوق سانجىلىپ قالدى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى جەڭگە چوشكەندە توغ كۆتۈرۈپ ماڭاتتى، ئۇلارنىڭ

تۇغلىرى ئاق رەڭلىك ئىدى[31]. ئۇلار يەنە بۇرغا-سۇناي ۋە جەڭ دۇمبىقى بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ غەيرىتىنى ئاشۇراتتى[32]. بەزى ئەسكەرلەر باتۇرلۇقنىڭ بەلگىسى ئورنىدا بىر پارچە يىپەك رەخت ياكى قوتاز قۇيرۇقىنى يېنىغا ئېسىۋالاتتى[33]. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلاردا يەنە دەريادىن ئۆتكەندە لازىم قىلىدىغان سال ياكى تۇلۇم بار ئىدى. تېيەنباۋنىڭ 9-يىلىدا (750)، بايانچۇر خاقان قارلۇقلارنى قوغلاپ ماڭغاندا، سال بىلەن تۇلۇمغا ئولتۇرۇپ ئىرتىش دەرياسىدىن ئۆتكەنىدى[34].

ئۇيغۇرلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ئوڭچىلىقنى ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قىلغانىدى. بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش شەكلى تەبىئىي رەۋىشتە ئۇلاردا ئۇرۇشقا نىسبەتەن يېزا ئىگىلىك مىللەتلىرىگە ئوخشىمايدىغان نۇرغۇن كۆز قاراشلارنى پەيدا قىلدى. خۇددى ئېنگېلس كۆرسەتكەنىدەك: «بۇلاش ۋە تارتىۋېلىش ئۇلارنىڭ نەزەرىدە ئىجادىي ئەمگەككە قارىغاندا تېخىمۇ ئوڭاي ھەتتا تېخىمۇ شەرەپلىك ئىش... ئۇرۇش ئۇلارنىڭ دائىملىق كەسپى بولۇپ قالدى»[35]. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى 100 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئۇزلۇكسىز ھالدا جەڭ قىلدى، مۇتلەق كۆپ سانلىكى جەڭلەر ئادەم ۋە بايلىق بۇلاش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلدى. بۇ خىل جەڭلەر، ئاساسلىقى شەرقتىكى قۇمۇقلار، قىتانلار، شىمالدىكى قىرغىز ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى شەھەر-قەلئە دۆلەتلىرىگە قارىتىلدى. بەزىدە ئۇلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىمۇ ئاز-تولا بۇلاپ تۇردى. مەسىلەن، «مويۇنچۇر خاقان مەڭگۈ تېشى»، ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرغان دەسلەپكى چاغلاردا شەرق بىلەن غەربتىكى قەبىلىلەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلغانلىقىنى خاتىرىگە ئالغانىدى. ئۇنىڭدا: «مەن ئۇلارنىڭ يىلقىسىنى، مال-مۈلكىنى، قىز-چوكانلىرىنى بۇلىدىم»، «مىڭلاپ ئات، ئون مىڭلاپ قوينى

قولغا چۇشۇردۇم» دېيىلگەنىدى. ئادالەت قۇچقان خاقانلىقنىڭ قىرغىزلارغا ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ غەربىگە قىلغان يۈرۈشلىرىنى خاتىرىلىگەن ئابدىلەردە: «نەچچە ئون مىڭ ئادەمنى ئەسىر ئالدىم، قولۇمغا چۈشكەن مال-يىلقىلار ھەددى-ھىسابسىز» ㊱ دېگەن سۆزلەر بار ئىدى. ئۇيغۇرلار قوشۇنغا قاتنىشىپ جەڭ قىلىشنى، بايلىققا ئىگە بولۇشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى دەپ قارايتتى. شۇڭا تاڭ زېمىنىدىكىلەرمۇ ئۇلارنى «بۇلاڭ-تالاڭ بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ» ㊲ دېگەنىدى. بۇمۇ دەل ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇرۇش جەريانىدا كۆتۈرەڭگۇ-روھلۇق بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ئىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدا، گەرچە بالاغەتكە يەتكەن بارلىق ئەرلەر ئاتقا مىنىپ، جەڭگە ئاتلىنالايدىغان بولسىمۇ، لېكىن ھەقىقىي رەۋىشتە دائىم جەڭگە چىقىدىغانلار پەقەت ئون ئۇيغۇر قەبىلىسى بىلەن توققۇز ئوغۇز قەبىلىسىدىن تەشكىللەنگەن 100 مىڭ ئەتراپىدىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر ئىدى. بۇلار خاقانلىقنىڭ قوشۇننىڭ يادروسى ۋە ئاساسلىق كۈچى بولۇپ، ئايرىم ھالدا خاقان قارارگاھىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا ۋە بەزىبىر مۇھىم قەلئە-بازار، قاتناش لىنىيىلىرىدە تۇراتتى. مەسىلەن، مىلادى 821-يىلى مۇڭغۇل دالاسىغا سايا‌ھەتكە بارغان ئەرەب سايا‌ھەتچىسى — تامىم. بىننى. بەھرال مۇتتاۋى ئۇزۇنىڭ سايا‌ھەت خاتىرىسىدە: ئىسسىقكۆلنىڭ يېنىدىكى بىر قەلئە-بازىردا تولۇق قوراللانغان ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى 20 مىڭ ئەتراپىدا ئىكەن، خاقانلىقنىڭ قارارگاھىنىڭ چۆرىسىدە يۈرگەن «مۇھاپىزەتچى ياساۋۇللار 12 مىڭدىن ئاشىدۇ» ㊳ دەپ يازغانىدى. ھالبۇكى، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، خاقانلىققا بېۋاستە قارايدىغان رايونلار جۈملىدىن پايتەختىنىڭ ئۆزىدە، جەڭگە قاتنىشالايدىغان «قىران ئەرلەر» جەمئىي «50 مىڭ

ئندى»[39]. چاڭچىڭنىڭ تۇنجى يىلى (821) تاڭ سۇلالىسىدىن مەلىكە تەيخې ئۇيغۇر خاقانلىرىغا ياتلىق بولۇپ ماڭغاندا، ئۇيغۇرلار «مەلىكىنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن، بېشىالمقتىن 10 مىڭ ئاتلىق، ئەنشى (كۆسەن) دىن 10 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر چىقىرىپ، تىبەت خاقانلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى توسقانىدى»[40]. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار يەنە تەڭرى خاقان يولىدا، جۇيىەن دەريا سىنىڭ يېنىدىكى مەلىكە قەلئەسى بىلەن قىرغىز قەبىلىسىنىڭ ئەتراپىدىمۇ زور قوشۇن تۇرغۇزغانىدى. خاقانلىققا بۇ ۋاستە قارايدىغان رايونلارنىڭ سىرتىدا تۇرىدىغان ھەرقايسى تارماق قوشۇنلار خاراكتېر جەھەتتە كېيىنچە قۇرۇلغان موڭغۇل خاقانلىقىدىكى تۇرغاۋۇنقا باراۋەر ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلار تۇرغاۋۇت دەپ ئاتالغان قوشۇننىڭ دەسلەپكى ھالىتى بولۇپ، بۇ نام ئەسلىدە تۈرك تىلىدىكى «تارمىچ» ياكى «دومىچ»[41] تىن كەلگەنىدى. تۈرك خاقانلىقى بىلەن سىرتاردۇشلار خاقانلىقىدىمۇ بىر خىل ۋەزىپە بار ئىدى ھەمدە ئۇ مەرتىۋىسى ناھايىتى يۇقىرى باش قوماندانلاردىن ھېسابلىناتتى[42].

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى قوشۇننىڭ تەشكىلىي تۈرك خاقانلىقىدىكى سول، ئوتتۇرا ۋە ئوڭ قاناتتىن ئىبارەت ئۈچكە بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇش ھەمدە ئون سان بويىچە سەپلەش ئۇسۇلىغا ئوخشايتتى. ئوتتۇرا قوشۇن خاقان قارارگاھىنىڭ چۆرىسىدە بولۇپ، ئۇرقۇن دەريا سى ۋادىسىدا تۇراتتى. سول قانات بىلەن ئوڭ قاناتتىكىلەر خاقانلىقنىڭ سول شاد بىلەن ئوڭ شاد قوماندانلىقىدا غەرب ۋە شەرق ئىككى تەرەپتە تۇرۇۋاتقان ھەرقايسى قوشۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. لېكىن خاقانلىقنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، تىبەتلەر، قارلۇقلار، قىرغىزلار بىلەن بولغان دەۋتالاش تۈپەيلى، سول قانات بىلەن ئوڭ قاناتتىكى ئورۇنلاشتۇرۇش ئاساسەن ئېلىپ تاشلاندى.

ئاساسىي كۈچ پۈتۈنلەي دېگۈدەك غەرب تەرەپ بىلەن غەربىي شىمال تەرەپكە قارىتىلدى. شۇنداقتىمۇ ئەمەلىي دالا ئۇرۇشىغا سەپ تۈزۈلگەندە، كۆپىنچە يەنىلا مەيمەنە، قەلب، مەيسەرەدىن ئىبارەت ئۈچ يول بويىچە ئىش قىلىناتتى. بۇنداق سەپ تۈزۈش شەكلى ئۇلارنىڭ كوللېكتىپ ھالدا قورشاپ ئۇۋ قىلىش شەكلىدىن كەلگەن بولغاچقا، بۇنىڭغا كۆچمەن چارۋىچى مىللەت قوشۇنلىرى ئادەتلىنىپ كەتكەنىدى. مەسىلەن، باۋيىڭنىڭ تۇنجى يىلى (762) «ئاقساقال لوتارقان 2000 دىن ئارتۇق ئاتلىقنى باشلاپ» تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سانغۇنى گوزىيىغا تەسلىم بولغاندا «ئۇيغۇرلار سول ۋە ئوڭ قانات بولۇپ، ھەرقايسىسى بىرنەچچە يۈز ئادەم بىلەن ئاستا-ئاستا كىرىپ كەلگەنىدى»㊸. ئون سان بويىچە سەپلەش ئۇسۇلى قوماندانلىق ئەترەتلىرىنىڭ ئون بېشى، يۈز بېشى، مىڭ بېشى مەسئۇل بولۇش قۇرۇلمىسى ئاساسىدا تەشكىللەنگەنلىكىنى كۆزدە تۇتاتتى. بۇ يەردىكى تۇمەن بېشى ئېھتىمال شادقا تەڭ بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇرلاردىكى بايانچۇر خاقان بىر چاغلاردا مىڭ بېشى بولۇپ باققانىدى.

ئۇيغۇر قوشۇنلىرى بارىگاھ قۇرۇپ توختىغان چاغدا، كۆپىنچە ئايلانما گازارما تەييارلايتتى، بۇ موڭغۇللاردىكى كۈلتىگىن ئوخشايتتى. تامام. بىننى. بەھرال مۇتتاۋى ئۇيغۇرلاردىكى بۇ خىل ئايلانما گازارمىنىڭ ئەھۋالىنى ناھايىتى تەپسىلىي تەسۋىرلىگەنىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، خاقان ياكى ئاقساقاللارنىڭ چېدىر ئۆيى قاق ئوتتۇرىدا بولاتتى، قالغان چېدىرلار يۇمىلاق چەمبەر شەكلىدە تۆت تەرەپنى قورشايتتى. بۇ خىل ئايلانما گازارما ئادەم سانىنىڭ ئاز-كۆپلۈكىگە قاراپ يا كىچىك، يا چوڭ بولاتتى. خاقان تۇرۇشلۇق جايدىكى ئايلانما گازارما 10 مىڭدىن كۆپ ئادەمدىن تەركىب تاپاتتى، ئات ۋە باشقا چارۋىلارنىڭ ھەممىسى ئايلانما گازارما ئىچىدە بېقىلغاچقا، قېچىپ كېتەلمەيتتى㊹.

بۇ قوشۇن ئاساسەن ئاددىي پۇقرالاردىن تەشكىللىنەتتى، لېكىن ئۇنىڭدا ئاز ساندىكى قوللارمۇ بولاتتى. خوجايىنلار جەڭگە ئاتلانغاندا، بۇ قوللار ئۆز ئىگىلىرى بىلەن بىللە مېڭىپ، خوجايىننىڭ قوغداشقا مەسئۇل بولاتتى، مال-چارۋىدىن خەۋەر ئالاتتى، ئەگەر خوجايىنلار جەڭدە ئۆلۈپ-تارتىپ قالسا، قوللار «ئۇنىڭ جەسىتىنى ئارتىپ ئېلىپ كېتەتتى». ئۇيغۇرلار يۇرۇش قىلغاندا، كۆپىنچە ھاللاردا «خوتۇن-بالىلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ ماڭاتتى». مەسىلەن، باۋېيڭنىڭ تۇنجى يىلى، ئۇيغۇرلاردىن بۆكۈ خاقان جەنۇبقا قوشۇن تارتىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ماڭغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا ئىشلىرى نازارەتچىسى ياۋزىياڭ «ئۇلارنىڭ قىران ئەرلىرىنى ئوغرىلىقچە ساناپ، ئۇلارنىڭ 4000 ئىكەنلىكىنى، قېرى-ياش، قىز-چوكانلارنىڭ ھەممىسىنى قوشقاندا 10 مىڭدىن ئارتۇق كېلىدىغانلىقىنى، جەڭ ئاتلىرىنىڭ 40 مىڭ ئىكەنلىكىنى، كالا-قويلارنىڭ ئىنتاق ئەمەسلىكىنى»㊺ بىلگەنىدى. ئەگىشىپ ماڭغان قېرى-ياش قىز-چوكانلار مال-چارۋىدىن ۋە گازارمىدىن خەۋەر ئالاتتى، ئېلىپ ماڭغان كالا-قويلار ھەربىي تەمىنات ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، تاڭ زېمىنىدىكىلەر ئۇلارنى «ئوت-چۆپ ۋە سۇ قوغلىشىپ ئولتۇراقلىشىدۇ، قوي ۋە ئاتلارنى ھەربىي تەمىنات قىلىدۇ. . . كېچە-كۈندۈز جىسەكچىلىك قىلىمەن دەپ ئاۋارە بولمايدۇ، قاشا سوقۇپ، ئاش توشۇيمەن دەپ جاپا چەكمەيدۇ» دېگەنىدى㊻.

ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ جەڭ ماھارىتى ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ چەبدەسلىكى ۋە چاققانلىقىنى تەلتۆكۈس ئىپادىلەپ بېرەلەيتتى. ئۇلار جەڭ قىلغاندا ئاجايىپ ماھارەتلەرنى كۆرسىتەتتى. يەنى ئاز ساندىكى ئاتلىق ئەسكەرلەرنى ئىشقا سېلىپ دۈشمەن قوشۇنى ئىچىگە ئېتىلىپ كىرەتتى، دۈشمەننىڭ سېپىنى قالايمىقان قىلىۋەتكەندىن كېيىن، چوڭ قوشۇن يوپۇرۇلۇپ كېلەتتى-دە،

دوشمەنلەرنى تارمار قىلاتتى، ئاندىن ئۇلارنى قوغلاپ يۇرۇپ يوقىتاتتى. كەيىۋەننىڭ 4-يىلى (716) ئۇيغۇرلار تۇغلا دەريا سىنىڭ شىمالىدا كېينكى تۈركلەر بىلەن جەڭ قىلغاندا، مۇشۇ خىل تاكتىكىدىن پايدىلانغاندى⑰. جېنگۈەننىڭ تۇنجى يىلى (627)، ئۇيغۇرلارنىڭ سەركەردىسى پۈساد 5000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن تۈركلەرنىڭ 100 مىڭ ئادىمىنى يەڭگەن چاغدىمۇ، مۇشۇ خىل ئارام ئالغۇزماي قوغلاش تاكتىكىسىنى قوللانغاندى. يەنە مەسىلەن، باۋيېڭنىڭ تۇنجى يىلى، ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى لويائدا توپىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى شى چاۋيىنى يەڭگەندىن كېيىن، ئۇنى تاكى خېبېيغىچە 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇق قوغلاپ، «كاللىسىنى ئېلىپ، ئاندىن قايتىپ كەلگەنىدى»⑱. بۇ خىل تاكتىكىنى كېيىنچە موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرلىرى داۋاملىق قوللاندى. «قارا تاتارلارنىڭ ئايرىم ئىشلىرى» دا، بۇ خىل جەڭ ئۇسۇلى نىسبەتەن تەپسىلىي خاتىرىلەندى⑲.

ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ يەنە بىر تاكتىكىسى ئاۋۋال جىم تۇرۇپ، ئاخىرىدا ئەدىبىنى بېرىش ئىدى. دۇشمەنلەر ھۇجۇمغا ئۆتكەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي كۈچى ئايلىنىپ بېرىپ دۇشمەننىڭ ئىككى قاسىتىغا ياكى ئۇلارنىڭ كەينىگە ئۆتكەندىن كېيىن، تۇيۇقسىز زەربە بېرەتتى. مەسىلەن، جىدىنىڭ 2-يىلى (757) تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ ئۆتگۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىنى باستۇرغاندا، چاڭئەننىڭ يېنىدىكى شياڭجى ئىبادەتخانىسىدا ئېلىپ بېرىلغان جەڭ بىلەن كېيىنچە ئېلىپ بېرىلغان شىندىيەندىكى جەڭ دەل مۇشۇ خىل تاكتىكىنىڭ تىپىك مىسالى بولالايدۇ⑳. يەنە مەسىلەن، باۋيېڭنىڭ تۇنجى يىلى (762) دىكى خېيىڭ جېڭىدە، تاڭ قوشۇنلىرى ئۇدۇل تەرەپتىن سەپ بولۇپ، «ئۆزىنىڭ لەپىلدەپ تۇرغان تۇغ-ئەلەملىرى بىلەن سەپنى توسۇۋالدى»، ھالبۇكى، ئۇيغۇر

ئاتلىق ئەسكەرلىرى «جەنۇبىي تاغنىڭ قاپتىلىدىن ئۆتۈپ سەپنىڭ كەينىدە پەيدا بولدى، ئىككى قوشۇن توقۇشۇپ بىر-بىرىگە ئېتىلدى، ئۇيغۇرلار سەپنىڭ ئىچى-تېشىدىن تەڭ زەربە بېرىپ، بىر ھۇجۇم بىلەنلا ئۇلارنىڭ تۈگەشتۈردى، دۇشمەنلەردىن نەچچە ئون مىڭ ئادەم ئۆلدى»(51).

ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ يەنە بىر تاكتىكىسى ئۆز دۇشمەنلىرىگە تۈيۇقسىز زەربە بېرىش ئىدى. مەسىلەن، تەنباۋنىڭ 10-يىلى (751) ئۇيغۇرلاردىن بايانچۇر خاقان قىرغىزلارنىڭ ئىتتىپاقداش قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئاۋۋال جەم تۈرۈپ، كېيىن ئەدەبىنى بېرىش ئۈسۈلىنى قوللانماقچى بولدى. ئۇ ئالدى بىلەن قوشۇننى باشلاپ شىمالغا قاراپ ماڭدى، ئىرتىش دەرياسىدىن تۈيدۇرماي ئۆتۈپ، قىرغىزلارغا تۈيۇقسىزلا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى يەڭدى(52). ئۇيغۇرلار كېيىنكى تۈركلەر ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا، تۈركلەرنىڭ قارارگاھىغا پات-پات تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. ئۇلار مەلۇم بىر قېتىمدا، تۈركان خاتۇننى ۋە بىرقانچە مەلىكىنى ئەسىر ئېلىشقا تاس-تاس قالغانىدى(53).

بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر قوشۇنلىرى جەڭگە ئاتلىنىشتىن بۇرۇن دائىم دېگۈدەك چاقچاق ئايغاقچىلارنى ۋە ئالدىنقى پىدائىي قىسىملارنى ئالدىدا مېڭىشقا ئەۋەتەتتى. ئۇلار ھەتتا دۇشمەن قەبىلە ۋە رايونلاردا ئايغاقچى ئىشلىتەتتى ۋە دۇشمەن ئەھۋالىدىن ئۈدۈللۇق خەۋەردار بولۇپ تۇراتتى(54).

ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىمۇ شىمالدىكى باشقا كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە ئوخشاش، كۇز ۋە قىش پەسلىنى قورال كۆچى ئىشلىتىدىغان «ئوبدان پەسىل» قىلىپ تاللايتتى. ياپلاقتىكى ئاتلار كۇز پەسلىدىن كېيىن تازا كۆچلىنەتتى، ئەتىيازدىن كېيىن بولسا ئاجىزلىشىپ،

جەڭگىۋارلىقى تۆۋەنلەپ كېتەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئۇيغۇرلار سوغۇققا چىداملىق، ئەكسىچە ئىسسىققا چىدىمايدىغان» بولغاچقا، ئۇلار كۆپىنچە كۈز پەسلىدە جەڭگە چىقاتتى، ئەتىياز كېلىشى بىلەن تەڭ جەڭنى توختىتاتتى. ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى دالا جېڭىگە ماھىر ئىدى، قەلئە-خەندەكلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا ئانچە ماھىر ئەمەس ئىدى، تېز ھۇجۇمغا ماسلىشالايتتى، لېكىن ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان جەڭدە قىينىلىپ قالاتتى. بۇ ئالاھىدىلىك ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ جەنۇبتىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە باشقا يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا چوڭقۇرلاپ كىرىپ، ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان جەڭلەرنى ئېلىپ بېرىشقا چەكلىمە پەيدا قىلىپ قويسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ يايلاقتىكى ئۇچرىغانلا دۈشمەننى كۆكۈم-تالقان قىلىۋېتىدىغان جەڭگىۋارلىقىغا تەسىر كۆرسىتەلمەيتتى. ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى ئۇز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئەرەب ساياھەتچىسى تامىم. بىننى. بەھرال مۇنتاۋى: «بارلىق تۈركىي قەبىلىلەر ئىچىدە ھېچقايسى قەبىلە ئۇلاردەك كۆچلۈك ئەمەس. ئۇلار قارلۇقلار بىلەن تۇتۇشۇپ قالغاندا، 100 ئادەم بىلەن قارلۇقلارنىڭ 1000 ئادىمىگە تەڭ كەلدى. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇلار ھەرقانداق جەڭدە غەلىبە قىلماي قالمايدۇ» دېگەنىدى(55).

3. گۇللەنگەن سودا

X VI ئەسىردە شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى دېڭىز قاتناش لىنىيىسى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى، ئىككى تەرەپنىڭ بېرىش-كېلىشى قۇرۇقلۇقتىكى قاتناشنىڭ ئاساس قىلىدى. جۇڭگودىن ئوتتۇرا ئاسىياغا، غەربىي ئاسىياغا، تاكى ياۋروپاغا قەدەر بولغان بۇ يول، چوقۇم ياۋروپا-ئاسىيادىكى چوڭ يايلاقنىڭ بىر قىسمى ياكى پۈتۈن قىسمىدىن ئۆتۈشى لازىم ئىدى، شۇ

سەۋەبتىن موڭغۇل دالاسىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش-كېلىشنىڭ ۋاستىچىسى سۈپىتىدە، ئۆزىنىڭ مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇردى. بۇنداق ۋاستىچىلىك رول يالغۇز ئۇلار تۇرغان جۇغراپىيىلىك ئورۇنغىلا ئەمەس، بەلكى بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگىمۇ باغلىق ئىدى. كۆچمەن چارۋىچىلىق نىسبەتەن ئىپتىدائىي، نوقۇل ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ئىدى. مەھسۇلاتتىكى نوقۇللۇق «كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنى دائىم مال ئالماشتۇرۇشقا، سودىگەرلەرنى قىزغىن كۈتۈۋېلىشقا زورلايتتى». ئۇلاردا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى تېرىقچى مىللەتلەردە بولمىغان تېرىقچىلىققا ئەھمىيەت بېرىپ، سودىنى چەكلەيدىغان ئەنئەنىۋى كۆز قاراشلارنىڭ ئەكسىچە «سودا روھى ۋە سودا كاپىتالىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئالاھىدىلىكلىرى بار ئىدى»⑯. شۇ سەۋەبتىن «پۈل فورماتسىيىنى ئەڭ بۇرۇن كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر راۋاجلاندۇردى»⑰. ئۇلار مال ئالماشتۇرۇش ۋە ۋاستىلىك سودا بىلەن، يالغۇز مال-بايلىققا ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى غايەت كۆپ پايدا-مەنپەئەتكە ئېرىشتى. قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئات ئۈستىدە ھەرىكەت قىلىدىغان بىر دۆلەت ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا، سودا بولماي تۇرۇپ گۈللىنىشتىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۇن، تارىختىن بۇيانقى يايلاقتا ھۆكۈم سۈرگەن خاقانلىقلار سودىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى، ئۇيغۇر خاقانلىقىمۇ تەبىئىيكى بۇنىڭ سىرتىدا قالمىدى.

ئۇيغۇرلار ئۆز ئەتراپىدىكى دۆلەت ياكى قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى بىلەن سودا ئالاقىسى ئورناتتى. تېخى تۈرك خاقانلىقى مەزگىلىدىلا قىتان ۋە قۇمۇق قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن موڭغۇل دالاسى ئارىسىدا بېرىپ-كېلىپ تۇرىدىغان كارۋان بار ئىدى، ئۇيغۇر خاقانلىقىغا كەلگەندە، بۇ خىل بېرىش-كېلىش ئەلۋەتتە

توختاپ قالمايتتى. گەرچە مال ئالماشتۇرۇش تەپسىلاتى تارىخىي كىتابلاردا كەم يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن پارچە-پۇرات تارىخى ماتېرىياللاردىن قوغۇن-تاۋۇز، ئۇيغۇر پۇرچاقلىرىنىڭ ئۇيغۇرلاردىن قىتانلارغا تارقالغانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى(58). «قىتانلار مەززە قىلىپ يەيدىغان «چوك بېلىق، بايقال كۆلىدىن چىقاتتى» (59). قىتانلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە خىراج قىلىپ تاپشۇرىدىغان «ئاق داكا» غەربىي يۇرتنىڭ مەھسۇلاتى ئىدى، بۇلار ئەلۋەتتە موڭغۇل دالاسى ئارقىلىق توشۇپ كېلىنەتتى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدا تۆمۇر تاۋلاش كەسپى ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى، خاقانلىقنىڭ پايتەختىگە بارغان تامام. بىننى. بەھرام مۇتتاۋى بۇ شەھەردە غايەت زور 12 تۆمۇر دەرۋازىنىڭ بارلىقىنى يازغانىدى(60). ئۇيغۇرلار قۇرغان شەھەر خارابىلىرىدىن، ھېلىھەم تۆمۇر تاۋلاش مانۇفاكتۇرلىرىنىڭ ئىزناسىنى ۋە ساپان، قىلىچ، نەيزە قاتارلىق تۆمۇر قوراللارنى ئۇچراتتىمىز. ئۇيغۇرلارنىڭ تۆمۇر تاۋلاش كەسپىگە لازىملىق خام-ئەشيالارنىڭ خېلى بىر قىسمى يەنەسەي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى تۆمۇر كېنىدىن ۋە كۈسەن، بۇغدا تېغى، ئىسسىقكۆل قاتارلىق جايلاردىن چىقاتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىن ئىلگىرى بۇ رايوندىن چىقىدىغان تۆمۇر قۇملۇقنىڭ شىمالىغىچە ئېلىپ بېرىلغانىدى. مەسىلەن، يەنەسەي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا «يامغۇر ياغقان چاغلاردا تۆمۇر تاپقىلى بولاتتى، ئۇنى كاسا دەيتتى، ئۇنىڭدىن ئىنتايىن ئۆتكۈر قورال ياساشقا بولاتتى، دائىم دېگۈدەك تۈركلەرگە سېتىلاتتى» (61). تەڭرىتېغىنىڭ غەربىدىكى ئىسسىقكۆلدىن تۆمۇر چىقىدىغان بولغاچقا «تۆمۇر دېڭىزى» دەپ ئاتىلاتتى. غەربىي يۇرتتىكى كۈسەن، قۇجۇدىكى شىمالىي تاغنىڭ ھەممىسى تۆمۇر چىققانلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى ھەمدە «ھەر يىلى تۈركلەرنى تۆمۈر بىلەن تەمىنلەپ تۇراتتى» (62). ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تۆمۇر تاۋلاش كەسپى

تۈركلەرنىڭمۇ قېلىشمايتتى، شۇڭا بۇ رايوندىكى تۆمۈر ۋە تۆمۈر رۇدىلىرى، تەبىئىيكى سودا شەكلى بىلەن ئۇيغۇرلارغا يېتىپ كېلەتتى. قىرغىزلاردىن چىقىدىغان تۆمۈر موڭغۇل دالاسى ئارقىلىق قىتانلار بىلەن تاتارلارغىچە توشۇلاتتى[63]. ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە سۈنىدىغان بۇيۇملىرى ئىچىدە، كۆپىنچە ئاق قات (ئاق ماتا) ۋە سۆسەر تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىلار بولاتتى. ئاق ماتا غەربىي يۇرتتىن چىقاتتى، سۆسەر تېرىسى ئاساسلىقى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى توباسلار، پومارلار ۋە قىرغىزلاردىن چىقاتتى. تازىك (ئەرەب ئىمپېرىيىسى) تىن چىقىدىغان پارس دۇردۇنى قاتارلىق بۇيۇملارمۇ يايلاققا ئېلىپ بېرىلاتتى[64]. بۇلار پەقەت پارچە-پۇرات خاتىرىلەر بولۇپ، ئەمەلىي سودا ئەھۋالى مۇقەررەر يوسۇندا بۇنىڭدىن مول ئىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاساسلىق سودا ئوبيېكتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بولۇپ، بۇ ھەقتىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارمۇ خېلى تەپسىلىي ئىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئۇيغۇرلارغا كىرگۈزۈلىدىغان توپ ماللار ئاساسلىقى يىپەك، ئاشلىق، تۆمۈر قورال-سايمان، ئالتۇن-كۈمۈشتىن سوقۇلغان بۇيۇملار ۋە چاي قاتارلىقلار ئىدى: ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېلىدىغانلىرى ئات، كالا، قوي، تۆگە ۋە سۆسەر تېرىسى قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئاساس قىلاتتى. سودا ئاساسەن بازار، سوۋۇغا-سالام، تويلۇق سېلىش ۋە ئىنئام قىلىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. ھۆكۈمەت تەرەپ بىلەن ئاۋامنىڭ ھەممىسى سودا بىلەن شۇغۇللىناتتى، لېكىن ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ سودىسى ئاساس ئىدى. ئۇيغۇرلار گەرچە ئات ئۈستىدىكى مىللەت ھەمدە سودىدىكى تەجرىبىسى كەمچىل مىللەت بولسىمۇ، بىراق خاقانلىقتا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن زور تۈركۈمدىكى توققۇز غۇزلار بار ئىدى. توققۇز غۇزلار سودىغا ئىنتايىن ماھىر

بولغاچقا، ئۇيغۇر خاقانلىرى ۋە ئاقسۆڭەكلەر ئۇلارغا ئىشىنىپ، سىرتقا قارىتا ئېلىپ بارىدىغان سودىدىكى چوڭ ھوقۇقنى ئۇلارغا بەرگەن ھەمدە تاڭ سۇلالىسىنى بۇ خىل سودا ئىشلىرىدا پاسسىپ ۋە زىيان تارتىدىغان ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى. ئۇيغۇرلار توققۇز غۇزلارنىڭ يېتەكلىشى ئارقىلىق، سودىگەرچىلىكىنىڭ ھەر خىل ئۇسۇللىرىنى ئۆگەنىدى ھەمدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى جايلارغا بېرىپ پايدا ئالدى. يالغۇز چاڭئەنگە يىغىلغانلارنىڭ ئۆزىلا نەچچە مىڭ ئادەم ئىدى. بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قاتناشتا موڭغۇل دالاسىدىكى بىرلا يول قالغان بولغاچقا، ئۇيغۇرلار شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىلىك سودىنى ئۆزى مونوپولىيە قىلدى. ئۇيغۇر سودىگەرلەر غەربىي يۇرتتىن چېقىدىغان قاشتېشى، دورا-دەرمەك، ئاق ماتا، كاھىش، نۆشۈدۇر قاتارلىق مالالارنى توشۇپ سېتىپ تازا بېيىدى. ئۇلار چاڭئەن قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە «مەبلەغ كۆپەيتىپ، (تەكىيخانا) مېھمانخانا ئاچتى، دۇكان سالدى. پايدا-مەنپەئەتنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ چۆنتىكىگە چۈشتى»[65]. ئۇلارنىڭ سودا كاپىتالى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى، ھەتتا بەزىلەر چاڭئەندە ھەددىدىن زىيادە چوڭ جازانىخورلۇق بىلەن شۇغۇللاندى[66]. بەزى ئۇيغۇر سودىگەرلىرى «ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ئادەملەردەك كىيىنىپ»، «قىز-چوكانلارنى ئازدۇردى»، بالا-چاقىلىق بولۇپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە ئۇي-ئوچاقلىق بولدى ۋە ئۇزۇنغىچە قايتىپ كەتمىدى. ئۇلارنىڭ ئادەم سانى كۆپىيىپ كەتكەن ۋە تەسىرى زورايغان بولغاچقا، تاڭ ھۆكۈمىتى ئاشكارا بۇيرۇق ئېلان قىلىپ، ئۇلارنى چەكلەشكە مەجبۇر بولدى[67].

ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىدە ئات بىلەن يىپەك سودىسىنىڭ تەسىرى ھەممىدىن چوڭ

ئىدى. بۇ سودىنىڭ كۆلىمى ۋە ئۇنىڭ ئۇزۇن ۋاقىتقىچە داۋاملاشقانلىقى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا بېرىش-كېلىش تارىخىدا مىسلىسىز بولدى. ئات بىلەن يىپەك سودىسىنىڭ گۈللىنىشىدە، كۆپ تەرەپلىمىلىك سەۋەبلەر بار ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سودىگەر مىللەت بولغان توققۇز غۇزلار موڭغۇل دالاسىدا ئىزچىل رەۋىشتە توختىماي باردى-كەلدى قىلدى، ئۇلار تۈرك خاقانلىقى مەزگىلىدە يايلاقنىڭ مەركىزىي جايلىرىغا كۆپ تۈركۈمدە ئورۇنلاشتى[68]. تەڭنباۋنىڭ 10-يىلى (751) تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى توققۇز غۇز شەھەر-قەلئە دۆلەتلىرى ئەرەب ئىمپېرىيىسى (ئابباسىلار) تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى. ئەرەبلەرنىڭ ۋەھشىيلەرچە قىرغىن قىلىشى، بۇلاش ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىش سىياسىتى توققۇز غۇزلارنى شەرقكە قاراپ قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. توققۇز غۇزلار موڭغۇل دالاسىغا يۆيۈرۈلۈپ كەلدى، نەتىجىدە ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى توققۇز غۇزلار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە قارىغاندا خېلى كۆپەيدى، بۇ ئەھۋال خاقانلىقتىكى سودىگەرلەر گۇرۇھىنىڭ تەسىرى زورىيىۋاتقانلىقىنىڭ ئالامىتى ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭى كېلىپ چىقتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى، بېشبالىق ۋە خوتەنبەگلىكىنىڭ غەربىدىكى قوشۇنلىرى شەرقكە يۆتكەلدى، تىبەتلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تارىم ئويمانلىقى ۋە كەڭسۇدىكى لۇڭيۇ رايونلىرىغا كىردى. شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى سودا يولى ئۇزۇلۇپ، يىپەك يولى شىمالغا بۇرۇلدى، سودىگەرلەر ئۇيغۇر خاقانلىقى ئارقىلىق جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا بارالايدىغان بولۇپ قالدى. دېمەك، ئۇيغۇرلار كارۋان يولىنى تىزگىنلەپ، يىپەك سودىسىنىڭ پاتېنت ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن خاقانلىقتىكى سودىگەرلەر گۇرۇھى تەسىرىنىڭ كۈچىيىشى ۋە يىپەك يولىنىڭ

شمالغا بۇرۇلۇشى، ئۇيغۇرلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئات، يىپەك سودىسىنى ئىلگىرى سۈردى. ئەلۋەتتە بۇنىڭدىن باشقا ئات، يىپەك سودىسىنى كېڭەيتىشتە تاڭ سۇلالىسى تەرەپتىمۇ بەزى سەۋەبلەر بار ئىدى.

ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن ئىلگىرى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاتچىلىقى تازا راۋاجلانغانىدى. لىنىدې يىللىرى (664—665) بېقىلىۋاتقان ئاتلار ھەممىسى بولۇپ «706 مىڭ تۇياقتىن كۆپ ئىدى». كېيىنچە ئۇرۇش-جېدەللەرنىڭ خورتىشى بىلەن ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن بىر يىل بۇرۇن «بېقىلىۋاتقان يىلقىلار 325 مىڭ 709تۇياقتا، كارغا كېلىدىغان ئاتلار 200 مىڭ 80 تۇياقتا چۈشۈپ قالدى»⑥⑨. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈزۈمى بويىچە، قوشۇندىكى ئەسكەرلەر بىلەن جەڭ ئاتلىرىنىڭ نىسبىتى ئادەتتە ئالتىدە بىردىن ئۈچتە بىرگىچە ئىدى. (ئات ئاز قالغان چاغلاردا ئالتىدە بىر، جەڭگە ئاتلىنىدىغان چاغدا ۋاقتىنچە ئۈچتە بىر) بولاتتى. ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن ئىلگىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ 600 نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى. ۋەزىپىدىكى جەڭ ئاتلىرى 150 مىڭ بولغاندا، ئاندىن قوشۇننىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايتتى. لېكىن ئاتنى ئادەتتە تۆت ياشقا كىرگەندىن كېيىن مىنگىلى بوللاتتى، ئون ياشتىن ئۆتكەندە بارا-بارا كۆچىدىن كېتىپ، جەڭگە يارىمايدىغان بولۇپ قالاتتى. شۇڭا بۇ ئاتلار تاڭ سۇلالىسىدىكى ئاتچىلىق تازا گۈللەنگەن چاغدا بېتەرلىك بولغىنى بىلەن، لىنىدې يىللىرىدىن كېيىن، ئاتچىلىقنىڭ ئاستا-ئاستا ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ تولۇق يەتمەيدىغان ھالەت يۈز بەردى. مۇشۇ سەۋەبتىن تۈرك، قىتان، تاڭغۇت ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەردىن ئات سېتىۋېلىش بىردەمدە توختاپ قالمىدى⑦⓪. جەڭگە چىقمىدىغان ئەھۋاللار بولۇپ قالغاندا، ئۇلار ناھايىتى جىددىي تەدبىر قوللىنىپ ئات سېتىۋالىدىغان بولدى⑦①.

ئۆگۈلۈك-سۆيگۈن توپلىنىدىن كېيىن «ھۆكۈمەتنىڭ قولىدىكى ئاتلار توغىدى، ئاتچىلىقنى نازارەت قىلىدىغانلار ۋە يەتتە ئورۇندىكى ئاتچىلىق مەيدانى ئەمەلدىن قالدى»㉒. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تاك سۇلالىسىگە لازىم بولىدىغان ئاتلارنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى سىرتتىن ئېلىپ كېلىنىدىغان بولدى. ھالبۇكى ئىچكى ئىزا، تاشقى ئاپەتلەرنىڭ كەسكىنلىشىشى، ئات بېقىش كۆلىمىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئېشىشى، ئاتقا بولغان ئېھتىياجنىڭ تېز سۈرئەتتە كۆچىيىشى، ئالدىنقى سەپتىكى ئات كەمچىل بولۇش قاتارلىق ئەھۋاللار تارىخىي كىتابلاردا ناھايىتى كۆپ خاتىرىلەندى㉓. مۇشۇ ئەھۋاللار توپەيلىدىن ئۇيغۇر ئاتلىرىنى زور مىقداردا سېتىۋېلىپ، قوشۇننىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇنۇملۇك تەدبىر بولۇپ قالدى.

تاك سۇلالىسى قوشۇننىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئاتلىرىغا جىددىي ئېھتىياجلىق بولدى، ھالبۇكى ئۇيغۇرلار يىپەك يولىنى تىزگىنلىۋالغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن تېخىمۇ كۆپ يىپەك ئېلىپ غەربكە يۆتكەپ سېتىشنىڭ كويىغا چۈشتى. بۇ خىل ۋەزىيەت باشتىن-ئاياغ ئۆزگەرمىدى، مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ زور كۆلەمدىكى ئات، يىپەك سودىسىمۇ 80 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشتى. تاك سۇلالىسى ئىچكى جەھەتتە ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ تۇرۇپ، توپلاڭنى تىنچىتىشقا، دۆلەت مۇداپىئەسى جەھەتتە ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ تۇرۇپ، تىبەت خاقانلىقىغا تاقابىل تۇرۇشقا موھتاج ئىدى. ئىچكى-تاشقى شەرت-شارائىت تۈپەيلى، ئىككى تەرەپ سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزئارا بىر-بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. لېكىن ھەمكارلىق ئانچە ئوڭۇشلۇق ئەمەس ئىدى، زىددىيەتمۇ باشتىن-ئاخىر مەۋجۇت ئىدى. ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي

جەھەتتىكى زىددىيىتى ئاساسلىقى ئات باھاسىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكىدىكى تالاش-تارتىشتا ئىپادىلىنەتتى.

ئۆگلۈك-سۆيگۈن توپلىنىدىن كېيىن، تاڭ ھۆكۈمىتى «باج-خىراج تۆلەيدىغان تۇتۇنلەرنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى قىسقارتتى»(74)، لېكىن باقىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە ئىدى، تاڭ مۇزۇڭ (824—821) نىڭ ۋاقتىدا ئەسكەرلەر 990 مىڭغا يەتتى(75)، ھالبۇكى يىپەك چىقىدىغان ئاساسىي رايونلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تەپرىقچىلىك قىلىۋاتقان قارام ئەل قەلئەلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنىدى(76). ھەر يىلى ئاتنىڭ باھاسىغا سۇندۇرۇپ چىقىم قىلىدىغان زور مىقداردىكى يىپەكتىن ئىبارەت بۇ يۈكنى تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كۆتۈرەلىگۈچىلىكى يوق ئىدى. ئۇيغۇرلار بولسا توققۇز غۇزلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا غەرب تەرەپكە يىپەك يۆتكەپ سېتىش سودىسىنى تازا ۋايىغا يەتكۈزدى ھەمدە ئىنتايىن كۆپ پايدا ئالدى، بۇ ئەھۋال ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق كەسپىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، ئاتچىلىق ئۆكسۈمەي داۋاملاشتى. ئۇلار تېخىمۇ كۆپ يىپەككە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئات، يىپەك سودىسىنى كېڭەيتتى، جەنۇب تەرەپتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېلىدىغان ئاتلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان بولدى، بۇنىڭغا تاڭ سۇلالىسىنىڭ مالىيىسى بەرداشلىق بېرەلمىدى. مۇشۇ سەۋەبلەرگە ئاساسەن، ئىككىنچى تەرەپ ئالماشتۇرىدىغان مالنىڭ مىقدارى ۋە ئاتنىڭ باھاسى قاتارلىق مەسىلىلەردە ئۈزۈلۈنچە كېلىشىلمەي يۈردى. بۇ تالاش-تارتىشتا ئۇيغۇرلار ئىقتىسادىي مەنپەئەتتىن ھەرگىز يانمىدى، لېكىن تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا، مالىيىدىكى مەسىلىدىن باشقا، تېخىمۇ كۆپرەك باش قاتۇرمىسا بولمايدىغان ھەربىي، سىياسىي جەھەتتىكى ئاقىۋەتمۇ بار ئىدى. نەتىجىدە ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتە يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى.

زور كۆلەمدىكى ئات، يىپەك سودىسى تاڭ سۇزۇڭدىن باشلانغاندى. تارىختىمۇ ئۇيغۇرلار «ھەر يىلى 100 مىڭ تۇياق ئات ئېلىپ كېلەتتى»(77)، «بىر تۇياق ئاتقا 40 تەپكە يىپەك تېگىشەتتى»(78) دەپ يېزىلغانىدى. ئەگەر ھەر يىلى 100 مىڭ تۇياق ئات ئېلىپ كېلىنسە، ئۇنىڭغا 4 مىليون تەپكە يىپەك تېگىشكىلى بولاتتى. بۇ سان بەك چوڭ سان ئىدى، روشەنكى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ مۇنچىۋالا نەرسىنى چىقىم قىلىشقا مادارى يەتمەيتتى. تارىخىي كىتابلاردىكى ھەر خىل خاتىرىلەرگە ئاساسەن تەھلىل قىلغاندا، ھەر يىلى بازارغا كىرىدىغان ئات 5000-6000 تۇياقتىن 10 مىڭ تۇياققىچە دەپ مۆلچەرلەشكە بولاتتى. 80 يىل ئىچىدە، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10-20 مىڭ تۇياق ئۇيچۇرىسىدە ئات سودىسى بولغانىدى(79). بۇنچىلىك سان قوشۇنلارنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالمىغان بولغاچقا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىدا ئات يېتىشمەسلىك مەسىلىسى ئىزچىل رەۋىشتە مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. بۇ ئۇلارنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ئاجىزلاپ كېتىشىدىكى مۇھىم بىر سەۋەب ئىدى. سۇي سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسى مەزگىللىرىدە ئات بىلەن يىپەكنىڭ باھاسى مۇقىم ئەمەس ئىدى، باھا ئەزەلدىنلا تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ بېكىتىلەتتى. سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 6-يىلى (610) سۇي ياڭدى كورىيىگە قوشۇن تارتىپ چاغدا، «ھاللىق ئائىلىلەر جەڭ ئاتلىرىنى سېتىۋالسۇن، ھەربىر تۇياق ئات 100 مىڭ پۇل دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن»(80) ئىدى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىر تۇياق ئاتنىڭ نەرخى 100 تەپكە يىپەك بولغانىدى(81). تاڭ سۇلالىسىنىڭ لىندې يىللىرىدا ئاتچىلىق تازا ئەۋج ئالدى، «شۇ چاغلاردا ھەممە يەردە دېگۈدەك بىر تەپكە شايىغا بىر تۇياق ئات تېگىشكىلى بولاتتى»(82). كېيىنچە ئاتچىلىق ئاجىزلىدى، كەيىۋەن يىللىرى تاڭ سۇلالىسى بىلەن

تۇركلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا ئاتىنىڭ نەرخى ئۆزلەپ 40 تەپكە يېپەككە چىقتى[83]. دەيزۇكىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە (780—762) ئاتىنىڭ نەرخى تۆۋەنلەپ ئون تەپكە ئەتراپىدىكى يېپەككە چۈشۈپ قالدى[84]. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە 40 تەپكىگە كۆتۈرۈلدى[85]. تاڭ سۇلالىسى ۋېندۇكىنىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە (840—827)، ئاتىنىڭ نەرخى يەنە بىر قېتىم چۈشۈپ 20 تەپكە ئەتراپىدا بولۇپ قالدى[86]. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاتچىلىقى ئاستا-ئاستا ئەسلىگە كەلدى، ئات بازىرىدا تاللاپ ئېلىشقا بولىدىغان بولدى، مۇشۇ تۈپەيلى بىر ئاتىنىڭ نەرخى يەنە بىر مەرتىۋە بىر تەپكە يېپەككە چۈشتى[87].

ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنى كەڭ بولغاچقا، ئاتمۇ ناھايىتى كۆپ چىقاتتى. ھالبۇكى تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يېپەك مالىلىرى چەكلىك ئىدى، ھەر يىلى سېتىۋالىدىغان 10-20 مىڭ تۈياق ئاتىنىڭ پۇلىنى تۆلەش تەس كەلگەچكە، دائىم دېگۈدەك قەرزدار بولۇپ قالاتتى، لېكىن ئۇيغۇرلار بۇنىڭغا قانائەت قىلمايتتى. ئۇلار ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تېخىمۇ كۆپ يېپەك مالغا ئىگە بولۇشنى ئويلايتتى ھەمدە بىر ياقتىن تاڭ سۇلالىسىدىن تېخىمۇ كۆپ ئات سېتىۋېلىشنى تەلەپ قىلاتتى، يەنە بىر ياقتىن تاڭ سۇلالىسىنى ئاتىنىڭ نەرقىنى ئۆستۈرۈشكە مەجبۇرلايتتى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئىككى تەرەپنىڭ سىياسىي مۇناسىۋىتىنى قوغداشنى كۆزدە تۇتۇپ، ئاتىنىڭ باھاسىنى نورمال باھادىن ئارتۇق قىلىپ تۆلەيتتى، باھا ئەڭ يۇقىرى بولغاندا بىر تۇياق ئاتىنىڭ باھاسى 50 تەپكە يېپەك بولاتتى[88].

ئۇيغۇرلار ئات، يېپەك سودىسىدا ئادەمنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدە پايدا تاپتى. جىدىنىڭ تۇنجى يىلىدىن (756) غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇنقى 80 يىل ئىچىدە، ئۇلار تاڭ سۇلالىسىگە 1 مىليوندىن ئارتۇق ئات ساتتى، 20 مىليون

تەپكىدىن كۆپ يىپەك مالنى ئېلىپ كەتتى. ئۇيغۇرلاردا ئاز ساندىكى ئاقسۆڭەكلەر يىپەك رەختتىن كىيىم كىيگەندىن باشقا، ئادەتتىكى چارۋىچىلار «تېرە يېپىنىپ، گۆش يەپلا تۇرمۇش كەچۈرەتتى». مۇشۇ سەۋەبلەر بىلەن، يۇقىرىدىكى يىپەك مالالرنىڭ كۆپ قىسمى غەربتىكى ئەرەبلەر يۇرتىدا، ھىندىستاندا سېتىلدى، ئەڭ ئاخىرىدا ئايلىنىپ رىمغىچە باردى. شەرقىي خەن ۋاقتىدا، جۇڭگونىڭ يىپەكلىرى رىمنىڭ بازىرىدا ئالتۇن بىلەن تەڭ باھادا سېتىلاتتى، يەنى بىر سەر ئالتۇنغا بىر سەر يىپەك كېلەتتى. جۇڭگو يىپەكلىرىنىڭ بىرلىك مىقدارى 25 سەر ئېغىرلىقتا ئىدى. ئۇنىڭغا 25 سەر ئالتۇن سېتىۋالغىلى بولاتتى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، ھەر يىلى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھېچ بولمىغاندا 5000 كىلوگرامدىن كۆپرەك ئالتۇنى ئەرەبلەرگە ۋە جۇڭگوغا ئېقىپ كېتەتتى[89]. گەرچە VI ئەسىردىن باشلاپ پىلە بېقىش ھۇنەرى تەدرىجىي يوسۇندا غەرب ئەللىرىگە يېتىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن يىپەكنىڭ باھاسىدا روشەن تۆۋەنلەش كېلىپ چىقمىدى. VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى شەرقىي رىمدا، ھۆكۈمەت تەرەپ مەسئۇل بولۇپ قاراڭغۇ بازاردىكى باھادىن خېلى تۆۋەن قىلىپ بېكىتكەن يىپەك باھاسى، يەنىلا ھەر ئالتە يانىسقا 24 ئالتۇن ياقۇت كېلىدىغان دەرىجىدە ئۈستۈن بولدى، مۇناقىچە ئېيتقاندا، بىر تەپكە يىپەك مال بىر كىلودىن تۆت كىلوغىچە ئالتۇنغا يارايتتى[90]. بىر سەر ئالتۇن تاڭ سۇلالىسىدە ئون سەر كۈمۈشكە تەڭ ئىدى، ھالبۇكى بىر سەر كۈمۈش بىلەن بىر تەپكە يىپەكنىڭ قىممىتى ئاساسەن تەڭ كېلەتتى[91]، شۇنىڭ بىلەن يىپەك مالالر رىمنىڭ بازىرىغا بارغاندا 200 ھەسسە قىممەتلەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئات، يىپەك سودىسىدا، ئاتنىڭ نەرخى كۆپمىنچە نورمال باھادىن ئېشىپ كېتەتتى. شۇڭا تاڭ سۇلالىسىدىن غەرب ئەللىرىگە يىپەك يۇنكەپ بارغان ۋاستىچىلەر نەچچە يۈز ھەسسە

كۆپ پايدا ئالالايتتى. ئەلۋەتتە بۇ پايدىنىڭ كۆپ قىسمى ئەرەب، پارس قاتارلىق يول بويىدىكى سودىگەرلەرگە قالاتتى، شۇنداقتىمۇ ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن توققۇز غۇزلارغا كېلىدىغان پايدىمۇ ئەقىلگە سىغمىغۇدەك دەرىجىدە ئىدى.

4. قاتناش ۋە شەھەر-بازارلار

1. قاتناش

يىپەك، ئات سودىسى ۋە غەرب ئەللىرىگە يىپەك مال سېتىشتىن كەلگەن غايەت زور پايدا تەدرىجىي يوسۇندا سودا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى ۋە ئۇنى خاقانلىق ئىقتىسادىنىڭ ئاساسلىق تۈۋرۈكىگە ئايلاندۇردى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلار كارۋان يوللىرىغا بولغان باشقۇرۇشنى ۋە قوغداشنى كۈچەيتتى، خاقانلىقنىڭ ئىچكى ۋە خاقانلىقنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار ئارا، تەرەپ-تەرەپكە تۈتىشىدىغان قاتناش تورىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ قاتناش تورى ئىچىدە، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ كېلىدىغان كارۋانلار، ساياھەتچىلەر، خەۋەرچىلەر، يىلنىڭ تۆت پەسلىدە ئۇتلاقتىن ئۇتلاققا كۆچۈپ يۈرگەن چارۋىچىلار، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى، جەڭگە ماڭغان قوشۇنلار، تۈغقان يوقلاش ئۈچۈن كەلگەن مەلىكىلەرنى ئۇزاتقۇچىلار ۋە كۈتۈۋالغۇچىلار قوشۇنى ھەرىكەت قىلدى. ئەلۋەتتە بۇ يولنىڭ كۆپ ساندىكىلىرى قەدىمدىن تارتىپلا بار ئىدى، بەزىلىرى ھەتتا ئىرادىن بۇرۇنقى چاغدىلا مەۋجۇت ئىدى(92). لېكىن ئۇيغۇر خاقانلىقىدىن ئىلگىرى، ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە ئۇزۇن يىل رېمونت قىلىنمىغانلىقتىن، بۇ يوللارنىڭ خېلى بىر قىسمىدىن پايدىلانغىلى بولمايتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پايلاقتىكى قاتناشنى بىر تۈتاش باشقۇرغانلىقى ۋە ئۇنىڭ تاك سۇلالىسى بىلەن بولغان

دوستانه مۇناسىۋەتتى بۇ قاتناش تورىنىڭ باشتىن-ئاياغ توسالغۇسىز بولۇشىنى كاپالەتلەندۈردى. تەرەپ-تەرەپكە تۇتاشقان بۇ قاتناش توري خاقانلىقىنىڭ گۈللىنىشىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇ شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش چوڭ لىنىيىسىنىڭ بىر قىسمى بولغانلىقى ئۈچۈن، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش-كېلىشكىمۇ تەسىر كۆرسىتەتتى. بولۇپمۇ VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، خېشى كارىدورى بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەنئەنىۋى يېپەك يولى ئۇزۇلۈپ قالغانلىقى ۋە شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش لىنىيىسى شىمالغا يۆتكىلىپ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن موڭغۇل دالاسىدىن ئۆتىدىغان بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، يايلاقتىكى ھېچكىمنىڭ كارى بولماي تاشلىنىپ قالغان بۇ يول، بىر دەمنىڭ ئىچىدە ۋاژىلداپ قاپناپلا كەتتى. يايلاقتىكى بۇ يول دەل ئەنە شۇ مەشھۇر ئۇيغۇرلار يولى ئىدى. سودىنىڭ ئىقتىسادتىكى تۈۋرۈكلۈك ئورنى ئۇيغۇرلار يولىنى خاقانلىقنىڭ ھايات يولىغا ئايلاندۇردى. مۇشۇلار تۈپەيلى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن بۇ قاتناش لىنىيىسىنى قوغداش ۋە تىزگىنلەش ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى قاتناش توري، ئۇرقۇن دەريالىرى ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار پايتەختىنى مەركەز قىلغان ھالدا ھەرقايسى تەرەپ بىلەن تۈتىشاتتى. جەنۇبقا ماڭىدىغان يول: تەڭرى خاقان يولىنى بويلاپ چۆمگەك بۇلاق ئارقىلىق چوغاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدىكى ئۇچ تەسلىم شەھىرگە، ئاندىن جېنۇبۇ، تەيۈەن، پۇگۇەندىن ئۆتۈپ چاڭئەنگە بارااتتى. يەنە بىر يول چۆمگەك بۇلاقتىن چىقىپ چوغاي تاغلىرىدىن ئۆتكەندىن كېيىن غەربىي جەنۇبقا قايرىلىپ، قولان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قاپتىلىنى بويلاپ، تاڭ زېمىنىدىكى لىڭجۇ

ئايمىقى ئارقىلىق سەددىچىن سېپىلىغا كىرىپ، جەنۇب تەرەپ بىلەن چاڭئەنگە باراتتى. خەن دەۋرىدىكى جىلۇ قورغىنى (بۈگۈنكى دېڭكو ناھىيىسى) نىڭ شەرقىدە خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئوردۇس رايونى ئارقىلىق چاڭئەنگە بارىدىغان يەنە بىر يولمۇ بار ئىدى. غەربكە بارىدىغان يول: بارىكۆل يايلىقى ئارقىلىق بېشبالىققا بېرىپ، ئاندىن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى بويلاپ غەربكە ماڭغاندىن كېيىن سۈيابقا يېتىپ باراتتى. يەنە بىر يول ئىرگىنە دەرياسىنىڭ شىمالىي چېگرىسى يەنى «جۇييەن يولى» بىلەن مېڭىپ، جۇييەن دەرياسىدىن ۋە مازۇشەن تېغىدىن ئۆتۈپ غەربىي جەنۇبقا قايرىلىپ، بارىكۆل يايلىقى ئارقىلىق بېشبالىققا باراتتى. شىمالغا بارىدىغان يول ئىككى ئىدى. بۇ يوللار ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىدىن ئايرىم ھالدا شەرقىي شىمالغا ۋە غەربىي شىمالغا قايرىلىپ، بايقال كۆلىنىڭ شىمالىدىكى قۇردىقانلار بىلەن جېيەنخې دەرياسى ۋادىسىدىكى قىرغىزلار تۇرۇشلۇق جايغا باراتتى. شەرقكە بارىدىغان يول: قۇرۇلۇن دەرياسىنى ياقىلاپ، يايلاقنىڭ شەرقىدىكى بۈگۈنكى خۇلۇنبىر يايلىقى ئارقىلىق ھېنگان تاغلىرىدىن ئۆتۈپ تاتار قاتارلىق قەبىلىلەر رايونىغا باراتتى، يەنە چوغاي تاغلىرىنىڭ شىمالىي قاپتىلىنى بويلاپ ئۇدۇل شەرقكە قاراپ مېڭىپ، قۇمۇق ۋە قىتان قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان خۇاڭشۇي رايونى (بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىكى شىرا مولۇن دەرياسى) غا بارغىلى بولاتتى.

تۆۋەندە بىز نىسبەتەن مۇھىم بولغان بىر نەچچە يولنىڭ ئەھۋالىنى بىر قەدەر تەپسىلىي تونۇشتۇرىمىز:

بىرىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىدىن چاڭئەنگە بارىدىغان ئەڭ مۇھىم يول تەڭرى خاقان يولى بولۇپ، بۇ يول جېنگۇەننىڭ 21-يىلى (647) تالاڭ سۇلالىسى قۇملۇقىنىڭ شىمالىدا يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ «تەكلىپىگە ئاساسەن، شىمالدىكى دەشتكە ئۆتۈش

ئۇچۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبى، تۇركلەرنىڭ شىمالىي تەرىپىگە قۇرۇلدى، 66 ئورۇندا پوچتا ئۆتەڭلىرى تەسىس قىلىندى ۋە بۇ يول تەڭرى خاقان يولى دەپ ئاتالدى»[93]. ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىدىن چىقىپ، تەڭرى خاقان يولىنى بويلاپ جەنۇبقا 1500 چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، خاقانلىقتىكى مەلىكە قەلئەسى، مېيجىيەن قەلئەسى ھەمدە تالاس تېغى، چىيا، بالقاش كۆلى، ھۇنىي دەريا‌سى (بۇگۇنكى ۋېگجېن دەريا‌سى)، لۇمېن تېغى، مۇدۇلنىڭ چوققىسى قاتارلىق جايلار ئارقىلىق قۇملۇق بىلەن چۆل-جەزىرىدىن ئۆتۈپ، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى دەشت ئېغىز دېگەن يەرگە بارغىلى بولاتتى؛ دەشت ئېغىزنىڭ جەنۇبىغا ئون چاقىرىم يەر چۆمگەك بولاق بولۇپ، بۇ يەردىن شەرقىي جەنۇبقا 500 چاقىرىم مېڭىپ خۇيەن جىلغىسى ئارقىلىق چوغاي تاغلىرىدىن ئۆتكىلى بولاتتى، خۇيەن جىلغىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 80 چاقىرىم يەردە تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئوچ تەسلىم شەھىرى بار ئىدى. بۇ شەھەردىن جەنۇبقا 1860 چاقىرىم مېڭىپ ئاندىن چاڭئەنگە بارغىلى بولاتتى. يا بولمىسا دەشت ئېغىزدىن جەنۇبقا 300 چاقىرىم مېڭىپ ئوچ تەسلىم شەھىرىنىڭ غەربىگە بارغاندىن كېيىن، يەنە 1880 چاقىرىم يول بېسىپ چاڭئەنگە بارغىلى بولاتتى[94]. ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئات يېپەك سودىسى كۆپىنچە مۇشۇ يول بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. تېيەنباۋنىڭ 15-يىلى (756) دىن كېيىن، ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئىككى قېتىم يارەمگە كەلدى، شۇ چاغدىمۇ ئۇلار مۇشۇ يولدىن ئۆتۈپ، سەددىچىن ئارقىلىق چاڭئەنگە كىرگەنىدى. كەيچىڭنىڭ 5-يىلى (840) ئۇيغۇر خاقانلىقى بىتچىت بولغاندا، جەنۇبقا كۆچكەن بىر قىسىم ئۇيغۇرلارمۇ دەل مۇشۇ يولنى بويلاپ دەشت ئېغىزدىن ئۆتكەن ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا يېتىپ كەلگەنىدى. ئەمەلىيەتتە، مىلادىدىن ئىلگىرى شىمالدىكى ھۇنلارنىڭ ئوستىگە

ئاتالانغان غەربىي خەن قوشۇنلىرى مۇشۇ يول بىلەن ماڭغاندى[95]. كېيىنچە تۇركلەرمۇ دائىم مۇشۇ يولدىن مېڭىپ جەنۇبقا چۈشكەنىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن، تاڭ سۇلالىسى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۇركلەر جەنۇبقا چۈشىدىغان يول بويىدا ئۇچ يەرگە تەسلىم شەھىرى قۇرۇپ، مۇداپىئەدە تۇردى. لېكىن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، بۇ يولدىكى مەلىكە قەلئەسى بىلەن مېيجىيەن قەلئەسىنى روشەنكى ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرغاندى. بۇ ئىككى قەلئەنىڭ قۇرۇلۇشى كارۋان يولىنى قوغداش ۋە مال-مۇلۇكنى يۆتكەش بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بۇ يول يۈەن دەۋرىدە قۇرۇلغان مولىن ئۆتەڭ يولى[96] بىلەن پۈتۈنلەي بىر ئىدى.

ئىككىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىدىن پامىرنىڭ غەربىدىكى سۇياب بازىرىغا بارىدىغان يول، غەربىي جەنۇب تەرەپتە قاڭاي تېغىنىڭ جەنۇبىي تۈمشۇقىدىكى خېڭلىڭ (جىجۇنشەن تېغى) نىڭ غەربىدىن ئۆتەتتى، ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 5220 چاقىرىم بولۇپ، ئارىلىقتىكى ئەڭ مۇھىم قەلئە-شەھەر بېشبالىق ئىدى. بېشبالىقنىڭ شەرقىي شىمالى ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىغا 3000 چاقىرىم، غەربتە سۇياب بازىرىغا 2220 چاقىرىم كېلەتتى، بۇ يەر ئەسلىدە تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بېشبالىقتىكى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تۇرىدىغان يەر ئىدى. تاڭ ھۆكۈمىتى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي يولىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، يول بويلاپ بىر تالاي قەلئەلەرنى سالدى. مەسىلەن، بېشبالىقنىڭ غەربىگە 50 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئىشبارا شەھىرىنى، 240 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا كولۇ بازىرىنى، 700 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا كۆكنۇر لاگېرىنى سالدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى «سۇياب يولى» دەپ ئاتالدى. بۇلاردىن باشقا يەنە چاڭبالىق قورۇلى (بۈگۈنكى سانجى)، ئۈزەي قورۇلى (بۈگۈنكى ماناس)، يېخې قورۇلى (ماناسنىڭ غەربى)، قاراسۇ قورۇلى (بوگۈنكى شىخو)، شىلىن

قورۇلى (جىڭخېنىڭ شەرقى) قاتارلىقلار بار ئىدى. يول بويىدىكى قەلئە، ئۆتەڭلەر بىر-بىرىگە كۆرۈنۈپ تۇراتتى، يول ئىنتايىن راۋان ئىدى. جېنيۈەننىڭ 6-يىلى (790) بېشبالىقتا تۇرۇۋاتقان تاڭ قوشۇنلىرى شەرقكە چېكىنگەندىن كېيىن، بۇ يولنى ئۇيغۇرلار ئۆتكۈزۈۋالدى. بېشبالىقنىڭ شىمالىغا 4000 چاقىرىم مېڭىپ، ئالتۇنتاغدىن ئۆتكەندە قىرغىز قەبىلىلىرى تۇرىدىغان جايغا بارغىلى بولىدىغان ۋە يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى كاما دەريا ئويمانلىقىغا تۇتىشىدىغان يول بار ئىدى. بېشبالىقتىن جەنۇبقا 500 چاقىرىم، شەرقىي جەنۇبقا 970 چاقىرىم ۋە غەربىي جەنۇبقا 100 چاقىرىم ماڭغاندا، ئايرىم-ئايرىم ھالدا شىجۇ ئايمىقىغا، ئېۋىرغول ئايمىقىغا ۋە كېنگىشت (قاراشەھەر) گە ئۆتىدىغان چوڭ يول بار ئىدى(97).

تىبەتلەر تارىم ئويمانلىقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، شىمالدىكى قىرغىزلار ۋە غەربتە يەتتىسۇ ۋادىسىدىكى قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى يولنى تارتىۋالماقچى بولدى. ئۇيغۇرلار بېشبالىقنى ۋە غەربكە ماڭىدىغان يولنى قوغداش ئۈچۈن، ئاساسىي كۈچنى غەربكە يۆتكەپ، تىبەت، قىرغىز ۋە قارلۇقلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن بېشبالىق، كۈسەن ۋە سۇياۋنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئىسسىقكۆل ئەتراپىدا قوشۇن تۇرغۇزدى، شۇنداقلا بېشبالىقتا تىبەتلەر بىلەن بىرقانچە قېتىم چوڭ جەڭ قىلدى.

بۇ يولمۇ تارىختىكى ئەنئەنىۋى شەرق-غەرب قاتناش لىنىيىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇرۇنلا بار ئىدى. مەسىلەن، مىلادىنىڭ 91-يىلى ھۇنلار غەربكە كۆچكەندە مۇشۇ يولنى بويلاپ غەربكە سىلجىپ، ئاۋۋال ئاسىيلار تۇرۇشلۇق جاي (بۈگۈنكى ئىلى رايونى) غا بارغان، ئاندىن پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، غەربكە كەتكەنىدى. يۇڭخۇينىڭ 2-يىلى (651) 50 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى سۇدىڭفاڭ

بىلەن غەربىي تۈركىلەردىن ئاشسىنا قۇلىنىڭ ئۈستىگە ئاتىلاتتى. چاغدىمۇ، ئوخشاشلا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن يولغا چىقىپ، مۇشۇ يولنى بويلاپ بېشبالىق بىلەن ئىلىدىن ئۆتكەن ۋە پامىر تاغلىرى ئارقىلىق سۈيياب بىلەن تاش قەلئە (بۈگۈنكى تاشكەنت) كە بارغانىدى.

ئۇچىنچى، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىن جەنۇبقا چۈشۈپ خېشى كارىدورىغا بارغاندا يەنە بىر مۇھىم يول بار ئىدى، يەنى بۇ يول ھۇنلار مەزگىلىدىكى لۇڭچىڭ قەدىمكى يولى بىلەن روشۇي يولى ئىدى. ھۇن تەڭرىقۇت ئوردىسى ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بولۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقى تۇرغان جاي بىلەن يېقىن ئىدى. تەڭرىقۇت ئوردىسىدىن جەنۇبقا چۈشكەندە، قاڭاي تاغلىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب تۈمشۇقىدىكى جۇنجىشەن تېغىنى ئايلىنىپ، ئۇدۇل جەنۇبقا قاراپ ماڭسا، خۇامېنشەن تېغى ئارقىلىق روشۇي (بۈگۈنكى ئېرگىنە دەرياسى) نىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى جۇيىەنگە بارغىلى بولاتتى. قەدىمكى زامانلاردا بۇ يول خەن دەۋرىدىكى لۇڭچىڭ قەدىمكى يولى دەپ ئاتىلاتتى، بۇ 30 كۈنلۈك يول ئىدى[98]. جۇيىەن سازلىقىنىڭ تۆت ئەتراپىدا قۇملۇقنىڭ ئىچىدىكى بوستانلىق بولۇپ، جۇيىەن سازلىقىغا ئېقىپ كىرىدىغان روشۇي دەرياسى تىلەن تاغلىرىدىن باشلىنىتتى. ئۇ جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتكەچكە، ئىككى قىرغىقى قۇملۇقتىكى تەبىئىي يېشىل كارىدور بولۇپ شەكىللەنگەنىدى. بۇ يول جەنۇب تەرەپكە ماڭغاندا، خېشى كارىدورىدىكى جاڭيېغا ئۇدۇل باراتتى. بۇ ھېلىقى روشۇي يولى ئىدى. خەن ۋۇدىدىن ئىلگىرى، خېشى كارىدورى ھۇنلاردىن قۇنئارخاقانلىقىنىڭ چارۋا باقىدىغان ئوتلاقلىرىنىڭ بىرى ئىدى. مۇشۇ تۈپەيلى روشۇي يولى ئۆز زامانىسىدا ھۇنلار شىمال بىلەن جەنۇب ئارىلىقىدىكى بېرىش-كېلىشتە ئەڭ كۆپ پايدىلىنىدىغان قولايلىق بىر يول ھېسابلىناتتى. جۇيىەن سازلىقىنىڭ

شىمالىدىكى قەدىمكى لۇڭچىڭ يولىدا خۇامېنشەن تېغى بولۇپ، بۇ تاغدىن جاڭيېغىچە 1450 چاقىرىم كېلەتتى[99].

مىلادىدىن 99 يىل ئىلگىرى، خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى لى لىڭ پىيادە ئەسكەرلەرنى باشلاپ جۇيىيەن سازلىقىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، شىمالدىكى ھۇن تەڭرىقۇت ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن مۇشۇ يول بىلەن ساق 30 كۈن مېڭىپ، قاڭاي تاغلىرىنىڭ شەرقىي دوقمۇشىدىكى ھۇن تەڭرىقۇت ئوردىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلغانىدى. تاڭ سۇلالىسى كەيچىڭنىڭ 5-يىلى (840) ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن ئۈچ تۈركۈم ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى خۇامېنشەن تېغىدىن جەنۇبقا مېڭىپ، روشۇي يولىنى بويلاپ جاڭيېغا يېتىپ كەلگەنىدى.

تۆتىنچى، خېشى كارىدورىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقى زېمىنىدا يەنى بۇگۇنكى ئاراشاڭ ئېگىزلىكىدە، خېشى كارىدورى بىلەن يانداش يەنە بىر يول بار ئىدى. بۇ يول غەربتە ئېۋىرغول، شىجۇ ۋە ېشبالىقتا تۆتىشاتتى. شەرقتە چوغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرىگە، تېخىمۇ شەرق تەرەپتە قۇمۇق ۋە قىتتان قەبىلىلىرى تۇرىدىغان خۇاڭشۇي ساھىلىغا قەدەر باراتتى. بۇ يول تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمال تەرەپتىكى مۇھىم بازارلىرىدىن بىرى بولغان تيەندې لاگېرىدىن (بۇگۇنكى ئىچكى موڭغۇلنىڭ سابىق ئۇيرات خوشۇنىنىڭ شىمالىدىكى ئۇجياخې دەريالىسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا) ۋە قۇملۇقنىڭ ئىچىدىكى جۇيىيەن سازلىقى بىلەن مازۇڭشەن تېغىدىن ئۆتەتتى. جېنيۈەننىڭ 4-يىلى (788) «قۇمۇق ۋە تاتارلار جېنۇۋغا ھۇجۇم قىلىپ، (تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ) ئىككى نەپەر ھۇدەيچىسىنى تۇتۇۋالغاندىن كېيىن، ئادەم ۋە چارۋىلارنى بۇلاپ كەتكەن چاغدا» (100) دەل مۇشۇ يول بىلەن غەرب تەرەپكە ئاتلانغانىدى. دالىنىڭ 14-يىلى (779) قۇمۇقلارنىڭ ئىچكى

قىسمىدا مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىن قۇمۇقلارغا ياتلىق بولغان بىر مەلىكە قېچىپ چىققاندىمۇ، مۇشۇ يول بىلەن غەربكە قاراپ ماڭغانىدى. ئۇ تاڭ زېمىنىدىكى پىكىلۇ ھىراۋۇل مەھكىمىسىگە قاراشلىق جايدىن (بۇگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ چاۋياڭ دېگەن يېرى) ئۆتكەندە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەن سانغۇنى جۇتاۋ ئۇنى دەل مۇشۇ يولدا «تاۋار-دۇردۇندىن پايانداز سېلىپ، ھەشەمەت بىلەن» كۈتۈۋالغانىدى(101). بۇمۇ يايلاقتا ئەزەلدىن بار بولغان بىر يول ئىدى(102). مىلادىدىن 121 يىل ئىلگىرى خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى خوچۇيبېڭ خوڭخې قولتۇقىنىڭ يېنىدىكى جىلۇ قەلئەسىدىن يولغا چىقىپ، ئاندىن مۇشۇ يولنى بويلاپ غەربتىكى جۇيىيەن سازلىقىدىن ئۆتۈپ، روشۇي يولى ئارقىلىق جەنۇبقا قايرىلىپ جاڭيېغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، خېشىدا مال بېقىۋاتقان ھۇن ئاقساقىلى سۇتۇق خاقانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغانىدى. جېنگۈەننىڭ تۇنجى يىلى (627) ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە باشلىقى پۇساد قۇملۇقنىڭ شىمالىدا تۇركلەردىن يوغۇقسارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى تارمار قىلغاندا، تۇركلەر خەن دەۋرىدىكى لۇڭچىڭ قەدىمكى يولىنى بويلاپ جەنۇبقا قېچىپ جۇيىيەنگە يېتىپ بارغانىدى. شۇ چاغدا ئۇلار دەل يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يول بىلەن غەربكە قاچقانىدى. پۇسادمۇ ئۇلارنىڭ ئىزى بىلەن بۇگۈنكى شىنجاڭنىڭ شەرقى تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىگىچە كېلىپ، ئۇنىڭ ئادەملىرىنى ئەسىر ئالغانىدى. گەرچە بۇ يول نى-نى چوڭ قوشۇنلارنىڭ نەچچە قېتىم ئۆتكىنىگە قارىماي، يول ياقىسىدا چۆل-جەزىرىلەرنىڭ كۆپلۈكى، ئادەتتىكى چاغلاردا مېڭىپ تۇرىدىغان يولۇچىلارنىڭ ئاز بولغانلىقى تۈپەيلى، ئۇز ۋاقتىچە ئوبدانلا تاشلىنىپ قالغانىدى. Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تىبەتلەر خېشى كارىدورىنى ئۇزۇپ قويغاندىن كېيىن، بۇ يول خېشىدىكى تىبەتلەردىن ئەگىپ

ئۆتمەكچى بولغان تەرەپتىكى خەلقنىڭ ئۇرۇشقا دەسسەپ ھەمدە غەربىي يۇرت بىلەن چاتىشىپ قالغانلىقى تۈپەيلىدىن يولغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يول ناھايىتى تېزلىكتە ئاۋاتلاشتى، شۇنداقلا تاڭ زامانىدىكى تەڭداشسىز بېشىبالىقتا ئۆتمەكچى بولغان يول بولۇپ قالدى. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسەن «تەڭرىتاۋنىڭ ئاخىرقى يىللىرى گۈەنلۇڭ قولدىن كېتىپ، ئەنشى بىلەن بېشىبالىقتىن پايتەختكە باج-خىراج ئېلىپ بارمىغان يول بىلەن ماڭغىلى بولمايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىققان. . . ھەمدە ئۇيغۇرلار يولى ئارقىلىق چاتقالغا بارمىسا بولمايدىغان ۋەزىيەت پەيدا بولغانىدى». بۇ ھەقتە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى لى دېيۇي: «مۇشۇ قېتىن ۋەزىيەتتىن ئېتىبارەن خۇاڭخېنىڭ شەنشى تەرىپى تىبەتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى، ئەنشى بىلەن بېشىبالىقتا بېرىش ئۆچۈن، ئۇيغۇر يولى بىلەن ماڭمىسا بولمايدىغان ئەھۋال يۈز بەردى» (103) دېگەنىدى. تاڭ زامانىدىكى ئادەملەر تىلغا ئالغان «ئۇيغۇر يولى» ئاساسلىقى مۇشۇ يولنى كۆزدە تۇتاتتى. جۈيىەن بوستانلىقى شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان مۇشۇ يولنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان لۇڭچىڭ قەدىمكى يولى ئۆزئارا تۇتىشىدىغان يېرىگە جايلاشقان بولۇپ، ئورنى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تاڭ ھۆكۈمىتى ئۆز ۋاقتىدا قاراقچىلارنى تىنچىتىش لاگېرى قۇرۇپ، «1700 كىشى ۋە 500 ئاتتىن تەركىب تاپقان قوشۇن»نى ئورۇنلاشتۇرغانىدى (104). ئۇيغۇرلارمۇ مەلىكە قەلئەسىنى قۇرۇپ، تىبەتلەردىن مۇداپىئە قىلىدىغان قوشۇننى جايلاشتۇرغانىدى. تاكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ، گەنجۇ ئايمىقى بىلەن قۇجۇ ئايمىقىدىكى ئۇيغۇر سودىگەرلەر يەنىلا مۇشۇ يولنى بويلاپ شەرقتە خۇاڭشوي دەرياسى ساھىلىدىكى قىتانلارنىڭ ئۇستۇنكى پايتەختىگە جايلاشقان لىنخۇاڭخۇ مەھكىمىسىگە بېرىپ سودا بىلەن شۇغۇللانىدى. سۇڭ

سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې ئوخشاشلا مۇشۇ يولنى بويلاپ غەربكە مېڭىپ، جۇييەن سازلىقى، مازۇكشەن تېغى ۋە بارىكۆل ئارقىلىق ئېۋىرغول (قۇمۇل) ئايمىقى بىلەن قۇجۇغا بارغانىدى. ئۇ جۇييەن سازلىقىنىڭ ئەتراپىدىن ئۆتكەندە، «تاڭ سۇلالىسىدىن ئۇيغۇرلارغا ياتلىق بولغان مەلىكىلەر تۇرغان جايلارنىڭ ئارشاڭ بۇلاقتىكى خارابە ئىزلىرى»نى كۆرگەنىدى(105). مەسىلەن، بارىكۆلدىن غەربىي شىمال تەرەپكە قاراپ ماڭغاندا، بېشبالىقتىمۇ بارغىلى بولاتتى. ئەلۋەتتە بۇ يول ھېچقانچە تۇز ئەمەس ئىدى. ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، بەزى جايدىكى «قۇمنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئۇچ گەز كېلەتتى، ئات ماڭالمايتتى، يولۇچىلارنىڭ ھەممىسى تۆگە بىلەن يول يۈرەتتى». قۇملۇقتا ئىنىس-جىن بولمىغاچقا، تۆت تەرەپنى پەرق ئەتمەك تەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن «قۇملۇقتا ماڭغانلار نىشانىنى كۆنگە قاراپ بەلگىلەيتتى، تاڭ ئاتقاندا كۆنگە كەينىنى قىلىپ، قاراڭغۇ چۈشەي دېگەندە كۆنگە قاراپ مېڭىشقا توغرا كېلەتتى، كۆن چۈش بولغاندا توختاش كېرەك ئىدى. كېچىسى يول ماڭغاندىمۇ ئوخشاشلا ئايغا قاراپ مېڭىش لازىم ئىدى» (106). مۇشۇنداق بولۇشىغا قارىماي، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، بۇ يولدا ماڭىدىغان كارۋانلار، قوشۇنلارنىڭ ئىزچىل ھالدا ئايىغى ئۈزۈلمىدى. مەسىلەن، مىلادىنىڭ 1125-يىلى قىتانلارنىڭ ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن، قىتانلارنىڭ سانغۇنى ياغلۇقار تاشىن (بۇرۇن «يوللىغ» دەپ ئېلىنغان — تەھرىردىن) ئۆز قوشۇنلىرىنى يېتەكلەپ، مۇشۇ يول ئارقىلىق غەربكە قاراپ مېڭىپ بېشبالىقتا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپلەرگە بارغاندىن كېيىن قارا خىتاي ھاكىمىيىتىنى قۇرغانىدى.

بەشبالىقچى، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قارارگاھىدىن شىمالغا قاراپ مېڭىپ، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا تۇرمۇش كەچۈرىدىغان قىرغىزلارنىڭ يۇرتىغا بارىدىغان بىر يول بار ئىدى.

تەخمىنەن غەربىي شىمال تەرەپكە 600—700 چاقىرىم مېڭىپ سېلىنگا دەريا سىدىن ئۆتۈپ، ھاكىم دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، يەنى بۇگۈنكى يەنسەي دەريا سىنىڭ تارمىقى بولغان ئوس، بېكىم دەريالىرى ئارقىلىق كوگمەن تېغى (سايان چوققىسى) دىن ئۆتكەندىن كېيىن، تاغدىن چۈشۈپلا يەنسەي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى مىنۇشىنسكىي ئويمانلىقىغا بارغىلى بولاتتى. بۇ يەر قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان يەرنىڭ ئۆزى ئىدى. بۇ ئەگرى-توقاي، يول بويى نۇرغۇن دەريالاردىن ئۆتىدىغان، قويۇق ئورمانلىق ۋە ئېگىز تاغلار تولا بىر يول ئىدى. تۈرك يېزىقىدىكى «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» ۋە «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا بۇ يولنىڭ مۇشكۇللۇكلۇكى تەپسىلىي بايان قىلىنغانىدى. مەسىلەن، «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» دا: «27 ياش چېغىمدا قىرغىزلارنىڭ ئۈستىگە ئاتلاندىم. شۇ چاغدا يولنى نەيزە چوڭقۇرلۇقىدا قار-مۇز قاپلاپ كەتكەنىدى، بىز قار-مۇزنى يېرىپ يول ئېچىپ، كوگمەن تېغىدىن ئۆتتۇق» (107) دەپ يېزىلغانىدى. بۇ يولدىكى تاغدىن ئۆتىدىغان چاغدا، ئەسكەرلەر ئاتتىن چۈشۈپ پىيادە ماڭاتتى، قولىغا تاياق-توقماق ئېلىپ، قارنى چىڭداپ يول ئاچمىسا بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كوگمەن تېغىدىن ئۆتىدىغان يولدا مۇداپىئە قىلىشقا قولايلىق، لېكىن تەستە ماڭغىلى بولىدىغان بىر ئېغىز بار ئىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن، Ⅷ ئەسىردىكى تۈركلەر ۋە Ⅷ ئەسىر مەزگىلىدىكى موڭغۇللار قىرغىزلار ئۈستىگە قوشۇن باشلاپ ماڭغاندا، چېغىر يول ئارقىلىق مېڭىپ، تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ ئاندىن غەلىبە قىلغانىدى. مەسىلەن، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا: «مەن، تەڭرى مان تېغىدىن ئۆتىدىغان بىر يول بار، لېكىن بۇ يولنى قار قاپلاپ كەتكەن دېگەن گەپنى ئاڭلاپ، (بىزنىڭ بۇ يولدىن مېڭىشىمىز مۇۋاپىق بولماپتۇ) دېدىم ھەمدە چېغىر يول بىلەن ئون كۈن بولدى دېگەندە تاغدىن ئۆتتۈم»،

«قىرغىزلار ئۇخلاۋاتقان چاغدا ئۇلارنىڭ ئۇستىگە بېسىپ كىردىم» (108) دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. موڭغۇللار مۇ مىلادى 1218-يىلى چوڭ يولدىن ئەگىپ، قوتازلار ماڭىدىغان چىغىر يول ئارقىلىق ئايلىنىپ ئۆتۈپ، قىرغىزلارنىڭ ئاقساقىلىنى «زىياپەتتە ئولتۇرغاندا ئەسىر ئالغان» (109) ئىدى. تەخمىنەن 9-يىلى (750)، ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى بايانچۇر خاقانمۇ مۇشۇ يول ئارقىلىق شىمالغا ئاتلىنىپ، قىرغىزلار بىلەن چىگىللارنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرغان ھەمدە شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ئاق رەڭلىك ئوردا-ساراي بىنا قىلىپ، بىر تۇتاش ئابىدە تىكلەپ قويغانىدى(110). كېيىنچە، ئۇيغۇرلارمۇ بۇ يەرگە بولغان تىزگىنلەشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ شەھەر-قەلئەلەرنى سالدى، ئاقسۇ ڭەكلەرگە سۈيۈرغال قىلدى ۋە بۇ يەردە قوشۇن تۇرغۇزدى. قىرغىزلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولىنىڭ بىرى، جەنۇبقا مېڭىپ، ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ بېشبالىققا بارىدىغان يول ئىدى. يەنە بىرى، ئالدى بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقىغا بېرىپ، ئاندىن تەڭرى خاقان يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارىدىغان يول ئىدى. كەيچىنىڭ 5-يىلى (840) ئۇيغۇر سەركەردىسى كۈلۈگ باغا قىرغىزلارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىغا ھۇجۇم قىلغاندا، مۇشۇ يول بىلەن جەنۇبقا چوڭىكەنىدى. يوەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ يول قىرغىزلارنىڭ ئۇيرات موڭغۇللىرى بار جايغا بارىدىغان ئۆتەڭ يولى بولۇپ قالدى، ئۇلار مۇشۇ يولدا ئالتە جايغا ئۆتەڭ سالدۇرغانىدى(111).

ئۇيغۇر خاقانلىقى چېگرىسى ئىچىدىكى يوللارنى بىر تۇتاش باشقۇردى. ئاساسلىق يوللارنىڭ ھەممىسىگە ئۆتەڭلەرنى ياساتتى. ئۆتەڭلەردە زاپاس ئات باقتى، قۇدۇقلارنى قازدۇردى. بۇ جەھەتتىكى مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللار، ئەرەب ساياھەتچىسى

تاممىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە بايان قىلىنىدى. ئۇ ماۋرۇئۇننەھىر رايونىدىن بولغا چىقىپ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى بويلاپ شەرقكە ماڭغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پايتەختىگە يېتىپ كەلگەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە: «ئۇلارنىڭ دۆلىتىدە سوغۇق قاتتىق بولىدۇ، بىر يىل ئىچىدە پەقەت ئالتە ئايلا ساياھەت قىلغىلى بولىدۇ» دەپ يازدى. ئۇ يەنە توققۇز ئۇيغۇر خاقانلىقىدا ساياھەتتە بولغان مەزگىلدە، خاقان ئەۋەتكەن زاپاس ئاتلارغا مىنىپ يول ماڭغانلىقىنى، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تېز سۈرئەتتە ئالغا ئىلگىرىلەپ، ھەر كېچە-كۈندۈزدە ئۈچ ئۆتەڭ يول باسقانلىقىنى، يايلاقتا 20 كۈن ساياھەتتە بولۇپ، نۇرغۇن قۇدۇق ۋە ئۆت-چۆپلۈك ئوتلاقلارنى ئۇچراتقانلىقىنى، لېكىن ئۇ يەردە يېزا-قىشلاق ياكى شەھەر-بازارلارنى كۆرمىگەنلىكىنى، پەقەت چېدىر ئۆيلەردە يېتىپ قوپىدىغان ئۆتەڭ مۇلازىملىرىنىلا يولۇقتۇرغانلىقىنى يازدى. . . ئۇ يەنە: ئۇستۇنكى نىجى كەنتتىن (بازلار) شاش (تاشكەنت) كېچە تالاستىن ئۆتۈپ تۆگە كارۋانلىرى 40 ئۆتەڭ يول ماڭىدىغانلىقىنى، ئۇ ئاتلىق ھالدا ئۆزى يالغۇزلا بۇ يولنى بىر ئايدا تۈگەتكەنلىكىنى تىلغا ئالدى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختىدىن سىرتتا «(يەنە) 17 نەپەر ئاقساقال تۇرىدىغان جاي بار. . . ھەر ئىككى ئاقساقالنىڭ تۇرۇشلۇق جايى ئارىسىدا چېدىر بىلەن ياسالغان ھەربىي ئۆتەڭلەر بولىدۇ»(112) دەپ كۆرسەتتى. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تاڭ ھۆكۈمىتى جېنگۈەننىڭ 21-يىلى (647) ھەرقايسى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، تەڭرى خاقان يولىنىڭ جەنۇبىي دوقمۇشىدىكى «چۆمگەك بۇلاقىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە 68 جايغا پوچتا ئۆتەڭلىرى تەسىس قىلغان ھەمدە كەلگەن-كەتكەن مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن زاپاس ئات، تاماق، گۆش قاتارلىقلارنى تەييارلىغانىدى». بۇنىڭدىن چۆمگەك بۇلاقىنىڭ جەنۇبىدىكى

تەڭرى خاقان يولىدا ئۇيغۇرلارنىڭمۇ تاڭ ھۆكۈمىتى ياساقان ئۆتەڭلەر بىلەن تۇتاشقان ئۆتەڭلەرنى سالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قاتناش قورالى ئاساسەن تۆگە، ئات ۋە «چاقى ئېگىز، شادىسى كۆپ» كالا ھارۋىلىرى ئىدى. مەسىلەن، چاڭچېڭنىڭ تۇنجى يىلى (821) «ئۇيغۇرلاردىن 760 ئادەم تۆگە، ئات ۋە ھارۋا بىلەن سېرىق قوموچ بۇلاق دېگەن جايغىچە تىزىلىپ مەلىكە تەيخېنىڭ ئالدىغا چىققان» (113) ئىدى. ئادەملەر ئولتۇرغان كالا ھارۋىلىرىنىڭ ئۈستىگە كىگىز بىلەن ئۆي ياسالغان. بولۇپ، بۇ خىلدىكى ھارۋىلار «چېدىر ھارۋا» دەپ ئاتالغانىدى. يەنە مەسىلەن، خۇيچاڭنىڭ 3-يىلى (843) ئۇيغۇرلار يۇرتىدىن تاڭ زېمىنىغا قاينىقان مەلىكە تەيخې ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى نەچچە ئونلىغان چېدىر ھارۋىغا ئولتۇرۇپ كەلگەنىدى(114). بۇ يوللاردا ئايىغى ئۈزۈلمەي يۈك توشۇيدىغانلارنىڭ كۆلىمىمۇ ناھايىتى زور بولاتتى. مەسىلەن، جەنجۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (780) تاڭ زېمىنىدىن شىمالغا قاينىقان 900 نەپەر ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز 100 مىڭ تەپەك تاۋار-دۇردۇن ۋە نەچچە مىڭ تۇياق ئات-تۆگىنى بىرلىكتە ئېلىپ ماڭغانىدى(115). دالىنىڭ 8-يىلى (773) «ئۇيغۇرلار ئۆز يۇرتىغا قايتقاندا، ئىنئام قىلىنغان ۋە ئاتنىڭ باھاسىغا سۇندۇرۇپ ئالغان نەرسە-كېرەكلەرنى مىڭدىن ئارتۇق ھارۋىغا بېسىپ ئېلىپ ماڭغانىدى»(116). ئۇيغۇرلاردا تېخى دەريادىن ئۆتكەندە ئىشلىتىدىغان تۇلۇمۇ بار ئىدى(117). تۇلۇمنىڭ ياسىلىشى، چوڭ-كىچىكلىكى توغرىسىدا تەپسىلىي خاتىرىلەر يوق بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ ئۆزۈن ئۆتمەي، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى خۇاڭخې دەرياسى بويىدا شۇ جايدىكى چارۋىچىلارنىڭ قولىدىكى تۇلۇمنى كۆرگەنىدى. ئۇلار «قوي تېرىسىنى تۇلۇم

قىلىپ، ئىچىگە ھاۋا توشقۇزغاندىن كېيىن، ئۇ سۇ ئۈستىدە لەيلەيتتى ياكى ئۇلار ياغاچ سالنى تۆگىگە سۈرىتىپ دەريادىن ئۆتەتتى» (118). ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار مۇ دەل مۇشۇنداق سال ۋە تۇلۇمدىن پايدىلىنىپ دەريالاردىن ئۆتكەنىدى.

2. قەلئە-بازار

موڭغۇل دالاسىدا تېخى ھۇنلار مەزگىلىدىلا توپىدىن ياسالغان قەلئەلەر بارلىققا كەلگەنىدى. مەسىلەن، سېلىنگا دەرياسىنىڭ تارمىقى بولغان ئىۋورغا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى ھۇنلارنىڭ قەدىمكى قەلئەسى شۇ خىلدىكى تۆت چاسا، تۆت تەرىپىگە سوقما تام قويۇرۇلغان، خەندەكلىرى بار قەلئە ئىدى. ئۇنىڭ كۆلىمى 200 × 348 مېتر بولۇپ، مىلادىدىن 1 ئەسىر ئىلگىرى قۇرۇلغانىدى (119). جەنۇبىي سىبىرىيىدە ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇن سېلىنغان يۇمىلاق شەكىللىك قەلئەلەرنىڭ خارابىلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، بىراق ئۇنىڭ كۆلىمى كىچىكرەك بولۇپ، دېئامېترى ئادەتتە نەچچە ئون مېتردىن يۇز ياكى ئىككى يۇز مېترغىچە ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەلئەلەرنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى ناھايىتى نېپىز (0.25 مېتردىن 0.5 مېترغىچە) بولۇپ، قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى كەمچىل ئىدى (120). بۇ ئەھۋاللار، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان توپا قەلئەلەرنىڭ كۆپىنچىسى پۇقرالار دائىملىق تۇرىدىغان جاي ئەمەس، بەلكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قىشلىق ماكانى ياكى ئۇرۇش مەزگىلىدە قۇرغان ۋە پاناھلىنىش جايى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

موڭغۇل دالاسىدا ھەقىقىي رەۋىشتىكى چوڭ كۆلەملىك قەلئە-بازارلار ھەمدە قارارگاھنى قەلئەنىڭ ئىچىگە جايلاشتۇرۇش ئۇيغۇر خانانلىقى مەزگىلىدىن تارتىپ

باشلانغانىدى(121). بۇ چاغدىكى قەلئەلەر، يالغۇز ھەربىي قورغان بولۇپ قالماي، بەلكى سودا، قول سانائەت، يېزا ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە ئايلانغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇنداق قىلالىشىدا بىر ياقتىن موڭغۇل دالاسىدىكى 100 يىلغا يېقىن داۋام قىلغان تىنچ ۋە بىرلىككە كەلگەن مۇھىتنىڭ تەسىرى رول ئويناغان بولسا، يەنە بىر ياقتىن ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولدى ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلدى، شۇنىڭ بىلەن خاقانلىقتىكى سودا-سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئالدىنقى دەۋرلەردىكىدىن ئېشىپ كەتتى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قەلئە-بازارلىرى ئىچىدە كۆلىمى ئەڭ زور، ئەڭ گۈللەنگەن، ئەڭ سەلتەنەتلىك بولغىنى ئۇرقۇن دەريا‌سى ساھىلىغا جايلاشقان. قارا بالغاسۇن دېگەن يەردىكى پايتەخت ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە قاشقالداق بۇلاقنىڭ شىمالىدىكى مەلىكە قەلئەسى، مېيجىيەن قەلئەسى، خالۇ ئېقىنى (ئېرگىنە دەريا‌سى) نىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى يەنە بىر مەلىكە قەلئەسى، قۇرۇلۇن دەريا‌سى ساھىلىدىكى خاتۇن قەلئەسىمۇ ئەنە شۇنداق قەلئەلەر قاتارىدا خاتىرىلەنگەنىدى(122). يەنەي دەريا‌سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، تاڭنۇر ئولان كۆلى ئەتراپىدا ھەممىسى بولۇپ 15 ئورۇندا ئۇيغۇرلار ياسىغان قەدىمكى قەلئە خارابىلىرى ۋە كۆلىمى نىسبەتەن زور بولغان ئاھالىلەر خارابىلىكى تېپىلدى. بۇنىڭدىن باشقا تاڭ سۇلالىسى غەربىي زېمىنىدىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بېشبالىق قەلئەسى بىلەن بالاساغۇن قەلئەسىنى (بۈگۈنكى قىرغىزىستانىنىڭ توقماق شەھىرى ئەتراپىدا) ۋە يول بويىدىكى باشقا بەزى قەلئەلەرنىمۇ ئۆتكۈزۈۋالغانىدى. يۇقىرىقىلارغا قارىغاندا، ھازىرغا قەدەر بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇرلار ياسىغان ۋە ئولتۇراقلاشقان قەلئە خارابىلىرى 24 تىن كۆپرەك ئىكەن.

خاقانلىقنىڭ پايتەختى ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئېردىنىجاۋنىڭ شىمالىغا 15 كىلومېتر كېلىدىغان جايغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 25 كۋادرات كىلومېتردىن كۆپرەك ئىدى. مۇشۇ كىتابنىڭ بېشىدا، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ بەزى تونۇشتۇرۇشلارنى سۆزلىگەن بولساق، ئەمدى ئۆز ۋاقتىدا خاقانلىقنىڭ پايتەختىگە بېرىپ ساياھەتتە بولغان تاممىنىڭ ساياھەت خاتىرىسى بويىچە، ئۇنى تېخىمۇ ئىتراپلىق تونۇشتۇرىمىز. تاممىم. بېننىي. بەھرال مۇتتاۋى مۇنداق دېگەنىدى: «مەن پەقەت قۇدۇق سۇيى بىلەن ئوتلاقلا بولغان چۆل-جەزىرىدە 20 كۈن يول ماڭغاندىن كېيىن، زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغان يېزا-قىشلاق ۋە ئېتىز-ئېرىقلاردا يەنە20 كۈن ساياھەت قىلدىم... بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ پادىشاھلار قەلئەسىگە يېتىپ باردىم». تاممىم يەنە مۇنداق يازدى: «مەن (خاقانلىق) قەلئەسىگە بەش پەرسەڭ كېلىدىغان يەردە، خاقانغا تەئەللۇق بىر چېدىرنى ئۇچراتتىم، ئۇ ئالتۇندىن ياسالغانىدى. بۇ چېدىر قەلئەنىڭ ئۆگزىسىگە ياسالغان بولۇپ، 100 ئادەم بەھۇزۇر سىغاتتى»... «مەن، بۇ بىر چوڭ شەھەر، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى مول، ئەتراپىدىكى ئېتىز-ئېرىقلار بىر-بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن، يېزا-قىشلاقلىرى زىچ، شەھەر قەلئەسىدە غايەت يوغان 12 تۆمۈر دەرۋازا بار، ئاھالىسى كۆپ، ئىنتايىن ئاۋات، ھەممە يېرىسى بازار، سېتىلىدىغان نەرسىلەر ھەرخىل. ئاھالىسى مانى دىنىغا چوقۇنىدۇ دەپ دوكلات قىلدىم»(123). ئۇنىڭ ساھايەت خاتىرىسى ۋە ئالدىنقى بابلاردا تونۇشتۇرغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسەن، بىز ئۇيغۇرلار پايتەختىنىڭ ھەيۋەتلىك، گۈزەل ۋە ئاۋات، گۈللەنگەن بىر شەھەر ئىكەنلىكىنى پۈتۈنلەي قىياس قىلالايمىز. شەھەرنىڭ پىلانلىنىشى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك

تەسىرىگە شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن سوغدىلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پايتەختىدە ۋە قەبرىدىن چىققان نەرسە-كېرەكلەرگە قاراپ، قول سانائەت بىلەن سودا شەھەر ئاھالىسى ئىچىدە خېلى چوڭ نىسبەتنى ئىگىلىگەن دەپ خۇلاسە قىلىشقا بولاتتى. قول سانائەت بىلەن سودا بىزا ئىگىلىكى بىلەن چارۋىچىلىقتىن ئايرىلغانىدى. بازاردىكى تاۋارلار ئىچىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن ئېلىپ كېلىنگەن يىپەك تاۋار-دۇردۇنلار، چاي ۋە ھەر خىل مېتالدىن ياسالغان بۇيۇملار، بىزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بار ئىدى، شۇنداقلا يايلاقتىن ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدىن كەلگەن ھەرخىل چارۋا مەھسۇلاتلىرى ھەمدە غەربىي ئەللەردىن كەلگەن ئاق ماتا، ئەينەك ئەسۋاب قاتارلىقلار بار ئىدى(124).

تەتقىقات ۋە مەلۇماتلار نىسبەتەن كۆپ بولغانلارنىڭ ئىچىدە، يەنىمۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئون بەش ئۇرۇندىكى ئۇيغۇر قەلئە خارابىلىرى ئىدى. «بۇ قەلئە-شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە تۆت چاسا سېلىنغانىدى، تۆت تەرىپى سېپىل بىلەن قورشالغان، سېپىل سىرتىدا سۇ بىلەن توشقۇزۇلغان چوڭقۇر خەندەكلەر بار ئىدى. بۇ شەھەرلەرنىڭ كۆلىمى بىر-بىرىگە ئوخشىمايتتى. ئادەتتە يېرىم گېكتاردىن بەش گېكتارغىچە ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭ شەھەر ئىككى بولۇپ، بىرى بارلۇق دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىكى سىرجىت كىرىت شەھىرى (كۆلىمى 12 يېرىم گېكتار)، يەنە بىرى چاتان دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىكى بايىن ئاراق شەھىرى (كۆلىمى 2.18گېكتار) ئىدى. بۇ 15 ئۇرۇندىكى شەھەر، ئۇلارنىڭ خارابىلىرىنىڭ ئورنىدىن قارىغاندا، پۈتۈنلەي دېگۈدەك دەريا قىرغاقلىرى بىلەن سازلىق جايلارغا سېلىنغانىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەبىئىي شارائىت نىسبەتەن ئەۋزەل جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. بۇ قەدىمكى قەلئە-شەھەر خارابىلىرى ئۇزۇن زامانىدا بىزا ئىگىلىك ۋە سودا مەركىزى ھىسابلىناتتى. قەلئە-شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە قوشۇن تۇرغۇزۇلاتتى. كۆلىمى خېلى زور

قۇرۇلۇشلارمۇ بولغاندى. قەلئەنىڭ ئىچىدە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا مېتالچىلىق، كۇلالچىلىق، توقۇمىچىلىق، تۇگمەن قاتارلىق ھەر خىل قول-سانائەت ماتۇفاكتورلىرى ۋە يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت خارابلىكلەر ئۇچرايتتى. قەلئەنىڭ تۆت تەرىپىدە قەبرىستانلىق بار ئىدى(125).

ئۇيغۇر قەلئەلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىدا ئاساسلىقى سېغىز توپا ئىشلىتىلگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ تۈرك تىلىدىكى «balik» قەلئە دېگەن سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى «سېغىز توپا» دېگەنلىك ئىدى(126). قەلئە سېپىلى ۋە قەلئە ئىچىدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ھەممىسى خام كېسەك بىلەن سىلىنغان ياكى سېغىز توپىنى چىڭداپ قويۇرۇلغانىدى، ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە خۇمداندا پىشۇرۇلغان كاھشلار يېپىلغانىدى. قەلئەنىڭ سىرتىدا، ناھايىتى چوڭقۇر خەندەكلەردىن باشقا، بىر تالاي قورۇللار بار ئىدى. شەھەر ئەتراپىدا يەنە شەھەرنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيدىغان ھەمدە ئۇنى چارۋىچىلىق كەسپىدىكى يىل بويى كۆچۈپ يۈرۈشنىڭ تەسىرىگە ئۇچراتمايدىغان يېزا ئىگىلىك رايونى بار ئىدى. شەھەرلەر ئاساسلىق يوللارنىڭ بويىغا چۈشەتتى، بۇ ئارقىلىق شەھەرلەر ئارا قويۇق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قالغىلى بولاتتى.

ئۇيغۇرلاردا ئىككىنچى ئەۋلاد خاقانلىق، يەنى بايانچۇر (759—747) خاقان بولغاندىن تارتىپ شەھەر قۇرۇلۇشى باشلانغانىدى. تۈرك يېزىقىدىكى «بايانچۇر خاقان مەڭگۈ تېشى» بۇ ھەقتە «بولۇاس يىلى (750) مەن ئادەملىرىمگە ئاق رەڭلىك ئوردا ياساشنى بۇيرۇدۇم»، «ئۆمرۇمنىڭ ئاخىرىدا (751) مەن ئادەملىرىمگە ئوردا سالغۇزدۇم، ئۇلارغا تاش ئابىدىلەرنى ياساتتىم»، «(757) يىلى مەن سوغدىلارغا ۋە تاڭ زېمىنىدىن كەلگەن ئادەملەرگە سىلىنگا دەريا سىنىڭ يېنىدا بايبالىق شەھىرى ياساشنى تاپىلىدىم»(127) دېگەنلەرنى خاتىرە قالدۇرغانىدى. ئۇچىنچى ئەۋلاد خاقانلىقتىن يەنى بۆكۈ خاقان (780 — 759) دىن كېيىن، ئۇيغۇرلار تېخىمۇ زور كۆلەمدە قەلئە-ساراي قۇرۇلۇشىغا كىرىشتى، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پايتەختى دەل مۇشۇ چاغداقۇرۇلغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى. شۇڭا تارىخى پوتوكلەردە: «تەڭرى (بۆكۈ) خاقان شۇندىن

ئېتىبارەن ئۆزىنى چوڭ چاغلاپ، خوتۇن-بالىلىرى ئۈچۈن ئوردا سالدۇردى، ئۇنى ھەر خىل رەڭ ۋە نەقىشلەر بىلەن بېزىدى: ھال-كۈنى ئوتتۇراھال بەگلىكلەر بۇنى دورايمىز دەپ ئۆزىنى ئۆپراتتى، بەدىۋى قەبىلىلەرنىڭ ئۆرپ-ئادىتىمۇ بۇزۇلۇشقا باشلىدى»(128) دېيىلدى.

ئىزاھات:

① «ئاسايىش ئالىم خاتىرىلىرى. تۇرالار» .

② «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» .

③ ⑤ ⑥ «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر، ئات» .

④ «ئاسايىش ئالىم خاتىرىلىرى. قۇرىقانلار» .

⑦ ⑧ «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر، ئات» .

⑨ «ئاسايىش ئالىم خاتىرىلىرى. پومالار» .

⑩ «يېڭى تاڭنامە. ھەربىي ئىشلار تەزكىرىسى» .

⑪ لىيۇيىتاڭ: «ئۇيغۇرلار تەنقىقاتى» 7-باب. «ئۇيغۇر ئاتلىرى ئۈستىدە تەنقىقات» ، تەيۋەن جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى.

⑫ «قانۇنلار قامۇسى. باسىللا ھەققىدە قىسمە» .

⑬ «يېڭى تاڭنامە. ئوزۇق-تۈلۈك، مال-مۈلۈك تەزكىرىسى» .

⑭ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» .

⑮ ئى. يا. زىلاتېكىن: «كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر جەمئىيىتىدىكى ئىقتىسادىي تارىخقا ئائىت بىر نەچچە مەسىلە» ، «مىللەتلەر تەرجىمە مەجمۇئەسى» 1981-يىل 5-سانغا قارالسۇن.

⑯ «كېيىنكى خەننامە. چەۋەندازلار ھەققىدە قىسمە» .

⑰ «قورال ھەققىدە يەتتە دەستۇر» ، «ئالتە پەنت، ئىشت ھېيلىسى» .

⑱ ۋاڭ يىڭلىن: «يۇخەي» 140-جىلد.

⑲ ۋېي دايا: «بۇيۇك تاڭ دەۋرىنى قۇرۇش مۇقەددىمىسىگە ئىزاھات» 1-جىلد.

⑳ چېن يەنكې: «تاڭ دەۋرىدىكى بەيئەت قىلغان سانغۇنلار ۋە ھەكىمە ئەسكەرلىرى» ، «جىن، مىڭ كۆتۈيخانىلىرىدىكى پارچە ئورىگىناللارنىڭ دەسلەپكى تەرتىپى» شاڭخەي قەدىمكى كىتابلار نەشرىياتى 1980-يىل نەشرى.

㉑ خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «بىلگە خاقان ئابىدىسى» ، «نۇرك ۋە ئۇيغۇرلارغا

ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار تاللانمىسى» 1-قىسىم.

㉒ «تۈركى تىللار دىۋانى».

㉓ «سۆزىنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉔㉕ «يېڭى ناخشىنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉖ «كونا ناخشىنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە».

㉗ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1-تۇم. ئۇيغۇرچە نەشرى، 517—556-بەتلەر.

㉘㉙ خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «كۆلتىكىن ئابىدىسى».

㉚ گېك شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر خاقان ئابىدىسى».

㉛ «كونا ناخشىنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉜ لى دېيۇ: «لى ۋېنراۋ توپلىمى» 70-جىلد.

㉝ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1-تۇم. ئۇيغۇرچە نەشرى. 629-بەت.

㉞ گېك شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر خاقان ئابىدىسى».

㉟ ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «ماركس-ئېنگېلس توپلىمى» 21-تۇم. خەلق نەشرىياتى 1965-يىل نەشرى. 187—188-بەتلەر.

㊱ چېك سولۇ: «توققۇز ئۇيغۇر خاقانى مەڭگۈ تېشىغا چوشەنچە»، «مەركىزي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي گېزىتى» 1978-يىل 2-سان.

㊲ «كونا ناخشىنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㊳ نامسم. بىننى. بەھرال مۇنتاۋى: «تامغىنىڭ ئۇيغۇرلار يۇرتىغا سايامەتلىرى» مىنۇسكى «ئونتۇرا ئەسىردىكى تۈركلەر، ئىرانلىقلار ۋە كاپكازلىقلار»، لوندۇن. 1978-يىل ئېنگلىزچە نەشرى.

㊴ «كونا ناخشىنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»، «(جېنيۇەن) نىڭ 6-يىلى كۆزدە ئۇلارنىڭ قىران ئەسكەرلىرى 50 مىڭ ئىكەنلىكىدىن خەۋەردار بولدۇق... ئۇلار (بېشبالىق) قا قايتتى».

㊵ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 241-جىلد.

㊶ بوشىخ: «ئونتۇرا ئاسىيا مەسىلىلىرىگە توققۇز ئىزاھ» نىڭ 4-سى. «شۇەنخوالىڭ خاتىرىلىرىدىكى تۈرك دېگەن خەت». فېك چېگجۇن تەرجىمە قىلغان «غەربىي دىيار، جەنۇبىي دېگىز تارىخىنى دەسلىلەش» تەرجىمە مەجمۇئىسىنىڭ 5-توپلىمى» جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1956-يىل نەشرى.

㊷ خۇيلى، يەنزۇك: «تەڭداشسىز شەپقەت ئىبادەتخانىسىدىكى ئۇچ ئاچارىنىڭ تەرجىمھالى»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1983-يىل نەشرى، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 198-جىلد.

㊸ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㊹ «تامغا. بىننى بەھرال مۇنتاۋنىڭ ئۇيغۇر يۇرتىدىكى ساياھەتلىرى».

㊺ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㊻ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىنى قۇرۇش مۇقەددىمىسىگە ئىزاھات» 1-جىلد.

㊼ خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «بىلگە خاقان ئابىدىسى»نىڭ شەرقىي يۈزى 34-قۇر: «تۈيۈقسىزلا يوپۇرۇلۇپ كەلگەن دۈشمەن قوشۇنىنىڭ غەربىي مەنبەسىنىڭ قوشۇنۇمنى قالايمىقانلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت» كە قارالسۇن.

㊽ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㊾ ۋاڭ گوۋپې: «قارا تاتارلارنىڭ ئايرىم ئىشلىرىغا دەلىل»، «ۋاڭ گوۋپې ژەسىيەتناملىرى» 13-قىسىم.

㊿ «كونا تاڭنامە. سۇزۇڭنىڭ تەرجىمھالى»؛ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 220-جىلد.

(51) «كونا تاڭنامە» 121-جىلد. «يارغوت خويۇننىڭ تەرجىمھالى».

(52)(53) گېلگ شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر خاقان ئابىدىسى».

(54) خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «كۆلتېكىن ئابىدىسى».

(55) «تامغىنىڭ ئۇيغۇر يۇرتلىرىدىكى ساياھىتى».

(56) ماركس: «كاپىتال» 3-توم. خەلق نەشرىياتى 1953-يىل نەشرى، 411-بەت.

(57) ماركس «كاپىتال» 1-توم. خەلق نەشرىياتى 1953-يىل نەشرى، 75-بەت.

(58) (سۇڭ دەۋرى) يې لۇخلى: «قىتان دۆلىتى ھەققىدە قىسسە».

(59) «قىتان دۆلىتى تەزكىرىسى» 25-جىلد.

(60) «تامغىنىڭ ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا ساياھىتى».

(61) «يېڭى تاڭنامە. قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە».

(62) «سۇينامە. غەربىي يۇرت ھەققىدە قىسسە».

(63) بەينىياۋ كوجى: «تاتارلارنى تەكشۈرۈش»، «تارىخي ئىلمىي ژۇرنىلى» 30-توپلام 7-نومۇر. 60—65-بەتلەر.

(64) «يېڭى تاڭنامە. قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە»

⑯ ⑰ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 225-جىلد.

⑱ «كىتابلار جەۋھىرى» 999-جىلد.

⑲ ماچاڭنۇ: «تۇركلەر ۋە تورك خاقانلىقى» 3-باب. شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1961-يىل نەشرى.

⑳ «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 72-جىلد.

㉑ جاڭ جيۇلىڭ «چۈيجاڭ راۋنقىدا يېزىلغان نەزمىلەر» 11-جىلد. «تۈرك خاقانلىرىغا يارلىق» (خاككاسلاردىن) سۆلۈن خېلى، چولا تارخان قاتارلىقلار ئۆنكەن يىلدا نەچچە مەسىلەپ كۆپ ئات سېتىۋالدى، ئوسكەدىن باشقا بەيئەت قىلغانلاردىنمۇ ئات كەلدى. بۇمۇ بۇيرۇقنا بىنائەن بولغان ئىش ئىدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن، ئالدىنقى خاقان بارچاغدا، ھەر يىلى ئۇچ-تۆت مىڭ ئات تاپشۇرۇلاتتى... بۇ يىل تاپشۇرغان ئاتلار، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 14 مىڭ 400 گە يەتتى.... ھەممىسى 500 مىڭ بۇيالق بولدى».

㉒ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 206-جىلد، شېنگۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (697-يىل).

㉓ «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 66-جىلد.

㉔ «كونا تاڭنامە. گورىيىنىڭ نەرجىمھالى» (دەيزۇڭ دەۋرىدە) «ياشلاپ ماڭغان ئەسكەرلەر قارافچىلارنىڭ ئۇتتۇن بىرىگىمۇ تەڭ كەلمەيدى. ئېلىپ كېلىنگەن ئاتلار. ئۇلارنىڭ ئېتىنىڭ يوزىدە ئىككىسىگىمۇ توغرا كەلمەيدى. مۇداپىئەدە ئۇرۇشقا توغرا كەلدىكى، جەڭ قىلغىلى بولمەيدى». «ياسىق بەگ لى خوجاڭ توپلىمى» 14-جىلد. (ۋۇزۇڭنىڭ دەۋرىدە) «سۇلالىنىڭ ئاجىزلاپ قېلىشى، ئانىڭ (كەنجىل) لىكەدىن بولدى»، «يېڭى تاڭنامە» 148-جىلد: (شۇەنزۇڭنىڭ دەۋرىدە) «قوشۇندا ئات يەتمەيدى، شۇڭا ئۇلار غەيرىي مىللەتلەر جەڭگە كىرگەندە نەچچە قېتىم يېڭىلىپ قالدى»

㉕ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 237-جىلد.

㉖ «يېڭى تاڭنامە. ئوزۇق-تۈلۈك، مال-مۈلۈك ھەققىدە تەزكىرە».

㉗ ۋاڭ چيەن. «ۋاڭ چيەن سۆيى، تاڭ تارىخى ماقالىلىرى» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1981-يىل نەشرى. 297—298-بەتلەر.

㉘ «يېڭى تاڭنامە. ئوزۇق تۈلۈك، مال-مۈلۈك ھەققىدە تەزكىرە».

㉙ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

㉚ لىيۇيىنىڭ: «ئۇيغۇرلار نەقىقاتى» 7-باب.

㉛ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 181-جىلد.

⑪ پاك شىنۇبېنىك «جۇڭگونىڭ پۇل تارىخى» (شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1958-يىل نەشرى) 3—4-بابتا: سوۋي-تاڭ مەزگىلىدە، يىپەكنىڭ بازار باھاسى ھەر توپى 1000 پۇل ئىدى دېيىلگەن.

⑫ «يېڭى تاڭنامە. ئەسكەرلەر تەزكىرىسى».

⑬ جاڭ جيۇلىڭ «چۇيجاڭ راۋانقىدا يېزىلغان نەزمىلەر» 6-سىلد. «تۈرك خاقانلىرىغا يارلىق».

⑭ «يېڭى تاڭنامە. ئوزۇق-تۈلۈك، مال-مۈلۈك ھەققىدە تەزكىرە».

⑮⑯ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمەن».

⑰ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قۇتچۇر تەزكىرىسى».

⑱ بەي جۈيى «بەي جۈيىنىڭ چاڭچىڭ توپلىمى» 4-جىلد «چوغاي يوللىرى».

⑲ پاك شىنۇبي: «جۇڭگونىڭ پۇل تارىخى» 84—91-بەتلەر.

⑳ گېك شىڭ تەرجىمە قىلغان «يىپەك يولى» شىنخاڭ خەلق نەشرىياتى 1982-يىلى نەشرى. 162-بەت.

㉑ (ياپونىيە) كاتوكېنجى: «تاڭ-سۇڭ دەۋرىدىكى ئالتۇن-كۈمۈش تەنقىناتى». جۇڭگو پىرلەشمە تەييارلىق بانكىسى. 1944-يىل.

㉒ ۋاڭ بېيچىن: «قەدىمكى جۇڭگو يولى»، «تارىخ تەتقىقاتى» نىڭ 1980-يىل 3-سانى.

㉓ «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» 73-جىلد.

㉔ (تاڭ دەۋرى) لى جىنفۇ: «يۈەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت-ناھىيىلەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 4-جىلد. «تيەندې لاگېرى»، «ئوتتۇرا تەسلىم شەھىرى»، «غەربىي تەسلىم شەھىرى»، «يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى».

㉕ «خەتنامە. لى گۇاڭ، سۇجيەننىڭ تەرجىمھالى».

㉖ مۇلىن ئۆتەك يولى قۇملۇقىنىڭ شىمالىدىكى قولىن (قاراقولىن) دىن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى پېڭجۇ (كۆكخوتنىڭ شەرقى) ئايمىقىچە ئىدى.

㉗ «يۈەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت-ناھىيىلەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى». 40-جىلد. «شىجۇ ئايمىقى»، «ئۇيغۇرغول ئايمىقى»، «بېشبالىق ئايمىقى».

㉘ «خەتنامە. لى گۇاڭ. سۇجيەننىڭ تەرجىمھالى».

㉙ «يۈەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت-ناھىيىلەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 40-جىلد. «گەنجۇ ئايمىقى».

(100) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 233-جىلد.

(101) «يېڭى تاڭنامە. جۇتاۋنىڭ تەرجىمھالى».

(102) ۋاڭ بېيچىن: «قەدىمكى جۇيېن يولى»، «تارىخ تەتقىقاتى» 1980-يىل 3-سانغا قارالسۇن.

(103) «كىتابلار جەۋھىرى» 994-جىلد. «تاشقى پۇقرالار ۋازارتى، يەتتە خىل تەييارلىق» قا قارالسۇن.

(104) «يۇەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت-ناھىيىلەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 40-جىلد. «لياڭجۇ ئايمىقى».

(105) (106) «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى. قۇنچۇر تەزكىرىسى».

(107) خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «بىلگە خاقان ئابىدىسى»نىڭ شەرقىي يۈزىدىكى 26—27-قۇرغا قارالسۇن.

(108) خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «تۇنيۇقۇق تۇھپە ئابىدىسى» بىرىنچى ئابىدىنىڭ شىمالىي يۈزىدىكى 27-قۇرغا قارالسۇن.

(109) «يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى» 10-جىلد. 240-ئابزاس.

(110) گېلىڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر ئابىدىسى».

(111) «بۇيۇك جىڭشى قامۇسى. ئۆتەڭلەر»، «بۇيۇك يۇڭلې قامۇسى» دىن 19421-جىلد.

(112) «تامىم. بىننى. بەھرال مۇنتاۋى: «تامىنىڭ ئۇيغۇر يۇرتىدىكى ساياھەتلىرى».

(113) «كىتابلار جەۋھىرى» 979-جىلد.

(114) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 247-جىلد.

(115) «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

(116) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 224-جىلد.

(117) گېلىڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان «ئۇيغۇر مويۇنچۇر ئابىدىسى».

(118) «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى. قۇنچۇ تەزكىرىسى».

(119) «جۇڭگو قامۇسى»، ئارخېئولوگىيە قىسمى. 1986-يىل نەشرى. 606-بەت.

(120) «گېشلوپ يازغان مورۇنشەن قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان «چەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1-قىسىم. 127-بەت.

(121) «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە: تۈركلەر قەلئە ۋە ئوردا سارايلارنى سالغاندا، ئۇرۇش بولۇپ قالسا ھەربىتچانلىق قولدىن كېتىدۇ دەپ قورقۇپ، بۇ ئىشنى قىلمىغان دېيىلگەن.

(122) «يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى».

(123) «تامغا. بىننى بەھرال مۇنتاۋى: «تامغىنىڭ ئۇيغۇر يۇرتىدىكى سايامەتلىرى»

(124) يېتىشيۇپ: «ئۇرقۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى»، «مىللەت تەرجىمە مەجمۇئىسى» نىڭ 1987-يىل 3-سانىدىن

(125) «كىشىلۇپ: «جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە بايقال كۆلى رايونىدىكى قەدىمكى قەلئەشەھەر تۈرمۇشىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار»، «تارىخىئولوگىيە» نىڭ 1960-يىل 2-سانىغا قارالسۇن.

(126) (سوۋېت ئىتتىپاقى) ۋىليام. بارتولد يازغان، لوچىچىنىڭ تەرجىمە قىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن 12 لېكسىيە» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1984-يىل نەشرى. 37-بەت.

(127) گېبىڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر خاقان ئابىدىسى».

(128) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 226-جىلد.

بەشىنچى باب

خاقانلىقنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

1. تاڭ سۇلالىسى

تىەنباۋنىڭ 4-يىلى (745) دىن بۇرۇنقى تارىخقا ئەتراپلىق نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى بىقىندى قەبىلىلەر (قەبىلىلەر ئىتتىپاقى) ياكى يەرلىك ھاكىمىيەت (تۇتۇپ تۇرۇلىدىغان ئايماقلار) بىلەن مەركىزىي سۇلالىنىڭ مۇناسىۋىتى ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ھالبۇكى تىەنباۋنىڭ 4-يىلىدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىنى پۈتۈنلەي تىزگىنلەپ، كۈچلۈك بىر خاقانلىق قۇردى. نەتىجىدە ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى بىقىندى دۆلەت بىلەن مىستروبول دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئايلاندى.

تاڭ سۇلالىسى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، فېئوداللىق تۈزۈمى ئالغان يېڭا ئىگىلىك جەمئىيىتى ئىدى. ئۇيغۇرلار بولسا ئات ئۈستىدە سەپەر قىلىپ دۆلەت قۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭدا قويۇق ھەربىي دېموكراتىك تۈزۈم بىلەن قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقى بارئىدى. تاڭ سۇلالىسى پۈتۈن شەرقىي ئاسىيا چوڭ قۇرۇلۇقىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ماختىنىدىغىنى پەقەت ئۇنىڭدىكى چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئاتلىق ئەسكەرلەردىنلا

ئىبارەت ئىدى. لېكىن تاڭ سۈلالىسى باشقا ھەممە تەرەپلەردە ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان ھالدا ئىلغار، باي ھەمدە كۈچلۈك ئىدى، مۇشۇ پەرقلەر، ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى قىياپەت ۋە ئالاھىدىلىكلەرگە سەۋەب بولدى.

چۆلدەرەپ قالغان موڭغۇل دالاسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ نەزىرىدە، «ئادەملىرىنى باشقۇرسا نەپ ئالغىلى بولمايدىغان، يەرلىرىنى باشقۇرسا تېرىغىلى بولمايدىغان» يەر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇم دېڭىزى ئارقىلىق قاق بەلدىن ئايرىلىپ تۇرغان تەبىئىي شارائىت ۋە كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇتۇق بەرمەي يۆتكىلىپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، قوشۇن تارتىپ بويسۇندۇرۇشتىنمۇ ئۇنۇم ھاسىل بولمايتتى. مۇشۇ تۈپەيلى، تاڭ سۈلالىسى گەرچە كۈچەيگەن چاغلاردا ئۇزلۇكسىز رەۋىشتە كېڭەيمىچىلىك قىلغان بىلەن، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قارىتا قورال كۈچى ئىشلىتىش نىيىتىدە بولمىدى، باشتىن-ئاخىر دېگۈدەك سىياسىي جەھەتتىكى بېقىندى دۆلەت بىلەن تۈتۈپ تۇرۇش مۇناسىۋىتىدىلا توختاپ قالدى. تاڭ سۈلالىسى ئاجىزلاپ قالغان چاغلاردا، گەرچە ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ چەت-ياقا رايونلىرىدا كىچىك كۆلەمدىكى بۈلاڭ-تالاڭ بىلەن شۇغۇللىنىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن دۆلەت كۈچىنىڭ چەكلىك بولۇشى سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ سىياسىي جەھەتتە ياكى زېمىن جەھەتتە باشقا يامان غەرەزدە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىسى روشەن ئىدىكى، ئۇرۇش ھەر ئىككى تەرەپكە پايدىسىز ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكىلەرنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ مەھسۇلاتىغا بولغان ئېھتىياجى، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تاڭ سۈلالىسى بىلەن بولغان بېرىش-كېلىشىنى ئۇزلۇكسىز ياخشىلىشىغا تۈرتكە بولاتتى. بولۇپمۇ يىپەك يولى لىنىيىسىنىڭ شىمالغا يۆتكىلىشى، غەرب ئەللىرىگە يىپەك مال توشۇيدىغان سودا پائالىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلار

ئىقتىسادىدىكى نىسبىتىنىڭ كۈنسايىن ئۆرلىشى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن بولغان ئات، يىپەك سودىسىنى خاقانلىق ئىقتىسادىنىڭ ئاساسلىق تۈۋرۈكىگە ئايلاندۇرغانىدى. ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە ئوخشىشىپ رەۋىشتە ۋە يۇقىرى باھادا ئات سېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تېخىمۇ كۆپ يىپەك مال ئالماشتۇرۇش، ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىشتا ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلە بولۇپ قالغانىدى. ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، سودا بولسا گۈللىنىش بولاتتى، سودا بولمىسا راۋاجلانماق تەس ئىدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تايىنىش، ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە تۇتقان سىياسىتىنى ئۇيان-بۇيان قىلىدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىل ئىدى.

ئۆڭلۇك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ يىلقا باقىدىغان جايلىرى پوتونلەي قولدىن كەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىغا بولغان ئېھتىياج كۆپەيدى، ئۇيغۇرلارمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاتنىڭ باھاسىنى ئۆرلەتتى ھەمدە سودا مىقدارىنى كېڭەيتتى. تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇلار ھەم ھەربىي قوشۇننى قامداشتا ئۇيغۇرلاردىن ئات سېتىۋېلىشى زۆرۇر ئىدى، ھەم غەربىي شىمالنىڭ مۇداپىئەسى ۋە ئىچكى توپىلاڭلارنى بېسىقتۇرۇشتا ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىندىن ياردەم بېرىشىگە موھتاج ئىدى. مۇشۇلار تۈپەيلىى، ئۇلار مالىيىسىنىڭ قېيىن ئەھۋالدا قالغىنىغا قارىماي، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئات، يىپەك سودىسىنى ساقلاپ قالاتتى. ئۇيغۇرلارمۇ ھەم ئىقتىسادىي جەھەتتە قانائەت ھاسىل قىلاتتى، ھەم ھەربىي جەھەتتىن تاڭ سۇلالىسىنى قوللايتتى. گەرچە ئىككى تەرەپنىڭ زىددىيىتى ۋە ئارىدىكى سوركىلىش ئۇزۇلۇپ قالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي جەھەتتىكى ئۇزۇنارا يار-يۆلەك بولۇش ۋەزىيىتىدە باشتىن-ئاخىر ئۆزگىرىش بولمىدى، مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن

ئىتتىپاقداشلىق ۋە بېقىندى دۆلەتلىك مۇناسىۋەتنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇردى.

ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى ئون يىلدا (744—756)، ئۇنىڭ قوملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھاكىمبەگلىك ئورنى تازا مۇقىم بولمىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئېتىراپ قىلىشى ۋە ئوتۇغات نامى بېرىشى ئارقىلىق قوملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ چۆچۈتۇش ئۇچۇن، شۇ يىللاردىكى ئىككى نەپەر خاقان ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تاڭ شۇەنزۇڭغا قوللۇق بىلدۈردى، شۇنىڭ ئۇچۇنمۇ، ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلغان كۈندىن تارتىپلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېقىندى دۆلىتى بولۇپ قالغانىدى.

ئەينى چاغدا، قوملۇقنىڭ جەنۇبىي بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا ئىدى. ئۇيغۇرلار پەقەت شەرق بىلەن شىمالغىلا ئىلگىرىلىيەلەيتتى. ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، قوملۇقنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن بىرمۇنچە ھەربىي يۈرۈشلەرگە ئاتلاندى①. تەيەنباۋنىڭ 14-يىلى (755) غا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار شىمالدىكى قىرغىزلارنى، شەرقتىكى تاتارلارنى، قىتانلارنى ۋە قوموقلارنى ئاساسەن تىزگىنلىدى. شۇنداقلا كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ غەربتە قارلۇقلار بىلەن ئۇستۇنلۇك تالاشتى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى.

ئۇيغۇرلار گەرچە تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن بېقىندى ئەل ھېسابلانسىمۇ، لېكىن تاڭ سۇلالىسى قوملۇقنىڭ شىمالىنى پارچىلاپ تۇرۇپ ئىدارە قىلىش ئەنئەنىۋى ئىدىيىسىگە ئاساسەن، ئۇيغۇر خاقانلىقىنى ئۆزۈنغىچە ئۆز ئالقىنىدا تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەددىدىن زىيادە كۈچىيىپ كېتىشىنى خالىمايتتى. ئۇلار مۇشۇ سەۋەبلەرگە ئاساسەن بۇ بىر مەزگىل

ئىچىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكىنى توسىمىز دەپ كۆپ باش قاتۇردى. تاڭ سۇلالىسى شەرقىي شىمال تەرەپتە قىتانلار بىلەن قۇمۇقلارغا بولغان تىزگىنلەش ھوقۇقىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن، بۇ ئىككى قەبىلە ئۈستىگە ئۇزلۇكسىز يۇرۇش قىلدى. غەربىي شىمالدا قىرغىز ۋە قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەردىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىشىنى چەكلەش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، بۇ ئىككى قەبىلىنىڭ مۇستەقىل بولۇشىنى قوللاپ-قۇۋۋەتلىدى. ھالبۇكى تەڭرىتاۋنىڭ 10-يىلى (751) يۇز بەرگەن تالاس جېڭىدىن كېيىن، قارلۇقلار تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۇردى ھەمدە قىرغىز، ئەرەب (تاجىكلار)، تىبەت قاتارلىقلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، تاڭ ھۆكۈمىتى قارىمىقىدىكى بېشىبالىق، غەربىي تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارىتا ئامبۇر شەكىللىك ھۇجۇم قىلىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى. نەتىجىدە تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى بۇ دۇشمەنلەرگە قارشى تۇردى. غەربىي لىنىيىدىكى بۇ خىل ھەربىي ئىتتىپاقداشلىق يېرىم ئەسىردىن ئۇزۇنراق داۋاملاشتى.

تەڭرىتاۋنىڭ 14-يىلى (755) ئۆتۈلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى تېزلا ھالىدىن كەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تاڭ سۇلالىسى يالغۇز چېگرا مۇداپىئەسىدىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ياردىمىگە تايىنىپ قالماي، بەلكى ئىچكى سىياسەتتىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قورال كۈچى بىلەن قوللىشىغا قارايدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككى تەرەپ ئىتتىپاقداشلىقى ئىچىدىكى ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، بۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقداشلىقتىكى ھاكىمبەگلىك ئورنىنى پەسەنت قىلمايدىغان ھالغا يەتتى، ھەتتا ئۇيغۇرلار بىر مەھەل تاڭ سۇلالىسى بىلەن

تەڭ ئولتۇرۇپ، تەڭ قوپمدىغان دەرىجىگە باردى.

ئۆتۈلۈك-سۆيگۈن توپلىشىنى تىنچىتىش ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى جەدىنىڭ تۇنجى يىلى (756) ۋە باۋىيىڭنىڭ تۇنجى يىلى (762) بولۇپ ئىككى قېتىم ئۇيغۇرلاردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئىككى قېتىم جەنۇبقا چۈشۈپ، تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن توپلاڭچى قوشۇنلىرى ئۇرۇندىن بۇيان تىركىشىپ بىر تەرەپ بولالمايۋاتقان ۋەزىيەت ئاستىدا جەڭگە ئاتلاندى ھەمدە ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى تېزلا ئۆزگەرتىپ تاشلىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، قولدىن كەتكەن يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىش ۋە توپلاڭچى قوشۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچىنى يوقىتىشتا ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى ھالقىلىق رول ئوينىدى. لېكىن، ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ياردەمگە كېلىشى يالغۇز ئۆزىنىڭ بېقىندى دۆلەتلىك مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىش ئۈچۈنلا ئەمەس ئىدى، تېخىمۇ مۇھىمى، ئۇلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرى ئىشغال قىلغان ئاۋات شەھەرلەرنى بۇلاش ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى پادىشاھلار بىلەن قۇدىلىشىشنى ھەمدە بۇ ئارقىلىق «غەيرىي قەبىلىلەر ئالدىدا ئۆزىنى كۈرىستۇۋېلىش» مۇددىئاسىغا يېتىشنى مەقسەت قىلغانىدى. شۇڭا ئۇيغۇرلار قوشۇن چىقىرىشتىن بۇرۇنلا يۇقىرىدىكى تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇرۇش غەلىبە بىلەن ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى توختامغا ئاساسەن كەڭ-كۆلەمدە بۇلاڭ-تالاڭ بىلەن شۇغۇللاندى، لوياڭ ۋە دۇ، جىڭ ئايماقلىرىدا «ھەممە ئۆينى پاك-پاكىز قۇرۇقدىۋەتتى»②.

ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە ئىككى قېتىم ئىچكىرىلەپ كىرىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلدى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ خەنجۇڭ بېگى لى يۈي مەلىكە نىڭگونى قوملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار قارارگاھىغا ئۇزىتىپ بارغاندا، خاقان ئۇنى تولىمۇ تەكەببۇرلۇق

بىلەن قارشى ئالدى. بۇ ھەقتە ئۇيغۇرلارنىڭ «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دا: «ئۇ (خەنجۇڭ بېگى لى يۇي) بۇ يەرگە يېتىپ كېلىپ، ئىككى نەپەر ئايىم قىز (مەلىكە نىڭگو بىلەن مەلىكە شاۋنىڭگو) نى ماڭا سوۋغات قىلىپ سۇندى. . . ئۇ مېنىڭ دېگەنلىرىمنى قوبۇلقىلا چىڭ تۇتىدىغانلىقىنى، خاتا ئىش قىلمايدىغانلىقىنى تىلغا ئالدى» دەپ يېزىلغانىدى③.

ئۆتۈكەن-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ۋەزىيىتى يەنىلا ئايدىڭ بولمىدى. دەريانىڭ شىمالىي تەرىپىدە تەپرىقچىلىك قىلىۋاتقان قارام ئەل قورغانلىرى قوملۇقنىڭ شىمالىغا بىرنەچچە مەرتىۋە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرلارنى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قوتراتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ يۇز ئۆرۈشى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ۋەزىيىتىگە روشەنكى زور تەسىر كۆرسەتتى. مۇشۇ تۇپەيلى، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ ئاسىيلىق قىلمىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ماددىي جەھەتتىكى ھەرقانداق تەلىپىنى ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە قاندۇردى. ئۇيغۇرلار ئەكسىچە بۇ خىل ھالەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بولۇشىغا قاقتى-سوقتى قىلدى ھەمدە ئاتىنىڭ باھاسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈردى. گۇاڭدېنىڭ 2-يىلى (764) تەڭرى خاقان (بۆگۈخان) تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن سانغۇن بارغۇت خويۇننىڭ قايمۇقتۇرۇشى بىلەن قوشۇن باشلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ھوجۇم قىلىپ، مال-مۈلۈك بۇلىدى. تاڭ تەيزۇڭ «ئەمەلدارلاردىن ئېلىنغان باج پۇلىغا 100 مىڭ تەپكە يىپەك سېتىۋېلىپ ئۇيغۇرلارغا ئىنئام قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى»④. شۇنىڭ بىلەن تەڭرى خاقان (بۆگۈخان) سەددىچىنىنىڭ سىرتىغا قايتتى.

ئۆتۈكەن-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن تاڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان جەڭلەردە چارچاپ كەتكەنىدى، تىبەتلەر پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ خوتەن

دەريانسىنىڭ غەربىي بىلەن لۇكيۇنى بىسىۋالدى، ئۇلار بۇ رايونلارنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرىنىمۇ تەھدىت سالدى. ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۇيغۇرلاردىن تىبەتلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن، تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ھەمكارلىقنى كۇچەيتىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن تەڭرى خاقان (بۆگۇخان) پايدا-زىيان بىلەن ھېسابلاشماي، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بايلىقىنى تالان-تاراج قىلىشتىن قول ئۇزمىدى. چاڭئەنده تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر يالۇاچلارمۇ نۇرغۇن ئەسكى ئىشلارنى قىلدى. «كېچە-كۇندۇز دېمەي ئادەم ئۆلتۇردى»، «دۇكانلارنى بۇلىدى»⑤. تاڭ تەيزۇڭ تىبەتلەرنىڭ چېگرىغا باستۇرۇپ كىرىۋاتقانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئىلاجىنىڭ بارچە ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاشقا تىرىشتى، ئات-يېپەك سودىسىدا كۇچەپ تۇرۇپ ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قانداردى، ئۇيغۇر يالۇاچلارنىڭ زوراۋانلىقىغا قورسقىنى كەڭ تۇتتى. ھالبۇكى، تاڭ تەيزۇڭنىڭ يول قويۇش پوزىتسىيەسى تەڭرى خاقان (بۆگۇخان) نىڭ خورىكىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. دالىنىڭ 10-يىلى (775) 12-ئايدا «ئۇيغۇرلارنىڭ مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى شاجۇ ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلدى»⑥. دالىنىڭ 13-يىلى 1-ئايدا «ئۇيغۇرلار تەيۋەنگە ھۇجۇم قىلدى»، تاڭ قوشۇنلىرى ئۇيغۇرلارنى چېكىنىدۇرگەندىن كېيىن، «ئوردىدا تۇرۇۋاتقان چوڭلار ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كىرگەنلىكىنى سۇرۇشتۇرمەيلا قالماي، ئەكسىچە ئۇلارغا يەنىلا بۇرۇنقىدەك مۇئامىلىده بولدى»⑦. ئۇزۇن ئۆتمەي، تاڭ سۇلالىسى داۋاملىق ھالدا چىداپ تۇرۇشقا ئامالسىز قالدى، مەيلى ئوردىدا بولسۇن، مەيلى سىرتتا بولسۇن، تاشقى سىياسەتنى ئۆزگەرتىپ، ئۇيغۇرلارغا قايتارما زەربە بېرىش لازىم دېگەن تەشەببۇسلار كېلىپ چىقتى.

دالىنىڭ 14-يىلى (779) تاڭ تەيزۇڭ ئالەمدىن ئۆتۈپ، «ئۇيغۇرلارغا ئەزەلدىن ئۆچ بولغان» تاڭ دېزۇڭ تەختكە ئولتۇردى. تاڭ دېزۇڭ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن «تىبەتلەرگە قارىتا ئىلتىپات كۆرسىتىش» سىياسىتىنى يولغا قويدى. ئۇ تەختكە ئولتۇرغان يىلدىلا، تىبەتلەر بىلەن ئۆزئارا ئەسىر ئالماشتۇردى، ئەلچى ئەۋەتىپ دوستلۇق ئورناتتى.

تەڭرى خاقانىنىڭ ئاچكۆزلۈكى، ۋەزىيەت بىلەن كارى بولماي يۈرگۈزگەن سىياسەتلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان نارازىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. دەل تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىتىدە ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان پەيتتە، ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىدى. جىيەنجۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (780) ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرى تون باغا تارقان تەڭرى خاقان (بۆگۈخان) نىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئاتلىنىشقا قوشۇلمىدى، لېكىن تەڭرى خاقان (بۆگۈخان) بۇ گەپكە قۇلاق سالمىغاچقا، «تون باغاقان ئادەملەرنىڭ جەنۇب تەرەپكە تاجاۋۇز قىلىش نىيىتى يوقلۇقىنى كۆزدە تۇتۇپ، تەڭرى خاقانىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى» ھەمدە ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇ يەنە تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ماڭدۇرۇپ «قارام پۇقرا بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى، ئۇزۇن چاچ قويىدىغانلىقىنى، يارلىق بويىچە ئىش كۆرىدىغانلىقىنى» بىلدۈردى⑧. بىراق، تاڭ دېزۇڭ شەخسىي مەنپەئىتىنىڭ دامىغا چۈشۈپ، ئۇيغۇرلارغا بولغان كونا ئۆچمەنلىكىدىن يانمىدى، داۋاملىق يوسۇندا «تىبەتلەرگە ئىلتىپات كۆرسىتىش» سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئۇيغۇر خاقانىغا ئوتۇغات نامى بېرىشنى رەت قىلدى. نەتىجىدە مۇناسىۋەتنى ياخشىلايدىغان ئوبدان پۇرسەت قولدىن كەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئەھۋال چاتاق چىقىرىپ، مۇكاپات ئېلىش كويىدا يۈرگەن چېگرا سانغۇنلىرىغا يەل بەردى.

جيەنجۇڭنىڭ تۇنجى يىلى 8-ئايدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنۇۋدا تۇرۇشلۇق باقاۋۇل بېگى جاڭ گۇاڭشېڭ يولدىن ئۆتۈپ كېتىپ بارغان ئۇيغۇر يالۋاچلىرىدىن تودۇن قاتارلىق 900 ئادەمنى قىرىپ تاشلىدى. «تودۇن دېگەن بۇ ئادەم ئالىپ قۇتلۇق بىلگە خاقان (تون باغا) نىڭ تاغىسى ئىدى»⑨. لېكىن تون باغا خاقان چوڭ ۋەزىيەتنى ئەلا بىلىپ: «قاننى قان بىلەن يۇغاندا، داغ تېخىمۇ كۆپىيىدۇ! مەن قاننى سۇ بىلەن يۇسام، بۇ ياخشى ئىش ئەمەسمۇ!»⑩ دېدى ھەمدە قوراللىق ئۆچ ئېلىشنى چەتكە قايرىپ قويۇپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان تىنچ سودا ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئىتتىپاقداش مۇناسىۋەتنى ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە قوغدىدى. شۇنداقتىمۇ تاڭ دېزۇڭ ئۇنىڭ سەممىيلىكىدىن تەسىرلەنمىدى، جېنجۇڭنىڭ 4-يىلى (783) تاڭ سۇلالىسى چېڭشۇي دېگەن جايدا ئۇيغۇرلارنىڭ كونا رەقىبى تىبەتلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، بىر مەزگىللىك تىنچلىقنى ئەمەلگە ئاشۇردى. بۇ ئىش ئۇيغۇرلارنى ئۆمىدسىزلەندۈرۈپ قويدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن دۈشمەنلىشىپ كېلىۋاتقان خېبېيدىكى قارام ئەل قورغانلىرىغا يېقىنلاشتى ھەمدە 3000 كىشىلىك قوشۇن چىقىرىپ، خېبېيدىكى قارام ئەل قورغانلىرىنىڭ تاڭ قوشۇنلىرى ئۈستىگە قىلغان ھۇجۇمىغا ياردەم بەردى. تاڭ دېزۇڭ ئەسلىدە تىبەتلەر بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلارغا ۋە ئىسيان كۆتۈرگەن قارام ئەل قورغانلىرىغا تاقابىل تۇرماقچى بولغانىدى، ھالبۇكى، تىبەتلەر ئەكسىچە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ گۈەنجۇڭغا ھۇجۇم قىلدى. جېنيۇەننىڭ 3-يىلى (787) تىبەتلەر يەنە چارە ئويلاپ، پىڭلياڭ دېگەن يەردە ئىتتىپاقداشلىققا دەخلى يەتكۈزدى ۋە ئىككى تەرەپنىڭ دوستلۇق توختامنامىسىنى بۇزدى. ئىش مۇشۇ ھالغا كەلگەندە، تاڭ دېزۇڭ ئاندىن تىبەتلەرنىڭ يامان نىيىتىنى بىلىپ يەتتى، شۇنداقلا ۋەزىر لى مىنىڭ نەسىھىتى بويىچە، تىبەتلەرگە

قارىتا ئىلتىپات كۆرسىتىش سىياسىتىدىن ۋاز كېچىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن يەنە بىر قېتىم ئىتتىپاق تۈزۈشكە بەل باغلىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تون باغا خاقانمۇ ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسىغا ئاساسەن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوست ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىدا بىرىنچىدىن، دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي ۋەزىيەت مۇقىم ئەمەس ئىدى. تون باغا خاقان زور كۆلەمدە قان تۆكۈلگەن سىياسىي ئۆزگىرىش ئارقىلىق تەختكە چىققان بولغاچقا، ئەگەر تاڭ سۇلالىسى ئېتىراپ قىلمىسا ۋە ئوتۇغات نامى بەرمىسە، ئۆز ئورنىنىڭ پۇختا بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئىككىنچىدىن، تاشقى ئاپەتلەر كۈچەيمەكتە ئىدى. تىبەتلەر تارىم ئويمانلىقىنى ۋە خېشى كارىدورىنى پۈتۈنلەي ئۆز قولىغا ئېلىپ، جۇڭغارىيە! ئويمانلىقىدا قارلۇقلار بىلەن بىرلىكتە بېشبالىقنى بولغان ھۇجۇمنى كۈچەيتمەكتە ئىدى. ئەينى چاغدا، يەنى جېنيۇەننىڭ 2-يىلى (786) تىبەتلەر يەن ئايمىقىنى (بۇگۇنكى شەنشىنىڭ دىڭبيەن دېگەن يېرى)، شاجۇ ئايمىقىنى (بۇگۇنكى ئىچكى موڭغۇلىنىڭ ئۈشىن خوشۇنى) ئىشغال قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قەبىلىسىنى غەرب بىلەن جەنۇبتىن ئاساسەن ئىسكەنجىگە ئېلىپ بولغانىدى. بۇ ئارىدا، شەرقتىكى قۇمۇقلار ۋە قىتانلارمۇ ئۇيغۇرلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى، قۇمۇقلارنىڭ بېگىگە ياتلىق بولغان ئۇيغۇر مەلىكىسى قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ئەھۋالدا، قىتانلار بىلەن تىبەتلەر شەرق بىلەن غەربتىن قىستىغاچقا، ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئالاقە قىلىدىغان يولى ئۈزۈلۈپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇيغۇرلارنىڭ خېبېيدىكى قارام ئەل قورغانلىرىنىڭ توپىلىڭىغا يارەم بېرىش ئۈچۈن ماڭغان قوشۇنلىرىمۇ قاتتىق مەغلۇپ بولدى.

ئەمەلىي پاكىتلار، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلەشكەندە

چىقىش يولى بولمايدىغانلىقىنى، بىرلىكنى ئەملگە ئاشۇرغاندىلا خەۋپ-خەتەردىن قۇتۇلغىلى بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، تون باغا خاقان تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىغا قويغان بەش شەرتنى تامامەن قوبۇل قىلدى، «پۇقرا بولۇشقا، پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ قولىدىكى ئادەم بولۇشقا» رازىلىق بەردى⑪ ۋە بۇ ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىش، دوستانە ئۆتۈشنى ئەملگە ئاشۇرماقچى بولدى. جېنىيۇەننىڭ 4-يىلى (788) تاڭ دېزۇڭ ئۆز قىزى شۇەنئەن مەلىكىنى ئۇيغۇرلارغا ياتلىق قىلدى. ئىككىنچى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى دەرھال ئەسلىگە كەلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، مۇناسىۋەتنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، تاڭ زېمىنىغا باردىغان ئۇيغۇر يالۋاچلارنىڭ «تەكەببۇرلۇقى ۋە چوس مىجەزى» مۇ. «تەلتۆكۈس غايىب بولدى»⑫.

2. تىبەتلەر

Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يەنى گۇللەپ-ياشنىغان تاڭ سۇلالىسى زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەنگەن مەزگىلدە ئۇيغۇر خاقانلىقى بىلەن تىبەت خاقانلىقىنىڭ سىرتقا قارىتا ئېلىپ بېرىۋاتقان كېڭەيمىچىلىكى زاۋاجلانغان مەزگىل ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىشتىكى مۇھىم نۇقتىسىنى ئوخشاشلا تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىغا قارىتىلغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ مۇشۇ رايوندىكى تالاش-تارتىشى بىر ئەسىردىن ئۇزۇنغا سوزۇلدى.

تىبەتنباۋنىڭ 10-يىلى (751) تالاستىكى جەڭدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پامىرنىڭ غەربىدىن چېكىنىپ چىقىشى بىلەن ئۇنىڭ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى باشقۇرۇشى زور دەرىجىدە

ئاجىزلاپ كەتتى. ئۇيغۇرلار پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ غەربكە قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۆتلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى بىلەن بېشبالىقتا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى زور تۇركۈمدە ئىچكىرى جايلارغا يۆتكەلدى، تىبەتلەر تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى بوش قالغان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇ يەرلەرنى ئىلكىگە ئالدى. ئۇيغۇرلار بولسا تەدرىجى يوسۇندا جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى.

جېنيۈەننىڭ 5-يىلى (789) تىبەتلەر بېشبالىققا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ باش ۋەزىرى ئىلىنىڭ چاس تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بېشبالىقتا تۇرۇشلۇق ھىراۋۇلى ياڭ شىگۈ بىلەن بىرلىكتە شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلدى. بۇ چاغدا، بېشبالىققا يېقىن ئەتراپتا تۇرىدىغان چۆل تۇركلىرى، قارلۇقلار ۋە ئاق تۇرك قاتارلىق باشقا قەبىلىلەر شۇنداقلا شەھەر ئىچىدىكى خەنزۇلار «ئۇيغۇرلارنىڭ نەپسانىيەتچىلىكىگە چىدىماي» «تىبەتلەرگە يوشۇرۇن رەۋىشتە ئەل بولغانلىقى»[13] ئۈچۈن، بېشبالىق قولدىن كەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي، تىبەتلەر پۈتۈن تارىم ئويمانلىقىنى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىنى بىسىۋالدى. لېكىن «بېشبالىقتىن ئۇيغۇرلار تۇرۇۋاتقان جايغا بارىدىغان ئارىلىق ئەڭ يېقىن» ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بېشبالىق غەربتىكى سودا يولىنى كونترول قىلالايدىغان ئاساسلىق جاي، شۇنداقلا ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي دەرۋازىسى ئىدى، مۇشۇلار تۈپەيلى، ئۇيغۇرلار پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ تىبەتلەر بىلەن ئېلىشتى. جېنيۈەننىڭ 7-يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالدى ھەمدە «ئەلچى ئەۋەتىپ، تىبەتلەر بىلەن قارلۇقلارنى بېشبالىقتا مەغلۇپ قىلغانلىق خەۋىرىنى ۋە غەنىيمەت ئالغان چارۋا، تۈتۈۋالغان ئەسىرلەرنى يەتكۈزۈپ بەردى»[14].

شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىككى تەرەپ ئارىسىدا بېشبالىق، كېنگىت (قارا شەھەر)، كۇسەن (كۇچا) لىنىيىسىنى بويلاپ

ئېلىپ بېرىلغان تارتىشماق جېڭى ئايىغى ئۇزۇلمەي داۋام قىلدى. ئۇيغۇرلار نەچچە ئون يىل مابەينىدە، تىبەتلەر، قارلۇقلار، قىرغىزلار بىلەن ئارقا-ئارقىدىن بىر تالاي جەڭلەرنى ئېلىپ باردى. IX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتتىكى تالاش-تارتىشتا بارا-بارا ئۈستۈنلۈككە ئېرىشتى. بويى خاقان (ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە خاقان-ئاي تەڭرىخان) زامانىدا (821 — 808)، ئۇيغۇرلار تىبەت، قارلۇق ۋە قىرغىزلاردىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئىتتىپاقىنى ئۈزۈل-كېسىل ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. «بويى خاقان مەڭگۈ تېشى»غا «قارلۇقلار، تىبەتلەر ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ، توغ-ئەلەملىرىنى سۇندۇرۇپ تاشلىدۇق، ئادەملىرىنىڭ كاللىسىنى ئالدۇق، ئۇلارنى شىمالغا قارىتىپ قوغلىدۇق، غەربتە تاكى فەرغانە دۆلىتىگە قەدەر بېرىپ، خەلقىنى ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى قولغا چۈشۈردۇق»⑮ دەپ يازدى. مۇشۇ ۋاقىتتىقا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار يالغۇز بېشبالىق ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ پۈتۈن شىمالىي ئېتىكىنىلا ئىگىلەپ قالماي، بەلكى يەنە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى كۈسەن، كېنگىت ۋە پامىرنىڭ غەربىدىكى يەتتىسۇ، نارىن دەرياسى ۋادىلىرىنىمۇ ئىشغال قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇلار قىرغىزلار بىلەن تىبەتلەرنىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى ھەمدە قارلۇقلارنى تىز پۈكۈپ ئەل بولۇشقا مەجبۇرلىدى. بۇ ئەھۋال كەيچېكنىڭ 5-يىلى (840) دىن كېيىن ئۇيغۇر خاقان ئوردىسىنىڭ غەربكە كۆچۈشى ئۈچۈن شەرت-شارائىت ھازىرلاپ بەردى. بويى خاقان (ئاي تەڭرىخان) مەزگىلىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي دىيارىدا مۇستەھكەم ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا چىققانلىقى، ئەرەب ساياھەتچىسى تامىم بىننى. بەھرال مۇتتاۋىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە ناھايىتى ئېنىق بايان قىلىنىدى⑯.

ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلەر ئارىسىدىكى يەنە بىر جەڭ گەن، لىياڭ، لىڭ، يەن ۋە شيا، فېڭجۇ ئايماقلىرىدا ئېلىپ بېرىلدى.

بۇ رايونلارنىڭ شىمال تەرىپىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرى جايلاشقانىدى، بولۇپمۇ گەن، لياڭ ئايماقلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزىگە ئۆدۈل بارىدىغان يوللار بار ئىدى. گەنجۇ ئايمىقىنىڭ شىمالىدىكى جۇيىيەن سازلىقى جۇيىيەن يولىنىڭ توت دوقمۇشى بولۇپ، ئۇ يەردىن شىمالغا ماڭغاندا ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ قارارگاھىغا بىۋاستە بارغىلى بولاتتى. ئۇيغۇرلار مۇداپىئەنى كۈچەيتىش يۈزىسىدىن، بۇ يەرگە قەلئە-قورغانلارنى سالغانىدى. لىكجۇ بىلەن فېكجۇ ئايمىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئۆتىدىغان دەرۋازىسى بولۇپ، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى كارۋانلار ۋە ئەلچىلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يەردىن ئۆتۈشى كېرەك ئىدى. تىبەتلەر ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش ئۈچۈن، خېشى بىلەن لۇڭيۇنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، گەن، لياڭ، لىڭ، يەن، شيا ۋە فېكجۇ ئايماقلىرىنى ياقىلاپ شەرقكە بۆسۈپ كىرمەكچى، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر-بىرىگە تۇتاشقان يوللىرىنى ئۈزۈۋېتىپ، ئاندىن ئايرىم-ئايرىم ھالدا جەنۇب بىلەن شىمالدىن ئىسكەنجىگە ئېلىپ ھۇجۇم قىلماقچى ۋە ئۇلارنى ئايرىم ھالدا تارمار قىلماقچى بولدى. ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلەر بۇ رايوندا ئېلىپ بارغان جەڭ، جېنيۈەننىڭ 6-يىلى (790) ئەتراپىدا باشلىنىپ، تارتىشماق شەكلىدە يېرىم ئەسىردىن ئۇزۇنراق ۋاقىت داۋاملاشتى.

جېنيۈەننىڭ 2-يىلى (786) تىبەتلەر يەن ۋە شيادىن ئىبارەت ئىككى ئايماقنى بېسىۋېلىپ، ئارقىدىنلا زور قوشۇن باشلاپ لىكجۇ بىلەن فېكجۇغا ھۇجۇم قىلدى. مۇداپىئەدە تۇرغان تاڭ قوشۇنلىرى ئۇلار بىلەن تولا ئېلىشىپ ھاردى، لىكجۇ قەلئەسى يىل بويى قورشاۋدا تۇردى، ئۇ قولدىن بۇ قولغا بىر نەچچە قېتىم ئۆتتى. جېنيۈەننىڭ 7-يىلىدىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇرلار لىكجۇ ئايمىقىنى تارتىۋېلىش جېڭىگە ئاتلاندى. بۇ

چاغدا تىبەتلەر لىگجۇ قەلئەسىگە كىرىپ ەلغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار «كېچىسى ئوت ھۇجۇمى قىلىپ». تىبەتلەرنى چېكىندۈردى ۋە تىبەتلەرنىڭ ئەسىرگە چۈشكەن باش سەركەردىسى جېشىننى چاگئەنگە ئېلىپ بېرىپ، غەلىبە خەۋىرىنى يەتكۈزدى.⑰ شۇنىڭدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلار مۇشۇ لىنىيىدە تىبەتلەرگە بىرلىكتە تاقابىل تۇردى. يۇەنخېنىڭ 4-يىلى (809) تىبەتلەر چوڭ قوشۇن بىلەن قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، يالغۇز لىگجۇنى ئىشغال قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى شەرقكە قاراپ يولغا چىقىپ، تاكى فېگجۇ ئايمىقىنىڭ شىمالىغىچە باردى، 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەردىن تەشكىللەنگەن چوڭ قوشۇن تەڭرى خاقان يولىدىكى چۈمگەك بۇلاقتا «ئۇيغۇرلارنىڭ باج-خىراج تاپشۇرۇپ، دۆلىتىگە قايتىشۇاتقان ئادەملىرىنى توتۇۋالدى»⑱. جەنۇبتا تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇتىشىدىغان يول بىر مەھەل ئۇزۇۋېتىلدى. يۇەنخېنىڭ 8-يىلى (813) «ئۇيغۇرلار قوشۇن باشلاپ، دەشتىنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ» قايتارما زەربە بەردى ۋە تىبەتلەرنى يەڭدى. ئاندىن جۇيىيەن يولىنى بويلاپ غەلبىسىرى ئالغا ئىلگىرىلەپ، غەربكە قاراپ ھۇجۇمغا ئاتلاندى، «لىيۇگۇ جىلغىسىنىڭ غەربىدە تىبەتلەرگە زەربە بېرىپ»، ئۇدۇل شىجۇ ئايمىقىغىچە باردى. يۇەنخېنىڭ 11-يىلى (816) غا كەلگەندە، تىبەتلەر شەرقىي لىنىيىدە يەنە ئۇستۇلۇككە ئېرىشتى ھەمدە ئاردىدا بىر قېتىم ھەتتا ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىغا ئوچ كۈنلۈك كېلىدىغان جايغىچە يېتىپ باردى⑲. تىبەتلەرنىڭ تەھدىتى، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تېخىمۇ يېقىندىن ئىتتىپاقلىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. چاگچېنىڭ تۇنجى يىلى (821) تاڭ مۇزۇڭ مەلىكە تەيخېنى ئۇيغۇر خاقانىغا ياتلىق قىلدى، بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن تىبەتلەر شۇ يىلى 6-ئايدا يەنجۇ ئايمىقى ئەتراپىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە قاتناش يولىنى ئۇزۇۋېتىپ، قۇدىلىشىشنى بۇزۇشقا ئۇرۇندى.

ئۇيغۇرلار «تىبەتلەرنى توسۇپ، مەلىكىنى قارشى ئېلىش» شۇنداقلا كۇتۇۋېلىشقا چىققان ۋە ئۇزىتىپ كەلگەنلەرنى قوغداش ئۈچۈن «بېشىبالىقتىن 10 مىڭ ئاتلىق، ئەنشىدىن 10 مىڭ ئاتلىق چىقىرىپ»، جۈيىەن يولىغا شەرقكە قارىتىپ ئورۇنلاشتۇردى⑳. مەلىكە تەيخېنىڭ ياتلىق بولۇشى ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقىنى تېخىمۇ چىڭىتتى. بۇ ئىتتىپاقداشلىقنىڭ كۈچىيىشى نەتىجىسىدە، تىبەتلەر داۋاملىق يوسۇندا شەرقكە قاراپ ئىلگىرىلەش غەرىزىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى. مەلىكە تەيخې ياتلىق بولۇپ 2-يىلى (822) تىبەتلەر تاڭ سۇلالىسى بىلەن يارىشىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ يەن، لىڭ، شيا، فېڭ ئايماقلىرىغا بولغان ھۇجۇمى ئاساسىي جەھەتتىن پەسكويغا چۈشتى، گەن، لياڭ ئايماقلىرىدىن شىمالغا ئاتلىنىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلىدىغان ئىشمۇ قايتا تەكرارلانمىدى.

يېڭىپ ئېيتقاندا، تىبەتلەر ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان تالاش-تارتىشتا ئۆزىنىڭ كۈچلۈكلۈكىدىن كۆرەڭلەپ، ئۇيغۇرلارنى كۆزگە ئىلمىدى، دائىم دېگۈدەك «ئۇيغۇرلار كىچىك دۆلەت، بىزگە تەڭ كېلەلمەيدۇ» دەپ پەرەز قىلدى㉑. لېكىن، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ تەرىپىنى ئالغانلىقى ئۈچۈن، تىبەتلەر ھەر ئىككى لىنىيىدە ئوخشاشلا مەغلۇپ بولدى.

3. قىرغىزلار، قارلۇقلار

ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، بارلىق كۈچى بىلەن كېگەيمىچىلىك قىلدى، چەنيۈەن يىللىرى (760 — 758) قىرغىزلارنى بويسۇندۇردى ھەمدە بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى شىمال تەرەپتىكى يەنسەي دەريالىرى ۋادىسىغا قەدەر كۆچۈرۈپ، قەلئە-قورغانلارنى سېلىپ، مۇداپىئەدە تۇرىدىغان قوشۇنلارنى

ئورۇنلاشتۇردى. لېكىن قىرغىزلار «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە يەنى ئۇچ مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى» تۆگە بىلەن ماڭغاندا قىرىق كۈندە بارغىلى بولىدىغان جايدا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە زېمىنى كەڭرى، ئاھالىسى كۆپ بولغاچقا، بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا يېرىم مۇستەقىل ھالەتتە ياشىدى. ئۇيغۇرلار ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى ئارقىلىق «بىلگە تون تېكىن» دەپ ئوتۇغات بەردى. شۇنداقتىمۇ قىرغىزلار ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن باشتىن-ئاخىر نارازى بولۇپ كەلدى ۋە ئىمكانىيەتنىڭ بارچە چارە-تەدبىر قوللىنىپ، تاشقى ياردەم بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇرلارغا تاقابىل تۇردى. ئۇلار بىرىنچىدىن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى. تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى تاڭ تەيزۇڭ، تاڭ شۇەنزۇڭ، تاڭ ۋۇزۇڭ، تاڭ يىزۇڭ، تاڭ شىزۇڭ دەۋرلىرىگە قەدەر، قىرغىزلار تاڭ سۇلالىسىگە ئۇزۇلدۇرمەي ئەلچى ئەۋەتىپ قۇللۇق بىلدۇردى، ئۇلارغا باج-خىراج تۆلىدى، ئۇلاردىن ئوتۇغات نامى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. يول يىراق بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇرلارنىڭ توسالغۇسى تۈپەيلى، بەزى ئەلچىلەر چاڭئەنگە ئۈچ يىل يول يۈرۈپ ئاران يېتىپ كېلەلەيتتى. ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنى خەنزۇلىنىڭ ئەۋلادى، تاڭ جەمەتى بىلەن ئۇرۇق-تۇغقان بولىمىز دېگەن گەپلەرنىمۇ قىلدى. تاڭ سۇلالىسىمۇ ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئۇلارغا تۆتۈق، سانغۇن، خاقان ناملىرىنى ئوتۇغات قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ياردىمىنى ئىپادىلىدى. ئىككىنچىدىن، ئۇلار غەربىي بۇرتتىكى تۈركەش ۋە قارلۇق قەبىلىلىرى بىلەن قۇدىلاشتى. دالى يىللىرى (779 — 766) دىن ئىلگىرى، تۈركەش خاقانلىقى كۈچەيگەن چاغلاردا، قىرغىزلارنىڭ ئاقساقىلى تۈركەش خاقانىنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى. دالى يىللىرىدىن كېيىن قارلۇقلار كۈچىيىپ

تۇركەشلەرنىڭ ئورنىغا ئۆتتى ۋە چۇ دەريا‌سى، ئىلى دەريا‌سى ۋادىلىرىنى ئىگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن قىرغىز ئاقسۈڭاللىرى قارلۇق قەبىلىسىدىكى يابغۇلارنىڭ قىزى بىلەن توي قىلدى. ئۇچىنچىدىن، ئەرەبلەر ۋە تىبەتلەر بىلەن دوستلىشىپ، ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىشتى ۋە سودا ئالاقىسى ئورناتتى. جېنيۇەننىڭ 5-يىلى (789) غا كەلگەندە، تىبەتلەرنىڭ بېشىبالىقىنى ئالغانلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر دەملىك بولسىمۇ غەربىي يۇرتتىن قوغلاپ چىقىرىلغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، قىرغىز ئاقسۈڭلى ئارا ئۆزئارا خاقان دەپ جاكارلىدى ھەمدە ئاشكارا ھالدا ئىسيان كۆتۈردى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇيغۇرلار بېشىباشلىقىنى قايتۇرۇۋالدى ۋە داۋاملىق يوسۇندا غەربكە ئىلگىرىلەپ، قىرغىزلارنىڭ تىبەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى. قۇتلۇق خاقانىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە (795—805) ئۇيغۇرلار زور قوشۇن بىلەن شىمالغا ئاتلىنىپ، قىرغىزلارنىڭ خاقانىنى ئۆلتۈردى ۋە ئۇلارنى يەنە بىر مەرتىۋە بويسۇندۇردى. چاڭچىڭنىڭ تۆنجى يىلى (821) دىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ئاستا-ئاستا ھالسىرىدى، قىرغىزلار يەنە بىر قېتىم ئىسيان كۆتۈردى، «ئۇيغۇرلار ئۇلارنى جازالاش ئۈچۈن بىر نەچەر ۋەزىرنى ئەۋەتتى، لېكىن ئۇ غەلىبە قىلالمىدى، مالىمانچىلىق 20 يىل داۋاملاشتى»㉒. كەيچىڭنىڭ 5-يىلى (840) قىرغىزلار موڭغۇل دالاسىدىكى تەبىئىي ئاپەت ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، زور قوشۇن بىلەن جەنۇبقا چۈشتى ۋە ئۇيغۇر خاقانلىقىنى يوقاتتى.

قارلۇقلار ئوك ۋە سول دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، موڭغۇل دالاسىدىكى سول باسىقاق قارلۇقلار تەدرىجىي ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىگە سىڭىشىپ كەتتى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى ئوك باسىقاق قارلۇقلار «ئۆزلىرىگە يابغۇ تىكلەپ»، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېشىبالىقتىكى

قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارام بولدى. تاڭ سۈلالىسى غەربىي يۈرتتىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن «قارلۇقلار ئاستا-ئاستا كۈچىيىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن تەڭ تۇرالايدىغان بولدى»㉓ ھەمدە ئاساسلىق كۈچلىرىنى غەربكە يۆتكەپ، تۈركەش خاقانلىقىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى، شۇنداقلا پامىرنىڭ غەربىدىكى چۈ دەرياسى ۋادىسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارنى ئىگىلىدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تىبەت ۋە قىرغىزلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى، جېنيۈەننىڭ 5-يىلى (789) تىبەتلەرگە يارەملىشىپ بېشبالىقنى ئالدى. ئارقىدىنلا «قارلۇقلار غەلىبىسىزى ئالغا بېسىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدىن خاقانبۇت تۈزلەڭلىكىنى تارتىۋالدى، ئۇيغۇرلار ۋەھىمىگە چۈشۈپ، غەربىي شىمالدىكى قەبىلىلەرنىڭ قوي ۋە ئاتلىرىنى دەرھال قارارگاھىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈپ، ئۇلاردىن ئۆزىنى چەتكە تارتتى»㉔. نەتىجىدە، ئۇيغۇرلار بىر مەزگىل جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىن قولغلاپ چىقىرىلدى. جېنيۈەننىڭ 7-يىلى، ئۇيغۇرلار تايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قارلۇق، قىرغىز ۋە تىبەتلەردىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلە ئىتتىپاقى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىكى ئۇرۇشلار جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا نەچچە ئون يىلغىچە داۋاملاشتى. ئۇيغۇرلار پارچىلاپ يوقىتىش ستراتېگىيىسىنى ئىشقا سېلىپ، ئالدى بىلەن قىرغىزلارنىڭ ئۈستىگە قوشۇن تارتتى ۋە ئۇلارنى زور كۆلەمدە قىرغىن قىلدى. ئاندىن قارلۇقلارنى يېڭىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە قارام قىلىۋالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ «ئاي تەڭرىخان مەڭگۈ تېشى» دا «خاككاسلار (قىرغىز) نىڭ قاغانى ئوق تېگىشى بىلەنلا يىقىلدى... ئۇلارنىڭ ئېلىدىكى ھەممە نەرسە ۋەيران قىلىندى، ھايات ئادەم قالمىدى». «(قارلۇق) يابغۇلىرى ئەمر-پەرمانغا ئىتائەت قىلماي، ئۆز زېمىنىدىن ئايرىلدى... (ئۇيغۇر) توققۇز بىلگە خاقان قايتىدىن بەيئەت قىلغان

قارلۇقلاردىن ئىنچۇ يابغۇغا ئوتۇغات نامى بېرىپ، ئۇنى ئاقساقاللىققا قويدى»㉕ دەپ خاتىرىلەندى. ئۇيغۇر خاقانلىرى يەنە قارلۇق ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن قۇدىلاشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار ئىسسىقكۆل بويىدا قوشۇن تۇرغۇزۇپ، چۇ دەرياسى ۋادىسى ۋە شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قارلۇق قەبىلىلىرىنى پۈتۈنلەي تىزگىنلىدى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئاقساقاللىرىنى شۇ جايدىكى قەبىلىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەينىلىدى. پارس يېزىقىدا يېزىلىپ مىلادى 982-يىلى تاماملانغان «ھۇدۇدۇلئالەم» دە يۇقىرىدىكى ئىشلارنىڭ بىر قىسمى تونۇشتۇرۇلغانىدى㉖. مەزكۇر كىتابنىڭ 15-بابى ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى قەلئە-شەھەرلەر ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ: «بەگلىرى قارلۇقلاردىن بولسىمۇ، لېكىن (ئاھالىسى) توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) لارغا سادىق» دەپ يازغانىدى. قارلۇقلار زېمىنىدىكى بىر شەھەرنى تونۇشتۇرغاندا يەنە: «بۇ دۆلەتنىڭ بۇرۇنقى پادىشاھىمۇ توققۇز ئوغۇزلارغا ۋەكىللىك قىلاتتى» دېگەنىدى. بۇ خىل ئەھۋال تاكى XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە داۋاملاشتى. قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلار «غەربتىكى قارلۇقلارنىڭ قېشىغا بارىدى»㉗. غەربكە بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى گەرچە قارلۇقلارغا قارىغاندا ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھامىيلىق سالاھىيىتى بىلەن داۋاملىق يوسۇندا قارلۇقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ئېھتىمالغا كۆپ يېقىن ئىدى.

4. قىتانلار، قۇمۇقلار، تاتارلار

بۇگۈنكى ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقىي، شىلامۇلۇن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى قىتانلار ۋە ئۇنىڭ غەربىي تەرىپىگە قوشنا بولۇپ، لاۋخا دەرياسىنى مەركەز قىلغان قۇمۇقلار، ئۇيغۇر

خاقانلىقى مەزگىلىدە تېخى ئاجىز ھالدىكى ئىككى كۆچمەن قەبىلە ئىدى، ئۇلار ئۆزلىرى خالىمىغان ئەھۋالدا ئىككى كۈچلۈك قوشنىسىغا، يەنى غەربىي شىمالدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جەنۇب تەرەپتىكى تاڭ سۇلالىسىگە بېقىناتتى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە، بۇ ئىككى قەبىلىنى تاڭ سۇلالىسى كونترول قىلدى. كەيىۋەننىڭ 29-يىلى (741) ئۆتۈلۈك يېگجۇ ئايمىقىغا تۇتۇق بولغاندىن كېيىن، قۇمۇقلار بىلەن قىتانلارنى بىكاردىن بىكار بوزەك قىلىپ، ئۇلارنى ئىسيان كۆتۈرىدىغان دەرىجىگە كەلتۈرۈپ قويدى. كېيىنچە ئۇلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ كېيىنكى تۈركلەر بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقىغا ئۆتۈپ كەتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقى مەزگىلىدە، «قۇمۇقلار بىلەن قىتانلارغا ئۇيغۇر نازارەتچىلىرى ئەۋەتىلدى، ئۇلار يىللىق باج-خىراجلار ئۇستىدىن نازارەت يۈرگۈزدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنى خەنزۇلارنىڭ ئايغاقچىلىرى دەپ قارىدى»㉘. ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بۇ ئىككى قەبىلە تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېسىم قىلىشى بىلەن ئۇيغۇر نازارەتچى بەگلىرىنى ئۆلتۈردى، «ئۆلگەنلەر 800 دىن كۆپ ئىدى»㉙. بۇنىڭدىن نازارەتچى بەگلەرنىڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. ئىككى قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرىغا ئۇيغۇرلار مۇھۇرلۇك مەكتۇبلارنى تارقىتىپ بېرەتتى، بۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقىنى ئىپادىلەيتتى. ئۇلار ئۇيغۇرلارغا ئالۋان-ياساق تۆلىگەندىن تاشقىرى، يەنە ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ھاشارغا ئىشلەپ بېرەتتى. شۇڭا تارىخىي ماتېرىياللاردا: «قىتانلار ناھايىتى بۇرۇندىن تارتىپلا ئۇيغۇرلارنىڭ پادىسىنى باقاتتى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى㉚. ئۇيغۇرلارمۇ قىتانلارنى «پادىچى قوللار» دەپ پەس كۆرەتتى. يەنە بىر ياقتىن، ئۇيغۇرلار قۇمۇقلار بىلەن قىتانلارنىڭ ئاقساقاللىرىنى ئىلاج قىلىپ يېنىغا تارتاتتى، ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ قۇمۇق بەگلىرىگە قىز بەرگەنلىكى، دەل بۇنىڭ بىر

مىسالى ئىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقى يوقىلىپ، داجۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (847) غا كەلگەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبقا كۆچكەن بىر تارمىقىدا ئاران 5 مىڭدىن كۆپرەك ئادەم قالغان بولۇپ، ئۇلار قۇمۇقلارغا ئەل بولۇپ ياشىدى. «ئۇلارغا كېتىدىغان ئاشلىق بىلەن گۆشنى قۇمۇقلارنىڭ بېگى شۇ شىلاڭ يەتكۈزۈپ بەردى»[31]. ئىككىنچى يىلى تاڭ قوشۇنلىرىنىڭ بېسىم قىلىشى بىلەن، بۇ ئۇيغۇرلار شىمالغا قېچىپ بېرىپ تاتارلارغا ئەل بولدى. قىتانلار بىلەن قۇمۇقلار شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇرلارنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلدى. شۇنىڭ بىلەن «تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يۇجۇ ئايمىقىدىكى ھىراۋۇلى جاڭ جۈڭۈ ئۇلارغا ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بېرىلگەن كونا مۇھۇرلەرنى ئالماشتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يېڭى مۇھۇرىنى بەردى»[32]. ئۇيغۇر خاقانلىقى يوقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن قىتانلار رايونىدا ئولتۇراقلاشقان قالغان ئۇيغۇرلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. شۇنداقلا ئۇلار كېيىنكى كۈنلەردە قىتانلار ئۈچۈن ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى. مەسىلەن، قىتانلار لياۋ سۇلالىسىنى قۇرغان چاغدا ئىنتايىن نام چىقارغان شۇلۇغ ئۇرۇقى دەل ئۇيغۇرلار قوۋمىدىن ئىدى. «لياۋ تارىخى. كېيىنكى ئايىم-بانۇلار تەرجىمھالى» دا ھەممىسى بولۇپ ئون نەپەر خانىش تىلغا ئېلىنىدى، بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئاز بولغاندىمۇ توققۇز نەپەر خانىش شۇلۇغ ئۇرۇقىدىن ئىدى. شۇلۇغ ئۇرۇقىدىكى ئەرلەردىن لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھەر قايسى مەزگىللىرىدە بەگ، ۋەزىر ۋە زوراغا قاتارلىق ئالىي مەنسەپ ۋە ئالاھىدە مەرتىۋىگە ئىگە بولغانلارمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن «لياۋ تارىخى»نىڭ ئاپتورىمۇ: لياۋ سۇلالىسى يالۇغ ئۇرۇقىدىكىلەرنى ئاساس، ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى بولغان شۇلۇغ ئۇرۇقىدىكىلەرنى يارەمچى قىلغان ئىككى چوڭ جەمەتتىن بىرىكىپ بارلىققا كەلگەن ھاكىمىيەت دەپ قارىغاندى[33]، ئۇيغۇرلارنىڭ قىتانلارغا بولغان تەسىرى ناھايىتى كۆپ تەرەپلەردا ئىپادىلەندى. مەسىلەن، قىتانلارنىڭ كىچىك يېزىقى ئۇيغۇلارنىڭ يېزىقىنى دوراپ شەكىللەندى، قىتانلارغا كىرگەن مەھسۇلاتلار ئىچىدە ئۇيغۇر پۇرچىقى، ئۇيغۇر

قوغۇنلىرى بارئىدى㉞. تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرىگە يولۇققانلىقى تۈپەيلى، قۇمۇقلار بىلەن قىتانلاردىمۇ «تېكىن»، «پەرمانبەگ» دەپدىغان ئەمەللەر بارلىققا كەلدى. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، قىتانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت يەنىلا ناھايىتى قويۇق ئىدى.

ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، «زېمىنى بارغانسېرى كېڭىيىپ، شەرقتە تاتارلار يۇرتىغىچە بارىدى»㉟. شۇنىڭدىن باشلاپ تاتارلار ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئېغىر ئىشلارغا سېلىنىدى. شۇڭا، تارىخىي كىتابلاردا «تاتارلار (شۇۋىدلار) بۇرۇندىن تارتىپلا ئۇيغۇرلارنىڭ كالىسىنى باقاتتى» دەپ يېزىلدى㊱. لېكىن تاتارلار تاڭ سۇلالىسىگىمۇ «ئۇزۇپ قويماي باج-خىراج تاپشۇراتتى». بەزىدە ئۇلار يايلاقتىكى ئۇيغۇرلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلاتتى. مەسىلەن، جېنيۇەننىڭ 4-يىلى (788) ئۇيغۇرلار مەلىكە شۇەنئېننى قارشى ئېلىش ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسىگە ئۇزىتكەن ئەلچىلەر، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچرىغان قۇمۇقلار بىلەن تاتارلار تەرىپىدىن ئۇلتۇرۇلگەنىدى㊲. كەيچېڭنىڭ 5-يىلى (840) ئۇيغۇر خاقانلىقى يوقىتىلغاندىن كېيىن، جەنۇبقا كۆچكەن ئوگى خاقان «سىڭلىسىنى تاتارلارغا ياتلىق قىلىپ، خەۋەر ئېلىپ قويۇشنى ئۇتۇنگەنىدى»㊳. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قىسمەن ئۇيغۇرلار تاتارلار تەرەپكە قېچىپ كەلگەنىدى.

ئىزاھات:

① تۈرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر «مويۇنچۇر ئابىدىسى».

② «كونا تاڭنامە» 195-جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

③ ۋاڭ جىڭرۇ: «تۈرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر تەڭرىدە بولمىش ئېلى تۈتمىش بىلگە خاقان ئابىدىسىگە ئىزاھات»، «تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردىن تاللانما» 2-قىسىم.

④ «كونا تاڭنامە» 11-جىلد «دەيزۇڭنىڭ تەرجىمھالى».

⑤ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 224-جىلد.

⑥ ⑦ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 225-جىلد.

⑧ ⑨ ⑩ ⑪ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 226-227-جىلد.

⑫ ⑬ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 233-جىلد.

⑭ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

⑮ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

⑯ چىڭ سولۇ: «توققۇز ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئابىدىسىگە مۇھىم ئىزاھات»، «مىللەت تەتقىقات ماقالىلار توپلىمى» 6-توپلام. مەركىزىي مىللەتلەر شۇيۇەنى مىللەت تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن 1988-يىلى تۈزۈلگەن.

⑰ تامم. بىننى. بەھرال مۇنتاۋى: «نامىمىنىڭ ئۇيغۇرلار يۇرتىدىكى ھايامەت خاتىرىسى».

⑱ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

⑲ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 238-جىلد.

⑳ ㉑ «يېڭى تاڭنامە. تىبەتلەر ھەققىدە قىسمە».

㉒ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىللىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 241-جىلد.

㉓ ㉔ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

㉕ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

㉖ «چىڭ سولۇ: «توققۇز ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئابىدىسىگە مۇھىم ئىزاھات». مەركىزىي مىللەتلەر شۇيۇەنى مىللەت تەتقىقات ئورنىدىكى ماقالىلەر توپلىمى. 1988-يىل.

㉗ ۋالىخ جىلەي تەرجىمە قىلغان «ھودۇدۇلئالەم» شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن 1983-يىلى نەشر قىلىنغان. بۇ بىر پارسچە يېزىلغان جۇغراپىيەۋى ئەسەر بولۇپ، تەخمىنەن مىلادى 949-يىلى يېزىلغان، ئاپتورى ئېنىق ئەمەس.

㉘ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

㉙ «كونا تاڭنامە. جالىق جۇڭۇنىڭ تەرجىمھالى».

㉚ ۋالىخ مىڭچىڭ تورگەن «جەبىر-جاپالار خاتىرسى» 1-جىلد. «ۋالىخ يەدىنىڭ قوجۇغا ئەلچى بولۇپ بارغاندا كۆرگەنلىرى».

㉛ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉜ «يېڭى تاڭنامە. قىتانلار ھەققىدە قىسسە».

㉝ «لياۋ تارىخى. جوشىڭنىڭ تەرجىمھالى». شاۋجىشاڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى لياۋ سۇلالىسىدە دۆلەت ئىشلىرىنى زىممىسىگە ئالدى»، «مىللەتلەر تەتقىقاتى» نىڭ 1980-يىلى 4-سانىغا قارالسۇن.

㉞ «قىتان تەزكىرىسى» 27-جىلد. «يېڭى بىش دەۋر تارىخى» 23-جىلد.

㉟ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㊱ «جەبىر-جاپا خاتىرىلىرى» 4-جىلدى. «ۋاڭ يەندىنىڭ قۇجۇغا ئەلچى بولۇپ بارغاندا كۆرگەنلىرى».

㊲ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 233-جىلد.

㊳ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

ئالتىنچى باب

مەدەنىيەت، ئۆرپ-ئادەت ۋە دىندىكى ئۆزگىرىشلەر

1. مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ-ئادەت

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ «ئادىمى ئاز، كىچىك» قەبىلىدىن، يايلاقتىكى ھەر قايسى قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆچلۈك دۆلەت ۋە مىللەت بولۇپ تەرەققىي قىلىشىغا؛ خاقانلىقتىكى زېمىنىنىڭ كېڭىيىشى ۋە ئۇنىڭ قوشنا رايونلار بىلەن بولغان بېرىش-كېلىش مۇناسىۋىتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا؛ ھەر خىل قەبىلە، ئۇلۇس ۋە ئۇرۇقلارنىڭ قوشۇلۇشى، بىرىكىشىگە ئەگەشكەن ھالدا، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىمۇ تەدرىجىي يوسۇندا ئۆزگىرىشلەر بولدى. مەدەنىيەتتىكى يۇزلىنىش، نىسبەتەن نوقۇل، ساددا كۆچمەن چارۋىچىلىق يايلاق مەدەنىيىتىدىن، بىر خىل مول، رەڭگارەڭ مەدەنىيەت تىپىغا قاراپ تەرەققىي قىلدى. بۇ مەدەنىيەت ھەم يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى، ھەم مۇقىم ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىدىكى خۇسۇسىيەتلەرنى قوبۇل قىلدى؛ ھەم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە دۇچ كەلدى، ھەم ئۇزۇنغا مەلۇم دەرىجىدە غەربىنىڭ مەدەنىيىتىنى سىڭدۈردى.

تىل ۋە يېزىق: ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى تۈركىي تىل ئىدى. موڭغۇل دالاسى، جۇڭغاربىە ئويمانلىقى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى ئومۇمەن دېگىلىك، قاڭقىللار، تۇرا، تۈرك، ئۇيغۇر قاتارلىق بىرلەشمە گەۋدە ئىچىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى تۈركىي تىلدا سۆزلىشەتتى، پەقەت قىسمەن رايون ۋە گۇرۇھلار ئاز-سىدا يەرلىك شېۋە پەرقى بار ئىدى. تىل ئىلمىدە بۇ خىل تىل ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىللار گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان باشقا قەبىلىلەرگە ئوخشاش، ئەڭ باشتىلا تۈرك يېزىقىنى قوللانىدى. بۇ خىل يېزىق قەدىمكى شىمالىي ياۋروپادىكى گېرمان مىللىتى قوللانغان رونىك يېزىقى بىلەن شەكىل جەھەتتە ئوخشاش بولغاچقا، بەزىلەر ئۇنى «تۈرك رونىك يېزىقى» دەپ ئاتىدى. مۇشۇ يېزىقتا پۈتۈلگەن مەڭگۈ تاشلار موڭغۇلىيەدىكى ئورقۇن، يەنسەي دەريا-سى ۋادىلىرىدىن تېپىلغانلىقتىن، ئۇ يەنە «ئورقۇن-يەنسەي يېزىقى» دەپمۇ ئاتالدى. بۇلاردىن باشقا «كۆك تۈرك يېزىقى»، «سىبىرىيە يېزىقى» دەيدىغان ئاتالغۇلارمۇ بولدى. قۇمۇلۇقتىكى شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار ئىزچىل ھالدا تۈرك يېزىقىدىن پايدىلاندى. ئۇلار تۈرك يېزىقىدا ئويۇپ يازغان مەڭگۈ تاشلارنىڭ پارچىلىرى ھازىرغىچە بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر بولغىنى 759-يىلى ئورقۇن دەريا-سى ۋادىسىغا تۇرغۇز ۇلغان «ئۇيغۇر تەڭرىدە بولمىش ئېل تۇتمىش بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» (مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى — تەرجىمان) بىلەن ئۇنىڭدىن نەچچە يىل بۇرۇن تۇرغۇز ۇلغان «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» ئىدى.

سىرتىنىڭ تەسىرى توپەيلىدىن، تۈرك تىلىدا باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرمۇ ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى. بۇ سۆزلەر خەنزۇ تىلى، توخار تىلى، گرېك تىلى، سانسكرىت تىلى،

تىبەت تىلى، سوغدى تىلى ۋە پارس تىللىرىدىن كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئەڭ كۆپ ئىدى. مەسىلەن، مۇتلەق كۆپ قىسىم يىپەك بۇيۇملار ۋە بىر قىسىم ئەمەل ناملىرى، ئالايلۇق: تاۋار-دۇردۇن، تۇتۇق، سانغۇن، تۇتۇق قاتارلىقلار ۋە يەنە خېمىر، سىياھ، چاي، مانتا، جىنايەت، ئەجدىھا، شام، كاپچى، ئاچارىيا، مەخپىيەت، تۇمەن دېگەن سۆزلەر خەنزۇ تىلىدىن ئېلىنغانىدى. سوغدى تىلىدىن كىرگەن بۇغداي، شىلىم دېگەن سۆزلەر: تىبەت تىلىدىن كىرگەن يالۇاچ دېگەن سۆز؛ گرېك تىلى ۋە سانسكرىت تىلىدىن كىرگەن كلاسسىك، تىمساھ، ئەمەل-مەرتىۋە قاتارلىق سۆزلەر بار ئىدى. تۈرك تىلى بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھۇنلار، ئاۋارلار ۋە يايلاقتىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ خاقان، خاتۇن، تەگرى دېگەن سۆزلىرىنىمۇ قوللانىدى①.

ئۇيغۇرلاردىكى قىسمەن يۇقىرى تەبىقە ئادەملىرى تۈرك يېزىقىدىن باشقا خەنزۇچە يېزىق بىلەن سوغدى يېزىقىنىمۇ بىلەتتى. جېنگۇەننىڭ 21-يىلى (647) ھەر قايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تاڭ تەيزۇڭغا «يوللانمىلارنى يازالايدىغان ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر» دىن ئەۋەتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغانىدى②. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇلار ئۆزلىرىمۇ ئاستا-ئاستا خەنزۇ يېزىقىنى ئۆگەندى. مەسىلەن ئالايلۇق، مويۇنچۇر خاقان مەڭگۇ تېشىدا تۈرك يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى ۋە سوغدى يېزىقىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل يېزىق بار ئىدى. ھەتتا بەزى ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ يېزىقىدىكى سەۋىيىسى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ئۇلار خەنزۇ يېزىقىنى قوللىنىپ شېئىر يازالايتتى③. قۇمۇلۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئۇلارنىڭ يېڭى بىر خىل يېزىقنى يەنى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشقا كىرىشكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى④.

توي-توكون: ئۆلۈم-يېتىم: دۆلەت قۇرۇشتىن ئىلگىرى، ئون ئۇيغۇرلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتى «تۈركلەرنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشاش ئىدى، ئوخشىمايدىغان بىر يېرى، ئەرلەر توي قىلىپ بولۇپلا ئايال تەرەپنىڭ ئۆيىگە كېتەتتى، پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن ئۆز ئائىلىسىگە قايتاتتى. ئۇلار ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى يەرلىككە قويماتتى، بۇ ئۇلاردىكى ھېچكىمگە ئوخشىمايدىغان بىر ئادەت ئىدى». ⑤ دېمەك، ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا تۈركلەرگە قارىغاندا قالاق بولغاچقا، ماتېرىئارخاللىق جەمئىيەتتىكى كونا ئۆرپ-ئادەتنىڭ قالدۇقلىرى تېخى مەۋجۇت ئىدى. ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، يايلاقتىكى مۈتلەق كۆپ ساندىكى قەبىلىلەر ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قوشۇلۇپ كەتتى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىمۇ تەرەققىي قىلدى، شۇ سەۋەبتىن، تويدىن كېيىن ئايال تەرەپنىڭ ئۆيىگە كېتىپ ئولتۇراقلىشىشقا ئائىت خاتىرىلەرمۇ غايىب بولدى.

ئۇيغۇرلاردىمۇ ھۇنلار، ئاۋارلار ۋە تۈركلەرگە ئوخشاش «دادىسى ياكى ئاكىسى ئۆلۈپ كەتسە، ئوغۇللار ئۆگەي ئانىسى بىلەن، ئىنىلار ئۆزىنىڭ يەڭگىسى بىلەن توي قىلىدىغان» ئادەت بار ئىدى. ⑥ لېكىن، «چوڭلارنىڭ مۇنداق ئىشلارنى قىلىشىغا يول قويۇلمايتتى»، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئاياللار ئەرلىرى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، دادا يوللۇق كىشىلەرگە ياتلىق بولمايتتى. ئۇيغۇرلاردا يەنە كۆپ خوتۇنلۇق تۈزۈم مەۋجۇت ئىدى، توقال ئالغاندىمۇ تويلۇق سېلىنماتتى، خوتۇنلارنىڭ ئاز كۆپلۈكى، ئەرلەرنىڭ مال-دۇنياسىغا باغلىق ئىدى. ئۇيغۇرلار بەزىدە باشقا قەبىلە ياكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنىڭ قىزلىرىنى بۇلاپ كېلىپ، ئۇلار بىلەن نىكاھلىناتتى.

ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ توي مۇراسىملىرى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردا خاتىرە قالدۇرغاندىن. مەسىلەن، چاڭچىڭنىڭ تۇنجى يىلى (821) چۈدې خاقان (كون تەگرىدە ئۇلۇغ بولمىش

قوچ كۆچلۈك بىلگە خاقان — تەرجىمان). مەلىكە تەيخىنى ئالىدىغان چاغدا «ياخشىلىقتىن دېرەك بېرىدىغان بىر كۈننى تاللىدى... خاقان ئېگىز بىناغا چىقىپ، بىنانىڭ پېشايۋىنىدا كۈنچىقىشقا قاراپ ئولتۇردى، مەلىكىنىڭ تۇرالغۇسى قىلىش ئۈچۈن، بىنانىڭ ئالدىغا كېگىز ئۆي تىككۈزدى. ئۇيغۇر داھىيلىرى مەلىكىگە ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى ھەققىدە چۈشەنچە بەردى. مەلىكە تەيخى خەنزۇلار پاسونىدىكى كىيىملىرىنى سېلىۋېتىپ، ئۇيغۇرچە كىيىملەرنى كىيىدى. ئاندىن كېيىن ياشانغان بىر مومايىنىڭ ھەمراھلىقىدا بىنانىڭ ئالدىغا چىقىپ، كۈنپېتىشقا قاراپ چوقۇندى، خاقان ئۆزى ئولتۇرغان جايدىن مەلىكىنىڭ ھەربىتىگە نەزەر سېلىپ تۇردى. مەلىكە ئۇنىڭغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ بولۇپ، چېدىرغا قايتىپ كىردى، ئارقىدىنلا باشتا كىيگەن كىيىملىرىنى سېلىپ تاشلاپ خاتۇنلۇق كىيىملىرىنى كىيدى... ئاندىن كېيىن يەنە بىنادىن چىقىپ، دەسلەپتىكىگە ئوخشاشلا خاقانغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى. ئۇيغۇرلار مەلىكە ئۈچۈن ئالدىنئالا تەختىراۋان تەييارلاپ، ئۇنىڭ ئالدىغا ئالاھىدە بىر كىچىك ئورۇن راسلىغانىدى. ۋەزىر-تارخانلار مەلىكىنى تەختىراۋانغا باشلىدى. ئۇيغۇر توققۇز تارخانلىرى تەختىراۋاننى نۆۋەتلىشىپ كۆتۈرۈپ ئوردا ئىچىگە كىردى. ئاندىن كۈنچىقىشقا قاراپ، ئوڭغا بۇرۇلۇپ، ئوردىنى توققۇز قېتىم ئايلاندى. بۇ ئىشلار تۇغىگەندىن كېيىن، مەلىكە تەيخى تەختىراۋاندىن چۈشۈپ بىناغا چىقتى ۋە كۈنچىقىشقا ئالدىنى قىلىپ، خاقان بىلەن يانمۇ يان ئولتۇردى. ۋەزىرلەر مەلىكىنى تاۋاپ قىلدى ھەمدە ئۇنىڭ خاتۇن بولغانلىقىنى تەبرىكلىدى» ⑦. ئادەتتىكى چارۋىچىلار توي مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن چاغلاردا، «كېلىننى يۆتكەپ كېلىدىغان كۈنى، يىگىت بىلەن قىزنىڭ قولداشلىرى ۋە ئۇرۇق-تۇغقانلىرى قىمىز ۋە پىشىق گۆشلەرنى ئېلىپ كېلەتتى. توي ئىگىسى زىياپەت

قىلىپ بېرەتتى، مېھمانلار يۇقىرى-تۆۋەن دېيىشمەي، كىگىز ئۆي ۋە كەپىلەرنىڭ ئالدىدا توپ-توپ بولۇپ ئولتۇراتتى، ئەتىگەندىن-كەچكىچە يەپ-ئىچىپ، قونۇپ قالاتتى. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا، كېلىننى ئېلىپ قايتاتتى»⑧.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدە دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئۆلۈم ئۇزىتىش شەكلى، ئۆلۈكنى يەرلىككە قويۇش بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. تارىخىي ماتېرىياللاردا: «ئۇيغۇرلار ئۆلگەنلەرنى دەپنە قىلغاندا، يەرنى كولاپ يەرلىك ياسىغاندىن كېيىن، مېيىتنى يەرلىكنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ئولتۇرغۇزۇپ، يانىڭ كىرىچىنى تارتىۋاتقان ھالەتكە كەلتۈرەتتى، يېنىغا خەنجەر ئېسىپ، قولتۇقىغا ئۇزۇن ساپلىق نەيزىنى قىستۇرۇپ قويۇاتتى، مېيىت خۇددى تىرىك ئادەمگە ئوخشاپ قالاتتى. ئۇلار يەرلىكنىڭ ئۈستىنى ئوچۇق قويۇاتتى، ئاتقا مىنىپ يەرلىكنىڭ چۆرىسىنى ئايلىناتتى، بۇنداق ئايلىنىش كۆپ بولغاندا نەچچە يۈز قېتىمغا يېتەتتى. ئەر-ئايال، چوڭ-كىچىكلەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق قىلاتتى»⑨ دەپ يېزىلغانىدى. لېكىن، مېيىتنى يەرلىككە قويغاندا، ھەممىسىنىڭلا «ئۈستىنى ئوچۇق قويمۇۋەرمەيتتى». ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر خاقانلىقى مەزگىلىدە، دەپنە قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسىگە قەبرە قاتۇرۇلاتتى. مېيىت ئاۋۇال تاختايغا ياتقۇزۇلاتتى، ئاندىن تاختاي بىلەن يەرلىكنىڭ ئوڭ بۇرجىكىگە قويۇلاتتى، يەرلىكنىڭ ئېغىزى تاختاي، يۇمىلاق ياغاچ ۋە تاش بىلەن يېپىلاتتى. مېيىتنىڭ بېشى شىمالغا ياكى شەرقىي شىمالغا قارىتىلاتتى⑩. دەسلەپتە، بەزى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تاۋۇتنى ئېسىپ دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغانىدى. «ئۆلۈپ كەتكەنلەرنىڭ جەسىتى ياغاچ ساندۇققا سېلىنىپ، تاغنىڭ ئىچىگە قويۇلاتتى ياكى دەرەخلەرگە ئېسىپ قويۇلاتتى»⑪. دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار يەنە تۇركلەرنىڭ كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنىمۇ قوللانىدى.

مەسلەن، يۇقتەينىڭ تۇنجى يىلى (765) ئۇيغۇرلاردىن بارغۇت خويۇن «لىگۈۋدا ئۇلۇپ قالغاندا، قول ئاستىدىكىسلىرى يۇرتىدىكى ئادەت بويىچە كۆيدۈرۈپ دەپنە» قىلغانىدى⑫. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلاردا مەيىتنى ئۇزاتقاندا «پىچاق بىلەن يۈزىنى تىلىپ يىغلاپ، قان بىلەن ياشنى تەڭ» ئاققۇزىدىغان ئادەت بارئىدى. مەسلەن، بايانچۇر خاقان ئالەمدىن ئۆتكەندە، مەلىكە نىگگو خاتۇن «يۈزىنى تاتىلاپ، يۇم-يۇم يىغلىغان» ئىدى⑬. ئۇلاردا يەنە قەبرە بېشىغا ئات-قويلارنىڭ كاللىسىنى قويۇپ، ياغ پۈرتىدىغان ۋە بالبال تىكلەپ قويىدىغان ئادەتمۇ بارئىدى. ئۆلگۈچى هايات چاغدا «بىر ئادەمنى ئۆلتۈرگەن بولسا، بىر بالبال تىكلىنەتتى، بەزى قەبرىلەردە بالبالالارنىڭ سانى مىڭدىن كۆپ بولاتتى»⑭.

كىيىم-كېچەك: ئۇيغۇرلار بىلەن تۈركلەر ئوخشاشلا كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەردىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كىيىم-كېچىكىمۇ ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتەتتى، ئادەتتىكى چارۋىچىلار «چېچىنى قويۇۋېتەتتى، تېرە كىيىم كىيەتتى»، يەنى ئۇلار مەيلى ئەر بولسۇن ياكى ئايال بولسۇن، چېچىنى نەچچە تال قىلىپ ئۆرۈپ، ئارقىسىغا تاشلاپ قويۇاتتى، قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيەتتى. بۇنداق تېرە كىيىملەر توغرىسىدا شۇ چاغدىكى تارىخىي كىتابلاردا كونكرېت بىرنەرسە دېيىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ كىيىملەرنى كېيىنكى مەزگىلدىكى موڭغۇل چارۋىچىلارنىڭ قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن كالتا جۇۋىسى ۋە قازاق چارۋىچىلىرىنىڭ جۇۋىسى بىلەن يېقىن كېلىدۇ ياكى ئوخشايدۇ دەپ مۆلچەرلەشكە بولاتتى، بۇ كىيىمنى كىيگەنلەر ئوخشاشلا بەلباغ باغلايتتى، ئالدىدىن ياكى سول ياندىن ئىزىملەيتتى، شەكلى ناهايىتى ئاددىي ئىدى. ئۇلار يىپەك رەخت ياكى پاختا رەختلەردىن قىلىنغان كىيىملەرنىمۇ كىيەتتى. يىپەك ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن، پاختا رەخت غەرب تەرەپتىن كېلىدىغان

بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كىيىم پاسونىدا خەنزۇ كىيىملىرى بىلەن غەربىي يۇرتنىكى غوز كىيىملىرىنىڭ تەسىرى بارئىدى. خاقانلار ۋە بىر بۆلۈك ئاقسۆڭەك ئەمەلدارلار تاڭ ھۆكۈمىتىدىن ئوتۇغات نامى ئالغان ۋە ئۇلار تەرىپىدىن تەينىلەنگەن بولغاچقا، بۇئاستە ھالدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى ئىنئام قىلغان كىيىملەرنى كىيەتتى، بۇ خىل كىيىملەر تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرى كىيىدىغان كىيىم بىلەن ئوخشاش ئىدى. مەسىلەن، جېنگۇەننىڭ 21-يىلى (647) «تۇرا، ئۇيغۇر ئىلتىبىرلىرى تېكىنلەر بىلەن بىرلىكتە پادىشاھنى تاۋاپ قىلغىلى باردى، تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارغا ئۆز قولى بىلەن ساپسېرىق كىمخابتىن تىكىلگەن ياقىلىق تون يەكتەكلەرنى تەقدىم قىلدى، تۇرا قاتارلىقلار بۇنى كۆرۈپ ھەيران قالدى، چۈنكى ئۇلار بۇنداق كىيىملەرنى كۆرمىگەن، ئاڭلاپمۇ باقمىغانىدى، شۇڭا قوللىرىغا ئېلىپ تۇرۇپ، پادىشاھقا تەزىم بەجا كەلتۈردى»⑮. بۇ قېتىم تاڭ سۇلالىسىگە پادىشاھنى تاۋاپ قىلىشقا كەلگەن تۇرا، ئۇيغۇر قاتارلىق ھەرقايسى قەبىلە ئاقساقاللىرى «مېڭغا يېقىن كىشى ئىدى»، تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە «تاڭ ھۆكۈمىتىدىكى ئەمەل بويىچە ئەمەل بەردى» ھەمدە ئۇلارغا تاڭ ھۆكۈمىتىدىكى ئەمەل دەرىجىسىگە ئاساسەن ئوخشاش بولمىغان كىيىملەرنى كىيگۈزدى. مەسىلەن، «تۇتۇقبەگلەر بىلەن ئايماق بەگلىرىگە ئالتۇن بېلىقنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن كىمخابلارنى كىيگۈزدى»، «سېرىققا مايىل قىزغۇچ كىمخاب تون، شەمشەر ۋە باشقا قىممەتلىك بۇيۇملارنى سوۋغات قىلدى»⑯. نەتىجىدە ئۇلار «ئۆرۈلگەن چاچلىرىنى چۈۋۈپ، باش كىيىملىرىنىڭ ئاستىدىن ساڭگىلىتىپ» بەئەينى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىغا ئوخشاپ قالدى⑰. مۇشۇلارغا ئاساسەن، تاڭ زېمىنىدىكىلەر ئۇلارنىڭ «توز پەر تاقۇالغان قىممەتلىك كىيىملىرىنى بىز ياسىغان، ئېسىۋالغان زىبۇ زىننەتلىرىنىمۇ بىز بەرگەن» دەيدىغان بولدى⑱. تاڭ ھۆكۈمىتى

يەنە ئاز سانلىق مىللەتلەر ياقتۇرىدىغان رەخت ۋە گۈل نۇسخىلىرىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، چىگدۇنىڭ گۈاڭلىڭ ئايمىقىدىن ھەر يىلى چوقۇم «نۆۋەت بىلەن كېلىدىغان مېھمانلارغا كىمخاب تون» تىكىپ تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى، ئۇلار يۇقىرىدىكى رەخت ۋە كىيىملەر بىلەن غەربىي شىمال رايونىدىكى ئۇيغۇر، تۇرك قاتارلىق قەبىلىلەرنى تەمىنلىدى، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرگە سوۋغات ئورنىدا پايدىلاندى. بۇلاردىن باشقا، سودىگەرچىلىك ۋە ئەلچىلىككە چىقىش تۈپەيلى «ئۇيغۇرلاردىن پايتەختتە تۇرىدىغانلار مىڭدىن كەم بولمايتتى... ئۇلارمۇ خۇاشيا مىللىتىنىڭ كىيىملىرىنى كىيەتتى»⑲. تاڭ زېمىنىدىكى ئادەملەرنىڭ كىيىمىدىن تاشقىرى، ئۇيغۇرلار يەنە غەربىي يۇرتتىكى غوزلارنىڭكىگە ئوخشاش كىيىملەرنمۇ كىيەتتى. بۇ چوڭ قايرىما ياقىلىق، ئالدىدىن ئىزىلىنىدىغان، يېڭى تار، چۆرىسىگە كىمخابتىن پەۋاز تۈتۈلغان تون بولۇپ، ئۇنى كىيگەنلەر بېلىنى تاسما بىلەن باغلايتتى. تاڭ زېمىنىدىكىلەر ۋە غوزلارنىڭ كىيىمىدىن بۆلەك، ئۇيغۇرلارنىڭ تېخىمۇ كۆپرەك كىيىدىغىنى «ئۇيغۇرچە كىيىم» ئىدى. ئۇيغۇرچە كىيىملەرنىڭ كونكرېت شەكلى توغرىسىدا تارىخىي كىتابلاردىن ئېنىق خاتىرىلەرنى كۆرگىلى بولمايدۇ. لېكىن، شۇ چاغدىن تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تام سۈرەت بىلەن ھەيكەللەردىكى ئادەملەرنىڭ ئوبرازىغا ئاساسەن تەھلىل يۈرگۈزگەندە، ئۇنىڭدىكى ئالاھىدىلىكنى يەنىلا ئوچۇق كۆرۈپ يېتەلەيمىز. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ كىيىملەرنىڭ يېڭى بىلەن نىسبەتەن تار ئىدى، سول تەرەپتىن ياكى ئوڭ تەرەپتىن ئىزىلىنەتتى ۋە ياكى ئالدى پۇتۇن، بۇملاق ياقىلىق بولاتتى، رەختلىرى كۆزگە ئىسسىق كۆرۈنىدىغان رەڭنى ئاساس قىلاتتى، بولۇپمۇ قىزىل، يېشىل رەڭنى ھەممەيلەن ياخشى كۆرەتتى. كىيىمنىڭ يېڭى بىلەن

ياقسىغا هايۋانلارنى ئاساس قىلغان ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى تىكىلەتتى. ئادەتتىكى پۇقرالار كىيىدىغان بۇ خىل كىيىمنىڭ پېشى خېلىلا قىسقا بولاتتى، يەنى تىزدىن ئاران ئاشاتتى، ئۇلار يەنە تامبال ۋە ئۆتۈك كىيەتتى، بېلىگە تاسما باغلايتتى، ھەربىكتى چاققان ۋە ئازادە ئىدى. ھالبۇكى، ئاقسۆڭەكلەر تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى دوراپ، كەڭ ھەمدە پېشى يەرگە سۆرىلىپ تۇرىدىغان كىيىملەرنى كىيەتتى، شۇڭا ئۇلار ئۇيغۇرچە كىيىم كىيگەنلەردەك قولايلىق ھەرىكەت قىلالمايتتى. ئۇيغۇرچە كىيىمنىڭ پېشى ۋە يېڭى كىچىك بولغانلىقتىن، قىز-چوكانلارنىڭ بەدىنىدىكى ئەۋرىشىملىك ئالاھىدە كۆزگە چۈشەتتى. شۇڭا، بۇ پاسون ئۆز زامانىسىدىكى چاڭئەن قىز-چوكانلىرى بەكمۇ ياخشى كۆرىدىغان، ئاممىباب پاسون بولۇپ قالغانىدى. بولۇپمۇ ئوردىدىكى قىز-چوكانلار بۇ خىلدىكى كىيىمنى تالىشىپ تۇرۇپ كىيەتتى. تاڭ دەۋرىدىكى خۇارۇي ئايىم يازغان «ساراي نەزمىسى» دە: «تاڭ سەھەر قىشنىڭ كۈنى چىقسا سەپەرگە پادىشاھ، ئەگىشىپ ماڭغان ئايالارنى سانايتتى ئالدىراپ؛ ئۇستىدە ئۇيغۇر پاسونى، مىنگىنى ئۇيغۇر ئېتى، بولسا قايسى بىلى نازۇك، شۇنى تاللايتتى قاراپ» دېگەن مىسرالار بارئىدى⑳. روشەنكى، كىيىنكى موڭغۇللارمۇ كىيىم-كېچەك جەھەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم شەكلىنى ناھايىتى كۆپ جەھەتلەردە قوبۇل قىلدى. شۇڭا، ھازىرقى بەزى ئادەملەر قەدىمكى تام سۈرەتلەردىكى ئۇيغۇرلارنى موڭغۇل بولسا كېرەك دەپ خاتا پەرەز قىلىپ كەلدى.

ئۇيغۇرلاردىن خاتۇن نامى ئالغانلارنىڭ ئۆز ئالدىغا مەخسۇس كىيىملىرى بارئىدى. ئۇلار «ئالدىدىن ئىزمىلىنىدىغان كالتا چاپان (قوش پەشلىك پەلتو) كىيەتتى، بۇ پەلتولارنىڭ رەڭگى قىزىل بولاتتى، ئۇلارنىڭ ئالتۇن بېزەك تاقالغان باش كىيىمى خۇددى مۇڭگۈزگە ئوخشاش ئالدى تەرەپكە چوقچىيىپ

تۇراتتى». «خاقانلار سېرىققا مايىل قىزغۇچ تون، غوزلارنىڭكىدەك تەلپەك كىيەتتى»㉑. ئۇلاردا يەنە بېشىغا رەڭلىك يىپەك رەخت بىلەن سەللە ئورايدىغان ئادەت بارئىدى، بۇنى ئۇيغۇرلار رەڭدار سەللە دەپ ئاتايتتى. مەسىلەن، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: (گو) زىيى مەي كەلتۈرۈپ، (ئۇيغۇرلار) بىلەن ئىچتى ھەمدە ئۇلارغا رەڭدار سەللە سوۋغات قىلدى» دېيىلگەنىدى. «يېڭى تاڭنامە. بارغۇت خويۇننىڭ تەرجىمھالى» دا: «بارغۇت خويۇن كەيپ بولۇپ قېلىپ ئوسۇلغا چۈشتى، غولام ئۇنىڭغا رەڭدار سەللە تۈتتى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. تارىخىي كىتابلاردا: قاڭقىللاردىكى قىز-چوكانلار قوينىڭ سۆڭىكىنى تېرىگە يۆگەپ بېشىغا قوندۇرۇۋالىدۇ. «چېكىسىدىكى چاچلىرىنى ئەگىمچ قىلىپ، خۇددى تاج كىيىۋالغاندەك» ياسايدۇ㉒ دەپ يېزىلغانىدى. ئۇيغۇر قىز-چوكانلىرىدا يەنە چېچىنى بېشىنىڭ چوققىسىغا تۇرمەل قىلىپ يۆگىۋالىدىغان ئادەتمۇ بارئىدى. ئەينى چاغدا بۇ خىل چاچ «ئۇيغۇرچە تۇرمەل چاچ» دەپمۇ ئاتىلاتتى، چاڭئەندىكى قىز-چوكانلارمۇ ئۇلارنى دوراپ، چېچىنى ئاشۇ خىلدا ياسايتتى.

قائىدە-يوسۇنلار: ئۇيغۇرلار خاقانلارغا ئۇسسۇل ئويناپ ئېھتىرام بىلدۈرەتتى. مەسىلەن، باۋيېنىڭ تۇنجى يىلى (762) تاڭ شاھزادىسى يۈڭۋاڭ (لى شى — تەرجىمان) ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى تەڭرى خان (بۆگۈ خان) بىلەن كۆرۈشكەن چاغدا «خان يۈڭۋاڭنى چېدىر ئالدىدا ئوسسۇل ئويناي، تەكەببۇرلۇق قىلدى» دەپ ئەيىبلىدى. يۈڭۋاڭ بولسا «جۇڭگونىڭ تەخت ۋارىسى چەت دۆلەت خاقانىنىڭ ئالدىدا ئوسسۇلغا چۈشكەن نەدە بار دەپ، خىلىغچە قارشىلىق قىلدى»㉓. ئۇيغۇرلار ئەمەلدارلارنى كۆرگەندە ئاتتىن چۈشۈپ تەزىم قىلاتتى. گۇڭدىنىڭ 2-يىلى (764) ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى لوتارخان قاتارلىقلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمىر ئورۇنباسارى بىلەن

كۆرۈشكەندە «دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ تەزىم قىلغان» ئىدى㉔.
ئۇيغۇرلار ئىتتىپاق تۈزۈپ قەسەمياد قىلىدىغان چاغدا، ھاراق ئىچىپ تۇرۇپ قەسەم قىلاتتى. مەسىلەن، گوزىيى ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەندە، «گوزىيى ئالدى بىلەن قەدەھ كۆتۈردى، تۈتۈقبەگ خاخلۇق ئۇنى قەسەم قىلىشقا تەكلىپ قىلدى، زىيى قەسەم قىلىپ: ئەگەر كىمكى لەۋزىدە تۇرماي، ئىتتىپاقداشلىق توختاتمىغا خىلاپلىق قىلىدىغان بولسا، سەپىنىڭ ئالدىدا ئۆلسۇن، بالا-چاقىلىرى قىرىلىپ كەتسۇن، دېدى. تۈتۈقبەگ خاخلۇق قاتارلىقلار بۇ گەپنى ئاڭلاپ تىنالماي قالدى. قەدەھ تۆۋەتتى ئۆزىگە كەلگەندە، بۇ گەپنى جانابىگىزنىڭ دېگىنىدەك بولسۇن دەپ تەرجىمە قىلدى»㉕.

باشقىلار: ئۇيغۇرلار ناخشا، ئۇسسۇلغا ئامراق مىللەت. «ۋېنامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇلار ئاۋازىنى سوزۇپ، لەرزان ناخشا ئېيتىشنى ياخشى كۆرىدۇ» دەپ يېزىلغانىدى. ئۇلار تەڭرىگە سېغىنىپ، نەزىر-چىراق قىلغاندا «بىر يەرگە يىغىلىپ، بەيگە قىلاتتى، قان ئېقىتىپ چۆگىلەيتتى، ئۇزۇلدۇرمەي ناخشا توۋلايتتى». ئۇلار ئېيتىدىغان ناخشىنىڭ ئاھاڭلىرى، ھۇنلار مەزگىللىدىلا يايلاققا كەڭ-كۆلەمدە تارقالغانىدى.

ئۇيغۇرلارمۇ تۈرك قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە ئوخشاش، ھايۋانلارنىڭ نامىنى بەلگە ئورنىدا ئىشلىتىپ يىل ھېسابلايتتى. ھايۋان نامى ئارقىلىق يىل ھېسابلايدىغان بۇ ئۇسۇلدا بىرىنچىسى چاشقان، ئىككىنچىسى كالا، ئۈچىنچىسى يولۋاس، تۆتىنچىسى توشقان، بەشىنچىسى ئەجدىھا، ئالتىنچىسى يىلان، يەتتىنچىسى ئات، سەككىزىنچىسى قوي، توققۇزىنچىسى مايمۇن، ئونىنچىسى توخۇ، ئون بىرىنچىسى ئىت، ئون ئىككىنچىسى توڭگۇز ئىدى. بۇ مۆچەل 12 يىلدا بىر قېتىم ئايلىناتتى. مەسىلەن، تۈرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر «مويۇنچۇر

مەڭگۈ تېنشى» دا: «قوي يىلى (743) جەڭگە ئاتلاندىم. . . توڭگۇز يىلى. . . ئۇرۇش قىلدىم» ، «توشقان يىلى 5-ئايدا. . . ئۆتۈكەل تېغىدا. . . » دەيدىغان جۈملىلەر بارئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن يىلنامىسىنىمۇ قوللانغانىدى.

2. دىندىكى ئۆزگىرىشلەر

ئۇيغۇرلار تارقاق ئىپتىدائىي قەبىلىدىن سىنىپىي دۆلەت ۋە بىرلىككە كەلگەن مىللەت بولۇپ تەرەققىي قىلىشتا، ناھايىتى ئۇزۇن دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈردى. بۇ جەريانىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۈرتكە بولغىنى، ئالدى بىلەن ئىقتىسادتىكى تەرەققىيات بولدى، ئۇنىڭ بىلەن تەڭلا دېگۈدەك ۋاقىتتا ئىجتىمائىي تەشكىلىي جەھەتتىكى ئىلغارلىق بارلىققا كەلدى، ھالبۇكى، ئىجتىمائىي تەشكىلىي جەھەتتىكى ئىلغارلىق دىنىي ئىدىيىلەرنىڭ ئۆزگىرىش قەدىمىگە تۈرتكە بولدى.

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتا ياشىغان باشقا قەبىلىلەرگە ئوخشاش، ماتىرىئارخاللىق جەمئىيىتى، پاتىرىئارخاللىق جەمئىيىتى ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى باسقۇچلىرىنى باشتىن ئۆتكۈزدى. مۇشۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، ئۇلارنىڭ دىنىي كۆز قاراشلىرى ئۆز نۆۋىتى بويىچە توتېمغا چوقۇنۇش، ئاتا-بوۋىلىرىغا چوقۇنۇش ۋە ئىلاھقا چوقۇنۇش باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتتى. دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار بىر ئىلاھقا ئېتىقاد قىلدى.

ئۇيغۇرلار مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە تارىخىي كىتابلاردا قەيت قىلىنىدى، مۇشۇ چاغدا ئۇلار ئاللىقاچان پاتىرىئارخاللىق جەمئىيىتىدە ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان دىڭلىڭلار ياكى ئۇنىڭدىن تېخىمۇ بۇرۇنقى شىمالىي

دىلارنىڭ ماتېرىئارخاللىق جەمئىيىتىدە ياشىغان دەۋرى، مىلادىدىن 1000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلەتتى، ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇر دېگەن نامنىڭ مەيدانغا چىقىشىغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى. ئەڭ باشتا ئۇيغۇر قەبىلىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئۇرۇقلارنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇلار ياشىغان دەۋرنى دەلىللەشكە مۇمكىنچىلىك يوق بولسىمۇ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ شۇ چاغدا ئۆز ئۇرۇقلىرىنىڭ توتېمىنى ساقلاپ قالالىغان-قالالمىغانلىقى، ئۇلاردا قايسى توتېملارنىڭ بولغانلىقى ھەققىدە بىزمۇ تۈزۈكرەك بىر نەرسە دېيەلمىسەكمۇ، لېكىن شۇنداق بىر نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، مىلادىنىڭ IV ئەسىرلىرىگە كەلگەندىن كېيىن، يەنى ئۇيغۇرلار ئاللىقاچان پاتېرىئارخاللىق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغان مەزگىلدە، ئۇلار باشقا قاۋمىلار قەبىلىلىرىگە ئوخشاش، ئۆز ئەجدادلىرىمىز مەلۇم ھايۋانلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك دەپ قارىدى. «ۋېينامە. قاۋمىلار ھەققىدە قىسسە» دە: «بەزىلەر ئۇلارنىڭ ئەجدادى ھۇنلارنىڭ جىيەنى، ئۇنىڭدىن دى، ئۇيغۇر ئۇرۇقلىرى پەيدا بولدى. . . دېدى، ئاۋام ئىچىدە بەزىلەر ھۇن تەكرىقۇتنىڭ ئىككى قىزى بارئىدى. . . (كىچىك قىزى) بۆرىدىن بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆردى، ئۇ كېيىن كۆپىيىپ دۆلەت بولدى دېگەن گەپلەر بار» دەپ خاتىرىلەندى. دېمەك، ئۇيغۇرلا بىر سىنىپىي دۆلەت ۋە بىرلىككە كەلگەن بىر مىللەت بولۇپ تەرەققىي قىلغان ھەمدە بىر ئىلاھقا ئېتىقاد قىلىش دىنىغا كىرگەندىن كېيىنمۇ، ئۇلار ئارىسىدا يەنىلا توتېم ئېڭى بولغانىدى. شۇڭا، باۋېيكۇنىڭ 2-يىلى (763) تاڭ سۇلالىسىنىڭ يانداش ئەمىر لەشكىرى گوزىيى ئۇيغۇر خاقانلىرى بىلەن كۆرۈشىدىغان چاغدا، «خاقان ئۆزۈننىڭ كۆچىگە تايىنىپ، ئەسكەرلەرنى سەپكە تۇرغۇزغان، گوزىيى بۆرە تۇغقا تەزىم قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەنىدى» ⑳. ھەتتا IX ئەسىرگە كەلگەندە،

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىچىدە ئېقىپ يۇرگەن رىۋايەتلەردىمۇ، ئەڭ باشتا ئۇيغۇرلارنى شەكىللەندۈرگەن 24 ئۇرۇقنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئوخشاش بولمىغان توتېمىلىرى بارئىدى، دەپ ئېنىق كۆرسىتىلگەن ھەمدە: «ئۇلار ئومۇمەن مەلۇم قەبىلىنىڭ توتېمى بولغان ھايۋانلارغا دەخلى-تەرۇز قىلمايتتى، قارشىلىق بىلدۈرمەيتتى، ئۇنىڭ گۆشىنى يېمەيتتى، چۈنكى ئۇنىڭغا ئىگە بولۇشنى ئۆزلىرىنىڭ بەخت-سائادىتى ئۈچۈن دەپ بىلەتتى»(27) دېيىلگەنىدى. بۇ رىۋايەتلەر يەنە يۇقىرىدىكى قانداش ئۇرۇقلارنىڭ بىر يەرگە جەم بولۇپ نەزىر-چىراق ئۆتكۈزگەندە، ئۆزى ئۆلۈپ قالغان ھېلىقى توتېم بولغۇچى ھايۋاننىڭ گۆشىنى بىرلىكتە يەيدىغانلىقىنى، ئۆزئارا بىر گەۋدە دەيدىغان ھېسسىياتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئورتاق ئېغىز تەگكۈزۈش ئارقىلىق توتېم بىلەن «كۆڭۈل ئالماشتۇرۇش» ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى بايان قىلغانىدى(28). دېمەك، بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ توتېمغا چوقۇنۇش باسقۇچىنى باشتىن ئۆتكۈزگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئۇزۇن بىر تارىخىي مەزگىلنى بېسىپ، كۆپ ئۇرۇق، كۆپ قەبىلىدىن بىرىكىپ شەكىللەنگەن بىرلەشمە گەۋدە بولغاچقا، ماتېرىئارخاللىق جەمئىيەت ۋاقتىدا، بۇ ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەردە تەبىئىيكى ئوخشاش بولمىغان توتېملار بارلىققا كەلگەنىدى.

ھەر خىل ماتېرىياللارغا ئاساسەن قىياس قىلغاندا، ئۇلار ھېچ بولمىغاندا تۆۋەندىكى بەزى توتېملار، ئالايلۇق، دەرەخ، ھەر خىل قۇشلار، بولۇپمۇ بۇركۇت، تاشقا، يىلپىز، ئۆچكە، دەريا مەنبەسى، تاغ چوققىسى ۋە بۆرە قاتارلىقلارغا چوقۇنغانىدى.

ئۇيغۇرلاردىكى ئۆز ئەجدادىغا مۇناسىۋەتلىك ناھايىتى كۆپ ئەپسانە-رىۋايەتلەر چوڭ دەرەخلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. يەنى ئۇرقۇن دەريا‌سى بىلەن تۇغلار دەريا‌سى ئارىسىدا ناھايىتى

چوڭ بىر تۈپ دەرەخ بارئىكەن، بىر كۈنى كەچتە ئىلاھىي بىر نۇر بۇ دەرەخكە قونۇپتۇ، دەرەختە دەرھال پوقاق پەيدا بولۇپتۇ، بۇ پوقاق بەئەينى ھامىلىدار ئادەمگە ئوخشايدىكەن، ئاردىدىن توققۇز ئاي ئون كۈن ئۆتۈپ، ھېلىقى پوقاق يېرىلىپتۇ، ئۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇنجى قەبىلە باشلىقى بۆكۈ خاقان تۇغۇلۇپتۇ، دېگەن رىۋايەت دەل مۇشۇ مەنىدە ئىدى. تاكى XI ئەسىردە ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ، قۇجۇ ئۇيغۇر بەگلىرى «بىزنىڭ جەمەتىمىزگە ۋەكىللىك قىلىدىغان دەرەخ دەپ تونۇغان دەرەخ» نى ئۆزى تۇرۇشلۇق قارارگاھلارغا ئېلىپ كېلىپ چوقۇنۇپ يۈردى[29]. چوڭ دەرەخلەرگە چوقۇنۇش، ئېھتىمال، ماتىرىئارخاللىق جەمئىيىتى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى ئورمانلىقلاردا تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنىڭ ئىنكاسى بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلاردا يەنە قۇشقا چوقۇنۇش ئادىتى بارئىدى. ئۇيغۇرلار ئاردىسىدىكى بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، تۇنجى خاقان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن «تەڭرى ئۇنىڭغا ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ تىلىنى بىلىدىغان ئۈچ قۇش ئەۋەتتى. خاقان ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى ئەھۋالنى بىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن، بۇ قۇشلارنى دائىم ماڭدۇرۇپ تۇراتتى»[30]. جېنىۋەننىڭ 4-يىلى (788) ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىدىن ئۆز مىللىتىنىڭ نامىنى خەنزۇچە خەت بىلەن تەرجىمە قىلىپ يېزىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغاندا، ئۇلار ئۇيغۇر（回纥）دېگەن خەتنى（回鹘）قىلىپ يازدى ھەمدە بۇنى «لاچىنىدەك چاققان ئۇچىدىغان» دېگەن مەنىدە دەپ ئىزاھلىدى[31]. لاچىن بىر خىل ۋەھشىي ئوۋ قۇشى ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكي ئەپسانىلىرىدە، ئەڭ باشتا ئۇيغۇر قەبىلىسىنى شەكىللەندۈرگەن 24 ئۇرۇقتىكى 20 ئۇرۇقنىڭ ھەممىسى ھەر خىل بۇركۇتلەرنى ئۆزىگە توتېم قىلىدى دېگەن گەپلەر بارئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۆت ئۇرۇقنىڭ توتېمى ئاق

بۇركۇت؛ تۆت ئۇرۇقنىڭ شۇڭقار؛ تۆت ئۇرۇقنىڭ لاچىن، يەنە تۆت ئۇرۇقنىڭ قارىچۇغا ئىدى㉜. ئەمەلىيەتتە، تۈركىي تىلى بىلەن سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەردە، قۇشقا چوقۇنىدىغان ئادەت خېلى كۆپ ئىدى. ئۇرقۇن دەرياسى بويىدىكى قەدىمكى تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدا Uchdy (ئۇچتى) دېگەن بىر سۆز بار بولۇپ، ئادەملەر ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى «چاچراپ كەتتى» دېگەن ئىبارە ئارقىلىق ئىپادىلەيتتى. تاكى X ئەسىردىن كېيىنمۇ، ئادەملەر ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى shungarboedy (شۇڭقار بولدى) دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىدى㉝. تارىخىي كىتابلاردا، ئۇيغۇر قوشۇنلىرى «كىيىۋالغان دوبۇلغىنىڭ ئىككى تەرىپى بەئەينى بۇركۇتنىڭ قانىتى» دەك ئىدى دەپ خاتىرىلەنگەنىدى㉞. تارىخىۋلوگىيىلىك ماتېرىياللارمۇ بۇ خاتىرىنى دەلىل-ئىسپات بىلەن تەمىن ئەتتى㉟. بۇنىڭدىن باشقا، مۇشۇ كىتابتىكى بىرىنچى بابنىڭ ئىككىنچى بۆلۈمىدە تونۇشتۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى دى (狄) لاردا، قۇشنى توتېم قىلغان ئۇرۇقلار ئەڭ كۆپ ئىدى. روشەنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ قۇشنى توتېم قىلىشى، بولۇپمۇ بۇركۇتكە چوقۇنۇش ئادىتى، ئۇلارنىڭ ئەجدادىنىڭ بۇرۇنلاردا ھەر خىل ئۇچار قۇشلارنى توتېم قىلغانلىقىنىڭ داۋامى ئىدى.

ئۇيغۇرلار يەنە « tonga » (同罗) (توڭا) ㊱ دەپ ئاتىلىدىغان ھايۋانغىمۇ چوقۇنغانىدى، بۇ ھايۋان قاپلاننىڭ بىر خىلى ئىدى. ئۇلار مۇنداق قاپلان پىلنىمۇ ئۆلتۈرۈپ قويالايدۇ دەپ قارايتتى. رىۋايەتتىكى تۈركلەرنىڭ بىر چوڭ خاقانى ئالىپ ئەرتوڭا « tongaalpar » يەنى «قاپلانغا ئوخشاش (كۈچتۈڭگۈر) ئادەم» دەپ تەرىپلىگەنىدى㊲. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىكى توڭا قەبىلىسى ئۆز نامىنى مۇشۇ ھايۋان نامى بىلەن ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنداقلا توڭرا قەبىلىسىنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ قاپلاننى توتېم قىلغانلىقىمۇ ئېھتىمالدىن يىراق

ئەمەس.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىچىدە ئۆچكىنى توتېم قىلغان ئۇرۇقلارمۇ بارئىدى. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ رىۋايەتتىكى ئەجدادلىرى ئىچىدە تېخى ئوغۇز خاقان مەزگىلىدىكى ئۆچكىنى توتېم قىلغان تۆت ئۇرۇق بولغانىدى(38). مۇھىم ئىشلارنى مۇھاكىمە قىلىدىغان يىغىن سورۇنلىرىدا، ئۇلار ئاق ئۆچكە ۋە قارا ئۆچكىلەرنى ئېگىز ياغاچقا ئېسىپ قويۇاتتى(39).

ئۇيغۇرلار ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن توتېم قىلغان ھايۋان يەنىلا بۆرە ئىدى. خاقانلىق تۇغىغا بۆرىنىڭ بېشى چۈشۈرۈلەتتى. ئۇلار بۆرىگە تەزىم-بەجا كەلتۈرەتتى ۋە ئۆزلىرىنى بۆرىنىڭ ئەۋلادى دەپ تونۇيتتى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارمۇ ئۇلارنى بۆرە ئۇرۇقى دەيتتى. توتېمغا چوقۇنۇش، تەبىئەتنىڭ قۇدرىتىگە چوقۇنۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. شەرت-شارائىت ۋە ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ئۆزگەرگەندە، توتېم قىلىنىدىغان نەرسىلەرمۇ ئۆزگىرەتتى. ئۇيغۇرلاردا چوڭ دەرەخ، بۇركۇت ۋە بۆرىنى ئۆز ئەجدادلىرىمىز دەيدىغان ئەپسانىلەرنىڭ بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئۇلارنىڭ مېۋە تېرىپ، ئوۋ قىلىپ تۇرمۇش قامدايدىغان جەنۇبىي سىبىرىيە ئورمان ئادەملىرىدىن، كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىش بىلەن تۇرمۇش قامدايدىغان موڭغۇل دالاسىدىكى ئادەملەرگە ئۆزگەرگەنلىكىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان، يايلاقتىكى بۆرىلەرنىڭ زىيانكەشلىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئىنزچىل رەۋىشتە تەھدىت سالدى. «ۋەھىمە ئىلاھنى بارلىققا كەلتۈردى»(40). مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى، موڭغۇل دالاسىدا ئۇيغۇرلاردىن ئىلگىرى ياشىغان ئاسىيولار، تۈركىلەر ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن تەڭ ۋاقىتتا ياشىغان سىرتاردوشلار ھەمدە ئۇيغۇرلاردىن كېيىنكى موڭغۇللارنىڭ ھەممىسى بۆرىنى ئۆزىنىڭ ئەجدادى دەپ بىلدى ياكى بۆرىنى توتېم قىلىدىغان ئادەتنى يېتىشتۇردى. بۇنىڭدىن باشقا، ھەرقايسى

ئوخشاش بولمىغان ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئۆزئارا بىر-بىرىگە ۋە بىر-بىرىنى قوشۇۋالغان جەريان ئىچىدە، ئۇلارنىڭ توتېمىلىرىدىمۇ ئۆزئارا بىرىكىش ۋە قوشۇلۇپ كېتىش يۈز بەردى. نەتىجىدە زور تۈركۈمدىكى توتېمىلار يوقىلىپ كەتتى. پەقەت تەسىر كۈچى ئەڭ زور ياكى بويسۇندۇرغۇچىلارغا تەئەللۇق بولغان توتېمىلار ساقلىنىپ قالدى ۋە ئورتاق توتېمغا ئايلاندى. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ رىۋايەتلىرىدە ساقلانغان قالغان توتېمىلارنىڭ، ئۇلارنىڭ ھەرقايسى تارماق ئەجدادلىرى ئىچىدىكى نىسبەتەن كۆچلۈكرەك بولغان ئۇرۇقلارنىڭ توتېمىغا ۋەكىللىك قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھالبۇكى ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل دالاسىدا خاقانلىق قۇرغاندىن كېيىن، بۆرىنى ئۆز ئەجدادى دەپ ئېتىبار بىلەن قارىغانلىقىدىكى سەۋەب، ئۆزئارا بىرىكىپ ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن ھەرقايسى ئۇرۇقلارنىڭ يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنى ئاساس قىلغانلىقىدىن ئىدى. بۇ قەبىلىلەر يايلاقتا نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان ئىزچىل ئېقىپ يۈرگەن، بۆرىنى ئەجداد بىلگەن ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلدى، نەتىجىدە بۆرە توتېمى باشقا ھەممە توتېمىلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، پۈتۈن مىللەت ۋە خاقانلىقنىڭ توتېمى بولۇپ قالدى.

ماتېرىئارخاللىق جەمئىيىتىنىڭ پاتېرىئارخاللىق جەمئىيىتىگە ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، توتېمغا چوقۇنۇشمۇ تەدرىجىي يوسۇندا ئەجدادلارغا چوقۇنۇشقا قاراپ ئۆزگەردى. ئۇرۇقلاردا ئۆزىنى قانداقتۇر بىر ھەر توتېمدىن كېلىپ چىقمىغان، بەلكى مەلۇم بىر يېرىمى ئادەم، يېرىمى ئىلاھ بولغان ئەر ئەجدادىدىن تۆرەلگەن دەيدىغان قاراش پەيدا بولدى. بۇ چاغدا، ئۇرۇقلاردىكى توتېم ئاستا-ئاستا يوقالدى ياكى ئارقىغا چېكىنىپ مۇھىم بولمىغان ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، يەنى ئۇيغۇرلار تارىخىي كىتابلاردا ئەمدىلەتىن تىلغا ئېلىنغان چاغدا، ئۇلار

ئاللىقاچان پاتىرئارخاللىق جەمئىيەتكە كىرىپ بولغانىدى. بۇ چاغدىكى ئېگىز ھارۋىلىق ھەرقايسى قەبىلىلەر «ئۆزلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى بارلىققا كەلگەن»، قەبىلە تەشكىللىي بولۇپ ئۇيۇشقان ھالەتتە ئىدى. لېكىن ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، ھېچقايسى قەبىلىنىڭمۇ «قوماندان، ئەمرلەشكەر» لىرى يوق ئىدى، ئۇلار تېخى نىسبەتەن چوڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ شەكىللەنمىگەنىدى. پاتىرئارخاللىق جەمئىيەت مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىغا چوقۇنۇش جەھەتتىكى ئەپسانىلىرى، خۇددى باشتا بايان قىلغىنىمىزدەك، چوڭ دەرەخلەر توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەلدىكى تارىخىي كىتابلاردا ئاساسەن ئوخشاش خاتىرىلەندى. ئەجدادلارنىڭ چوڭ دەرەخ تۈۋىدە تۇغۇلغانلىقىغا ئائىت ئەپسانىلەرنىڭ توتېمغا چوقۇنۇش بىلەن ئەجدادقا چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئەپسانىنىڭ بىرىكمىسى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى. ئەجدادلارنىڭ توتېمدىن يېرىم ئادەم، يېرىم ئىلاھ ھالەتتىكى ئەركىشىگە ئۆزگەرگەنلىكى، ئۇيغۇرلاردىكى ئەجدادقا چوقۇنۇش ئادىتىنىڭ پاتىرئارخاللىق جەمئىيەتتە پەيدا بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەتتى.

ئەجدادلارغا چوقۇنۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار يەنە ھەممە شەيئىلەردە روھ بولىدۇ دېگەننى تەرغىب قىلىدىغان شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. شامان دىنى: ئىنسانلارنىڭ ئاتا-بوۋىسى مەلۇم بىر ئىلاھ، بۇ ئىلاھلار كۆپىنچە تاغ چوققىلىرى ۋە دەريا مەنبەلىرىدە ياشايدۇ دەپ قارايتتى. ئۇيغۇرلار شەك-شۈبھىسىزكى بۇنداق كۆزقاراشقا قوشۇلاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئارىسىدا: ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئەسلىدە ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنگەنلىكى، بىر تۈركۈمىنىڭ ئون دەريا ئاقىدىغان جايدا ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۇچۇن «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغانلىقى؛ يەنە بىر تۈركۈمىنىڭ توققۇز دەريا ئاقىدىغان جايدا

ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن «توققۇز ئوغۇز»⑪ دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدە تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەت بار ئىدى. بۇ خىل رىۋايەت روشەنكى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان، بىر سۆزدا بىر ئىلاھ بولىدۇ. ھەر بىر ئىلاھ بىردىن قوۋمنىڭ ئەجدادى بولىدۇ دەيدىغان قاراشتىن كېلىپ چىققانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ دەرياني فامىلە قىلغانلىقىنى، يۇمەن سۇلالىسى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەۋلادى يازغان «قۇجۇدىكى شى جەمەتىنىڭ شەجەرىسى» مۇ ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. بۇ شەجەرىدە: «شى جەمەتى ئۇيغۇرلاردۇر... (ئەجدادى) تۇنيۇقۇق... كۆپىنچە شى نيەنخي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا تۇراتتى، نەۋرە-چەۋرىلىرى تۇنيۇقۇقنى ئۆزلىرىنىڭ بوۋىسى بىلەتتى، شۇ سەۋەبتىن شى ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ئىسمى بولۇپ قالدى، بۇ ئەسلىدە دەريانىڭ نامى ئىدى»⑫ دەپ يېزىلغانىدى.

ئۇلار ئەجدادلارغا چوقۇنغاندا، ئەجدادلىرىنىڭ روھى كېيىنكىلەرنىڭ خاتىرجەملىكى ۋە بايلىقىنى قوغدايدۇ دېگەن سەۋەبلەرنى كۆزدە تۇتاتتى. بۇ ئىلاھىي روھ تۇرىدىغان جاي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ھامان، ئۇلارمۇ مەلۇم ئاپەتكە دۇچار بولاتتى. مۇشۇلارغا ئاساسلانغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ يۇمەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەۋلادلىرى قۇملۇمنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھالاك بولۇش سەۋەبلىرىنى سۆزلىگەندە: ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قارارگاھىغا يېقىن جايدا «قۇتتاغ» دەيدىغان بىر تاغ بارلىكەن، «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى يەر تونۇيدىغان بىر مۇنەججىم بىلەن خاقانلىقنى چۆرگىلەپ يۈرۈپ: قارا قۇرۇم (ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھى ئورۇنلاشقان يەر) نىڭ مۇنچە كۆچلۈنۈپ كېتىشى مۇشۇ تاغ بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەگەر بۇ تاغنى بۇزۇۋەتسەك، دۆلەتمۇ ئاجىزلايدۇ، دەپتۇ. ئاندىن ئۇلار تېكىنلەرگە: سىلەر بىلەن قۇدا چۈشۈشكەن بولغاچقا، ئاز-ماز تەلىپىمىز بار، ئورۇندىيالامسىلەر؟ قۇتتاغنىڭ تېشى

دۆلىتىگىلارغا (ئۇيغۇر خاقانلىقىغا) نەپ بەرمەيدۇ، بىراق تاڭ زېمىنىدىكىلەرگە لازىم بولۇپ قالدى، دەپتۇ. تېكىنلەر ئۇلارغا تاش بەرمەكچى بولۇپتۇ، بىراق تاش ناھايىتى چوڭ بولغاچقا مىدىرلىتالماپتۇ. تاڭ زېمىنىدىن كەلگەنلەر بۇ تاشنى ئاۋۋال ئوتتا كۆيدۈرۈپ، ئارقىدىن ئۈستىگە قويۇق سىركە تۆكۈپتۇ، تاش پارچىلانغاندىن كېيىن، ئۇلار ئونى ھارۋىغا قاچىلاپ ئېلىپ كېتىپتۇ. بۇنىڭ كۆرگەن ئۇچار قۇشلار، ھايۋانلار زارۇ-زار يىغلاپتۇ. ئارىدىن يەتتە كۈن ئۆتۈپ ئوغۇن تېكىن (خاقان) ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئارقا-ئارقىدىن ئاپەت يۈز بېرىپ، پۇقرالار سارىسىمگە چۈشۈپتۇ. تەخت ۋارىسى بولغانلارمۇ ئارقا-ئارقىدىن ئۆلۈشكە باشلاپتۇ ۋە ئاخىرىدا يارغول (تۇرپان) ئايمىقىغا كۆچۈپتۇ» دەپ چۈشەندۈرگەنىدى⑬.

مۇشۇ مەزگىلدە، شامان دىنىنىڭ ھەممە مەۋجۇداتتا روھ بولىدۇ، دەيدىغان كۆز قارىشى ئۇيغۇرلارغىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. مەسىلەن، ئۇلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۆتۈكەن تېغىنى يەر ئىلاھى، بىزنىڭ مال-چارۋىلىرىمىزنى، بالا-چاقىلىرىمىزنى ئۆز پاناھىدا ساقلايدۇ دەپ قارىدى⑭. ئۇلار يەنە بەزى ئىلاھىي تاشلارغىمۇ چوقۇندى. IX ئەسىرگە كەلگەندىمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى: «بىلى ۋە بېشى بار تاش بىلەن سېھىرگەرلىك قىلغىلى، شامال ۋە يامغۇر پەيدا قىلغىلى بولىدۇ» دېگەنىدى⑮. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بۆكۈ خاقان توغرىسىدىكى بىر رىۋايەتتە: بۆكۈ خاقان چۈشىدە ئاق كىيىملىك بىر يىگىتنى كۆرۈپتۇ، «يىگىت ئۇنىڭغا بىر پارچە قاشتېشىنى بېرىپ: ئەگەر بۇ تاشنى مەڭگۈلۈك ساقلايدىغان بولساڭ، تۆت ئەتراپىڭدىكى زېمىنىڭ ھەممىسى سېنىڭ بولىدۇ، دەپتۇ. ۋەزىرلىرىمۇ خاقانغا ئوخشاش چۈش كۆرۈپتۇ»⑯ دېگەن گەپلەر بارئىدى. تاممۇ ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە: «ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى ئۇلارنىڭ قولىدا غەلىتە تاشلار

بار ئىكەن، ئۇلار مۇشۇ تاشلار ئارقىلىق ئۆزى خالىغان ئىشلارنى قىلالايدۇ، قار-يامغۇر ياغدۇرالايدۇ، سوغۇق ھاۋا پەيدا قىلالايدۇ. ئۇلاردا مۇشۇنداق تاشلارنىڭ بارلىقى توغرىسىدىكى ھېكايىنى ھەممە ئادەم بىلىدۇ، شۇنداقلا بۇ ھېكايىنىڭ تارقىلىش دائىرىسى كەڭ... ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ تاشلار ئۇيغۇر خاقانلىرىدىلا بولىدۇ»[47] دەپ يازغانىدى.

بۇ مەزگىلدە، شامان پېرىخۇنلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىنتايىن زور ھۆرمەتكە سازاۋەر بولدى. بەزىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ رىۋايەتلىرىدە ئەجداد ھېسابلانغان بۆكۈ خاقانىنىڭ ئىسمىدىكى (Bögü) دېگەن سۆز، قەدىمكى تۈركىي تىلدا شامان مەنىسىنى بىلدۈرەتتى، دەپمۇ دەلىللىگەن بولدى[48]. شامان بىلەن ئەجدادنىڭ بىر گەۋدىگە بىرىككەنلىكى توغرىسىدىكى بۇ رىۋايەتلەر، ئۆز ۋاقتىدا بىر قىسىم شامانلارنىڭ قەبىلە باشلىقى بولۇش مۇمكىنچىلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيتتى. تاكى VIII ئەسىرگە كەلگەندىمۇ، ئۇيغۇر خاقانلىرى جەڭگە ئاتلىنىدىغان چاغدا، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئۈستىدە پال سالىدىغان شامان پېرىخۇنلىرىنى يېنىدا ئېلىپ يۈرەتتى[49]. ئۇيغۇر پېرىخۇنلىرى پال ئاچقاندا، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تاغاق سۆڭىكىنى كۆيدۈرۈپ، كۆيۈكتىن كېيىنكى سىزىقچىلارغا قاراپ ياخشى-يامانىنى ئايرىش ئۇسۇلىنى قوللىناتتى[50]. ئۇيغۇرلار شامان پېرىخۇنلىرى سېھىرگەرلىك قىلىپ شۇنىڭغان چىقىرالايدۇ دەپ قارايتتى. مەسىلەن، يۇقتەينىڭ تۇنجى يىلى (765) تىبەتلەر بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە، «ئۇيغۇرلار پېرىخۇنلاردىن پايدىلىنىپ شۇنىڭغان چىقارغانىدى. ئۇلار جەڭنى كېچىكتۈرۈپ، تاڭ ئاتقاندا تىبەتلەرنىڭ توڭلاپ كەتكەنلىكىنى، ئوقيالىرىنىڭ كېرەكتىن چىققانلىقىنى كۆرگەنىدى»[51]. VIII ئەسىردە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن كۆچۈرۈلگەن قەدىمكى رىۋايەت «ئوغۇز خاقان رىۋايىتى» دە، ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى ئوغۇزخانىنىڭ يېنىدا «ئۇلۇغ تۈرك»

دەيدىغان بىر شامانىنىڭ بارلىقى، ئۇنىڭ ئوغۇز خاقانغا تەڭرىنىڭ ۋەھىسىنى يەتكۈزۈپ تۇرىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا بەزىلەر مۇشۇ ئەپسانىدىكى ئوغۇز خاقان ھاۋارەڭ نۇر ئىچىدە ۋە دەرەخنىڭ كامپىرىدا تۇرىدىغان ئىككى قىز بىلەن توي قىلغان، بۇمۇ شامان دىنىدىكى خۇراپىيلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىدى. بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب، قەدىمكى شامان رەمچىلىرى ئىككىدىن ئىلاھ بىلەن توي قىلغان، ئۇنىڭ بىرى دەرەخ ئىلاھىنىڭ قىزى، يەنە بىرى سۇ ئىلاھىنىڭ قىزى دەيدىغان قاراش بار ئىدى(52).

ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىدىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا قاراپ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلار ئېتىقاد قىلىدىغان شامان دىنىمۇ، ئەجدادلارغا چوقۇنۇش ۋە ھەممە شەيئىلەردە روھ بولىدۇ دېگەن مەركەزدىن تەڭرىگە چوقۇنۇشنى يادرو قىلغان باسقۇچقا قەدەم قويىدى، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت مەركىزى بولغان «قارارگاھ»نىڭ بارلىقىغا كېلىشىگە ماسلىشىش ئۇچۇن، ئاڭ شەكلى فورماتسىيىسى جەھەتتە تەڭرى مەركەزلىكىدىكى تەبىئىي چوقۇنۇش سىستېمىسىنىڭ بولۇشى يەنى رەڭگارەڭ تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئىگە بولالايدىغان تەڭداشسىز بىر تەڭرىنىڭ بولۇشى ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى. تەڭرىگە چوقۇنۇش گەرچە يەنىلا تەبىئەتنىڭ كۈچىگە چوقۇنۇش بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاستا-ئاستا ئىجتىمائىي خاراكتېر تۇسىنى ئېلىۋاتقان، ئۆزىدە بىر دىنغا ئېتىقاد قىلىشنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى ۋە سىنىپ تامغىسىنى يېتىشتۇرۇۋاتقانىدى.

پايانسىز يايلاقتا، بىر تالاي تارقاق قەبىلىلەرنىڭ نىسبەتەن مۇقىم بىر ئىتتىپاقداشلىق بولۇپ ئۇيۇشۇشى ئۇچۇن خېلى ئۇزاق تارىخىي جەريان كېرەك ئىدى، ھالبۇكى ھەممىگە ئورتاق، تەڭداشسىز بىر تەڭرى ئىلاھىنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلەردىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە بارلىققا كېلىشى ئۇچۇنمۇ، بىر تەرەققىيات

جەريانى لازىم ئىدى. دەسلەپىدە ئۇلار كۆك ئاسمانغا ھەمدە كۈن، ئاي، يۇلتۇز قاتارلىق ھەر خىل پلانېتلارغا شۇنداقلا كۆك ئاسماندا پەيدا بولغان گۈلدۈرماما، چاقماق، يامغۇر، قار قاتارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىگە چوقۇندى. مەسىلەن، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ئېيتىلغاندەك، ئۇلار «گۈلدۈرمامىغا ئامراق بولۇپ قالدى». ئۇلاردا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا بەشىنچى ئايدا «تەڭرىگە سەجدە قىلىدىغان» ئادەت كېلىپ چىقتى. ئۇلار جەڭگە ئاتلىنىدىغان چاغدا «ئاينىڭ تولۇشى» نى ساقلايدىغان بولدى[53]. V ئەسىرگە كەلگەندە، قاتقىللاردىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەش قەبىلىدە بىر تارقاق ئىتتىپاقداشلىق شەكىللەندى، مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، بۇ ئىتتىپاقداشلىق ئۇستىدە ھەممەيلەنگە ئورتاق بولغان، تەڭداشسىز بىر تەڭرى ئىلاھى باش كۆتۈردى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دە دېيىلگەنلىرى بويىچە، «ۋېنچىڭنىڭ ۋاقتىدا (454 — 453) قاتقىللاردىن بەش قەبىلە بىرلىشىپ تەڭرىگە باش ئۇردى، نەچچە ئونمىڭ ئادەم بىر يەرگە جەم بولدى... ئۇلار ئالەم بىنا بولغاندىن بۇيان، مۇنداق كاتتا مەرىكە بولمىغان دېيىشتى». روشەنكى، بۇ بەش قەبىلە ئېگىز ھارۇنلىقلاردىكى قەبىلە ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ باشلىنىشى ئىدى، ھالبۇكى ئۇيغۇرلارنى يادرو قىلغان نىسبەتەن مۇقىم، بىرلىككە كەلگەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى 200 يىللىق بىرىكىش، تارقىلىش، قوشۇلۇش، ئايرىلىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئەڭ ئاخىر شەكىللەندى. سۇي سۇلالىسىنىڭ دابى يىللىرىدا (618 — 605) ئۇيغۇرلار بۆكۈ، توڭرا، بايىرقۇ قاتارلىق قەبىلىلەر ئىلەن بىرلىشىپ، بىر تۇتاش ھالدا ئۇيغۇر دەپ ئاتالىدىغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قۇردى، ياغلۇقار ئۇرۇقىدىن سۇكۈن تېكىن ئىتتىپاقداشلىقنىڭ ئاقساقىلى بولدى. VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، تۈرك ۋە سىرتاردۇشلار

خاقانلىقى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ يوقالدى، نەتىجىدە ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارنىڭ يادروسى بولۇپ قالدى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتەبىر ئۆزىنى خاقان دەپ جاكارلىدى ھەمدە «تۇركلەرنىڭكىگە ئوخشاش» ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئورناتتى. مۇشۇنىڭدىن باشلاپ VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا رەسمىي دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغانغا قەدەر ئۆتكەن ۋاقىت، ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن دۆلەت قۇرۇشقۇچە بولغان ئۆتكۈنچى باسقۇچى ئىدى.

بەش قەبىلە قاڭقىللار بىرلىشىپ تەڭرىگە سەجدە قىلغاندىن تارتىپ دۆلەت قۇرۇلغان ئارىلىقتا، ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىت پېشۋالىرى، قەبىلە ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ ئاقساقاللىقىدىن ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مىراس قالىدىغان خاقانلىققا قاراپ ئۆزگىرىش ياسىدى. تەڭرى ئىلاھىنىڭ ئورنى ئۇلارنىڭ نەزەرىدە كۈنسايىن ئۇلۇغلاندى. ھۆكۈمرانلار بۇ خىل دىنىي ئىدىيىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ نېمە دېسە ئېقىۋېرىدىغان ئورنىنى تازا مۇستەھكەملىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىرى «دائىم دېگۈدەك كۈنچىقىشقا قاراپ ئولتۇراتتى، كۈننىڭ چىقىشىغا ھۈرمەت قىلاتتى»[54]. خاقانلارنىڭ فامىلىسىنىڭ ئالدىغا ئومۇمەن «تەڭرى»، «ئاي تەڭرىدە» قاتارلىق سۈپەتلەش سۆزلىرى قوشۇلاتتى، بۇلار «تەڭرى»، «تەڭرى ئىلاھى» ياكى «تەڭرى تەرىپىدىن تىكلەنگەن» دېگەن مەنىدە ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ «مويۇنچۇر خاقان مەڭگۈ تېشى» دىمۇ، بىرنەچچە جايدا «كۆك ئاسمانىنىڭ ۋە زېمىننىڭ ھىممىتى بىلەن، مەن ئۆز خەلقىمگە ھۆكۈمران بولدۇم»، «كۆك ئاسمان ۋە زېمىننىڭ ھىممىتى بىلەن، ئۆز خەلقىمگە بۇيرۇق چۈشۈرۈۋاتىمەن» دېگەنلەر سۆزلەنگەنىدى. پادىشاھلارنىڭ ھوقۇقى ئىلاھتىن كەلگەن دەپىدىغان بۇ نەزەرىيە، ئىپتىدائىي دىنىي كاتېگورىيىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ

كەتكەنىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى دۆلەت ئاپپاراتلىرىنىڭ تەدرىجىي مۇكەممەللىشىشىگە، سىنىپ ۋە مەرتىۋە-دەرىجە پەرقىنىڭ كۈنسايىن ئوچۇق بولۇشىغا ئەگىشىپ، ھەر خىل تەبىئىي كۈچكە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىلاھلارمۇ قائىدە-نىزاملىرى يوق، ئۆزى خالىغانچە ئىش قىلىدىغان ئەھۋالدىن قالدى، ئىلاھلارغىمۇ يۇقىرى-تۆۋەن دەرىجە يۈكلەندى، ئىلاھلار دۇنياسىمۇ رەتلىك بولۇپ قالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تەڭرى ئىلاھى ئەڭ يۇقىرى ئورۇندا ئىدى، ئۇنىڭدىن قالسا ئايال ئىلاھ ئۇماي ۋە زېمىن (يەر-سۇ) ئىلاھى تۇراتتى. ئەجدادلار ئىنسانىيەتنىڭ ئۇستىدە، تەڭرىنىڭ ئاستىدا ئىدى. ھالبۇكى، ئۇلاردىن باشقا بىر تالاي ئىلاھ، توتېملارنىڭ ئورنى تېخىمۇ كەينىدە ئىدى. تاشقى موڭغۇل ئۇلانباتورنىڭ يېنىدىن تېپىلغان تۈرك يېزىقىدىكى پارچە ئابىدىلەردە «ئىلاھى خاقان بىلەن ئۇماي خاتۇن» دېگەن جۈملىلەر ئۇچرىتىلدى(55). بۇلاردىن باشقا تۈرك ۋە ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تاشلىرىدىمۇ «ئاسمانغا ئوخشاش، تەڭرى ئاتا قىلغان تۈرك بىلگە خاقان»(56)، «ئايال ئىلاھ ئۇمايغا ئوخشاش، ئانام خاتۇننىڭ دۆلىتىدە»(57)، «تەڭرى بەرگەن، دۆلەت قۇرغان قۇتلۇق خاقان»(58)، دېگەن جۈملىلەر بارئىدى. ئەجدادلار ھەققىدە سۆز ئېچىلغاندا «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دا: «ئۇستىمىزدە كۆك ئاسمان، تۆۋەندە قوڭۇر رەڭلىك يەر بىنا قىلىنغاندا، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىنسانىيەتنىڭ پەرزەنتلىرىمۇ بارلىققا كەلدى. ئىنسانىيەت پەرزەنتلىرىنىڭ ئۇستىدە مېنىڭ ئەجدادىم بۇ مەن خاقان بىلەن ئىستىمى خاقان ئولتۇرىدۇ» دەپ يېزىلدى. ئەپسانىلەردىكى ئوغۇز خاقانىنىڭ بىر نەچچە ئوغلى بولۇپ، چوڭىنىڭ ئىسمى «كۆك»، قالغانلىرىنىڭ ئىسمى نۆۋەتتى بويىچە «ئاي، تاغ، دېڭىز» ئىدى(59). ئادەملەر ئارىسىدىكى دەرىجە پەرقىنى تەبىئەت دۇنياسىدىكى شەيئىلەر بويىچە پەرقلەندۈرگەنده، كۆك ئاسمان ئەڭ يۇقىرى ئورۇندا

تۇراتتى، شۇنداقلا خاقان ئەڭ ئالىي نوپۇزغا ۋەكىللىك قىلاتتى. دېمەك، ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەتتىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى سىنىپىي جەمئىيەتتىكى دۆلەت ئاپپاراتىغا ئۆزگەرگەن ۋاقىتتا، دىن دەرھاللا سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقنىڭ قورالىغا ئايلىناتتى. بۇنداق چاغلاردا، يالغۇز ئادەمگە چوقۇنۇش ۋە تەڭرى بىلەن ئادەمنى بىرلەككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئېنىق ئىدىيە، دەرىجە ۋە بىر تۇتاش تەشكىلۈق بولۇش جەھەتتىكى ئېنىق كۆز قاراشلار زۆرۈر بولۇپلا قالماي، بەلكى سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ ئېتىكىلىق كۆز قارىشى بىلەن ھەرىكەت مىزانىنى تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ بۇئاستە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان دىنىي ئىدىيىلەرمۇ زۆرۈر ئىدى. مۇنداق ۋاقىتتا، تەڭرى ئىلاھىغا چوقۇنىدىغان شامان دىنىمۇ جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايتتى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، ياكى ئۇنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئەقىدىسى ۋە ھالىتىنى ئۆزۈل-كېسىل ئۆزگەرتىش، ياكى ئۇنىڭدىن پۈتۈنلەي ۋاز كېچىپ تېخىمۇ ئالىي دەرىجىدىكى سىنىپىي جەمئىيەت دىنىغا ئېتىقاد قىلىش لازىم بولاتتى. 763-يىلى بۆگۈ خاقان مانى دىنىغا كىردى، بۇ دەل كېيىنكى يولنى تاللىغانلىقى ئىدى.

مانى دىنى مىلادى Ⅲ ئەسىردە پېرسىيىلىك مانى دېگەن كىشى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىندى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بولۇپمۇ ماۋرائۇننەھىردىكى سوغدىلار ئارىسىدا ۋاپىغا يېتىپ، Ⅶ ئەسىردە تاڭ سولالىسىگە تارقالدى. 763-يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى بۆگۈ خاقان تاڭ زېمىنىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە مانى دىنىنىڭ ئۇستازلىرىدىن تۆت كىشى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا ئۆز دىنىنى مانى دىنىغا ئۆزگەرتتى. ئۇ يەنەبۇ تۆت نەپەر كىشىنى قۇمۇقنىڭ شىمالىغا ئېلىپ بېرىپ، تەرەپ-تەرەپكە دىن تارقاتقۇزدى[60]. نەتىجىدە مانى دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت دىنى بولۇپ قالدى، بۇ دىن تا غەربكە

كۆچكەندىن كېيىنمۇ 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتقىچە تارقىلىپ يۈردى.

بەزىلەر ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتا، ئاساسلىقى شۇ دىندىكى سوغدى سودىگەرلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق سودا بىلەن شۇغۇللىنىپ بېيىۋېلىشنى كۆزدە تۇتقان دەپ قارىدى[61]. بۇ گەپنىڭ مەلۇم ئاساسى بار بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار مۇنداق بىر ئاساسىي سەۋەبكە يەنى دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن شامان دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسىنىڭ پارچىلىنىشقا يۈزلەنگەنلىكى؛ يېڭى جەمئىيەت، يېڭى تەرتىپنىڭ بىر خىل يېڭى دىنىنىڭ ھامىيلىقىغا ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقانلىقىغا سەل قارىدى.

ئۇيغۇرلار بىر مەزگىل ئېتىقاد قىلغان شامان دىنى بارلىق ئىپتىدائىي دىنلارغا ئوخشاش، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئىنسانلار بىلەن تەبىئەت دۇنياسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ بىر خىل مەۋھۇم ئىنكاسى ئىدى، ئۇ شۇنداقلا تەبىئەت كۈچلىرىگە چوقۇنىدىغان، ھەممە شەيئىلەرنىڭ روھى بولىدۇ دېگەننى تەرغىب قىلىدىغان دىن ئىدى. ھەر خىل ئىلاھلار ئارىسىدا خۇددى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەتتىكى ئادەملەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاش مۇكەممەل دەرىجە ئايرىمىسى ۋە بىر تۇتاش تەئەللۇق بولۇش مۇناسىۋەتلىرى يوق ئىدى. ئۇنى ئېنىق ھالدا ئىجاد قىلغۇچىمۇ مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، ئۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى كوللېكتىپنىڭ پاراسەت مەھسۇلى ئىدى. ئۇنىڭ يېزىق بىلەن پۈتۈلگەن نوملىرى يوق ئىدى، ئۇنىڭدىكى ئەقىدىلەر پۈتۈنلەي دېگۈدەك داخان، پېرىخۇنلارنىڭ سۆزى بىلەن ياكى ھەركەت بىلەن ئۆگىتىشىگە تايىنىپ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تارقالغانىدى. خۇددى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئادەملەرنى چەكلەپ تۇرىدىغان سىياسىي تۈزۈم ۋە ئاپپاراتلار بولمىغىنىدەك، شامان دىنىنىڭمۇ ئادەملەرنى چەكلەپ تۇرىدىغان دىنىي تەشكىلى ۋە ئادەملەر تەرىپىدىن

بەلگىلەنگەن دىنىي نىزاملىرى يوق ئىدى. شامان دىنىدا ئىبادەتخانىلار يوق ئىدى، ئادەتتە ئەمگەكتىن ئايرىلغان مەخسۇس دىنىي خادىملارمۇ بولمايتتى. بۇنداق بىر ئىپتىدائىي دىن، سىنىپىي جەمئىيەت ھالىتىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىدا روشەنكى كونىراپ، ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەچكە، رولىنى جارى قىلالمايتتى.

مانى دىنى سىنىپىي جەمئىيەتتە پەيدا بولدى. ئۇ زور ۋاستىر دىنىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، بۇددا دىنى بىلەن خرىستىئان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرۈش ئارقىلىق شەكىللەندى. ئۇ بىر خۇدالىق دىنىدىكى ئاساسىي ئالاھىدىلىكلەرنى ھازىرلىغان بولغاچقا ۋە بىرلا ئىلاھقا يەنى ئىقبال ئىلاھىغا چوقۇنغانلىقى ئۈچۈن يورۇق دىن دەپ ئاتالدى. بۇ دىنىنىڭ يېزىق بىلەن پۈتۈلگەن نوملىرى، ئۆز مۇخلىسلىرىنى چەكلەپ باشقۇرالايدىغان دىنىي تەشكىلاتى ۋە مۇكەممەل دىنىي نىزاملىرى بارئىدى[62]؛ شۇنداقلا ھەيۋەتلىك ئىبادەتخانىلىرى ۋە ئىش-ئەمگەكتىن پۈتۈنلەي ئاجراپ چىققان روھانىي خادىملىرىمۇ بارئىدى. يىغىپ ئېيتقاندا، مانى دىنىنىڭ ھەر خىل ئەقىدىلىرى ۋە نىزاملىرى سىنىپىي جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئىنكاسى ئىدى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، بۇ دىن دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە تازا باب كەلدى. زور ۋاستىر دىنى قەدىمكى پىرسىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتىدە بارلىققا كەلدى. بۇ دىن دۇنيادا يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ ئىبارەت ئىككى خىل كۈچ بار دېگەنلەرنى تەرغىب قىلاتتى. بۇ خىل ئىدىيە ئەڭ باشتىكى مۇقىم ئولتۇراقلاشقان تېرىقچىلىق جەمئىيىتى بىلەن كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى جەڭگى-جىدەل ۋە ئۆچمەنلىشىشنىڭ ئىنكاسى بولدى[63]. ئۇنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى تېرىلغۇ بىلەن تېرىقچىلىقنى مۇھىم پەزىلەت دەپ قارايتتى، ھالبۇكى ئۇ ئەبىلىمەكچى بولغان قاراڭغۇلۇق ئىلاھىنىڭ خىلمۇخىل رەزىل

قىلمىشلىرى، كۆپىنچە ھالدا كۆچمەن چارۋىچىلىق جەمئىيىتىنى كۆزدە تۇتاتتى. مانى دىنى مۇشۇ ئىدىيىلەرگە ۋارىسلىق قىلدى، نەتىجىدە ئۇمۇ دېھقانچىلىق بىلەن سودىنى ئەلا بىلمىدىغان، كۆچمەن چارۋىچىلىقنى پەس كۆرىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكنى ئۆزىدە يېتىشتۇردى. بۇ ئالاھىدىلىك ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ يېڭى يۈزلىنىشىگە دەل ماسلاشتى.

Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، دەسلەپكى باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر خاقانلىقى، يايلاقتىكى بۇرۇنقى بىرمۇنچە كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاكىمىيەتلىرىگە ئوخشاش مۇقىم بولمىغان ھەربىي-مەمۇرىي بىرلەشمە گەۋدىدىن ئىبارەت ئىدى. خاقاندىن تۆۋەن تۇرىدىغان ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى چوڭ-كىچىك قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋە ھەربىي سەركەردىلەر بولغاچقا، ئۇلار ئارىسىدا ناھايىتى ئېغىر دەرىجىدىكى ئايرىلىپ كېتىش خاھىشى مەۋجۇت ئىدى. خاقانلاردا ھاكىمىيەتلەقلىك خاھىشى يوق ئىدى. شۇڭا تارىخىي كىتابلار مۇشۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇرلارنى «ئاددىي-ساددا، سەمىمىي، پادىشاھلار بىلەن پۇقرالارنىڭ ھېچقانچە پەرق بولمىغان» مىللەت دەپ يازغانىدى[61]. ئۇيغۇرلاردىكى ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارا ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇناسىۋەتمۇ كەمچىل ئىدى. مۇستەھكەم ئىقتىسادىي ئاساسى بولمىغان ھەربىي-مەمۇرىي بىرلەشمە گەۋدە مۇقەررەر يوسۇندا تېزلىك بىلەن پارچىلىنىپ كېتەتتى. لېكىن ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا تاڭ سۇلالىسىدە يۈز بەرگەن ئۆڭلۈك-سۈيگۈن توپىلىڭى تۈپەيلى بارلىققا كەلگەن ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن ئۇيغۇر خاقانلىقى سودا ئىگىلىكىنى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرىدىغان يولغا قاراپ ماڭدى. ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشى ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۈچەيتتى، ھەرقايسى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللىنىش قەدىمىنى تېزلەتتى، ئەينى

ۋاقىتتا يەنە بىرمۇنچە يېڭى ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغىمۇ سەۋەب بولدى.

سودا ئىگىلىكىنىڭ يۇكسىلىشى بىلەن زور كۆلەمدىكى شەھەر-بازار قۇرۇلۇشى ۋە مۇقىم ئولتۇراقلاشقان يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى مەيدانغا كەلدى. ئۇيغۇرلار ئەسلىدە كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلاتتى، دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، شەھەر ۋە ئوردا-ساراي قۇرۇلۇشىمۇ باشلاندى ۋە يىرىم مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشكە يۈزلەندى. شەھەر قۇرۇلۇشى، سودا بىلەن قول سانائەتنىڭ ۋە يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى، شۇنداقلا سىياسىي جەھەتتە تېخىمۇ بىرلىككە كەلگەنلىكنىڭ ئىنكاسى بولدى.

ئىگىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا يېڭى ۋە كونا ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھىنى بارلىققا كەلتۈردى. خاقان باشچىلىقىدىكى يېڭى ئاقسۆڭەكلەر كۆچمەن چارۋىچىلىقنى پەس كۆردى، سودىغا ئېتىبار بىلەن قارىدى، ئۇلار ئەتراپىنى كەڭ يېزا ئىگىلىك رايونى قورشاپ تۇرغان شەھەرلەرگە ئۇرۇنلاشتى. سودا ئىگىلىكى ئۈزىنىڭ نورمال پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن، كۈچلۈك پادىشاھلىقى ھوقۇق بىلەن قوغدىلىدىغان، بىرلىككە كەلگەن خاقانلىق زېمىنىنىڭ بولۇشىغا ۋە سودا يوللىرىنىڭ بىخەتەر بولۇشىغا موھتاج ئىدى. لېكىن كونا ئاقسۆڭەكلەر ھېلىمۇھەم كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بولغاچقا، ھوقۇقنىڭ تارقاق بولۇشىنى تەرغىب قىلىپ، تەپرىقىچىلىك قىلىشقا ئۇرۇندى.

كونا-يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدىكى سودا بىلەن كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ زىددىيىتى، بىرلىك بىلەن بۆلۈنۈش ئارىسىدىكى كۈرەشلەر، ئۇيغۇر خاقانلىقىدا ياشىنىپ-ئاخىر داۋام قىلدى. كۈرەشنىڭ كەسكىنلىكى، خاقانلارنىڭ تىنماي ئالمىشىپ تۇرۇشىدىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلەندى(65). يېڭى-كونا

ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۇرۇشقا بولغان قاراشلىرىمۇ بىر-بىرىگە ئوخشمايتتى. شامان دىنىنىڭ قارىشى بويىچە، ئادەملەر ھايات ۋاقتىدا ئۆلتۈرگەن دۇشمەنلەر قانچە كۆپ بولسا، ئۇنىڭ باقمي ئالەمدىكى تەقدىرىمۇ شۇنچە ياخشى بولاتتى. شۇڭا ئۇلار ئۆلگەنلەرنىڭ قەبرىسى ئالدىغا بىر مۇنچە بالبالالارنى تىكلەپ قويايتتى. ھالبۇكى مانى دىنى گۆشسىز تاماق يېيىشنى تەشەببۇس قىلاتتى، جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈشكە قارشى تۇراتتى. يېڭى ئاقسۆڭەكلەر دەل مۇشۇنى سۆيىئىستېمال قىلىپ، ھېلىقىدەك «ئات ئۇستىدە ئوق ئۇزۇپ، قاراقچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان»، «نەدە ئوت-چۆپ بىلەن سۇ بولسا، شۇ يەرگە كۆچۈپ يۈرىدىغان» ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا قارشى تۇرۇپ، سودا بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنى قوغدىدى. مۇشۇلارغا ئاساسەن (بۆكۆ) خاقان ئۆز دىنىدىن ۋاز كېچىپ، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان چاغدا «باشقا ئەللەرنى قان بىلەن بويىغۇچە، ئۆز ئېلىنى بايىاشاد يەرگە ئايلاندۇرغان تۈزۈك؛ قوشنا دۆلەتلەرنى قىرىپ يۇرگۈچە، ئۆز ئېلىنى ياخشىلىققا ئۈندەيدىغان قىلىپ قۇرۇپ چىققان ياخشى»[66] دېگەنلەرنى تەشەببۇس قىلدى. مانى دىنىمۇ: «شاھلار يورۇق كۈنگە ئوخشاش، بارلىق يورۇقلۇق ئىچىدە ئەڭ يورۇقلاردىن بولۇشى؛ يەنە خۇددى تولۇن ئايغا ئوخشاش، بارلىق يۇلتۇزلار ئىچىدە ئەڭ ئۇلۇغلاردىن بولۇشى لازىم» دېگەننى تەرغىب قىلاتتى[67]. تەڭرى بىلەن ئادەملەرنىڭ بىرلىكى ۋە بىر خۇدالىق بولۇشتىن ئىبارەت بۇ خىل ئېنىق كۆز قاراش، خاقانلىقنىڭ بىرلىكى ۋە پادىشاھلىق ھوقۇقىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق ئىدى.

سودا تىجارىتى ئارقىلىق، ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى غايەت زور بايلىققا ئىگە بولدى، شۇنداقلا خەنزۇ پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ بۇزۇپ-چاچىدىغان چىرىك ئادىتىنىمۇ ئۆزىگە يۇقتۇرۇۋالدى. ئۇلار «ئېسىل قاشتېشىدىن ھەشەمەتلىك ئىبادەتخانىلارنى

سالدى، كاتتا ئۆيلەردە شاھمات ئويناپ كۆڭۈل ئاچتى، سالاسۇنلۇق قەسىرلەرنى ھە دېسلا يەڭگۈشلەپ تۇردى، قاردەك ئاق كىيىملەرنى كىيىپ ئۆزىنى ياساپ يۈردى. . . كۆڭلىگە ياقمىدىغان گەپتىن خۇشال بولدى، قىممەتلىك تاماملاردىن يىرگەندى» (68). مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇلار ئاۋامدىن پۈتۈنلەي ئايرىلدى. ئۇلار تاك سۇلالىسى بىلەن بولغان سودىنى دۇاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، تېخىمۇ كۆپ چارۋا مەھسۇلاتلىرىغا ئىگە بولۇش مەقسىتىدە، ئاددىي پۇقرالارغا بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى ئۆزلۇكسىز كۈچەيتتى، بېقىندى قەبىلىلەرگە زورلۇق-زومبۇلۇق قىلدى، ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۇلارنى ھەيدەپ سەپنىك ئالدىدا ماڭغۇزدى(69)، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى چېكىدىن ئاشقان ۋەھشىيلىك بىلەن ئۆلتۈردى(70)، شۇ سەۋەبتىن قارلۇقلار، ساتارلار، ئاق يەكتەكلىك تۈركلەر ۋە قىرغىز قاتارلىق باشقا قەبىلىلەر ئىسيان كۆتۈردى. ئاددىي پۇقرالار ۋە بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ قارشىلىقى كۈنسايىن كەسكىنلىشىۋاتقان شارائىتتا، ئۇيغۇر خاقانلىقى ھە دېسلا بۆلۈنۈپ كېتىدىغان يامان ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. سىنىپىي زىددىيەتلەرنىڭ كۈچىيىشى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنى بىر تەرەپتىن دۆلەت ئاپپاراتىنى كۈچەيتىپ، ئىسيان كۆتۈرگەنلەرنى جىددىي باستۇرۇشقا؛ يەنە بىر تەرەپتىن دىندىن پايدىلىنىپ خەلقنى بىخۇدلاشتۇرۇش ۋە ئالداشقا مەجبۇر قىلدى.

مانى دىنىنىڭ ئەمرىمەرۇپلىرىدا: «سەممىي-ساداقەتلىك بولۇش، سەۋر-تاقەتلىك بولۇش، قانائەتچان بولۇش، پاراسەتلىك بولۇش، مېھرىبان بولۇش» لازىم دەپ بەلگىلەنگەنىدى. بۇ «بەشتە يورۇق بولۇش» دېيىلەتتى. بۇ دىن «ئاچكۆزلۈككە، شەھۋانىيلىققا، ئوغرىلىققا، غەيۋەتخورلۇققا، دېۋەڭلىككە قارشى» ئىدى. بۇ «بەشتە بۇزۇق بولۇش» دېيىلەتتى. ئۇنىڭدا يەنە: «تۆۋەندە تۇرىدىغانلار، ئۆزىدىن ئۈستۈنلەردىن ھالقىپ

كېتىشكە بولمايدۇ» ، «ئۆزىنى تۆۋەن چاغلاش كېرەككىي ، يۇقىرىدىكىلەرگە ئۆچمەنلىك قىلىشقا بولمايدۇ» دېيىلگەنىدى. ئۇلار «سەۋر-تاقەتلىك بولۇش»نى «دائىم دېگۈدەك ياخشىلىقنى ئەستە تۇتۇش» ، «مىجەز-خۇلق جەھەتتە مۇلايىم بولۇش» ، «بوينى قاتتىقلىق قىلماسلىق ، يامان گەپنى قىلماسلىق» ، «توغرىدىن توغرا قىلىنغان ھاقارەتكە تاقەت قىلىپ چىداش ، كۆلۈپ تۇرۇپ قوبۇل قىلىش ، تاپا-تەنە قىلماسلىق» تىن ئىبارەت دەپ چۈشەندۈرەتتى. مۇشۇنداق قىلغاندىلا ، ئاندىن بىر «نۇرلۇق مەنزىرىگە يېتىپ بارغىلى بولاتتى» ، «خۇشامەتگۈي ، ئىچى قارا ، جەڭدە پىتىراپ كېتىدىغان» ئادەملەرنى «قارائاغۇلۇق كېمىسىگە ئولتۇرغۇزۇپ ، جەھەننەمگە ئۇزىتىپ قويۇش» لازىم ئىدى. ئۇنىڭدا يەنە شاھانىلىكنىڭ يولى «ئۆزىنى ئالىيجاناب بىلگەنلەر ئۈچۈن ، ئاۋامنى ئۆزىدەك بىلىش ، ياخشى كۆردۈم دەپ يان باسماسلىق» تىن ئىبارەت دەپ بەلگىلەندى. بۇنىڭدىن باشقا «پات-پات سىرتقا چىقىپ ئەھۋال ئۇقۇپ تۇرۇش بېخىللىق قىلماسلىق ، بارغانلا يەردە خەير-سەدىقە بېرىش ؛ ئەقىللىك ئادەملەر بىلەن بىرگە بۇرادەرلەردىن بولۇش ، چاكىنا ئادەملەردىن يىراقلىشىش ؛ كۆپچىلىك بىلەن بىرگە ئۆتۈش ، تەنھا بولۇۋالماسلىق» قاتارلىقلار بارئىدى(71) . روشەنكى ، مانى دىنىدا شەرھلەنگەن سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ ئەدەب-ئەخلاق ، ئېتىكىلىق قاراشلىرى ۋە ئوخشىمىغان سىنىپلارنىڭ ھەرىكەت مىزانلىرى ، سىنىپىي زىددىيەت بىلەن تولۇپ تاشقان خاقانلىقنى قوغداش ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق ئىدى.

دەل شۇنداق بولغاچقا ، ئۇيغۇر خاقانلىقى مانى دىنىنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويدى. تارىخىي كىتابلاردا : «ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن تۆھپە تەقدىم قىلدى ، مانى دىنى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن تۆھپە تەقدىم قىلدى ، شۇڭا پايتەختتە بۇ دىن ئۈچۈن ئىبادەتخانىلار سېلىندى»(72) دەپ يېزىلدى. مانى راھىبلىرى سودا

بىلەن شۇغۇللانمايتتى، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا تەقدىم قىلغان تۆھپىسى ئەلۋەتتە سىياسىي جەھەتتىكى تۆھپە ئىدى. مانى راھىبلىرىنىڭ خاقانلىقتىكى سىياسىي ئىشلاردا ئوينىغان رولى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردا ناھايىتى كۆپ خاتىرە قالدۇرۇلدى. شۇڭا چىن يۈەن ئەپەندى بۇ ھەقتە يەكۈن چىقىرىپ: «مەيلى كەلسۇن، مەيلى كەتسۇن، ھېچقايسىسى مانى دىنىدىكىلەردەك بولالمايتتى. ئۇلارغا بولغان ھۆرمەت-تەكەللۇپ ۋەزىر-ۋۇزرا، تۆتۈقبەگلەرگە بولغان ھۆرمەت بىلەن تەڭ ئىدى. ئۇلار بىلەن ئۇرۇق-تۇغقان بولۇش قان-قېرىنداشلىققا ئوخشاش ئىدى»(73) دېگەنىدى. ئەينى زاماندا، ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەتتىكى ئەنئەنىۋى قاراشلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان شامان دىنىنىڭ تەسىر كۈچلىرى مانى دىنىغا جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى. تۈرك يېزىقىدىكى «بۆگۈ خاقانىنىڭ دىنغا كىرىش خاتىرىسى» دە: «بۇ تۆت نەپەر مۇقەددەس راھىب تاۋغاچ (تاڭ) ئېلىدىن يولغا چىققاندا، كۆڭلىگە تۆت ئارزۇ-تىلەكنى پۈككەنىدى... بىراق، ئۇلار خەلق ئۈچۈن، ئىلىم ئۈچۈن زور خەۋپ-خەتەرلەرگە يولۇقتى، كۆپ رىيازەت چەكتى. ئۇلارنىڭ دەۋەتلىرىنى ئاڭلىغان ئاۋام ۋە غوز سودىگەرلىرى دائىم دېگۈدەك باشقىلار قەست قىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدىغان مۇھىتتا ياشىدى» دەپ يېزىلدى(74). لېكىن، 763-يىلى بۆگۈ خاقان مانى دىنىنى قوبۇل قىلغان چاغدا، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتى شامان دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسى پارچىلىنىشقا باشلىغان، قەدىمكى بىر تالاي تەبىئەت ئىلاھلىرى كىشىلەرنىڭ قەلبىدىكى كۈچ-قۇدرىتىنى تەدرىجىي ھالدا يوقىتىپ قويغان مۇشۇنداق بىر تەرەققىيات باسقۇچىدا ئىدى. بەزى ئىلاھلار ئۆزگىرىپ دۆلەت ئىلاھى بولغان ھەمدە خاقانلىق ھاكىمىيىتىنىڭ قوغدىغۇچىلىرىغا ئايلانغانىدى. يېڭى جەمئىيەت، يېڭى زېھنىيەت، بىر يېڭى دىنغا، سىنىپىي جەمئىيەت دىنىغا موھتاج ئىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن بۆگۈ خاقان

هاكىمىيەت كۆچىگە تايىنىپ مانى دىنىنىڭ يولغا قويىدى ۋە دەرھاللا ئۇنىڭ ئۇنۇمىنى كۆردى. شامان دىنىدىكى «جىن-شايا‌تۇنلار‌نىڭ شەكلى ئويۇلغان نەرسىلەر بۇيرۇققا ئاساسەن كۆيدۈرۈلدى، ئىلاھ-مۇئەككەللەرگە چوقۇنۇپ، سەجدە قىلىدىغان ئىشلار... يورۇق دىنىنىڭ تەسىرىگە دۇچ كەلدى»⑮. مانى دىنىنىڭ پۈتۈن خاقانلىق بويىچە تېزلىك بىلەن غەلىبە قىلىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ سىنىپىي دۆلىتىنىڭ تەدرىجىي يوسۇندا پۈشۈپ يېتىلگەنلىكىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بەردى.

ئىزاهات:

① كلاۋسون: «دەسلەپكى تۈرك تىلىنىڭ چەتئەل كىرگەن تەركىبلىرى»، «مىللىي تىل تەتقىقاتى» نىڭ 1981-يىلى 3-سان.

② «ئالىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 198-جىلد.

③ گومورو: «كېخمىنىر شېئىرلىرىغا سىناق تەرىقىسىدە ئىلاۋە»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 1972-يىل، 2-سان.

④ قاھار بارات: «دولانغوت ئۇيغۇر ئابىدىلىرى ئۈستىدە دەسلەپكى تەتقىقات»، «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1982-يىل، 1-سان.

⑤ «سۈينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە».

⑥ «سۈينامە. شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسسە».

⑦ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑧ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە».

⑨ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە».

⑩ ئىساقوپ: «ئۇيغۇرلار تۇغۇلۇش»، «مىللەتلەر تەرجىمە مەجمۇئەسى» نىڭ 1985-يىلى 5-سانىغا قارالسۇن.

⑪ «قانۇنلار قامۇسى. دوپۇرلار».

⑫ «كونا تاڭنامە. بارغۇت قويۇنىڭ تەرجىمھالى».

⑬ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار‌ھەققىدە قىسسە».

⑭ «سۈينامە. شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسسە».

⑮ «ئاسايىش ئالدىم خاتىرلىرى. تۇرالار».

⑯ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑰ «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە».

⑱ لى دېيۇ: «لى ھەزرەتنىڭ خوپچاڭ يىللىرىدا يېزىلغان ئەسەرلىرى توپلىمى» 2-جىلد.

⑲ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 225-جىلد.

⑳ «تاڭ دەۋرى شېئىرلىرى» 11-يۇرۇش 10-قىسىم.

㉑ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»

㉒ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە».

㉓ ㉔ ㉕ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉖ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉗ رەشىدى يازغان. يۇداجۇن قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان «جامىئۇل تەۋارىخ» 1-جىلد 1-قىسىم. شاڭخەي باسمىخانىسىنىڭ 1983-يىل نەشرى. 141-بەت.

㉘ (ياپونىيە مۇدائې سېيجى: «موڭغۇل ئىمپېرىيىسى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى ھەرقايسى كۆچمەن چارۋىچى ئۇلۇسلار — رەشىدىنىڭ «ئولۇسلار بابى» غا ئىزاھات»، «شەرقىي ئوكيان تارىخي تەرەققىياتى» 23-جىلد 4-نومۇر.

㉙ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. بارچۇق ئارت تېكىننىڭ تەرجىمھالى». جۇڭخۇا يازغان. خې گاۋجى تەرجىمە قىلغان «تارىخي جاھان كۆشاي» 4-قىسىم 7-باب. ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1981-يىل نەشرى. 67-بەت.

㉚ فېڭ چېڭجۇن تەرجىمە قىلغان «دوسان موڭغۇل تارىخى» 1-جىلد. جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1962-يىل نەشرى. 173-بەت.

㉛ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉜ رەشىدى يازغان. يۇداجۇن تەرجىمە قىلغان «جامىئۇل تەۋارىخ» 1-جىلد 1-قىسىم 1-پەسىل.

㉝ ۋىلىيام. بارتولد يازغان، لوجىپىڭ تەرجىمە قىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىغا ئائىت 12-لېكسىيە» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى. 1984-يىل نەشرى. 15—16-بەت.

㉞ «تۈركي تىللار دىۋانى» 1-قىسىم. ئۇيغۇرچە نەشرى 151-بەت.

㉟ «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى خۇشۇت سەيدام رايونىدىكى ئارخېئولوگىيە

خىزمىتى» ، «ئارخېئولوگىيە» ناملىق 1959-يىل 3-سانىغا قارالسۇن.

㊱ « 𐰴 » خېتى قەدىمكى دەۋرده(𐰴) دەپ تەلەپپۇز قىلىناتتى.

㊲ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3-توم. تۈركچە نەشرى. 368-بەت.

㊳ رەشىدى يازغان، يۈداجۇن تەرجىمە قىلغان «جامىئول تەۋارىخ» 1-جىلد، 1-قىسىم 144—145-بەتلەر.

㊴ شۈكۈر قاتارلىقلار: «ئوغۇزنامە رىۋايىتىنىڭ تەرجىمىسىگە ئىزاهات» ، «شىنجاڭ داشۇسى ئىلمىي ژۇرنىلى» ناملىق 1978-يىل 1-سانى.

㊵ لېنىن: «ئىشچىلار سىياسىي پارتىيىسىنىڭ دىنغا تۇتقان پوزىتسىيىسى هەققىده» ، «لېنىن ئەسەرلىرىدىن تاللانما» 2-توم خەلق نەشرىياتى 1975-يىل نەشرى. 273-بەت.

㊶ «جامىئول تەۋارىخ» 1-جىلد 3-پەسىل.

㊷ (يۈەن سۇلالىسى) ئاۋاڭشۇەن: «رەسەتخانا مەكتۇپلىرى» 11-جىلد. «تۇت قىسىملىق مەجمۇئە» نۇسخىسى.

㊸ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. بارچۇق ئارت تېكىننىڭ تەرجىمهالى»

㊹ چىن جۇڭمىيەن: «تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئۇتۇكەن تېغىنى تەكشۈرۈش» ، «تۈركلەر تارىخى» 2-قىسىم. جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1958-يىل نەشرى. 1076-بەت.

㊺ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3-توم. تۈركچە نەشرى 3-بەت.

㊻ «دوسان موڭغۇل تارىخى» 1-توم، 174-بەت.

㊼ «تامسم. بىننى بەهرال مۇتتاۋىنىڭ ئۇيغۇر يۇرتىدىكى سايامەتلىرى» .

㊽ پېللىئوت: «شامان ئۇستىده تەتقىقات» ، «ئاسىيا گېزىتى» ناملىق 1-قىسمى. 1913-يىل.

㊾㊿ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار هەققىده قىسمە» .

(51) «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3-توم. تۈركچە نەشرى. 21-بەت.

(52) شۈكۈر قاتارلىقلار: «ئوغۇزنامە تەرجىمىسىگە ئىزاهات» ، «شىنجاڭ داشۇسى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1978-يىل 1-سان.

(53) «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈركلەر هەققىده قىسمە» .

(54) «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار هەققىده قىسمە» ، «جۇنامە. تۈركلەر هەققىده قىسمە» .

㊺ لېنېر. گىرو يازغان، گېڭشېك تەرجىمە قىلغان: «شەرقىي تۈرك خاقانلىقىدىكى ئابىدىلەرنى تەكشۈرۈش». شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخى تەتقىقات ئورنى 1984-يىل باسقان. 142-بەت.

㊻ «تۈرك يېزىقىدىكى «بىلگە خاقان ئابىدىسى».

㊼ تۈرك يېزىقىدىكى «كۆلتېكىن ئابىدىسى»

㊽ تۈرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر «مويۇنچۇر خاقان ئابىدىسى».

㊾ گېك شىمىن تەرجىمە قىلغان «ئۇغۇزنامە»، «ئۇيغۇر تارىخى ماتېرىياللىرىدىن تاللانما»، مەركىزى مىللەتلەر شۇيۇەنى مىللىي تىل فاكۇلتېتى 1963-يىل باسقان.

㊿ «توققۇز ئۇيغۇر بىلگە خاقانلىرى ئابىدىسى» مەركىزى مىللەتلەر شۇيۇەنى كۇتۇپخانىسىدىكى ئابىدە تاشلارغا قارالسۇن.

(61) قەن ژېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» 4-قىسىم. خەلق نەشرىياتى 1965-يىل نەشرى. 95-بەت.

(62) دۇنخۇاڭدىكى «مانى دىنىغا ئائىت پارچە-پۈرات نوملار»غا قارالسۇن. «چىن يۇەننىڭ تارىخى ئىلمى ھەققىدىكى ماقالىلەر» 1-قىسىم جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1980-يىل نەشرى.

(63) ش. يا. توكرىۋ يارغان، ژېي چىڭجېك تەرجىمە قىلغان «دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەت تارىخىدىكى دىنلار» 18-باب. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى 1985-يىل نەشرى.

(64) «ئالتى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 226-جىلد.

(65) بۇكۇ خاقاندىن تارتىپ 840-يىلى غەربكە كۆچكەنگە قەدەر، 11 خاقان ئۆتتى. بۇلاردىن بەش خاقان ئىچكى مالىمانچىلىقتا ئۆلتۈرۈلدى ياكى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

(66) «توققۇز ئۇيغۇر بىلگە خاقانلىرى ئابىدىسى» مەركىزى مىللەتلەر شۇيۇەنى كۇتۇپخانىسىدىكى ئابىدە تاشلارغا قارالسۇن.

(67) دۇنخۇاڭدىكى «مانى دىنىغا ئائىت پارچە-پۈرات نوملار».

(68) «لى ھەزرەتنىڭ خۇيچاڭ يىللىرىدا يېزىلغان ئەسەرلىرى توپلىمى» 2-جىلد.

(69) «يېكى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

(70) «توققۇز ئۇيغۇر خاقانلىرى ئابىدىسى».

(71) دۇنخۇاڭدىكى «مانى دىنىغا ئائىت پاچە-پۈرات نوملار»، «چىن يۇەننىڭ تارىخى ئىلمىي ماقالىلىرى» 1-قىسىم.

⑫ لى جاۋ «دۆلەت تارىخىغا قوشۇمچە».

⑬ «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى ھەققىدە تەكشۈرۈش». «چىن يۈەننىڭ تارىخى ئىلمىي ماقالىلىرى» 1-قىسىم.

⑭ فېڭ چياشىڭ قاتارلىقلار: «ئۇيغۇر تارىخىدىن ماتېرىياللار» 1-قىسىم. مىللەتلەر نەشرىياتى. 1981-يىل نەشرى.

⑮ «توققۇز ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئابىدىسى».

يەتتىنچى باب

خاقانلىقنىڭ يىمىرىلىشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى

1. خاقانلىقنىڭ يىمىرىلىشى

VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ھاياتىي كۈچى جۇش ئۇرۇپ تۇرغان ئۇيغۇر خاقانلىقى تىبەت خاقانلىقى بىلەن نەچچە ئون يىل ئۇرۇشتى. IX ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىغا كەلگەندە، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ كۈچى خوراپ بىر يەرگە باردى. ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلەر تەڭلا ۋاقىتتا ھالسىدىن كەتتى. ھۆكۈمران سىنىپ قاتلىمىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دەتالاشمۇ ئۇلارنىڭ ئاجىزلاش قەدىمىنى تېزلەتتى.

جىيەنجۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (780) ئۇيغۇرلاردىن تون باغا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، تەڭرى خاقانىنى ئۆلتۈردى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا چىقتى. ئۇ ھاكىمىيەت بېشىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن، تەڭرى خاقانىنىڭ ئوغلى «ۋەزىرى، پەرمانبەگلىرى بىلەن ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن باشلاپ، ئۆزئارا ئېلىشتى»①. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ خىل «ئۆزئارا بىر-بىرىنى يەم قىلىدىغان» ئىچكى دەتالاشنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمەي، ئەھۋال بارغانسېرى ئېغىرلاشتى. ئىچكى دەتالاش جەريانىدا بۆكۈ، ئاتېئىز ۋە ھازار ئۇرۇقلىرىنىڭ ئورنى ئۇزلۇكسىز يوقىرى كۆتۈرۈلدى، خاقانلارنىڭ جەمەتى بولغان

ياغلۇقار ئۇرۇقىدىكىلەر كۆنسايىن ئاجىزلىدى. تاڭ ئوردىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، بۆكۈ ئۇرۇقىدىن بولغان قىزلار تەڭرى خاقاندىن باشلاپ (780—759) ئالپ قۇتلۇق بىلگە خاقان، تەڭرىدە بولمىش قۇتلۇق بىلگە خاقاندىن ئىبارەت ئۈچ خاقانلىقتا ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ خاتۇن ئاتالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدە خاتۇنلارنىڭ دادىسى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ يابغۇلىرى بولدى. ئۇلارنىڭ تاڭ ئوردىسى بىلەن بولغان پەۋقۇلئاددە مۇناسىۋىتىگە قاراپ ② بۆكۈ قەبىلىسىنىڭ خاقانلىقتىكى تەسىرى كۈندىن-كۈنگە زورايدى. جىنيۇەننىڭ 6-يىلى (790) غا كەلگەندە، بۆكۈ ئۇرۇقىدىن بولغان كىچىك خاتۇن مەلىكە (يې) خاقانىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈپ، ئورنىغا ئۇنىڭ ئىنىسىنى تىكلەيدىغان بىر ۋەقە سادىر بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغان قۇتلۇق بىلگە خاقان شۇ چاغدا ئەمدىلەتىن «ئون بەش ياش» قا كىرگەن بولغاچقا، ئەمەلىيەتتە بىر قورچاق ئىدى، مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، ئۇ قوشۇنغا مەسئۇل ۋەزىرنى دادىسى بىلدى ھەمدە «دادامنىڭ كۆزىگە قاراپ جان باقمەن» دەپ ئىپادە بىلدۈردى③. جىنيۇەننىڭ 11-يىلى (795) غا كەلگەندە، ئاتېئىز ئۇرۇقىدىن بولغان «ئەسكىرىي ئىشلار بېگى» (قۇتلۇق) خاقانلىقىغا ئولتۇردى ۋە قۇتلۇق خاقان دەپ ئاتالدى. چاڭچىڭنىڭ 1-يىلى (821) ئىھتىمال خاقانلىق ھازار ئۇرۇقىدىكىلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولىشى مۇمكىن. ئۇيغۇرلارنى 200 يىلدىن ئارتۇقراق بىر تۇتاش باشقۇرۇپ كەلگەن ياغلۇقارلار ئۇرۇقىنىڭ ئاجىزلىشى، غەيرىي قاملىدىكى تېخىمۇ كۆپ ئاقسۆڭەكلەرنى خاقان بولۇش ئۈچۈن كۆزى قىزىرىدىغان پۇرسەت بىلەن تەمىن ئەتتى. ئۇلار ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ئەسكەر تارتىپ كۆچ كۆرسەتتى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار يەنە سىرتىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش كويىدىمۇ بولدى. قىزغىزلار، ساتارلار ۋە تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ چېگرىدا تۇرۇشلۇق

سانغۇنلىرى ئۇلار تايانماقچى بولغان ئوبيېكتلارغا ئايلاندى. داخېنىڭ 6-يىلى (832) دىن كېيىن، خاقانلىقنى تالىشىش كۈرىشى تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقتى، ھۆكۈمرانلار قاتلىمى پۈتۈنلەي پارچىلىنىپ، ئىككى مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى. مۇشۇ يىلدىن تارتىپ خاقانلىق ھالاك بولغانغا قەدەر سەككىز يىل ۋاقىت ئىچىدە ئۇچ نەپەر خاقان ئالماشتى، ھالبۇكى، بۇ ئۇچەيلەننىڭ ھەممىسى ئىچكى دەتالاشتا ئۆلتۈرۈلدى ياكى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. خاقانلىقنىڭ ئىچىدىكى دەتالاش تۈپەيلى ئۇيغۇرلارنىڭ كونا رەقىبى بولغان قىرغىزلاردا ئۇيغۇرلارنى يېڭىۋېلىش ئۈمىدى پەيدا بولدى. ئۇلار يەڭلىرىنى شىمايلاپ جەنۇب تەرەپكە ئاتلىنىش پۇرسىتىنى كۈتمەكچى بولدى.

كەيچىڭنىڭ 4-يىلى (839) قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا «ئۇدا بىرنەچچە يىل ئاچارچىلىق يۈز بەردى، ۋابا كېسىلى تارقالدى، ھەممە يەرنى ئۆلگەن ئات، قويلارنىڭ جەسىتى قاپلاپ كەتتى، قار قېلىن يېغىپ ئايەتكە ئايلاندى»، «پۈتۈن قۇملۇقنى ئۇلۇم ۋەھىمىسى قاپلىدى، يايلاقنىڭ ھەممە يېرى ئىگىسىز ئىگەر-جابدۇق بىلەن تولدى»④. شۇ يىلى ئىچكى دەتالاش يەنە بىر مەرتىۋە كەسكىنلەشتى، خاقانلىقنىڭ ۋەزىرى كۆرلەمۇر قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى ساتار قەبىلىسىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ شىمالغا ئاتلاندى، نەتىجىدە تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە خاقان (خوتەكىن) ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى، كىچىك تىكىن ئۇنىڭ ئورنىغا چىقتى. ئىككىنچى يىلى (840) قارارگاھنىڭ شىمالىي تەرىپىدە تۇرۇۋاتقان كۈلۈگ باغا سانغۇن خاقانلىققا ئۇزۇندىن بۇيان كۆز ئالايتىپ يۈرگەن قىرغىزلارغا بېشارەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن جەنۇبقا چوشۇپ قارا بالغاسۇنغا ھۇجۇم قىلدى، «خاقاننى ئۆلتۈردى، كۆرلە مۇرنى قەتل قىلدى، قارارگاھقا ئوت قويدى، ھەرقايسى قەبىلىلەر

پىتىراپ كەتتى»⑤. سەلتەنەتلىك پايتەخت خاتۇن بالىق، مەلىكە قەلئەسى قاتارلىق جايلار «كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى»، قىرغىزلارنىڭ خاقانى يايلاقتىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى پاك-پاكىز ئادالاپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىنى پۈتۈنلەي تىزگىنلەش ئۈچۈن «قارارگاھنى لاۋشەن تېغىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە كۆچۈردى»⑥.

لېكىن، بىر كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەت ئۈچۈن، پايتەختىنىڭ ۋەيران بولۇشى، خاقانلىقنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆز ماكانىدىن ئايرىلىپ يىراق يەرلەرگە كۆچۈپ كېتىشى، ھاكىمىيەتنىڭ ھالاك بولغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيتتى. قىرغىزلارنىڭ تۈيۈقسىز ھۇجۇمى، ئۇيغۇر خاقانلىقىتىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنى ئۆزۈل-كېسىل يوقىتىۋېتەلمىدى ياكى ئۇلارنى بويسۇندۇرالمىدى. خاقانلىقنىڭ ئاكا-ئۈكىلىرى، بالا-چاقىلىرى، جىمىن تۇغقانلىرى، خاقانلىقىتىكى ۋەزىر-ۆۋزرالار، تۈتۈقبەگلەر، «ئاقساقاللار ۋە قەبىلە كاتتىباشلىرى» نىڭ كۆپى تېخى ھايات ئىدى. شۇنداقلا ئۇلار يەنىلا بىرمۇنچە قەبىلىلەرنى باشقۇرۇپ تۇرماقتا ئىدى. ئۇلار ئۆزۈن ئۆتمەيلا، ھۆكۈمران سىنىپلار قاتلىمىدىكى ئابرويلۇق ئادەملەر ئەڭ زىچ توپلاشقان «خاقانلىق قارارگاھىغا يېقىن ئەتراپتىكى ئون ئوچ قەبىلە» ئىچىدىن، يېڭى خاقانىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. ئۇيغۇرلار يەنىلا خاقانى بار بىر مىللەت بولۇپ قېلىۋەردى.

شۇنىڭدىن كېيىن، خېلى كۆپ سانلىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتىن قوزغالماي ياشاۋەردى، ھەتتا X ئەسىرگە كېلىپ، قىتانلار قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قوشۇن باشلاپ كىرگەندە، مۇشۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن كۆپ قېتىم تۇتۇشۇپ قالغانىدى⑦. كېيىنچە لياۋ سۇلالىسى قۇملۇقنىڭ شىمالىدا «ئۇيغۇر دۆلەتلىك تەڭرىقۇت مەھكىمىسى» تەسىس قىلىپ، شۇ جايدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى باشقۇردى⑧.

قۇملۇقنىڭ شىمالىدا قالغان ئۇيغۇرلار ئاخىرىغا بېرىپ ئاساسىي جەھەتتىن باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىچىگە سىڭىشىپ كەتتى، مەسىلەن، موڭغۇل ئىمپېرىيەسىدىكى چىڭگىزخان ۋە ئۇگدايخان دەۋرىدىكى ۋەزىر تيەن جېنخەينىڭ جەمەتى ئەنە شۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى.

باشقا ئۇيغۇرلار بىرنەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ، ھەرقايسى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تەشكىللىنىڭ ھالدا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن ئايرىلدى. ئۇلارنى ئوتتاق بىلەن تەمىن ئېتەلەيدىغان جاي قۇملۇقنىڭ جەنۇبىي بىلەن جۇڭغارىيە ئوتتۇرىسىغا ئىدى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى ئۇلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا جەنۇب بىلەن غەربكە قاراپ كۆچتى.

2. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار

خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىن، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ، ئۆز ئالدىغا تەڭرى خاقان يولىنى بويلاپ جەنۇبقا ماڭدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق بىر تارماق ئۇگە تېكىن باشچىلىقىدىكى «خاقانلىق قارارگاھىغا يېقىن ئەتراپتىكى ئون ئوچ قەبىلە» ئىدى. يەنە بىر تارماقنى چوڭ تېكىن ئونمۇس قاتارلىقلار باشلاپ ماڭدى. ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبقا كۆچكەن بۇ ئىككى تارمىقى، ئۆزئارا قارشى بولغان ئىككى گۇرۇھنىڭ ئادەملىرىدىن تەركىب تاپقانىدى. مۇشۇ تۈپەيلى، ئۇلارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشىدىكى مەقسەت-مۇددىئامۇ ئوخشاش ئەمەس ئىدى.

نايانچۇر بىلەن ئونمۇس باشلاپ ماڭغان بىر تارماق ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. ھالبۇكى ئۇگە تېكىن باشلاپ ماڭغان بىر تارماق، سابىق خاقانلىقتىكى ھۆكۈمران سىنىپلار

قاتلىمىنىسىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىسى «ئاقساقاللىرى ۋە كاتتىباشلىرى»نى ئۆز ئىچىگە جەم قىلغان بولغاچقا، كونا خاقانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كويىدا بولدى⑨، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار جەنۇبقا كېتىپ بېرىپ، ئۆگە تېكىننى خاقان قىلىپ تىكلىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، «خاقانلىقنىڭ قارارگاھىغا يېقىن ئەتراپتىكى ئون ئۇچ قەبىلە» ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىق ئارزۇ-ئۇمىدلىرىنىڭ مەركىزى ئىدى. ئۆگە خاقان ھېچ بولمىغاندا نامدا بولسىمۇ ھەرقايسى قەبىلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ، جۈملىدىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭمۇ خاقانى ھېسابلىناتتى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ۋەيران بولۇشتىن ئىلگىرى، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى پان تېكىن ئىزچىل رەۋىشتە ئۆزىنى يابغۇ دەپ كەلگەنىدى.

ئۆگە خاقان ئۆز قارىمىقىدىكىلەرنى باشلاپ جەنۇبقا كەلگەندىن كېيىن، شىمالدىكى قىرغىزلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىش ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسىگە ئەسكەر بېرىپ تۇرۇش قاتارلىق تەلەپلەرنى قويدى. لېكىن تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. خۇيچاڭنىڭ 7-يىلى ئۆگە خاقان قول ئاستىدىكى ئادەملەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىككىنچى يىلى، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۆزۈل-كېسىل تۈگىدى. قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدىكى ئۇرۇنۇشلارمۇ پۈتۈنلەي بەربات بولدى.

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى مۆلچەر بويىچە 100 مىڭدىن كۆپرەك ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئونمۇسىنىڭ قولىدىكىلەر 50 مىڭغا يېقىن، ئۆگە تېكىننىڭ قولىدىكىلەر 50 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى⑩.

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار تارمار بولغاندىن كېيىن، كۆپچىلىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېلىپ خەنزۇلارنىڭ ئىچىگە

سۆشىپ كەتتى. ئونمۇسنىڭ قولىدىكىلەردىن بىر قىسىم ئادەم «ئايرىم ھالدا ھەرقايسى ئۆلكىلەردە ئاتلىق ئەسكەر بولدى»⑪، قالغانلىرى ئاساسەن داتۇڭنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇراقلىشىپ تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. دۇنخۇاڭ ئېگىز قۇم مىڭئۆيلىرىدىكى 61-ئۆيدە ئۇچرىتىلغان X ئەسىرگە تەئەللۇق شەنشى ۋۇتەيشەن تېغىنىڭ خەرىتىسىدىكى «تۇرا ئىبادەتخانىسى» دىن قارىغاندا، بەش دەۋر ۋە سۇڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، مۇشۇ يەردە ئۇيغۇر ئەۋلادلىرىنىڭ توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. ئونمۇسنىڭ قول ئاستىدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلەر كېيىنچە ئائىلە-تاۋابىئاتلىرى بىلەن چاڭئەنگە كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە «نۇسرەتلىك مەھەللىدىن ئىنئام قىلىنغان كاتتا ئۆيلەردە تۇردى». نايانچۇر باشلاپ ماڭغان 7000 تۇتۇن ئۇيغۇر ئۆگە خاقانلىقىدىن قولىدىكىلەردىن ئەسىر ئېلىنغان ۋە ئەل بولغان 30-40 مىڭ ئۇيغۇرنىڭ كۆپ قىسمىمۇ، تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن «ھەرقايسى ئايماقلارغا تارقىتىلدى». ئۇلارنىڭ تارقىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ئىدى، ئەڭ يىراقتا كەتتىسى دېگەنلىرى ھەتتا چاڭجىياڭ، خۇەيخې دەريالىرى رايونلىرىغىچە بارىدى⑫. خېلى كۆپ ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا سانغۇنلىرىنىڭ قولىدا ئىشلىدى⑬. يۇجۇ ئايمىقىنىڭ ھىراۋۇل بېگى بولغان جاڭ جۇڭۇنىڭ قارىمىقىدىكى لى ماشۇن، لى كېجۇي ئاتا-بالا ئىككىسى ئۇنىڭ قوشۇنىدىكى ئۇيغۇر قىسىملىرىنىڭ سەركەردىلىرىدىن ئىدى. جەنۇبقا كۆچكەن ۋە ئەل بولغان بۇ ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى ئۆز قولىدىكى ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ باتۇرلۇقى، جەڭ قىلىشقا ماھىرلىقى ۋە كۆپ مەرتىۋە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى تۈپەيلى، تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ھەرخىل ئەنئەللەرگە تەيىنلەندى ۋە ئۆستۈرۈلدى، ئۇلار كېيىنچە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەردە ھۆكۈمران سىنىپلار قاتلىمىنىڭ بىر

قىسمىنى تەشكىل قىلدى. بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى قارام ئەل قورغانلىرى بىلەن بولغان ئېلىشىشتا ۋە بەش دەۋر مەزگىلىدىكى مالىمانچىلىقتا، ناھايىتى كۆپ ئۇيغۇر سەركەردىلىرى مۇھىم رولىلارنى ئويناندى⑭.

3. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى

جەنۇب بىلەن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلاردىن باشقا، ئادەم سانى نىسبەتەن ئازراق بولغان يەنە بىر تارماق ئۇيغۇرلار قۇمۇلۇقتىكى شىمالىدىكى يايلاقتىن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، خوتەنشەھەر تېغىنى ياقىلاپ جۇيىيەن ساسلىقىغا بارغاندىن كېيىن، رۇشۇي دەرياسىنى بويلاپ خېشى كارىدورىغا كەلدى. خېشى كارىدورىغا كەلگەن بۇ ئۇيغۇرلار بىر قېتىمدىلا ئەمەس، بەلكى ھېچ بولمىغاندا خېلى زور كۆلەمدە ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ كۆچۈپ كەلدى. بىرىنچى تۈركۈمدە كەلگەنلەر كەيچىڭنىڭ 5-يىلى (840) قۇمۇلۇقتىكى شىمالىدىن ئۇدۇل جەنۇبقا ماڭغان بىر تارماق ئۇيغۇرلار بار ئىدى. يەنە بىر تۈركۈمدىكىلەر جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار مەغلۇب بولغاندىن كېيىن «غەرب تەرەپكە قېچىپ، تاڭغۇتلارغا ئەل بولۇپ، تاڭغۇتلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى گەنجۇ ئايمىقىغا كەلگەنلەر ئىدى»⑮. بۇلاردىن بۆلەك يەنە بەزى قەبىلىلەر ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئاز-ئازدىن كۆچۈپ كەلدى. گەنجۇ ئايمىقىغا قېچىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار «تاڭغۇتلارغا تۇتۇلدى»، تىبەتلەرمۇ «بۇ ئۇيغۇرلارنى تارقىتىپ ئورۇنلاشتۇردى»⑯. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇلارنى خېشى بىلەن لۇئېيۇدىكى ھەرقايسى جايلارغا تارقىتىۋەتتى. ئۇيغۇر-بۇيەرگە تارقىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان بۇ ئۇيغۇرلار تارىخىي كىتابلاردا: قۇلانتاغ ئۇيغۇرلىرى، چىنجۇ ئۇيغۇرلىرى، لياڭجۇ ئۇيغۇرلىرى، خالۇ دەريا ئۇيغۇرلىرى،

سۇجۇ ئۇيغۇرلىرى، گۇاجۇ ئۇيغۇرلىرى، شاجۇ ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالدى. گەنجۇ ئايمىقى خېشى بىلەن لۇكيۇدىكى ئۇيغۇرلار ئەڭ كۆپ مەركەزلىشىپ ئولتۇرغان رايون ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەرقايسى تارماق ئۇيغۇرلار ھەرگىزمۇ چېچىلاڭغۇ ھالەتتە ئەمەس ئىدى، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ياغلۇقلار ئۇرۇقىدىن بولغان ئاقساقاللارنى ئۆزلىرىگە ئورتاق ھالدا باش قوماندان قىلىپ، ئۆزئارا ئالاقىلىشىپ ياشىدى. مۇشۇ سەۋەبلەرگە ئاساسەن ئۇلار تارىخىي كىتابلاردا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دەپمۇ ئاتالدى.

خېشىدىكى ھەرقايسى تارماق ئۇيغۇرلار يالغۇز ئۆزئارا ئالاقە ئورنىتىپلا قالماي، بەلكى يايلاقتىكى جۇيىەن يولىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي تەرەپكە ۋە غەربىي تەرەپكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئالاقىنىمۇ ئۈزۈپ قويمىدى، ئۇلار ئۆزئارا بىر-بىرىگە مەدەت بەردى. غەربكە كۆچكەن پات تېكىن خاقان بولغاندىن كېيىن، ئۇلار پات تېكىننى پۈتۈن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىسى دەپ قارىدى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، تارىخىي كىتابلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنى پات تېكىننىڭ «نەۋرىلىرى» دېگەنمۇ بولدى⑰. لېكىن ئىككى تەرەپتىكى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى بىر-بىرىدىن بەك يىراق بولغاچقا، ئۇلار بارا-بارا ياتلىشىپ كەتتى.

Ⅸ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا، خېشىدىكى تەبەت ھاكىمىيىتى ۋەيران بولدى. كېيىنكى لياڭ كەينىكنىڭ 5-يىلى (911) گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دۇنخۇاڭنى بېسىپ ياتقان «غەربىي خەن ئالتۇنتاغ پادىشاھلىقى»نى مەغلۇپ قىلىپ⑱، خېشى كارىدورىنى پۈتۈنلەي ئىلكىگە ئالدى ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ خېشىدىكى ھاكىمىيەتگىلىك ئورنىنى ساق 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋاملاشتۇردى. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان دائىرە كارىدورنىڭ شىمالىدىكى چۆل-جەزىرە بىلەن يېرىم قۇملۇق رايونلارغىچە يەنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇلنىڭ

ئالاسان خوشونى بىلەن ئىرگىنە خوشونىغىچە باردى، بۇ رايوننىڭ شەرقىي قولان تاغلىرى بىلەن، غەربىي ئېۋىرغول ۋە باربكۆل يايلىقى بىلەن تۇتىشاتتى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى بولۇپ بارغان ساۋ ۋەنتۇڭ: «بىزنىڭ بەگلىكىمىزنىڭ زېمىنى شەرقتە خۇاڭخې بىلەن، غەربتە قارلىق تاغ (شەرقىي تەڭرىتاغ) بىلەن تۇتىشىدۇ»⑲ دېگەنىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خېشى ئاجىز ھەمدە تارقاق بىر لەشمە ھاكىمىيەت ئىدى. بۇ ھاكىمىيەتكە كىرگەن خېشىدىكى ھەرقايسى جەمەتلەر گەرچە ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھامىيلىقى ئورنىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ، لېكىن ئىچكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشتا كۆپىنچە ئۆز-ئۆزىگە خوجا بولالايتتى. شۇڭا تارىختىمۇ «گەن، لياڭ، گۇا، شا ئايماقلىرىدا تارقاق ياشاۋاتقانلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئاقساقاللىرى بار، ئۇلار ئۆز جەمەتلىرى بويىچە ئولتۇرىدۇ»⑳ دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. خەنزۇلاردىن جاڭ ۋە ساۋ فامىلىدىكى ئۇرۇقلارنىڭ باشقۇرۇشىدا تۇرغان شاجۇ بىلەن گۇاجۇ ئايمىقى ۋە لياڭجۇ ئايمىقىنى بېسىپ يانغان تىبەتلەردىن جىلۇڭ، لىۇگۇ قەبىلىلىرى مۇستەقىللىكى ئېڭ كۆچلۈكلەردىن ئىدى.

سۇڭ سۇلالىسى تېخنىكىنىڭ 6-يىلى (1028)، تاڭغۇت قوشۇنلىرى گەنجۇ قەلئەسىنى ئالدى. ئۇيغۇر خاقانى ياغلۇقار تۇڭشۇن «ئالدىراپ-تېنەپ قېچىپ كەتتى»㉑، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى خېشىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان تارىخ شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى. ھاكىمىيەت ۋەيران بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھەرقايسى تەرەپلەرگە كۆچۈپ كەتتى. بۇلاردىن دۇنخۇاڭنىڭ جەنۇبى ۋە تىلەن تاغلىرىنىڭ ئېتىكىگە چېكىنگەنلەرنىڭ تەسىرى ئېڭ زور ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى «شاجۇ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتىدى. تاكى جىن سۇلالىسىنىڭ

تيەنخۇي 5-يىلى (1127) غا كەلگەندىمۇ، «شاجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن خۇراسان خاقان باج-خىراج تاپشۇرۇش ئۈچۈن ئادەم ماڭدۇردى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى㉒. لېكىن شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇلار ھەر خىل تارىخىي كىتابلاردا قايتا تىلغا ئېلىنمىدى. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ۋەيران بولۇپ، نەچچە ئون يىللاردىن كېيىن، سۇڭ سۇلالىسى يۈەنفېڭنىڭ 4-يىلى (1081) غا كەلگەندە، تارىخىي كىتابلاردا «سېرىق باش ئۇيغۇر» دەيدىغان بىر قەبىلە پەيدا بولدى㉓. تارىخ ئىلمىي ساھەسىدىكى نۇرغۇن ئادەملەر سېرىق باش ئۇيغۇر دېگەن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن ئېشىپ قالغانلارنىڭ ئەۋزى، تېخىمۇ كونكرېت سۆزلىگەندە، ئۇلار شاجۇ ئايمىقىدىن چېكىنىپ چىققان ھېلىقى بىر تارماق ئۇيغۇرلار دەپ قارىدى. لېكىن مۇنداق چۈشەندۈرۈشتە گۇمانلىق نۇقتىلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۆز زامانىسىدىكى سېرىق باش ئۇيغۇرلار تارىخ ئۇيمانلىقىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە بولۇپ، ئۇلار غەربتە يۈەنچاڭ قەلئەسىدىن (بۈگۈنكى چەرچەن ئەتراپى) شەرقتە چارقىلىققا قەدەر بولغان 500 كىلومېتىرلىق دائىرە ئىچىدە ياشايتتى. ئۇلارنىڭ ئارىلىقى شاجۇ ئۇيغۇرلىرى پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان رايوندىن تولىمۇ يىراق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سېرىق باش ئۇيغۇرلارنىڭ تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەرقايسى ئۇيغۇر جەمەتلىرىدىن سىرت، بىر قىسىم باسمىل، تۈركەش، قىرغىز ئۇرۇقلىرىمۇ بار ئىدى㉔. مۇشۇلارغا قارىغاندا، بۇ سېرىق باش ئۇيغۇرلارنىڭ شاجۇ ئۇيغۇرلىرى بولماي، بەلكى قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇشى ئېھتىمالغا تېخىمۇ يېقىن ئىدى.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، سېرىق باش ئۇيغۇرلار «سېرىق ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتالدى ھەمدە موڭغوللارنىڭ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي تىنچىتقۇچى بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتۈپ، بىر قىسىم موڭغوللار بىلەن سىڭىشىپ كەتتى. ۱۷ ئەسىرنىڭ

ئاخىرىدا، ئۇلار قايتا خېشى كارىدورىدىكى گەنجۇ ۋىلايىتىگە كۆچۈپ كەلدى. بۇلار دەل بۇگۈنكى كۈندىكى يۇيگۇ مىللىتى ئىدى. يۇيگۇ مىللىتىدىكى يالغ فامىلىسى دەل قەدىمكى ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ياغلۇقار ئۇرۇقىنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ يېزىلغان فامىلە نامى ئىدى.

4. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلىشتىن ئىلگىرى، ئۇنىڭ غەرب تەرەپتە تىزگىنلەپ تۇرغان يەرلىرى پۈتكۈل جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى، كىنگىت (قارا شەھەر)، كۇسەن (كۇچا) ۋە پامىرنىڭ غەربىدىكى ئىسسىقكۆل رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ رايونلاردا ئاساسەن قارلۇقلار، يابغۇلار ۋە چىگىللار ياشايتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارغا بېقىندى قەبىلىلەر ئىدى. ئۇيغۇرلار بۇ بېقىندى قەبىلىلەرگە ياكى نازارەتچى بەگلەرنى ئەۋەتتى، ياكى ئۇلارنى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىگە سۈيۇرغال قىلىپ بېرەتتى ۋە بۇ ئاقسۆڭەكلەرنى مىراسخور ئاقساقاللاردىن قىلىپ تەيىنلەيتتى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، «ھۇدۇدۇلئالەم» دېگەن كىتابتا: «قەدىمكى دەۋردە، پۈتۈن تۈركىستاندىكى پادىشاھلارنىڭ ھەممىسى توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) قەبىلىلىرىدىن ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى㉕. كەيچىنىڭ 5-يىلى (840) پان تېكىن 15 قەبىلە ئۇيغۇرنى باشلاپ غەربكە كۆچتى. بۇ 15 قەبىلە ئۇيغۇرنىڭ نوپۇس سانىنى بەزىلەر يۈز نەچچە مىڭدىن 300 مىڭغىچە دەپ مۆلچەرلىدى㉖. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇس سانى پان تېكىن غەربكە كۆچۈپ ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن «200 مىڭغا يەتكەن» لىكى ئۈچۈن، بىز غەربكە كۆچكەن ئون بەش قەبىلىنىڭ نوپۇسى 200 مىڭدىن تۆۋەن ئىدى دەپ قارايمىز㉗. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار

ئەنئەنىۋى يايلاق يولى بىلەن مېڭىپ، ئەڭ ئاۋۋال بېشىبالىققا يېتىپ باردى. ئۇلار يېتەرلىك ئوتلاقلارنى ئىگىلەش مەقسىتىدە، تەدرىجىي يوسۇندا تارقاقلاشتى، بىر بۆلۈك قەبىلىلەر داۋاملىق غەربكە ئىلگىرىلەپ، پامىرنىڭ غەربىدىكى قارلۇقلار ئولتۇراقلاشقان جايلارغا كىردى ھەمدە ئاساسەن ئىسسىقكۆلنىڭ ياقىسىغا ۋە ئىلى دەرياسى جىلغىلىرىغا ئورۇنلاشتى㉘. بۇ ئۇيغۇرلار كېيىنچە پامىرنىڭ غەربىدىكى قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە قاراخانىلار سۇلالىسىنى قۇردى. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بۈگۈنكى شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە قالدى ۋە كېنگىت (قارا شەھەر) نىڭ شىمالىدىكى تەڭرىتاغ جىلغىسى بىلەن بېشىبالىققىنىڭ ئەتراپىغا تارقىلىپ ئورۇنلاشتى. بۇلار كېيىنچە قوجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقىنى قۇردى.

خۇيچاڭنىڭ 2-يىلى (842)، قىرغىزلار موڭغۇل دالاسىدىن غەربكە ئىلگىرىلەپ، ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ بېشىبالىق بىلەن تۇرپاننى ئىشغال قىلدى. پان تېكىن كېنگىت (قارا شەھەر) گە چېكىندى. بۇ چاغدا، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۆگە تېكىننى خاقانلىققا كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، پان تېكىن ئۆزىنى يابغۇ دەپ تۇرۇۋاتقاندى㉙. بۇ ئۇنىڭ ئۆگە تېكىننى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق ھاكىمى دەپ ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەتتى. تاكى داجۇڭنىڭ 10-يىلى (856) غا قەدەر، پان تېكىن «ئەنشى (كېنگىت) دە قامال بولۇپ تۇرىۋەردى»㉚. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، «كىگىز ئۇيلىرىنى يۆتكەپ، تاغ ۋە ئورمانلارنىڭ ئىچىگە مۆكۈندى... بىر قىسمى پان تېكىننىڭ دەرگاھىغا سېغىنىدى»㉛. موڭغۇل دالاسىدا قالغان ئۇيغۇرلارمۇ پان تېكىنگە ئۇمىد باغلىدى. ئۇلار «پۇتۇن ۋۇجۇدى بىلەن غەرب تەرەپكە تەلپۈنۈپ، پان تېكىننىڭ كېلىشىنى تۆت كۆزى

بىلەن كۆتتى»㉜. مۇشۇلارغا ئاساسەن، پان تېكىن ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزى پۈتۈنلەي دېگۈدەك شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىغا يۆتكەلدى. تاڭ سۇلالىسىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنىڭ غەربكە يۆتكەلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئىككىنچى يىلىلا پان تېكىنگە ئۇلۇغ تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈللۈگ بىلگە (怀建可汗) خاقان دەپ ئوتۇغات نامى بەردى㉝. پان تېكىن خاقان دەپ ئاتالغاندىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن ھەممە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۈنى ئۆزلىرىگە سەركەردە بىلىپ قوتلۇقلىدى. بۇلار ئاساسلىقى خېشى كارىدورى، پامىرنىڭ غەربىي ۋە بۇگۈنكى شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىدى. نەتىجىدە زېمىنى كەڭرى بولسىمۇ، قەبىلىلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ئانچە قويۇق بولمىغان پان تېكىن باشچىلىقىدىكى غەربىي ئۇيغۇر خاقانلىقى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى، بۇ ھاكىمىيەتنىڭ مەركىزى كېنگىت (قارا شەھەر) دە ئىدى.

شىيەنتۇڭنىڭ 7-يىلى (866) غا كەلگەندە، بېشبالىقتا يېقىن ئەتراپتا بارىگاھ قۇرۇپ تۇرغان ئۇيغۇر ئاقساقاللىرىدىن بۆكەقۇن بېشبالىق بىلەن تۇرپاننى ئىشغال قىلىپ، ئارقىدىنلا كېنگىتكە قوشۇن تارتتى ۋە خاقانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چىقتى. ئۇ ئۆز قارارگاھىنى بېشبالىقتا ئورۇنلاشتۇردى، ئۇنىڭ ۋارىسلىرى بۇ قارارگاھنى قوجۇغا يۆتكىدى㉞. مۇشۇلارغا ئاساسەن، بەزى ئالىملار بۆكە قۇنىي قوجۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرغۇچىسى دەپ قارىدى㉟. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئەسلىدىلا چېچىلاڭغۇ غەربىي ئۇيغۇر خاقانلىقى پارچىلىنىپ كەتتى. ئوچ تارماقتا بۆلۈنگەن ئۇيغۇرلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تەرەققىي قىلىدىغان يولغا ماڭدى.

قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمىنى كەڭرى، لېكىن نوپۇسى ئاز ئىدى. ئۆز ئارا پەرق ناھايىتى چوڭ بولغان بىر تالاي جەمەت ۋە

قەلئە يەگلىكلىرى بىر ھاكىمىيەت ئاستىدا ئارىلاش ياشايتتى، ھالبۇكى ھۆكۈمرانلىق ئورۇندىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئومۇمىي نوپۇستىكى نىسبىتى ئاز ئىدى. ئەنە شۇ ئالاھىدىلىكلەر، بۇ ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ چېچىلاڭغۇ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. بەزى بوستانلىقلار ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئۆز-ئۆزىگە خوجا بولۇش خاراكتېرى تولىمۇ كۈچلۈك ئىدى. مەسىلەن، كۈسەن بەگلىكى دائىم دېگۈدەك ئۇتتۇرا تۈزلەڭلىككە باج-خىراج تۆلەش ئۈچۈن ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئادەم ئەۋەتەتتى(36). ئېۋرغول ئايمىقىدىكى ھۆكۈمرانلار شۇ جايدىكى چېن ئۇرۇقىدىن بولغان خەنزۇلاردا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇش ئۈسۈلى بىلەن داۋاملاشماقتا ئىدى(37).

قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى يېزا ئىگىلىكى بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشكەن، شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيىتى ئارىلىشىپ كەتكەن مەدەنىيەت ئىدى. ئۇيغۇرلار تارىم ئويمانلىقىدا ئەزەلدىن بار بولغان يېزا ئىگىلىك مەدەنىيىتىگە زور كۆلەمدە ۋارىسلىق قىلدى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۆزىدە يەنە ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجى ۋە چۈشەنچىسى بويىچە ئۇنى ئۆزگەرتتى ھەمدە ئۇنىڭ رولىنى نامايان قىلدى، ئۇنىڭغا يېڭىچە دەۋر ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك بەردى. قۇتچۇر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلاشمىلىقى بولۇپمۇ تىل(38)، كىنىم-كېچەك، سەنئەت ۋە مىمارچىلىق قاتارلىق ھەرقايسى تەرەپلەردە ئىپادىلەندى(39).

X Ⅱ- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قۇجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ غەربىي لياۋ (قاراقىتان) لارغا بېقىندى بولۇپ قالدى. X Ⅲ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قۇجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى چىڭگىزخانغا قارام بولدى ۋە شۇنىڭدىن باشلاپ يۈەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنى دائىرىسىگە كىردى.

قۇجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ

زېمىن چېگرىسى ئۇزلۇكسىز كېڭەيدى، غەربتە كېنگىت (قارا شەھەر)، كۇسەن (كۇچا) ۋە ئۇرۇمچى ئەتراپلىرىغا قەدەر باردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ۋە پامىرنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى يەنە بىر ھاكىمىيەتنى يەنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇردى. ئۇلار ياكى پان تېكىننىڭ ئەۋلادى، ياكى بولمىسا ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قەبىلە باشلىقلىرى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداقتا قاراخانىيلار سۇلالىسى شېەنتۇڭنىڭ 7-يىلى (866) دىن كېيىنكى قانداق چاغدا قۇرۇلغان بولغىيدى؟ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمان تارىخ ماتېرىياللىرىدا «بىلگە كۆل قادىرخان» دېگەن بىر كىشى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى دەپ خاتىرىلەندى⑩. ئۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئىككى ئوغلى تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. چوڭ ئوغلى بالاساغۇندا، كىچىك ئوغلى تالاستا ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. بۇ IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ئىدى. مىلادى 893-يىلغا كەلگەندە، تالاس سامانىيلار خاندانلىقى تەرىپىدىن (999—874) تارمار قىلىندى. كىچىك ئوغلى پايتەختىنى قەشقەرگە كۆچۈردى. دېمەك، مۇشۇ پاكىتنىڭ ئۆزىلا يۇقىرىدىكى سۇلالىنىڭ قۇجۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىغا نىسبەتەن مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر ھاكىمىيەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. مۇشۇلارغا ئاساسەن، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتىنى شېەنتۇڭنىڭ 7-يىلى (866) دىن IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان يىللار دەپ بېكىتىش نىسبەتەن ئەقىلگە مۇۋاپىق كېلىدۇ.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى گەرچە ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئەۋلادىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ پۈتۈن خاندانلىقتىكى نوپۇس ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى ئاز ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار تەدرىجىي يوسۇندا باشقا قەبىلە ۋە مىللەتلەر بىلەن بىرىكىپ

كەتكەچكە، ئۇيغۇر ئېكى ئىنتايىن سۈسلىشىپ كەتكەنىدى. X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كېلىپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، سۇلالە ھۆكۈمرانلىرى ئۆزىنى يەنىلا ئۇيغۇر دەۋرىشتىن قالدى، ئەكسىچە ئۇلار ئۆزىنى تۇرا (ياكى تۇرك) دەيدىغان بولدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ھەمدە شىنجاڭ چېگرىسىدىكى ئۇلتۇراقلاشقان ئۆز مىللەت ئادەملىرىنى يەنىلا ئۇيغۇر دەپ ئاتىدى، شۇنداقلا ئۇلارغا دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىدە بولدى. ئەلۋەتتە، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شەرقتىن كەلگەن تارىخىنى ئەستىن چىقارمىدى، شۇڭا ئۆزلىرىنى جۇڭگوغا قارايدىغان سۇلالە دەپ بىلدى(41).

5. يەرلىك ئاھالە بىلەن بىرىكىش

X ئەسىردىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار قۇرۇپ چىققان ئىككى ھاكىمىيەت گەرچە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ يوقالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى تارىم ئويمانلىقىدا ئولتۇراقلىشىپ قېلىۋەردى ھەمدە يەرلىك ئاھالە بىلەن بىرىكىپ بىر گەۋدىگە ئايلاندى.

ئۇيغۇرلار زور كۆلەمدە تارىم ئويمانلىقىغا كېلىشتىن بۇرۇن، گەرچە شۇ جايدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ تەركىبىي مۇرەككەپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى ئاساسىي جەھەتتىن ياۋروپا ئىرقىدىكى غۇزلار ۋە موڭغۇل ئىرقىدىكى چىڭاڭ، خەن ئادەملىرى دەپ ئىككىگە بۆلۈشكە بولاتتى. تۇرپان بىلەن ئۇدۇن (خوتەن) دىن باشقا كۆپ ساندىكى رايوندا ياشاۋاتقانلار ياۋروپا ئىرقىدىكى غۇزلارنى ئاساس قىلاتتى(42). بۇ ئاھالە قوللىنىدىغان ھەر خىل تىللارمۇ كۆپىنچە ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىللار ئىدى(43). ئۇلار دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىككە تايىنىپ تۇرمۇش

كەچۈرەتتى، شۇنداقلا ئۇلار سودىغا ماھىر ئىدى. مۇشۇ يەردىكى مۇھىتنى بىۋاستە بېشىدىن كەچۈرگەن شەرقىي جىن سۇلالىسىدىكى (法显) دارماپاترا بىلەن تاڭ سۇلالىسىدىكى راھىب شۈەنجۇاڭ يەرلىك ئاھالىنىڭ تاشقى قىياپىتى، تىلى، يېزىقى ۋە ئىقتىسادى توغرىسىدا ناھايىتى تەپسىلىي ماتېرىياللارنى بەرگەنىدى⑪. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك باشقا تارىخىي ماتېرىياللارمۇ ئىنتايىن مول. يىغىپ ئېيتقاندا، يەرلىك ئاھالە بىلەن يايلاقتىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ پەرقى ناھايىتى چوڭ ئىدى.

Ⅸ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئايرىم ھالدا تۇرپان بىلەن قەشقەر ۋە پامىرنىڭ غەربىدە دۆلەت قۇرۇپ، شەرق تەرەپ بىلەن غەرب تەرەپتىن تارىم ئويمانلىقىغا قاراپ تەرەققىي قىلدى. مىلادى 1006-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدە، ئويمانلىقنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھلىق دۆلىتى — ئۇدۇن يىمىرىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تارىم ئويمانلىقىدا ئۇيغۇرلار قۇرۇپ چىققان ئىككىلا پادىشاھلىق قالدى ھەمدە ئۇلار شەرق بىلەن غەربتىن بىر-بىرىگە ھەيۋە قىلدى. يەرلىك ئاھالە بىرىپ-بىرىپ ئۆزلىرىنىڭ تىل-يېزىقىدىن ۋاز كەچتى ۋە تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان، ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدىغان بولدى. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ مۇئەييەنلەشكەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئىدى. ئىلىم ساھەسىدىكىلەر كۆپ ھاللاردا بۇنى تارىم ئويمانلىقىدىكى «تۈركلىشىش» دەپ تىلغا ئالدى. ئەمەلىيەتتە بۇ يەردىكى تۈركلىشىش ئاساسلىقى تىل جەھەتتىكى تۈركلىشىشتىنلا ئىبارەت، خالاس. تارىم ئويمانلىقىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئۇيغۇرلارنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا خېلىلا يۇقىرى ئىدى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلار تەدرىجىي ھالدا ئەسلىدىكى

كۆچمەن چارۋىچىلىق مەدەنىيەتتىن ۋاز كېچىپ، شۇ يەردىكى تېرىقچىلىق مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلدى.

لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى پۈتۈن ئويمانلىقتا، بىرلىككە كەلگەن مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشنىڭ شەرت-شارائىتى پىشىپ يېتىلمىگەنىدى. بىرىنچىدىن، يەرلىك ئاھالە بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىرىكىشى يەنى يەرلىك ئاھالىنىڭ تىل جەھەتتىكى تۈركلىشىشى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ئاھالىنىڭ تېرىقچىلىق مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ ئۆگىنىۋېلىش جەريانى تامامىلانمىغانىدى. ئىككىنچىدىن، قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ئۇيغۇرلار دىنىي جەھەتتىكى ئىختىلاپلار-تۇپەيلىدىن بىر-بىرىنى يامان كۆرۈپ، بىرلا ئۇيغۇر مىللىتى بولۇش ئېڭىنى تەدرىجىي ھالدا يوقىتىپ قويماقتا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار چوقۇنىدىغان دىنلارمۇ ئايرىم-ئايرىم ھالدا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن مەدەنىيەتىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە سىڭىشىپ كىرمەكتە ئىدى. بۇ ئەھۋال بولۇپمۇ ئىسلام دىنىدا بەكرەك روشەن ئىپادىلىنىۋاتاتتى. قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ بىلدى، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدىكى يەرلىك ئاھالە بولسا بۇددا دىنى بىلەن مانى دىنىغا چوقۇناتتى. دىندىكى ئوخشىماسلىق تۇپەيلى، مەدەنىيەت بىلەن پىسخىكىدىمۇ ئوخشىماسلىقلارنى بارلىققا كەلتۈردى. سىياسىي جەھەتتە ئىككى تەرەپ ئوت بىلەن سۇدەك پۈتۈنلەي چىقىشالمايدىغان ھالەتتە ئىدى. شەرق بىلەن غەربتىكى بۇ ئىككى تۈركۈم ئاھالىدە بىر مىللەتكە تەئەللۇق پسىخىك ئاڭ بولمىدى. ئادەملەر پەقەت ئۆزى تۇرغان زېمىن بىلەن ئۆزى چوقۇنىدىغان دىنغا سادىق بولسا بولدىكى، مىللەتكە سادىق بولالمىدى.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، موڭغۇل چاغاتاي خانىنىڭ ئەۋلادلىرى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا تەپرىقچىلىك

يۇرگۈزدى، تارىم ئويمانلىقىمۇ بۆلۈنۈش ۋە مالىمانچىلىق گىرداۋىغا چۈشۈپ قالدى. ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى ئىچىدە ئىسلام دىنى ئۇزلۇكسىز يوسۇندا شەرقكە قاراپ ئىلگىرىلىدى. X V ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بۇددا دىنى تۇرپاندىن ھەيدەپ چىقىرىلدى. مىلادىنىڭ 1514-يىلى، چاغاتاينىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان سەئىدخان تارىم ئويمانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، يەركەن خاندانلىقىنى (1678—1514) قۇردى. خاندانلىقنىڭ زېمىنى تاكى شەرقتە قۇمۇلغىچە كېڭەيدى. 500 يىلدىن كۆپرەك ئۇزۇنغا سوزۇلغان دىنىي كۈرەش شۇنىڭدىن ئېتىبارەن توگىدى. پۈتۈن تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى. بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت ۋە دىن، بۇرۇنقى دىنىي ۋە زېمىن كۆز قارىشىنى ئويمانلىقتىكى بارلىق ئاھالىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىللەت ئېڭىغا ئۆزگەرتتى. ئۇيغۇرلار بىلەن يەرلىك ئاھالىنىڭ مەدەنىيەت، ئۆرپ-ئادەت ۋە قانداشلىق جەھەتتىكى بىرىكىشى تاماملاندى، شۇنىڭ بىلەن، ھازىرقى زامان مەنىسىدىكى ئۇيغۇر مىللىتى شەكىللەندى.

بۇگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتى، گەرچە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ۋە باشقا تەرەپلەردىكى ناھايىتى كۆپ ئالاھىدىلىكىگە ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ، ھەرگىز بۇرۇنقىدەك ئات ئۇستىدىكى مىللەت ئەمەس، شۇنداقلا تىپىك موڭغۇل ئىرقىغا تەئەللۇق چىراي ئالامەتلىرى بار مىللەتمۇ ئەمەس⑮. گەرچە ئۇ قەدىمكى تارىخقا ئىگە، ھېلىھەم قەدىمكى مىللەت نامىنى قوللىنىۋاتقان بولسىمۇ⑯، لېكىن ئۇ ھەقىقەتەن ئۆزگىرىپ يېڭىچە بىر مىللەت بولۇپ قالدى.

ئىزاھات:

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 226 - جىلد.

② بۇكۇ ئۇرۇقىدىن بولغان بۇ قىز تاڭ پادىشاھىنىڭ ئاسرىۋالغان قىزى ئىدى. شۇ جەمەتتىكى بارغۇت خويۇن تاڭ ھۆكۈمىتىدە ئەمىر ئورۇنباسارى بولغانىدى.

③ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

④ «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 98-جىلد. لى دېيۇي «لى ۋېندۇ ئەسەرلىرى» 2-جىلد.

⑤ لاۋشەن تاڭنۇر تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبى بىلەن خانگاي تاغلىرىنىڭ تۆتۈشىدىغان يېرىدىكى بىر چوققىنىڭ نامى. بۇگۈنكى قۇسۇنۇرنىڭ غەربىي جەنۇبى، سېلىنگا دەريالىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا توغرا كېلىدۇ.

⑥ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 2، 3، 14، 15، 17-جىلد.

⑦ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 46-جىلد. «ئەمەلدارلار تەرجىمھالى. شىمالدىكى يېقىندى ئەل ئەمەلدارلىرى».

⑧ بۇلارنىڭ ئېچىدە بەش نەپەر ۋەزىر، 11 نەپەر تېكىن، سەككىز نەپەر سانغۇن ۋە ئۇلاردىن باشقا خاقانىنىڭ سىڭلىسى، مەلىكىسى، باش تۇتۇق، چور، دېۋان بېگى قاتارلىقلار بار ئىدى.

⑨ ئونۇسىنىڭ قولىدىكىلەردىن تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان «ئاتلىق ئەسكەرلەر 2500 ئادەم» بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئائىلە-تاۋابائلىرىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا تەخمىنەن 10 مىڭدىن ئاشاتتى؛ نايانچور باشلاپ ماڭغانلار «7000 تۇتۇن» بولۇپ، ھەر ئۆيىنى بەش نوپۇستىن ھېسابلىغاندا ئۇلارمۇ 30 مىڭدىن كۆپ ئىدى؛ يۇقىرىدىكىلەر ھەممىسى بولۇپ 50 مىڭغا يېتەتتى. 843-يىلى تاڭ قوشۇنلىرى ئۆگە تېكىنىنىڭ قولىدىكىلەردىن «10 مىڭ ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى. 5000 ئادەمنى تىرىك تۇتۇۋالدى»، تارمار بولغان قوشۇندىن «30 مىڭدىن كۆپ ئادەم ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ» يۇجۇ ئايمىقىغا ئورۇنلاشتى. كېيىنچە ئىنال خاقان تارقىلىپ كەتكەن «5مىڭچە ئادەمنى» يىغىدى بۇلارنىڭ ئومۇمىي سانىمۇ 50 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى.

⑩ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 247-جىلد.

⑪ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 250-جىلد.

⑫ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر 253-جىلد. 254-جىلد.

⑬ «كونا بەش دەۋر تارىخى. لى سۇنشىننىڭ تەرجىمھالى»، «كونا بەش دەۋر تارىخى. خېجەنىڭ تەرجىمھالى».

⑭ «كونا بەش دەۋر تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە».

⑮ «يېڭى بەش دەۋر تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑯ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑰ ياڭ شىگىن: «شاجۇ ھاكىمىيىتى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكى»، «مەركىزىي مىللەتلەر شۇيۈەنى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1985-يىل 3-سان.

⑱ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑲ «تاڭغۇتلار ھەققىدە خاتىرە» 3-جىلد.

⑳ «تاڭغۇتنامە» 11-جىلد.

㉑ «جىن دۆلىتى تارىخى. تەيزۇڭنىڭ تەرجىمھالى».

㉒ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئودۇن تەزكىرىسى».

㉓ (ياپونىيە) ساگۈچى تورو: «شەرق ئۇيغۇرلارنى تەكشۈرۈش»، «دوكتور ياماموتو ياپونىيە تارىخىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن يازغان ماقالىلەر مەجمۇئەسى». توكيو. 1972-يىل نەشرى.

㉔ ۋاڭ جىلەي تەرجىمە قىلغان «ھودودۇلئالەم» 12-باب.

㉕ ئەنبۇ جەنغۇ: «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» 4-باب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985-يىل نەشرى. 174-بەت.

㉖ «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉗ ۋاڭ جىلەي تەرجىمە قىلغان «ھودودۇلئالەم» 5-15-باب.

㉘ «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉙ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 249-جىلد.

㉚ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 249-جىلد.

㉛ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉜ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉝ «بۈيۈك تاڭ يارلىقلىرى» 219-جىلد. «داجۇڭنىڭ 11-يىلى ئۇيغۇر خاقانىغا ئوتۇغات نامى بېرىلدى» گە قارالسۇن.

㉞ سىنشەن شاۋفۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى»، «مىللەت تەرجىمە مەجمۇئەسى» 1980-يىل 1-سانغا قارالسۇن.

㉟ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى». لىيۇ يىتاڭ: «ئۇيغۇرلار ئۇستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابنىڭ 173-بېتىگە قارالسۇن.

㊱ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. كۆسەن تەزكىرىسى».

㊲ «سۇلالىسى تارىخى، قۇجۇ تەزكىرىسى».

㊳ خۇجىنىخۇا: خۇلاسە دۇنخۇا «قۇجۇ سارىيىدىكى ئارىلاش خەتلەر» مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل نەشرى. 9-10-بەتلەر.

㊴ زۇرۇشەن تەرجىمە قىلغان «قۇجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ تۇرمۇشى» تۇرپان شەھەرلىك تەزكىرە تەھرىر كىنىخانىسى 1989-يىل توزگەن ماتېرىيالغا قارالسۇن.

㊵ ۋېي لىياڭتاۋ: «قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986-نەشرى. 73-بەت.

㊶ جاڭ گۇاڭدا: «مەھمۇد قەشقىرىنىڭ تۈركى تىللار دىۋانى ۋە مۇشۇ كىتابتىكى يۇمىلاق خەرىتە ھەققىدە»، «مەركىزىي مىللەتلەر شۇيۇمى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1978-يىل 12-سانى.

㊷ خەن كاڭشىڭ: «شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىنىڭ ئىرقىي-ئانترو پولوگىيىسى ئۈستىدە دەسلەپكى تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر» 1985-يىل 6-سان.

㊸ گاڭ شىمىن: «شىنجاڭدىكى قەدىمكى تىللارنىڭ بايقىلىشى ۋە تەتقىقات»، «مەركىزىي مىللەتلەر شۇيۇنى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1978-يىل 2-سان.

㊹ دارماپاندا: «بۇددىزم ئەللىرىگە ساياھەت»، شۇەنخۇاڭ، بېيجىڭ: «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى».

㊺ ياڭ شىڭمىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە ئىزدىنىش — قوشۇمچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ پەرقىگە باھا»، «گەنسۇ مىللەت تەتقىقاتى» نىڭ 1988-يىل 1-سانى.

㊻ «回纥» ۋە «维吾尔» دېگەن خەتلەر ئوخشاشلا مۇشۇ بىر مىللەتنىڭ Uyɣur (ئۇيغۇر) دېگەن نامىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى چوڭ ئىشلار يىلنامىسى

شاك دەۋرى

ئىلىمىزنىڭ شىمالىدا «گۈيلار» دەيدىغان بىر قەبىلە پەيدا بولدى.

شاك، جۇ مەزگىلى

«گۈيلار» دى (狄) دى (翟) دەپ ئاتالدى.

مىلادىدىن XI — XI ئەسىرلەر ئىلگىرى

بىر قىسىم قىزىل تۇرالار شىمالغا يۆتكىلىپ جەنۇبىي سىبىرىيىگە كىردى.

مىلادىدىن VII — VI ئەسىرلەردىن كېيىن

شىمالغا كۆچكەن تۇرالار تەدرىجىي يوسۇندا شەرقىي ۋە غەربىي تۇرالار دەپ ئىككىگە بۆلۈندى. بىر قىسمى بايقال كۆلىنى مەركەز قىلدى؛ يەنە بىر قىسمى يەنىسەي دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى مەركەز قىلدى.

ئۇرۇشقاق بەگلىكلەردىن ئىككى خەنگە قەدەر

دى « 狄 »لار پېخىشاشتىن دېگلىك (丁零) دەپ ئاتىلىپ، ھۇنلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

مىلادى 85-يىلىدىن كېيىن (شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنخې 2-يىلى)

شىمالىي ھۇنلار غەربكە كۆچتى، دېگلىكلار زور تۇركۈمدە جەنۇبقا يۆتكىلىپ موڭغۇل دالاسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كىردى.

I ئەسىردىن كېيىن

دېگلىكلار چىلى (敕勒) ياكى قاڭقىللار (高车) دەپ ئاتالدى.

IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن

بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىغا كىرگەن قاڭقىللار قەبىلىسى چېچىنلاڭغۇ ھالەتتىكى شەرقىي قاڭقىللار گۇرۇھىنى ئىتتىپاقلاندۇردى.

390-يىلى (شىمالىي ۋېي دېڭگونىڭ 5-يىلى)

« 敕勒 »لار« 回纥 » (ئىھتىمال ئۇيغۇرلار بولۇشى مۇمكىن) دېگەن نام پەيدا بولدى. ئۇ شەرقىي قاڭقىللار گۇرۇھىنىڭ بىر قىسمى ئىدى.

487-يىلى (شىمالىي ۋېي تەيجىنىڭ 11-يىلى)

شەرقىي قاڭقىللار گۇرۇھىنىڭ بىر قىسم قەبىلىلىرى غەربكە كۆچۈپ شەرقىي تەڭرىتاغ رايونلىرىغا كەلدى. ۋە قاڭقىللار دۆلىتىنى قۇردى.

541-يىلى (غەربىي ۋېي داتۇڭنىڭ 7-يىلى)

قاڭقىللار دۆلىتى ھالاك بولدى.

552-يىلى (غەربىي ۋېي يۈەنچىننىڭ تۇنجى يىلى)

يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىن كەلگەن بىر تۈرا قەبىلىسى، ئاشىنا ئۇرۇقىنى يېتەكچى قىلىپ ئاۋارلار دۆلىتىنى يوقاتتى ۋە تۈرك خاقانلىقىنى قۇردى.

605-يىلى (سۇي سۇلالىسى دايىنىڭ تۇنجى يىلى)

« 韦纥 » ۋېيخې دېگەن نام پەيدا بولدى. « 纥韦 » لار « 回纥 » ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى ئىدى.

627-يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ تۇنجى يىلى)

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى پۇساد شەرقىي تۈركلەرنى يوقاتتى، ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 100 مىڭغا يەتتى.

‖ 630-يىلى (جېنگۇەننىڭ 4-يىلى)

شەرقىي تۈركلەر يىمىرىلدى. سىرتاردۇشلار بىلەن ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئاق كۆچلۈك قەبىلىلەردىن بولۇپ قالدى.

630-يىلدىن 646-يىلغا قەدەر (جېنگۇەننىڭ 4-يىلىدىن 20-يىلىغىچە)

سىرتاردۇش خاقانلىقى مەزگىلى بولدى. 646-يىلى ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ سىرتاردۇش خاقانلىقىنى يوقاتتى.

646-يىلدىن 682-يىلغا قەدەر (جېنگۇەننىڭ 20-يىلىدىن كەيىنىڭ 2-يىلىغىچە)

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى تۈرا قەبىلىلىرى ياغلۇقار ئۇرۇقىنى يېتەكچى، ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلارنى ئاساس قىلىپ، ئۇيغۇر ئىتتىپاقداشلىقىنى شەكىللەندۈردى. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئوتتى.

682-يىلدىن 745-يىلغا قەدەر (كەيىنىڭ 2-يىلىدىن تەنباۋنىڭ

4-يىلىغىچە)

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى كېيىنكى تۈرك خاقانلىقى مەزگىلى بولدى. ئۇيغۇرلار تالاس سۇلالىسىگە تايىنىپ، كېيىنكى تۈرك خاقانلىقى بىلەن قارشىلاشتى.

745-يىلى (تەڭنباۋنىڭ 4-يىلى)

كېيىنكى تۈرك خاقانلىقى يىمىرىلدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى تالاس سۇلالىسىگە بېقىندى دۆلەت بولدى.

755-يىلى (تەڭنباۋنىڭ 14-يىلى)

تالاس سۇلالىسىدە ئۆگلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭى پارتلىدى. غەربىي شىمالدىكى قوشۇنلار شەرقكە يۆتكەپ كېلىندى، ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلەر تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالغا كېڭەيمىچىلىك قىلىشنى باشلىدى.

756-يىلى (جىدېنىڭ تۇنجى يىلى)

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنى جەنۇبقا چۈشۈپ تالاس سۇلالىسىگە ياردەملەشتى ۋە ئۆگلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىنى تىنچىتتى.

762-يىلى (باۋيىڭنىڭ تۇنجى يىلى)

ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنى يەنە بىر مەرتىۋە جەنۇبقا چۈشۈپ، ئۆگلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىنى تىنچىتىش ئۈچۈن تالاس سۇلالىسىگە ياردەم بەردى.

789-يىلدىن 791-يىلىغىچە (جېنيۈەننىڭ 5-يىلىدىن 7-يىلىغا قەدەر)

ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلەر بېشبالىقنى تالاشتى، ئۇيغۇرلار غەلبە قىلدى.

IX ئەسىرنىڭ باشلىرى

بوبى خاقان (ئالي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە خاقان) (821—808) تىبەت، قارلۇق ۋە قىرغىزلارنىڭ ئىتتىپاقىنى مەغلۇپ قىلىپ، پۈتۈن جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ۋە پامىرنىڭ غەربىدىكى چۆ دەريالىي-ساھىلىنى تىزگىنلىدى.

840-يىلى (كەيچىڭنىڭ 5-يىلى)

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلدى.

ئۇيغۇرلار بىرنەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ، تەرەپ-تەرەپكە كۆچتى.

842-يىلى (خۇيچاڭنىڭ 2-يىلى)

قىرغىزلار بېشبالىقنى ئىشغال قىلدى. پانتېكىن كېنىگىت (قارا شەھەر) گە چېكىنىپ، ئۆزىنى يابغۇ دەپ ئېلان قىلدى.

848-يىلى (داجۇڭنىڭ 2-يىلى)

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولدى.

857-يىلى (داجۇڭنىڭ 11-يىلى)

تاڭ سۇلالىسى پانتېكىنگە ئۇلۇغ تەكرىدە قۇت بولمىش كۇللۇگ بىلگە خاقان نامىنى ئوتۇغات قىلدى.

866-يىلى (شىەنتۇڭنىڭ 7-يىلى)

ئۇيغۇرلاردىن بۆكەقۇن بېشبالىق بىلەن قۇنچۇرنى بېسۋالدى. ئۇنىڭدىن باشلاپ، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار بارا-بارا قۇجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى دەپ ئىككىگە بۆلۈندى.

893-يىلى (چىڭفۇنىڭ 2-يىلى)

سامانىيلار سۇلالىسى تالاسنى ئىشغال قىلدى. بىلگە كۆل، قادىرخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئوغۇلچاق پايتەختنى قەشقەرگە يۆتكىدى.

911-يىلى (كەيپىڭنىڭ لياڭ كەيپىڭنىڭ 5-يىلى)

گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى شاجۇ ئايمىقىدىكى خەنزۇلار ھاكىمىيىتىنى مەغلۇپ قىلىپ، خېشى كارىدورىنى پۈتۈنلەي قولغا ئالدى.

960-يىلى (كەيبىنكى جۇشىيەندېنىڭ 7-يىلى)

قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ بەيئەت قىلدى.

1006-يىلى ياكى 1009-يىلى (سۇڭ سۇلالىسى جېڭدېنىڭ 3-يىلى ياكى داجۇڭ شياڭفۇنىڭ 2-يىلى)

قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇدۇن (خوتەن) دۆلىتىنى بويسۇندۇردى.

1028-يىلى (سۇڭ سۇلالىسى تىيەنشىڭنىڭ 6-يىلى)

گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى مەغلۇپ بولدى.

1040-يىلدىن 1041-يىلغا قەدەر (ئىسلام كالېندارى بويىچە 423-يىلى)

قاراخانىيلار سۇلالىسى شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى.

1081-يىلى (سۇڭ سۇلالىسى يۈەنخېنىڭنىڭ 4-يىلى)

تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە «سېرىق باش ئۇيغۇرلار» دەيدىغان بىر قەبىلە پەيدا بولدى.

1124-يىلى (شۈەنخېنىڭ 6-يىلى)

غەربىي لياۋ (قىتانلار) سۇلالىسى قۇرۇلدى. ئۇرۇن ئۇتمەي قۇجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى غەربىي لياۋغا بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالدى.

1130-يىلى (جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى جېڭنىڭنىڭ 4-يىلى)

شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالدى.

1141-يىلى (شاۇشىڭنىڭ 11-يىلى)

غەربىي قاراخانىلار سۇلالىسى غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالدى.

1209-يىلى (جيادىڭنىڭ 2-يىلى)

قۇجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى چىڭگىزخانغا قارام بولدى. يۇەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ يۇەن سۇلالىسىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى.

1211-يىلى (جيا دىڭنىڭ 4-يىلى)

نايمان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى كۆچلۈك شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسىنى يوقاتتى.

1212-يىلى (جيادىڭنىڭ 5-يىلى)

خارەزىم شاھلىقى غەربىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنى يوقاتتى.

X II ئەسىردىن كېيىن

«سېرىق باش ئۇيغۇرلار» «سېرىق ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

1514-يىلى (مىڭ سۇلالىسى جىڭدېنىڭ 9-يىلى)

چاغاتاينىڭ ئەۋلادى سەئىدخان تارىم ئويمانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇيغۇرلار بىلەن يەرلىك ئاھالىنىڭ مەدەنىيەت ۋە قانداشلىقتىكى بىرىكىشى تاماملاندى.

X VI ئەسىرنىڭ باشلىرى

سېرىق ئۇيغۇرلار شەرقكە كۆچۈپ، خېتەن كارىدورىغا باردى.

بۇ كىتاب جىلىن مائارىپ نەشرىياتىنىڭ 1991 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 1991 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据吉林教育出版社1991年5月第1版1991年5月第1次印刷本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىر : رەيھانگۇل قۇربان
مەسئۇل كوررېكتورى : ئىلياس رەھمى
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى : لىيۇ كەنخەي

قەدىمكى ئۇيغۇرلار

تۈزگۈچى : ياڭ شېڭمىن

تەرجىمە قىلغۇچى : ئىمىن ئەخمىدى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
« بوغدا » ئېلېكترونلۇق مەتبەئە مەركىزىدە تىزىلدى
شىنجاڭ قۇتۇبىي باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 850×1168 م م 1/32 باسما تاۋىقى : 11.25
1998 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1998 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 1— 5,000
ISBN7—228—03693—X/K・433
باھاسى : 13.50 يۈەن

责任编辑：热依汗吉丽·库尔班
责任校对：伊力亚斯·热依迷
封面设计：刘坎海

回纥史 （维吾尔文）

杨圣敏 著

伊明·阿哈买提 译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001）
新疆新华书店发行 《博格达》电子排版中心排版
新疆呼图壁八一印刷厂印刷
850×1168毫米32开本11.25印张
1998年8月第1版 1998年8月第1次印刷
印数：1——5,000

ISBN7—228—03693—X/K·433定价：13.50元

ISBN 7 - 228 - 03693 - X
K·433(民文) 定价:13.50元

